

ҲАСАН ИРФОН
КОСИБЛАР КУЛБАСИДА

Роман

ТОШКЕНТ — 1979

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Редколлегия

Ё. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕН
БОЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШЖОНОВ, МИРМУҲ-
СИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУ-
ҲАМЕДОВ, О. ЕҚУБОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳбари)

Русчадан
САМИ РАҲИМ ВА АШУРАЛИ АҲМЕДОВ
таржимаси

И $\frac{70303-97}{352(04)-79}$ 79—3703120100

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.
(Таржима.)

Қўлда тўқилган Самарқанд шойи рўмолларини сира кўрганмисиз? Ҳозир бунақа рўмол тўқишмайди, мен болалик чоғимда эса хотин-қизларимиз шунақа рўмол ўрашарди. Шу рўмолларни деб олис мамлакатлардан савдогарлар келишарди. Бу рўмолларни қўли гул косибларимиз тўқишарди. Бобом ҳам, бобокалоним ҳам, унинг бобоси ҳам — ҳаммаси тўқувчилар эди.

Болалигимда мен ҳам рўмол тўқиганман. Бу рўмоллар катта бўлиб, ипакдан тўқиларди. У пайтларда «табий ипак» дейилмасди. Ипак ипак эди, вассалом.

Бир рўмолнинг бунёдга келиши учун озмунча киши меҳнат қилармиди!

Хўш, ипак қурти боқувчилар-чи? Пиллани чуви-тиб, уни калава қилиш, бўйаш керак эди, гоҳо етти хил ранг бериларди. Тарроҳлар эришни ушлаб турувчи ҳалқа ясашарди. Ҳалқа ясаш учун ромлар керак эди. Яна тўқиш дастгоҳлари, мокилар керак...

Мен рўмолни ёзаман, бу рўмоллар енгил, чиройли.

Рўмол камалак рангида: қизил — нопармон, сариқ, яшил, ҳаммаси ҳам дилрабо, ҳудди табиатнинг ўзи сингари кишини қувонтиради. Бу рўмол ёш қиз-жувонларга мўлжалланган. Бу рўмолни ўраган киши бахтиёр бўлади!

Сизнинг ҳавасингиз келяптими? Сиз уни фаҳмайсиз, албатта, мен эса кўриб турибман: арқоғи манови ерда кам, манови ерида ҳам, иннайкейин, манови ерида ҳам.

Ип узилиб кетган, манови ерида ҳам узилган. Бу тандадаги сўнги рўмол, уни тажрибасиз киши тўқиган. Ипаги яхши эмас, тирноққа илашяпти.

Бу рўмолни менинг дўстим ўн тўрт ёшлигида тўқизган. Рўмол унга эсдалик бўлиб қолган. Ахир, бунақа рўмолни биров сотиб олмасди-да.

Мановиниси эса бутунлай бошқача. Бунни, албатта, моҳир, ажойиб уста тўқизган.

Эриши қора, арқоғи оқ, ўзи эса кумуш рангда товланади. Бу ўрта яшар аёлларга мўлжалланган. Эриши тўрт минг беш юз тор ипдан иборат, ҳар бир кичик тўрт бурчагида, одатда ҳозир айтиш расм бўлган йиғирма беш ип бор. Рўмол худди баҳор фаслидаги муз сингари жилоланади, жазирама иссиқ кунда худди этингни живирлатиб юборади, юзингни парқув булутдек офтобдан пана қилади. Аммо бу булутдан ҳам энгил!

Моҳир устани дарров билиб оласан! Ранглари, гуллари уйғунлашиб кетганидан жуда нафис, нозик кўрилади: нопармон, тўқ қизил, сал қора, ўзи сарғишироқ товланади.

Менинг ойим шунақа рўмол ўрарди.

Бу рўмолнинг тўқилганига етмиш йил бўлган.

Уни сандиққа солиб қўйишмасди, уни ўрашарди, шу рўмол билан ишлашарди, уни ювишарди. Бу рўмол кўп умр кўрди. Рўмол ҳали бинойидек, лекин қатланган, иплар чатишган баъзи ерлари хиёл ейилибди, арқоғи қораю, эриши оқ.

Уни моҳир қўллар тўқизган, уста ҳозир ҳам тирик.

Аммо энди қўлда рўмол тўқишмайди. Айнан шунақа рўмол тўқий олмайсан.

Сен кўрган нарсани кўриш ҳеч кимга насиб этмайди.

Сен қилган ишни бошқа биров қилмайди.

Сен айтадиган гапни ўзгалар айтишмайди.

Инсон ҳаёти такрорланмайди.

Дилдагини айтиб қолиш керак...

Мен хотиралар рўмолини ёйдим.

Арқоғи қораю, эриши оқ...

МЕНИНГ МАКТАБЛАРИМ

ЗИНДОНДАГИ ХОТИН ВА ФАРЗАНД

Баланд девор билан ўралган тўрт бурчак шаклидаги кенг ҳовли ҳамон эсимда. Ҳовлининг шимол тарафида икки хона даҳлизи билан бўлиб, унинг рўпарасида ҳам худди шунга ўхшаш, икки хона ва бир даҳлиз бор эди. Бир уйнинг ертўласи ошхона эди. Бошқа уй ертўласида эса ғалла, ун, пистакўмир, ўтин сақланарди. Уй ёнида сайисхона жойлашганди.

Самарқандда ўша даврда бунақа ҳовлилар камдан-кам учрарди.

Ҳовлидан ўн бир ёғочли айвонга, айвондан тўғри юриб, шимол тарафдаги хоналар даҳлизига кирилар эди... Ҳовлидаги бинолар жуда эскириб, путури кетиб қолган бўлса ҳам, отамга ёққанди, шунинг учун у 1890 йилда шу ҳовлини ижарага олганди. Дастлабки йилларда ҳовлида биз билан бирга ойимнинг ота-оналари ва тўрт амакиси онласи билан истиқомат қилишарди, лекин кейинчалик қариндош-уруғлар биринкетин бошқа ҳовлиларга кўчиб кетишди. Ота-онам шу ерда қолишиб, ўн йил ижара ўтиргандан кейин, ҳовлини сотиб олишди. Узоқ йиллар ижарага ўтиришимизни шу сабабдан тилга оляпманки, ўша вақтларда шаҳарнинг Хўжазулмурод маҳалласи деб аталган бу қисмида ҳовли сотиш камдан-кам учрайдиган воқеа эди. Кексалар: «Хўжазулмуроддаги ерларнинг баҳоси Макка еридан ҳам қимматроқ» дейишарди. Отам, бобом ва ойимнинг амакилари мусофир бўлиб, Самарқандда ҳеч қандай қариндош-уруғлари йўқ эди, шунинг учун ҳаммалари бир жойда бўлишни маъқул топишган, анча сайи ҳаракатдан сўнг амал-тақал қилишиб, олти оила сиғадиган шу ҳовлини ижарага олишган эди.

Биз келмасдан олдин бу ҳовлининг икки томони-

дан қўни-қўшниникига кириб чиқадиган икки эшикчаси бор экан. Кўчиб келган кунимизоқ отам қўни-қўшнилари киришмасин, деб шу эшикчаларни тамбалаб ташлади. Шу мақсадда ҳовли атрофини ўраб турган деворни ҳам янада баландроқ кўтариб урди. Отам қариндош-уруғлар ҳовлидан кўчишгач, бу ердан уларнинг оёғини узишни истаб, кўча эшик (дарвозахонадан ҳовлига иккинчи кичик эшикча орқали кирилари)ни қулфлаб, калитини ўзи билан олиб юрадиган бўлди. Жафоқаш онам ана шу кундан бошлаб отамнинг асирасига айланиб қолди.

Ҳовлимиз саҳнига тўрт бурчакли ғишт ётқизилган, ўртасида эни учу бўйи беш метр бўлган ҳовуз бор эди, ҳовузни тўлдирадиган сув ариқча билан қайтиб кўчага чиқиб кетарди. Ҳовузнинг чуқурлиги бир одам бўйи келарди. Ош-овқатга, кир-чир ва идиш-товоқни ювишга ҳам сувни шу ҳовуздан олардик. Аммо қишда ҳовузимизга сув келмай қоларди. Шунинг учун отам кекса Эшмурод мешкобчига ойига бир тангага бай қилиб қўйганди, у сувни ё азонда, ё шомда, отам уйда бўлган вақтларда олиб келарди.

Онам турмушга чиққан дастлабки йилларини қариндош-уруғлари орасида ўтказган экан. Аммо онамнинг амакиваччалари улғайгач, ўтакетган рашкчи, жоҳил отам онамга ўн уч-ўн тўрт яшар амакиваччаларининг кўзларига кўринишни тақиқлаб қўйибди, шундай қилиб, онамнинг кўрган кунни гурбатга айланибди, қариндош-уруғларимиз ҳам борган сари биздан йироқлашишибди. Отам: «Нега ҳовлига пайпоқсиз чиқдинг, нега қаттиқ куласан, нега анави «шайтонлар» кўзларини лўқ қилиб сенга қарашади, нега амакингнинг уйида бегона эркак борлигида ҳовлига чиқдинг, нега қўлингни тирсагинггача кўрсатиб, ҳовлида кир ювдинг, деб юз хил баҳонани қилиб, кечалари ойимни ураркан, овозини ҳеч ким эшитмасин, деб оғзига латта тиқаркан. Вақт ўтган сари шунчалик кўп калтак ер эканки, кеч кириши билан ойим шўрлик бугун эрим яна нимани баҳона қилиб дўппосларкин, деб аъзойи бадани қалт-қалт титраб тураркан. Отам онамни таҳқирлаш учун янгидан-янги баҳона ўйлаб топаркан. Онамнинг ялиниб-ёлворишлари, кўз ёшлари унинг кўнглини юмшатмас, аксинча, уни баттар ғазаблантирар экан.

Менинг болалигим то мактабга боргунимча отам

эшигига қулф солиб қўйган ўзига хос бир зиндонда ўтди. Болалигимда миямга ўрнашиб қолган таассурот бу дарвозанинг тарақлаб очилиши-ю, шу ондаёқ яна шарақлаб қулфланиши эди. Зиндонда ҳаёт кечириш мен учун уч-тўрт ёшга кирганимда бошланганди. Аммо шўрлик онам кўпдан бери жабр-жафо чекарди, мен буни ўшанда тушунмасдим, албатта.

Ҳаёт машаққатларини бир куни отам уйда йўқлигида болалигим тутиб кетиб, тенгқурларимни кўргани қулфлоглиқ дарвоза олдига борганимда илк бор ҳис этдим, бу — онгимда ўчмас бир из қолдирди. Чарх-дук билан ўтирган онам (у бобомга ип йигириб, найча қилиб бераётганди) мени кўрдию ишини қўйиб, кетимдан югуриб бориб, қўлимдан ушлади, онам қалт-қалт титраётганини сездим. Онам мулойимлик билан алдаб-сулдаб мени ҳовлига қайтарди. Аммо мен кўчага чиқмоқчи бўлиб, яна дарвоза олдига бордим. Шунда ойим мени тутиб олиб, гурс эткизиб ерга ўтқазди ва шу сонияда ўзига келиб, кўзларига ёш олди.

— Эй, кўзимнинг оқу қораси, наҳотки, онаи зорингнинг ҳолига ачинмасанг? Отанг келиб, сени эшик ёнида кўрса, мени сўяди-ку, ахир!..

Мен ҳали одамларнинг ўлишини ёки қандай ўлдирилишини кўрмагандим. Лекин бобом қўзини қандай сўйганини кўргандим. Бу манзара — бўғизланган қўзи кўз олдимга келди ва бадбахт жонивор секин-аста муштипар онамнинг қиёфасига кирди. Мен ҳўнграб йиғлаб юбордим; оламдаги ҳамма нарсани унутдим: оғзимдаги узум донаси ерга тушиб, думалаб кетди. Мени жонидан ортиқ севган онамнинг ўтакаси ёрилди, мени маҳкам бағрига босди ва эркалатиб, тинчи-тишга уринди. Бироқ мен тинчлана олмасдим.

Ногаҳон очилаётган дарвозанинг шарақлагани эшитилди-да, отам отни жиловидан етаклаб ҳовлига кириб келди. Онам наридан-бери дока рўмолининг бир учи билан ўзи ҳамда менинг кўзимни артди ва пичирлади: «Тагин отангнинг олдида йиғламагин! Бўлмаса, мени сўяди-я...»

Мен ҳанузгача дарвоза томонга боришим нега онамнинг сўйилишига, йиғлашим эса нега онамнинг калтак ейишига сабаб бўлишини тушуна олмасдим. Ахир, отам мени яхши кўришини биламан-ку. Мен йиғладим дегунча отам онамни калтаклашдан тўхтаб,

менга югурарди ва овутишга тушарди, онамни раҳм-сизлик билан уриб, дўппослагандан сўнг, ҳар қалай, мени кўтариб олиб эркалатарди, ҳатто баъзан кўчага ҳам олиб чиқарди. Лекин бундай жанжалларни кўриб, отамга аввалгидек меҳрим қолмаганди. Отамни меҳрибон, хушфеъл онамнинг қаттол душмани деб билиб, ундан деярли нафратланардим. Норасида бола учун бу жуда оғир туйғу бўлар экан.

Мен икки ёки уч ёшдалигимда жонидан тўйган онам мени қўлига олибди-да, отасиникига, бобомни-кига қочибди.

Тушдан кейин отам уйғонибди, одатдагидек хотиним чой олиб келади, деб кутиб ўтирибди. Уйғонганини сездириш учун йўталиб қўйибди, аммо чойдан дарак бўлмабди, шундан кейин ғазабланиб, сўкинишга тушибди, отамнинг оғзи жуда шалоқ эди. Лекин яна хотиндан дарак йўқ эмиш. Отам қидиришга тушибди, онамни уйдан ҳам, ҳовлидан ҳам тополмагач, қўшнининг боласини бобомнинг уйига юборади. Бола қайтиб келиб, хотинингиз отасиникига қочиб кетибди, келмасмиш, деб хабар қилади. Шунда отам бобомнинг дарвозасига яқин келиб, онамни чақира бошлайди, ҳеч қандай натижа чиқмагач, уйга жўнаб, қўшни хотинлардан бир-иккитасини юборади, онам қайтиб боришга рози бўлмайди: «Маҳримга тушган нарсаларни олсину талоғимни берсин», деб туриб олади. Икки кундан кейин отам мўйсафидлардан учтасини ўртага қўяди. Бобом эса уларга: «Мен қизимни олиб келганим йўқ, бу аламдийда паноҳ излаб ўзи ота уйига келди, мен уни қандай қилиб ўша жаллоднинг қўлига яна топшираман?» — дейди. Ўртада турганлар бобомнинг гапини маъқуллашиб, отамни анча койиб, дакки беришади, чунки улар отам онамни уйга — зиндонга қамаб қўйганини, уни қийнашини эшитишган экан. Отам мўйсафидларга бундан буён онамни қийнамасликка, азобламасликка ваъда беради. Аммо: «Бўрининг тавбасига ўлганидан кейин ишон», дейишгани тўғри экан.

Ниҳоят, бобом онамга: «Қизим, эринг золим бўлса ҳам, аммо рўзғорга яхши, ишқилиб қаердан бўлса ҳам топиб-тутиб уйига ташийди, ҳеч нимадан камчилигинг йўқ. Биламан, эринг бадфеъл, лекин илож қанча, чидайсан-да, чунки эр уйига паранжи ёпиниб кирган хотин у ердан кафан билан чиқиши керак.

Шариатга биноан — ўғил отаники; қўлингдан ҳеч иш келмайди — у сендан болани тортиб оламан, деб дағдаға қиляпти, у бунинг уддасидан чиқади...» — дейди.

Онам узоқ йиғлаб-сиқтайди, аммо қўлидан ҳеч нима келмаслиги аниқ, фарзанди ваҳжидан ноилож тақдирга тан беради; бечора онам қирқ йилдан кейин ҳам эр уйида чеккан кулфат, азоб-уқубатларини гапириб, яккаш шундай дерди: «Агар сен бўлмаганингда, мени қийма-қийма қилса ҳам, отангинг остонасига қайтиб оёқ босмасдим. Сочларим тишларим каби оппоқ бўлиб кетса ҳам майли; умримда эр номини оғзимга олармидим?»

Она-бола бобомнинг уйига қочиб келганимизда беш-ўн кун маза қилиб яшадик. Мен ўзимдан олти ёш катта бўлган холам билан жуда иноқлашиб кетгандим, отамникига қайтиб келдигу, яна жаҳаннам азобини торта бошладик, мен ўшанда ҳатто «жаҳаннам»нинг ўзи нималигини билмасдим ҳам. Мен энди ҳар куни пешиндан кейин, отам овқатланиб уйқуга кетган, онам уй ишлари билан банд бўлган пайтда холамнинг олдига қочиб кетардим. Тўққизга кирган холамнинг кўчага чиқиши тақиқланганди. Холам мени жуда яхши кўрарди. Шу сабабдан қачон олдига борсам, дарров бобомнинг ҳамёнидан тўрт пул олиб менга берарди, мен эса нўхатшўрак ё кўрда пишган лавлагига сотиб олиб келардим. Бобом — ойнимнинг отаси, жуда хушфезъл, вазмин киши эди. Мен уни жуда яхши кўрардим. Бобомнинг сира жаҳли чиқмасди, бақириб-чақирмасди. У ҳозир ҳам кўз олдимда: баланд бўйли, елкалари кенг, соқоли қордай оқ, кўзлари болаларники сингари тиниқ, тийрак. У, кишини жазоламасди, бироқ гапларини эшитсанг бас, шундай ажойиб одам эдики, унинг ёнида беихтиёр ўшандай яхши одам бўлишни истардинг.

Отам уйқудан уйғонгандан кейин мени ҳовлида кўрмаса, хипчинни орқасига яшириб, қидиришга тушарди ва бобомнинг ҳовлисида эканимни билса керак, уларнинг девори орқасига келарди-да, бақириб мени чақирарди. Ҳеч қачон ҳовлига кирмасди. Мен жуда кўрқардим, лекин ноилож югуриб чиқардим-да, уйга қараб қочардим. Отам эса худди қўзичоқни қувлагандек кетимдан югурарди, ярим йўлга келганда етиб олиб, қўл-оёғимга урарди-да, мени ҳовлига ки-

ритиб, қамаб қўярди, ҳар сафар мен учун онам бечора қаттиқ жазоланарди. Эртасига калтакларни унутиб, яна бобомникига югуриб кетардим.

Олти ёшимгача мен кўча нималигини, бозор нималигини дурустгина тасаввур ҳам қила олмасдим, тўйга бориш нимаю, бировнинг ҳовлисига бориб ўйнаш нималигини ҳам билмасдим. Эсимда бор, мени бир марта Муҳаммадмушнинг циркига олиб боришганди. Мен бошда ташвишланган, ҳаяжонланган бўлсам ҳам, томоша пайтида яйраб кетдим; ўзимни бир дам эркин ҳис этиб, бунга ишондим ҳам. Эй, болаларга хос ишонч, сен бизни осонгина тарк эта олмайсан, ахир, бахт ҳам шунда-да!

Очиғини айтганда, бу ҳақиқий цирк эмасди, сайёр артистлар эди, лекин жуда яхши эди. Муҳаммадмушнинг ўзи кичкинагина, букри, афт-башараси буришган, қалин оппоқ соқолли киши эди. У букчайиб, оғир, катта шарманкасини кўтариб юрарди. У қаерга борса, елкасидан шарманкасини олиб, дастасини айлантирарди. Шарманкада эса иккита оқ сичқон рақсга тушарди. Э, бу жуда ғаройиб эди-да! Аммо унинг шериги — ёш, жуда чиройли ўйинчи йигит ундан ҳам зўр эди. У томоша давомида турли миллат кийимларини кийиб, хотин-қизларнинг тақинчоқларини тақиб, рақсга тушарди. Одамларнинг жони кирарди. Катта одамлар ўзларини худди болаларга ўхшаб тутишар, завқланиб, чапак чалишар, ёш ўйинчини табрикляб, бақиршар эдилар.

Эс-эс биламан: мени бир марта боққа бал-маскарадга ҳам олиб боришганди. У ерга ҳам фақат ясанган эркаклар боришарди, албатта. Бир куни отам билан ўртоқлари мени лотерея ўйналадиган аллақандай байрамга бошлашди. Билетларни чиройли қиз-жувонлар сотишаётганди, булар тожик ҳам, ўзбек ҳам эмасди, юзлари очиқ эди. Менга гул беришди, мен билет сотиб олиб, портсигар ва атир соладиган иккита биринж кувача ютдим.

Уйда ўзимга яраша эрмагим бор эди. Мен катта бир тахта қутини «дўкон» қилиб олгандим. Нима топган бўлсам — чиройли ойна парчаларими, тошми ёки патми, суратларми, ҳаммасини шу ерга тўплагандим. Кувачаларни ҳам шу ерга киритиб қўйдим. Бу «дўкон» чам ягона овунчоғим эди.

Рўзгордаги асосий юмушим идиш-товоқларни ҳовузимизда ювиш эди. Тоза ювилган, қуёшда ярақлаб турган идиш-товоқларни ҳовуз атрофига териб қўярдим, кейин хонага олиб кирардим, яна олиб чиқардим. Кичкина бўлганим учун фақат шу билан завқланардим, холос. Мени туғдирган доя кампир: «Ҳасанжонимиз, албатта, чойхоначи ёки ошпаз бўлади», дейишни ёқтирарди.

Мен ҳеч қачон чиқа олмаганимдан ўша пайтларда расм бўлган ўйинларни ҳам билмасдим. Варрак учирини эплолмасдим. Ҳеч қачон анҳорда чўмилмасдим, сузмасдим, дарахтларга чиқмасдим. Кейинроқ мактабда ўқиб юрган вақтларимда ўртоқларимга таажжубланиб қарардим у ичимдан зил кетардим. Бизни йилда бир мартами, икки мартами айлантиргани у ёқ-бу ёққа олиб боришарди, шунда мен ўртоқларимнинг зипиллаб дарахтга чиқиб кетишаётганини ёки анҳорда худди ўрдакка ўхшаб сувга шўнғишаётганини кўриб, ўзимнинг уқувсизлигим, ночорлигимдан нафратланардим. Мен уларга тақлид қилмоқчи бўлардим, лекин қачон дейсиз... Болалар менинг лапашанглигимдан кулишарди, мен бўлсам хижолат тортиб ўзимни эпақага келтиришга уринмасдим ҳам. Аммо гимнастика ва курашда доимо биринчи ўринни олардим. Мен буни отамдан ўргангандим.

Менда на шахмат, на шашқол бор эди, мен қарта ўйнашни ҳам, шашка ўйнашни ҳам, лото ўйнашни ҳам билмасдим. Шунинг учун мен ўқишни тез ўрганиб олдим, китоб жон-дилим бўлди.

Ўша йили баҳорда, мен бешга тўлганимда бир фалокатга йўлиқдимки, азобини бир умр тортдим.

Бир куни кечқурун ўйнаб юриб, сирпаниб кетдим-да, айвон лабидан ғишт терилган ҳовлига учиб тушдим. Кейин нима бўлганини ота-онам ва таниш-билишлардан бир неча марта эшитдим. Онам ва меҳмон хотинлар тепамга югуриб келиб қарашсаки, рангим бўздек оқариб, беҳуш ётган эканман. Улар мени ҳушимга келтиришга кўп уринишибдию, лекин нафи бўлмабди, ўтакаси ёрилган онам дод-фарёд қилиб, сочини юлибди. Мен ўзимга келмабман. Онам отамдан қўрқинини ҳам унутиб, оёқ яланг отамнинг ошнаси, қўшинимиз Аббос амакининг ҳовлисига югурибди.

Илгари темир йўлда тарозибон бўлиб ишлаган

Аббос амаки рус тилини яхши билар эди. У ҳассаси-ни дўқиллатиб,— у кўр эди,— дарров ҳовлимизга келади, меҳмон рус аёллардан бирини темир йўлда ишлайдиган врачни чақириб келишга юборади, бошқасини эса отамни айтиб келгани жўнатади. Врач икки соатдан кейин фойтунда ҳозир бўлади. У мени ечинтириб текшириб кўради, дори ҳидлатади, аммо бирор натижага эриша олмайди, шундан кейин мени дарҳол темир йўл касалхонасига элтишни буюради. Лекин Аббос амаки отам кўчадан қайтишини кутиб, мени ҳеч қаёққа жўнатмайди. Кўп ўтмай дадам эски дўсти, афғон табиби Атоуллохон билан от чоптириб келиб қолишади. Атоуллохон қандайдир доридан сувга томизиб, оғзимга қуяди, ота-онамга ташвиш тортманглар, бола йигирма тўрт соатдан кейин бутунлай ўзига келади, фақат бошида ўтириб дод-вой қилманглар, деб уларга тасалли беради, лекин ота-онамнинг тинч ўтиришига унча ишонмай, мени ўзи билан бирга боққа олиб кетишга жазм этади.

Мен қамиш найнинг майин, ёқимли овозидан уйғониб, кўзимни очганимда тонг отган эди. Най овозига қулоқ солиб, уни кўздан кечирдим. Най пишган, йўғон қамишдан қилинган бўлиб, сиртига камалак сингари товланиб турувчи илон пўсти сирилган эди. Найчининг бармоқлари най тешикларига оҳиста босилиб кўтариларди. Мен ўзимнинг тирик ёки ўлик эканлигимни билмасдим. Ўзимнинг кимлигимга ҳам ақлим етмасди; мен фақат илон терисининг йилтираб, товланаётганини кўрардим, майин навони эшитардим, ингичка бармоқларнинг оҳиста ҳаракатини кузатардим, холос. Буларнинг ҳаммаси уйғунлашиб, куй ҳосил қиларди, бу куй муздек суздай ақлимни равшанлаштириб, оғриқни сидириб ташлаётгандай бўларди. Созанда чалиб бўлгач, най қуриб, овози ёмон бўлиб қолмаслиги учун ичига мойланган жун иплардан тиқиб қўйди. Бу ҳали-ҳали худди кечагидай эсимда.

Мен Ғуломризо амакини билардим. У ҳам отамга ўхшаб курд бўлиб, музикашуносларнинг айтишича, моҳир найчи эди. У Эрон классик музикасининг ўн икки мақомини мукаммал биларди. У одатдагидек кечқурун уйимизга келибди, бахтсиз ҳодиса юз берганини билиб, шу ондаёқ Аббос амакини ёнига олибди-да, Атоуллохоннинг боғига келибди. Уларнинг

фикрича, найнинг майин овози менинг соғайишимга катта ёрдам бериши керак экан. Гуломризо нақ қулогим остида куй чалганди. Мен кўзимни очдим, Атоуллохон ўз дорихонасидан келтирган «Рафаэл шарбати»дан бир қошиқ ичирди. Қоғоз ёпиштирилган чиройли шиша, кичкинагина стаканча яхши эсимда. Ҳт-ўландан тайёрланган бу май Австрия-Венгриядан олиб келинганди, шекилли.

Эртасига табиб мени бошдан-оёқ кўздан кечирдида, уйга олиб кетиш учун отамга рухсат берди. Отам мен тотиб кўрган бу мўъжизали майнинг шишачада қолганини ҳам табибдан сўраб олди.

Оғзига стаканча тўнкариб қўйилган шишачанинг дори-дармон сақланадиган жавонимизда турганини мен яна анча вақтгача кўриб юрдим. Ойим тўққизинчи боласига кўзи ёриб, ўзидан кетиб қолганида ҳам шу май ёки дори уни ҳушига келтирган эди. Бола ўлди. Менгача ва мендан кейин туғилган ака-укаларим, опа-сингилларим ҳаммаси ўлган.

Сиртдан қараганда мен зиён кўрмаганга ўхшардим. Фақат аҳён-аҳёнда иссиғим кўтариларди, ишта ҳам бўғиларди, бошим оғрирди. Катталар қўрққанингдан шунақа бўляпсан, ўтиб кетади, дейишарди. Чиндан ҳам ўтиб кетди. Аммо фалокат босиб, айвондан ағдарилиб тушишимнинг асорати умр бўйи қолди. Бир йилдан кейин, ўқий бошлагач, маълум бўлдики, кўзим чатоқ. Уқийганимда китоб устига паст энгашардим. Отамнинг жаҳли чиқарди, у тўғри ўтиришга мени мажбур қиларди. Кундузи, отам ишда бўлганида ойим менга: «Ўғлим, нега бунча китоб устига энгашасан? Унақа энгашма, ўрганиб қоласан», дерди. Кўзим ўтмаслиги ойимнинг хаёлига ҳам келмасди. Ўзим бўлсам, бу нуқсоним аниқ билинмагунча ҳеч кимга индамадим. Бу, мактабда ўқий бошлаганимдан кейин жуда сезилди.

БОВО

Бобом тўқувчи эди, унинг ота-боболари ҳам тўқувчи бўлган экан. Мен буни билардим, шунинг учун бир қаричлигимдан тўқувчилик касбини севардим. Мени бу касбга доир ҳамма нарса қизиқтирарди, бу, албатта, асли ўзи қонимда бўлса керак.

Бобом оддий тўқувчи эмасди, у ўз ишининг моҳир устаси эди. У барча тўқувчи ўртоқларининг ҳурмати-га сазовор бўлганди. Лекин бу кам эди. Бобомнинг олдига бутунлай бошқа одамлар ҳам — бойлар, камбағаллар, ёшлар, кексалар ҳам маслаҳатга келишарди, бобом уларнинг бошларини қотирган барча ишларини ҳал қилиб, саволларига жавоб берарди. Мен муштдайлигимданоқ бобомнинг бу фазилатига таажжубланиб юрардим. Ахир, бобомнинг хат-саводсизлигини, хўжайин эмаслигини, бировга буйруқ беришни истамаслигини, шундай бўлса ҳам, ҳамма унинг гапига қулоқ солишини билардим-да. Нега шунақа? Мен болалик чоғимданоқ буни тушунишга ҳаракат қилардим. Ўзингиз тўғрингизда гапириб беринг, деб бобомни жон-қолига қўймасдим, агар бўш вақти бўлса, бобом сира йўқ демай айтиб берарди. Мен, айниқса, бобомнинг илгариги — ойим бола бўлган пайтлар тўғрисидаги ҳикояларини ёқтирардим.

Бобом бир куни ойим энди тўққизга тўлганида газмол савдоси юришмай қолганини айтиб берди.

— Машҳаддан тортиб Ҳиротгача ҳеч ким «Шойи газмол» деган сўзни оғзига олмасди.

Ҳали ҳам эсимда, бобом ўз ҳикоясини ана шундай бошлаганди. Бобом мен билан худди катта одамдай гаплашарди, мен ҳамма гапга тушунардим ёки тўғрироғи ҳаммасини эслаб қолиб, маънисини кейинроқ тушуниб олганман.

— Уша йили ёзда, — деди бобом, — катта рўзгоримиздаги бор қўр-қутимиз тамом бўлиб қолди, ҳатто нонга ҳам пул йўқ эди. Менга қарагандаям, отам, акаларимга кўпроқ қийин бўлди. Биз битта-яримтага мардикор тушиш учун бозорга борардик, лекин ҳеч ким бизнинг касб-коримиз билан қизиқсинмасди. Биз, беш ака-ука дадамнинг олдида йиғилишиб, бундан буёғига нима қиламиз, деб маслаҳатлашдик. Ночор аҳволда қолгандик. Пул топаман деб ёт юртларга борамизми? Ахир, биз оилалик бўлсак, уларнинг ҳоли нима кечади? Ахири Машҳадга кўчиб бориб, ўша ерда полизчилик билан шуғулланишга жазм этдик. Машҳадда энг эрта етиладиган кўкат, бу сарсабил. Биз шу дурустроқ деб ерни яхши ўғитлаб, сарсабил экдик. Азбаройи тинмай қилган меҳнатимиз эвазига ҳосил ҳам ёмон бўлмади.

Биз бозорга бордик, баққоллар оқсоқолини қидириб топдик, кўтара харидор топишни илтимос қилдик. Оқсоқол бизга ёрдам бермоқчи бўлиб деди: «Яхши, бугун полизни обдон суғоринг, эртага ўзим бораман». Ўша куни кечаси сув қўйдик, бир кечада сарсабил бир қарич ўсди. Индинига оқсоқолни кутиб ўтирмай, ўзимиз кечқурун уйига бордик. Оқсоқол узр сўради, иши кўплигини айтди. Сарсабилни суғоришни унутмаслигимизни тайинлади. Биз яна суғордик, албатта. Бу кеча эса сарсабил янада ўсиб, худди ёввойи бутага ўхшаб шохлаб кетди. Оқсоқол бугун ҳам келмади. Уйдагилар оқсоқол бир иш билан қаёққадир кетди, эртага қайтиб келади, дейишди. Яна бир кун ўтди. Индинига яна оқсоқолникига жўнадик. Оқсоқол зинапоёга чиқиб, бундай деди:

«Энди сизларнинг сарсабилларинг эшакка ем бўлишдан бошқа нарсага ярамайди. Энди сизлар унинг эвазига келгуси йилда ерни ўғитлаш учун гўнг олишларинг мумкин».

Биз доғули оқсоқолдан жуда жаҳлимиз чиқди ва устидан одамларга арз қилдик. Одамлар бизга: «Устозни силаб-сийпала, сизлар оқсоқолга ҳеч нима бермадингизми?» — дейишди. Биз эса: «Шунақа қилиш кераклигини қаёқдан ҳам билайлик?» — дедик.

— Ахир, сен тушун,— деб изох берди бобом,— биз ҳаммамиз тўқувчи эдик-да, бизнинг касб-коримиздагиларга бунақа иш расм эмас. Одамлар бизга: «Нодонликларинг учун жазонгизни тортибсизлар. Ақл ишлатиб, иш қилиш керак. Энди бу хатони бир йилдан кейин тузатасизлар», — дейишди. Мундоқ ўйлаб қарасак, одамларнинг гапи тўғри. Шундай қилиб, қулоғимизгача қарзга ботиб кетдик.

Энди ҳолимиз нима кечар экан, деб мен кечалари билан мижжа қоқмай чиқадиган бўлдим.

Бир куни эрталаб полиция участкасида ишлётган жиянимнинг олдига жўнадим. Ундан биронта ўзимга мос иш топиб беришини илтимос қилдим. Эртасига эрталаб жияним олдимга кирди ва эртага полиция бошлиғининг олдига боринг, деб тайинлади. Айтилган вақтда етиб бордим, улар менга: «Сиз худди биз боп одам экансиз,— дейишди-да, исмимни ёзиб олиб, узун қилич беришди, сўнг: — Эртадан бошлаб саллангизни ўрамайсиз, полициячининг телпагини

киясиз,— деб айтишди. Шундай қилиб, мен қоровуллар отрядига кириб олдим. Отряд йиғиладиган жой юқори дарвоза олдида эди.

Қилични чопоним этаги билан бекитиб, уйга қайтиб келдим. Уни қозиққа осиб қўйдим. Ойим билан акам қилични кўриб, жуда ҳайрон бўлишди. Ўзимнинг ҳам таъбим хира эди.

Шом намози вақти бўлиб қолганди. Таҳорат қилиб, намоз ўқий бошладим. Шу пайт кўзим қиличга тушдию ўзимга-ўзим: «Қизиқ, қирқ йил ҳалол меҳнат қилдинг, ҳатто чумолига ҳам озор бермадинг. Қандай қилиб сен эртага телпакни киясану анави худо урган қилични тақасан? Қайси юз билан одамларга кўринасан! Ундан кўра, ўлиб қўя қолганинг маъқул эмасми?» — дедим. Юрагим қисилиб, ўзимдан-ўзим нафратландим. Дик этиб ўрнимдан турдимда, агар ҳатто очимдан ўлсам ҳам, сира бировни ранжитмайман, деб қасам ичдим.

Ана шундай ҳис-туйғу, оғир ўй-хаёллар билан уйдан чиқдим-да, Гулистон тўғонига қараб оёғимни судраганча кетдим. Масжид ҳовлисида ўтиб кетаётганда саллафуруш Исматиллахўжани кўриб қолдим. У, чамаси, шом намозидан қайтиб келаётган экан. Мени чақириб қолди. Ҳозир гаплашишга ҳам ҳолим келмасди, кўзларимдан дув ёш чиқиб кетишидан қўрқардим. Шунинг учун ўзимни эшитмаганликка солиб, йўлимга қараб кетавердим. Лекин Исматиллахўжа янада қаттиқроқ чақирди. Унинг овозини эшитиб, менинг олдимда кетаётган одамлар ўгирилиб қарашди, ноилож тўхташга мажбур бўлдим. Хўжа олдимга келди. Мен сўрашдим, аммо кўзим кўзига тушиб қолмасин, деб бошимни кўтармадим. Хўжа хафа бўлиб деди:

«Сен ё хафасан, ёки жуда шошиб турибсан, шунинг учун бизга эътибор бергинг келмайди».

Мен унга, мазам йўқ, дедим. Хўжа гапимни бўлиб:

«Қани, меникига юр, сенда иш бор», деди.

У билан олдинма-кейин юриб, карвонсаройга бордик. Хуфтон бўлиб қолганди, барча дўконлар ёпилганди. Хўжа хонасини очди, фонарни ёқди, кейин қазноғига кириб, ҳиндлар тўқиган юнқа матони олиб чиқди. У матони менга узатаркан, деди:

«Яхшилаб қара, шунақани тўқий оласанми-йўқми?»

Мен матони сийпалаб, ёругга солиб кўрдим ва ҳинду тўқувчилари бунга озмунча маҳорат, меҳнат сарф қилмаганларини тушундим. Бироқ қуръони шарифнинг бутун оятларини қора атласга битиб тўқиган мендай кишига бу унчалик қийин иш эмасди.

«Ҳаракат қилиб кўраман, муҳтарам зот»,— деб жавоб бердим мен.

«Муҳаммад Ризо, яна яхшилаб бир қара, Язддан тортиб Ҳиротгача бунақа матони тўқишга биронта устанинг юраги дов бермайди. Лекин агар тўқий олсанг, ноним бутун деявер...»

Биз ипак калавалар солинган қоплар тиралиб турган қазноққа кирдик. Булар Ҳирот, Реш, Турвот ипаклари, Марғилон, Хўжанд ва Хўтандан келтирилган ипаклар эди. Мен тўққиз қадоқча ипакни ажратиб олиб, қийиққа тугдим. Хўжа пўлат сандиғидан пул солинган қопчиғини олиб, менга ўн сўм узатди-да:

«Бу пардоз бериш учун»,— деди.

Мен беш сўмини олдим. Ипакни кўтариб, энди кетмоқчи эдим, хўжа деди:

«Муҳаммад Ризо, эҳтиёт бўл. Тамагир одамлар кўп. Бу ишимизни битта-яримта билиб қолишидан худо асрасин. Сезиб қолса, унда бир бурда нонимиздан ажралдик, деявер!»

Мен хўжани тинчлантириб, кетдим. Кўчада деярли ҳеч ким йўқ эди. Назаримда, қанот чиқаргандай оёғим остидаги ерни ҳам сезмасдим, ҳатто оч қолганимни ҳам унутгандим. Икки кундан бери уйимизда бир тишлам ҳам нон йўқ эди. Бувинг кепакдан нон ёпиб, фақат норасидаларга берарди. Йўлим устида ошхона бор эди; мен нон, тўрт кишига етадиган ёвғон шўрва сотиб олдим-да, шошилиб уйга жўнадим. Дарвоза очиқ эди, лекин деразаларнинг биронтасидан ёруғлик тушмасди. Уйга кирдим, болалар ухлаб ётишган экан, аммо бувинг ташвишланиб, мени кутиб турган экан. Ахир, мен кеч келаман, деб унга айтмаган эдим-да.

Бувинг мени соғ-саломат, зиён-заҳматсиз кўриб, севиниб кетди ва қаерда қолиб кетдингиз, деб суриштиришга тушди. Мен эса шунчаки:

«Чироқни ёқ, болаларни уйғот, овқатланиб олишсин»,— дедим.

«Овқатланиб олишсин?» — деб таажжубланди бувинг. Ахир, эрталаб зоғора нонга ҳам пулимиз йўқлигини биларди-да.

Бувинг қора чироқни ёқди, катта қўшқулоқдаги гўштли шўрвани ва ипак калаваларини кўриб, ҳангманг бўлиб қолди:

«Тинчликми? Шунча пулни қаердан топдингиз?» — деб сўради.

Мен бармоғим билан унга пўписа қилиб, оғзингни оча кўрма дегандай лабимга босдим. Ака-укаларимнинг хотинлари кўриб қолишмасин, деб ипакни дераза олдидан нарига олиб қўйдим. Болалар уйғонишиб, ўзларини шўрвага уришди. Улар ҳеч нимани сурштиришгани ҳам йўқ.

Мен дов-дастгоҳларни калава пардозлашга тайёрлашни бувингдан илтимос қилдим. Ахир, ўзинг биласан-ку, бувинг оғзимни очмасимдан ичимдагини сезади, биронта ишни ҳеч ким бувингчаллик яхши қилолмайди. Болаларни ухлатдик, эшикларни беркитдик, деразаларга парда тутдик. Эрталабгача ошхонада ипакка ишлов бериб, йиғиришга тайёрладик. Тонгда бир соатдан ухлаб олдик-да, яна ишга тушиб кетдик. Мен хона ичидаги дастгоҳни йиғиштириб олдим-да, қазноққа ўрнатдим. Шунгача ишлов берилган калава бутунлай қуриб бўлди. Бувинг чархини олиб келди, ҳадеб ғижирламасин, деб мойлади, ойинг ўша пайтда қизча эди, ишда жуда чаққон эди, калаваларни найчага ўради, тоғанг эса, ўшанда сендан сал тикроқ эди, уйга қоровуллик қилиш унга топширилганди, агар битта-яримта уйимизга қараб юрса, бизга хабар бер, деб тайинлагандик. Ишимиз тўғрисида ҳеч кимга чурқ этманглар, деб болаларга ҳам айтиб қўйгандик.

Ўша куни кечқурун ажойиб, лаззатли овқат қилдик. Бувинг қийма қилди. Тоғанг худди сичқон пойлаган мушукдек эшик олдида ўтирарди. Бир кўзи ҳовлида, бир кўзи қозонда. Оғзимизга мазали овқатни олмаганимизга ҳам бир йилдан ошиб кетганди-да, ахир. Биз аввалгидай куч-қувватга кириш учун ҳар куни кечқурун гўшт ейишга жазм этгандик. Бизнинг ҳаётимиз шунга боғлиқ эди-да. Бироқ кўп ўтмай дабдабали яшашга кучимиз етмаслигини тушуниб қолдик. Ҳовлида бир ўзимиз турмасдик. Биздан бош-

қа яна беш оила бор эди, улар ҳам йиллаб тўйибгина овқат ейишмасди.

Тоғанг эшик олдида ўтирган кўйи ухлаб қолди. Мен тоғангни кўтариб ўрнига олиб бордим, у ҳатто уйғонмади ҳам...

Мен бобомдан сўрадим:

— Пима, тоғам ёшлигидан кўзи яхши кўрмас-миди?

Бобом гапани бўлганим учун хафа бўлмади, шунинг учун батафсил тушунтирди:

— Йўқ, ҳовлимизда юз берган катта ёнғиндан кейин кўзи хиралашиб қолди. Аммо буни мен сенга бошқа сафар айтиб бераман, ҳозир эса кейин нима бўлганини эшит.

Уша кун кечқурун дастурхон атрофига ўтирдик, аммо менинг овқатга қўл ургим келмасди. Оиламизда шундай бир одат бор эди: то мен овқатга қўл урмагунимча, ҳеч ким овқат емасди. Бувинг кўзимда ёш пайдо бўлганини сездим. Мен сенга айтяпман-ку, бувинг ажойиб хотин деб, у мендан ҳеч нимани сўрамай, бундай деди:

«Хафа бўлманг, дадамларгайм, болаларгайм овқат олиб қўйдим. Бундан бу ёғига ҳам фақат ўзимизга овқат қилмаймиз».

Кечаси ухлай олмадим. Кўзимни очиб, бир-икки соат ётдим. Ҳамма ухларди. Секин ўрнимдан турдим-да, қазноққа бордим, қазноқнинг деразаси йўқ эди, чироқни ёқиб ишлай бошладим. Тонг ёришиб қолди. То қуёш чиққунча бўлажак матонинг четини тўқиб қўйдим.

Бувинг ўрnidан туриб, чой қўйди, нонуштага катта бобонг билан катта бувингни чақириб келгани кетди. Кўп ўтмай қариялар келишди. Улар ҳеч нимадан беҳабар бўлишганидан дастурхондаги ширинлик билан нонни кўриб жуда ҳайрон бўлишди. Айниқса, гўшт билан иссиқ нондан таажжубланишди. Бувинг ҳаммага катта бир бўлакдан гўшт берди. Қариялар бизнинг дастурхонга ўтиришимизни кутиб туришарди, аммо сенинг ойинг шундай деди:

«Олаверинглар, биз едик».

Қариялар бувингга саволмуз қарашди, шунда мен отамга дедим:

«Бухородан эски бир ошнам келди, мен ундан оз-

гина пул қарз олдим. У бизни олиб кетишга ваъда берапти. Уша томонларда шу касбимиз билан яшаш мумкин экан».

Қариялар худога шукур қилишиб, овқатланишди, чой ичишди. Мен дадамларнинг қўлларига уч сўм бериб, ака-укаларим, опа-сингилларимга бўлиб беришни илтимос қилдим. Отам пулни олиб, оҳиста дуо қилди.

Мен бозорга бориб, бунинг билан болаларга чопонлик чит сотиб олдим, уларнинг кийимлари жуда тўзиб кетганди. Энди улар айвонда ўтириб, хонамиз эшигидан, энг муҳими, қазноқ эшигидан кўз-қулоқ бўлиб туришлари мумкин эди. Ахир, келинлар бизда пул пайдо бўлиб қолганини пайқашса, то бизнинг сиримизни билишмагунча тиниб-тинчишмас эди-да.

Менинг оилам бир катта, бир кичик хонани, шунингдек, ўчоқ бошини эгаллаган эди. Қазноқ катта хона орқасида эди. Қазноқ орқасида эса ҳовлимиздаги кишилар, кўпроқ хотин-халажлар тўпланишиб ўтирадиган айвон бор эди. Улар айвонда кашта тикишарди, ямоқ қилишарди, пайпоқ тўқишарди. Улар тиккан ишларини бозорда зўрға сотиб, бутун оилага арзимаган озиқ-овқат харид қилишарди. Уларнинг бу ишларидан биз миннатдор эдик, албатта. Аммо энди, айвон билан туташган қазноқда ишлаётганим учун ҳам, хотин-халажларнинг сезгир қулоқлари дастгоҳнинг табиий шиқ-шиқини илғаб қоладими, деб чўчирдим. Бунинг устига, болаларимиз ҳам оғизларидан гуллаб қўйишлари мумкин эди... Шунинг учун бунинг эртадан-кечгача овсинлари билан бирга ўтирарди, тоғанг эса уларнинг болаларини чалғитиб, ўйнатар, тўсатдан хонамизга кириб қолмасликларига кўз-қулоқ бўларди.

Иккинчи кун охирида битта рўмол тўқидим. Кеч-қурун, бутунлай қоронғи тушгач, рўмолни хўжаникига олиб бордим. Хонада бир ўзи экан. У лоқайдлик билан ҳол-аҳволимни сўради ва яна пича пул бермоқчи бўлди: у мени қолган беш сўмни олмаганига пушаймон еб келган деб ўйлади, шекилли. Аммо мен ҳозиргина тўқиб бўлган рўмолимни ёзиб, унга кўрсатдим.

«Бу нима?» — деб сўради у.

«Рўмол».

«Ахир, бу рўмолни мен сенга намуна учун бергандим-ку».

«Йўқ, сиз уни ёйиб кўринг».

Хўжа ҳеч нимага тушунмай, рўмолни олди, ёйиб қаради, ичида айнан шу рўмолдан яна битта бор эди.

Ҳали-ҳали эсимда, ҳикоя шу ерга етганида бобомнинг овози қандайдир бошқача жаранглади, тугилиб қолди, кўзлари эса чарақларди. Мен ҳам ўзи бобом қачон ҳикоясининг шу ерига етиб келар экан, деб ҳаяжонланиб кутиб ўтирдим.

«Иккинчисини қаёқдан олдинг?» — сўради хўжа мендан.

«Тўқидим, хўжа. Маъқулми? Яхшилаб қаранг».

Хўжа ишонқирамай рўмолларни ёнма-ён ёзиб қўйди.

«Болаларинг ҳурмати, тўғриси айт, бунақа рўмолни қаердан топдинг?»

«Айтаман-ку, ўзим тўқидим деб».

Хўжа ўрнидан сакраб турди-да, мени қучоқлаб, Саъдийнинг машҳур байтини такрорлади:

Кўзамизда сув ва лекин биз юрармиз ташпалаб,

Уйда ёр, аммо жаҳон кездик юракка ўт қалаб.

«Бунақа уста ўз шаҳримизда бор экану мен бўлсам, Яздга, Кошонга бориб юрибман... Лекин ҳар қалай, Муҳаммад Ризо, сира ишонгим келмаяпти. Фараз қилайлик, бу ажойиб рўмол сенинг моҳир қўлларинг туфайли бунёдга келди. Аммо сен буни қандай қилиб бунчалик тез, икки кунда тўқидинг? Ахир, сен қалавага ишлов беришга ҳам анча вақт сарфлагансан-ку... Қачон улгурдинг? Лоақал тўрт кун керак. Йўқ, бу ишда, шубҳасизки, қандайдир бир сир, муъжиза бор».

«Мухтарам зот, мен бунақа муъжиза-пуъжизага ишонмайман,— деб жавоб бердим унга.— Агар сизга ишим маъқул тушган бўлса, қайтиб бораману ишимни давом эттиравераман».

«Уста, сен ўлик жисмимга жон киритдинг! Қўлингни бер, мен ҳар қалай муъжизанинг шоҳиди бўлдим...»

У мени ўтиргизиб, юз-кўзимдан ўпди. Пул солинган қопчиғингни олиб, деди:

«Уста, манави ерда юз сўм бор, ол. Яна қанча керак бўлса, бераман. Мен сенга қарз эмас, ҳақингни бераяман. Бир ойдан кейин бу ерга Лоҳур ва Ҳиндис-

тоннинг бошқа шаҳарларидан савдогарлар келишади, қанча молимиз бўлса, ҳаммасини сотиб олишади. Улар бу ерга чит, дока, канон сурп олиб келишади. Ҳар бир рўмолга бир қадоққа яқин ипақ кетади. Агар ҳамма харажати ҳисоблаб чиқилса, тўрт сўмча бўлади. Бу рўмолнинг эса ҳар бирини ўттиз сўмдан сотиш мумкин, камига эмас. Ингирма олти сўмдан нақд фойда. Сени тиллага кўсам ҳам оз...»

Аммо мен савдогар эмасдим, савдогар бўлмоқчи ҳам эмасман. Фойдани ҳисоблаш менинг ишим эмас. Мен пулни олмадим. Менинг ишим рўмол тўқишдир. Мен унга: жума кун кечқурун келаман, шунда ҳисоблашамиз, дедим. Жумагача худди шунақа рўмолдан яна бир нечта тўқидим, хўжага келтириб бердим ва ўн сўм олиб, уйга қайтдим. Мен чол-кампирни, ака-укаларим, янгаларим, болаларини — ҳаммасини уйга таклиф этдим; зўр палов қилдик. Мен отам ва ака-укаларимга бир сўмдан бердим. Ахир, улар бир сўм билан бир ҳафта, ҳатто ундан ҳам кўпроқ тирикчилик қилишарди-да.

Мана шунақа қилиб, хўжага ишлаб, шундай катта рўзгорни тебратардим. Руҳим енгил, ўзим хурсанд, ишим жойида эди.

Ҳинд савдогарлари келишди. Хўжа зиёфатга мени ҳам чақирди. Меҳмонлар қўли гул экан, деб роса мени мақташди, фақат рўмол бори-йўғи ўттизта экан, уч мингта эмас экан, деб афсусланишди. Бир неча кундан кейин савдогарлар кетишди. Шу ўттизта рўмол учун хўжа минг сўм ишлади. Савдогарлар бай пули деб, беш минг сўм ташлаб кетишди.

Эртасига хўжа мени уйига таклиф этиб, меҳмон қилди, кейин олдимга минг сўмни қўйди-да, ундан юз сўмни ўзи олиб, менга деди:

«Уста, бу пулни сен ишлядинг, бунга ол, нима қилсанг ихтиёринг».

Шу кунгача хўжадан қирқ сўм олгандим, яна олтмиш сўм олдим-да, бу ўртадаги пул, деб қолганини қайтариб бердим. Иккимиз ҳам хурсанд эдик. Мен чарчаш нималигини билмай олти ой ишлядим. Яхши уста бир ойда уриниб-суришиб, нариса билан олти сўм топа оларди. Мен шундан ҳам энди ўзимни бой-бадавлат ҳис этардим. Оиламиз ғара-шарра яшаши мумкин эди. Тўрт ойдан кейин хонаки газмолга эҳтиёж

ортиб кетди, ака-укаларим менинг ёрдамимга зарурат сезишмай қолишди. Отам билан онамга то умрларининг охиригача ўзим қарадим.

Мен эса бобом ўзи ишлаб топган минг сўмини олмаганига доимо ачиниб юрардим. Менимча, бир уюм пулни қандайдир хўжага қолдирмаслик керак эди. Ахир, меҳнатни бобом қилган-ку. Мен бу ҳақда бобомга гапирган эдим, у менга жавобан кулиб қўйди-да, хўжа Маккага — ҳажга боришимга ёрдамлашди, мен бундан жуда хурсанд бўлдим, деди. Бобом Маккага борган бўлса ҳам, аммо мусулмонларнинг муқаддас жойларини зиёрат қилган бошқа кишилар сингари ҳожиликни қабул қилмади. Бобом аввалгидек уста-лигича қолаверди, у, одамга шунинг ўзи ҳам кифоя, дер эди.

ЗҲРЛИК

Мен қуръонни ўқишга бошлаганимда ҳали олти ёшга ҳам тўлмаган эдим. Мени отам ўқитарди. Отам сержаҳл, бетоқат одам бўлганидан, мен араб алифбесининг йигирма саккиз ҳарфини тарсаки ва хипчин зарби остида бир кунда «ўргандим». У қуръон ўқитишни бевосита «қулъауз» сурасидан бошлади. Олти яшар мендек бир боланинг тили «қулъауз» сўзини талаффуз этишга ўрганмаганди, «қулъауз» дейиш ўрнига «қўлҳовуз» дердим. Отам асабийлашиб, шундай тарсаки тортиб юборардики, мен учиб бориб, бошим ё деворга тегарди, ё уй ўртасида чўзилиб қолардим. Отам тарсаки тортганида, бармоқларининг изи юзимда кўм-кўк бўлиб қоларди. Онам эса буни кўриб чи-долмасдан: «Эй золим!» деганича уйдан югуриб чиқиб кетарди. Бир сафар отам ўқишдаги қайси бир гуноҳим учун шундай урдик, бурним танчага тегиб, китобнинг бир чети қонга булганди. Мен қуръоннинг охирги қисми бўлган ўша китобни болалигимдаги мудҳиш кунлардан эсдалиқ сифатида ҳали ҳам сақлаб юрибман.

Эски мактаблардаги таълим расм-русмига кўра, қуръон аввал ҳижо (ҳижжалаб ўқиш), кейин сўзма-сўз усулида ўқитиларди, отам эса ҳижжалаб ўқитишга сабри чидамай, дабдурустдан мени сўзма-сўз ўқитишга киришди. Араб алифбесига иши тушган ҳар қандай одам ҳам араб алифбесигаги ҳар бир ҳарфнинг тўрт

шаклини, айримларидан эса икки шаклини яхши билмаса, арабча сўзларнинг ўқилиш сир-асрорини яхши эгаллай олмайди, мен бўлсам шу ҳарфларнинг биттадан шаклини билардим, холос. Шу сабабли янги, нотаниш сўзни қандай ўқишни мен қаёқдан билай?

Кунлар ва ҳафталар шу зайлда ўтарди. Мен қандай мўъжиза билан ҳарфларни билмай туриб сураларни ёдлаганимга ўзим ҳам ҳайрон қоламан. Фикримча, бу қўрқув таъсирида юз берган бўлса керак. Бордию ёдланган сураларни такрорлаётган вақтимда сал янглишиб қолсам, бошимда калтак синарди.

Бир куни отам бир қўлтиқ ҳўл новда келтирди. Гарчи хипчин мазаси менга аллақачондан бери маълум бўлса-да, ҳар қалай титрамай иложим йўқ эди.

Бир куни сабоқ кўнгилдагидай бўлмади, шунда отам гилам остидан беш донадан боғланган хипчинларни олиб бошимга тушираверди. Новдалар бир неча кундан бери ишлатилмай ётганидан қуриб қолиб, синиб кетаверди. Бундан қутурган «домла»нинг газаб алангаси пасайиш ўрнига янада кучайди. У бир қўли билан бўйнимдан ушлаб ўзига тортди, чўкка тушиб ўтириб, мени икки оёғи билан қисиб олди-да, икки қўллаб бошимни қаттиқ қисди. Икки бурнимдан қон шариллаб отамнинг қўлига отилди. Отам мени итариб юборди-да, жон-пони чиқиб, сакраб турди ва бақирди:

— Султон, бу ёққа кел, шўрим қуриб қолди!

У онамни чақирди, ўзи бўлса сочини юлиб, юзига, бошига муштлай бошлади. Ошхонада хамир қораётган онам ўзини даҳлизга урди. Ерда қонга беланиб ётганимни кўриб, гезарган лаблари билан пичирлади:

— Ниҳоят муродингизга етдингиз, худобехабар золим, биттаю битта боламни ўлдирдингиз! Шунча дўппослаб мени ўлдиролмагач, боламни ўлдирдингиз!— У отамга ташланиб, юзини юмдалай бошлади.

Отам ўзини ҳимоя қилмади. Мен уй ўртасида ўликдай чўзилиб ётиб, бу тўс-тўполон ва ур-йиқитни кўрардим, эшитардим, аммо мажолсизлик ва қўрқувдан ўрнимдан туролмас эдим. Ниҳоят, онам, отамни ўз ҳолига ташлаб, мен томонга югуриб келди-да:

— Вой, жигарпорам, сен ўлгунча онанг ўлса бўлмасмиди-я!— деди, кейин отамга қараб:— Бадбахт қотил, тезроқ табибга югуринг!— деб бақирди.

Юз-кўзи, қўллари қонга беланган отам бош яланг, оёқ яланг югуриб кетаётиб, дарвоза олдида қўшни хотин, Аббос амакимнинг хотини ва тутинган синглисига дуч келиб қолди. Тутинган синглиси отамни тўхтатиб:

— Ҳа, тинчликми? Шу аҳволда қаёққа югуриб кетяпсиз?— деб сўради.

— Э, синглим, мен бадбахт, ўғлимни майиб қилиб қўйдим, тезроқ онасининг олдига кир, тагин ўзини ўзи бир бало қилиб қўймасин, мен бориб...— отам ташқарида кўздан ғойиб бўлди.

— Ҳасанжоннинг дадаси, ҳо, Ҳасанжоннинг дадаси!— деб Аббос амакининг хотини отамнинг кетидан югурди ва уни тўхтатди.— Шу аҳволда қаёққа борасиз? Ҳамма ёгингиз қон-ку, нима, элга шарманда бўлмоқчимисиз? Бошингизга яна ташвиш орттирмоқчимисиз? Дарров юз-қўлингизни ювинг! Ғуломнинг ойсини ўзим чақириб келаман, тузукроқ кийимингизни кийиб, тезроқ табибни топиб келинг!..

Ғуломнинг онаси, онамга доялик қилган кампир физиллаб келди. Мени чалқанча ётқизди-да, пахта билан қонни артди, аммо уни тўхтата олмади. Отам дарров бет-қўлини ювиб, кийимларини кийди-да, яйдоқ отни етаклаб кўчага чиқди.

Кўп ўтмай Атоуллохон амаки отда етиб келди. У дарров муздек сув келтиришларини сўради, унга бир неча томчи дори қўйди-да, ичирди. Қон томирларини ушлаб кўриб дадамга:

— Дарров бир коса янги ганч топиб келинг!— деди ва оймнинг кўнглини кўтарди:— Синглим, хавотир олманг, болангизга ҳеч нима қилмайди. Аммо аввал менга қайчини топиб берингу дарров бир зувала хамир қоринг!

Атоуллохон амаким устарасини олиб, яхшилаб сочимни қирди, кейин бурнимга пахта тиқиб, хамирни билан йўғонлигида чўзди-да, бошимга худди салладай ўради. Ганчни сув билан аралаштириб, суяқ аталадай қилди-да, бошим устидан қўйди. Ғуломнинг онаси иягимдан ушлаб турарди. Бирпасдан кейин бошимга қўйилган ганч қотиб, бошимни қаттиқ қисди. Шундан кейин табиб бурнимдаги пахталарни олди. Қон тўхтаган эди. Атоуллохон мени яна ярим соатча шу вазиятда тутиб турди-да, кейин бошимдан хамир билан ганчни олиб, секингина ётқизиб қўйди. У шошилмай

шарбат тайёрлади, унга аллақандай дори томизди ва ўз қўли билан менга оз-оздан ичирди. Кейин эртага-ча ўрнидан қўзғатманглар, турғизманглар, деб тайинлади. Атоуллохон амаки кетиш олдида:

— Оғайним бўлсанг ҳам,— деди отамга,— ғирт тентак экансан. Тентак курдга муаллимлик ярашмайди. Мен билан сени уриб-уриб саводимизни чиқаришган бўлсалар ҳам, аммо бирон киши калламизни па-чоқлашни ўйламаган эди. Қўй, сен ўқитмасанг ҳам саводи чиқиб қолар.

Онам, Аббос амакимнинг хотини ва доя кампир Атоуллохон амакимга қандай миннатдорчилик билдиришини билишмасди.

...Мен бу фалокатдан қутулиб, эсон-омон ўрнимдан турдим, лекин анча вақтгача бошим айланиб юрди, кўзимга ҳамма нарса ола-була кўринарди, қулоқларим шанғилларди. Баъзан нақ тепамда қўнғироқ даранглаётгандай туюлиб, юрагим гуп-гуп урарди. Қоним камлиги мени қийнарди.

АЙЁР БИБИ ХАЛИФА

Отам дўстларининг қистови билан менга ўқитувчи топиш ҳаракатига тушди, лекин ўқитувчи ҳам қариндош-уруғлардан, ҳам ишончга сазовор киши бўлиши керак эди. Аммо бунақа одамни топиш маҳол эди, чунки онамнинг қариндошлари ичида саводли киши йўқ эди. Бордию бўлганда ҳам ҳадикчи отамнинг ишончини қозониш осон эмасди.

Шу кунларда бобомнинг иниларидан бири оламдан ўтди, беваси бир оз ўқишни биларди, шунинг учун ҳамма уни биби халифаликка муносиб деб топишди. Отамнинг илтимосига кўра у ўғлиникидан ҳовлимизга кўчиб келди, отам уни бир кичик хонага жойлаштириб қўйди.

Хола бибим менга қуръон сураларини ёдлатарди. Мен хатга қарамасам ҳам, сўзларни танимасам ҳам, шариллатиб ўқийверардим. Отам менинг бу «муваффақият»имдан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, хола бибимга миннатдорчилик билдиргани-билдирган эди. Бунинг сири жўн эди: отам (мен бу ҳақда ҳали ёзганим йўқ) аёлларни жуда севарди.

Хола бибим онамдан икки баравар катта бўлса

ҳам, онам ундан отамни рашк қила бошлади. Онам кечасию кундузи хола бибимни қаргаб, кўз ёши тўкарди, кейин маълум бўлдики, онамнинг бундай йиғлаши асоссиз эмаскан. Отам хола бибимни киши билмас ўз никоҳига ўтказиб олган экан. Шариятга биноан бу жуда осон: саводли киши турмуш кўрган аёлнинг розилигини олиб, керакли дуони ўқиб қўйса бас.

Бир куни Аббос амаки билан хотини дадамни уйларига чақиртиришди. Отам бусиз ҳам тутинган акасикикига тез-тез бориб-келиб турарди. Дадам мени ҳам ўзи билан бирга олиб борди. Мен Аббос амакининг қизи Махдума билан ўйнаб юрсам ҳам, лекин катталарнинг гапларини эшитдим. Аббос амаки тожикчалаб, хотини эса озарбайжончалаб отам билан нима хусусдадир баҳслашишарди. Мен айрим сўзларни эшитган бўлсам ҳам, аммо нима гапнинг тушундим. Махдума менга:

— Биласанми, Ҳасанжон, биби халифа онанга кундош бўлибди. Кечаси дадам билан ойим дадангни чақиртириб, ўша биби халифани жўнатиб юборишни айтишга келишишди; гапни бир ерга қўйишди,— деди.

Мен бу ишдан хабарим борлигини қизга айтдим. Қиз эса:

— Катталар бизни нодон, ҳеч балога ақли етмайди, деб ўйлашади, шекилли!— мазмунида жавоб берди.

Шу пайт Аббос амаки баланд овозда жаҳл билан деди:

— Агар бирон муносиб одам топилмаса, мен ўзим унга дарс бераман, шукур, ҳали кўп нарса эсимда бор. Мана кўрасан, боланинг ўзлаштириши бундан яхши бўлса бўладикки, ёмон бўлмайди!

— Э, ака, тўғри келмайди,— деб жавоб берди дадам,— ахир, бола бу ерга қачон келиб кетади? Шу узун кунларда дарвозани эртадан кечгача очиб қўйишга тўғри қелади, бу эса мумкин эмас. Ахир, дарвозани беркитмасдан хотинни кенг ҳовлида ёлғиз қолдириб бўладими?

— Бошқа одамларнинг дарвозаси фақат кечаси беркитилади, кундузи очиқ. Нимага сен уни кундузи ҳам беркитасан, ахир?

— Менинг душманам кўп, ака. Дарвозани беркит-

масдан хотинни бўш ҳовлида ёлғиз қолдириб бўладими?

— Хотининг дарвозани ичидан бекитиб ўтирсин. Нимадан қўрқасан, ахир?

— Йўқ, ака, сиз билмайсиз, «Кўр ҳам ўзига керакли нарсани кўради» дейишади. Мен ўз душманларимни яхши биламан.

— Ҳамма гап шунда-да, илон енгингда турибди-ю сен дўст билан душманни ажратолмайсан. Ахийри бир куни пушаймон қиласан. Кейин Аббос ака тўғри айтган экан, дейсан.

Биби халифа — хола бибим, уйимизга қадам босган кундан бошлаб, зиндондай уйда қамалиб ётишдан анча қутулиб қолдим, калтаклаш ҳам камайди. Аммо дадам билан онам тез-тез жанжаллашадиган бўлиб қолишди. Устига-устак, отамнинг кунда бирор нарсаси йўқола бошлади. Бир куни дарвозанинг ичидан солинадиган қулф йўқолди. Бошқа куни дадамнинг тешаси, яна бир куни қўл арраси, кейин бировдан эдаликка олган кумуш сопли ханжари ғойиб бўлди. Шу нарсалар туфайли ҳар куни, албатта, бир жанжал, тўполон кўтариларди. Отам онамдан шубҳаланиб: «Қариндош-уруғларингга бергансан», дерди. Онаминг илтижоларига, йиғлаб қасам ичганига бари бир отам ишонмасди.

Бундай пайтларда хола бибим онаминг меҳрибон, куйди-ишди дўстига айланарди ва отамга таъна қилиб: «Ҳеч нимангиз йўқолмайди, ахири топилади», деб уни кўчага чиқариб юборарди, онаминг эса кўнглини кўтариб: «Қизим, сабр қил, эринг баджаҳл, иложинг қанча? Нима қиласан, қилиқларига чидайсанда», дерди. У онамни ўпиб, эркалатарди, юпатарди. Ўзи чилим чеккани учун онамни ҳам шунга даъват этарди. Бироқ отам буни сезиб қолса борми, қиёмат бўлиши тайин эди. Ҳайҳот! Бечора, бахтсиз онамга дунёда ўзи бирон таскин топилармикан?

— Бундай нарсаларингиз йўқолаётган экан.— дерди онам отамга,— яхшиси дарвозани аввалгидек қулфлаб кетаверинг. Менинг олдимга ҳеч ким келмаса ҳам майли.

— Ҳа, падар лаънати,— дерди отам,— қулфнинг бошига сув қуйдинг, энди нима билан беркитаман?

— Қулф қаҳат эканми? Ким қулфни олиб кетган

бўлса, илоҳим қўли синсин. Ўзингизнинг, фарзандингизнинг бош-кўзидан садақа, қўйинг, қўйинг, олган одамнинг боши дарддан чиқмасин, худодан ўлим тиласину ҳўл ўтиндай тутаб ўтсин. Бошқа сотиб олиб келинг. Агар пулига ачинсангиз, пулини мен берман,— деди жонидан безор бўлган онам.

Орадан бир неча кун ўтгач, отам янги оқ рус қулфи олиб келди.

Эртасига якшанба эди. Отам ишга бормади. Индинига отам қараса, янги қулф калитидан биттаси йўқ. Отам уйни бошига кўтариб жанжал қичди. Онам айбни менга ағдармоқчи бўлиб: «Эҳтимол, ўғлингиз ўйнаб, бирон ерга ташлагандир», деди. Мен индамадим. Аммо калит ғойиб бўлди, уни ҳеч ким тополмади. Кечқурун, ишдан кейин отам яна тўполок кўтарди. Жонидан тўйган онам бармоғидаги узукни олди-да, отамнинг олдига ташлаб:

— Манг, олинг, худо ҳақи, шуни сотиб, пулига қулф олинг, калитини ўзингиз олиб юринг, ортиқчасини сандиғингизга солиб, яшириб қўйинг!— деди хуноб бўлиб.

Отам узукни онамнинг олдига улоқтириб юборди-да, тўнғиллай-тўнғиллай уйдан чиқиб кетди. Онам умидсизликка тушиб, менга қаради-да, деди:

— Ҳасан, калитни сен олмаганмидинг? Кел, тўғриси айтсанг, мен сени койимайман.

— Йўқ, ойижон, калитни нима қиламан? Аммо, ойижон, биби халифам, амакингизнинг хотини...— эшик ва деразаларга қараб дедим,— олмаганмикин?..

— Йўқ, у калитни нима қилади?— деди онам ва анчадан кейин, хаёл суриб бўлгач, қўшиб қўйди:— Гапингда жон бор, ўғлим, аммо бу гапни зинҳор оғзингдан чиқара кўрма, йўқса...— онам гапини тугатмади.

Мен, албатта, оғзимдан гулласам, бошимизга қандай кулфат тушишини билардим, шу сабабли отамга бирон нима демоқчи эмасдим.

Хола бибим отамга бир куни ярим ҳазил, ярим чин қилиб деди:

— Ҳасанжоннинг дадаси, нима гуноҳ қилдимки, мени қамаб кетяпсиз? Сиз, чамамда, хотинларнинг макр-ҳийласи тўғрисидаги китобни ўқимаганга ўхшайсиз. Хотинлар макр-ҳийла ишлатса, худо ҳам уларга бас кела олмайди.

— Бу тўғри,— деди отам,— лекин сен Саъдийнинг: «Ё ғам-ғуссаларга чидагил, ё қалбингни зорларга ем қилгил!» деганини эшитмаганга ўхшайсан.

— Ҳа, бу гап ҳам тўғри,— деди хола бибим,— келинг, дадаси, биз бегуноҳларнинг гуноҳидан ўтинг, қулф-калитингизни йўқ қилинг, бирон нимангиз йўқолмаслигига мен кафилман...

Хола бибимнинг илтимос, қистовлари оқибатсиз қолмади, отам эртасидан бошлаб дарвозани қулфламайдиган бўлди. Менинг оёғим яна чиқиб қолди. Қўшни хотинлар ҳам кундузи дарвозамизнинг очиқлигини кўриб ҳайрон қолишди, баъзи дадилроқлари кириб бирпас ўтиришди ҳам, лекин пешиндан кейин, дадам уйда бўлган вақтда бирон киши ҳовлимизга қадам босишга журъат этмасди.

Бир кун тўсатдан дадамнинг иссиғи кўтарилиб кетди. Хола бибим онамдан бешбаттар ташвишланиб, отамнинг атрофида гирдикапалак бўларди. У дуо китобини келтириб, ёнида ўтирганча дуо ўқиб, куф-суф қилди, нина билан бармоғини қонатди, товукнинг патини қонга ботириб, дуо ёзди.

— Ҳасанжоннинг дадасига кўз тегибди. Буни кечаси ёстиқлари остига қўямиз, эрталаб бир пиёла тоза сузда ҳўллаймиз, кун чиқар пайтда бошлари атрофида айлантириб, кўчага сочиб юборамиз, шу билан отдай бўлиб кетадилар,— деди.

Отамга бу жуда ёқди. Бунақа илму амаллардан беҳабар онам хола бибимнинг парвона бўлишидан тишини ғижирлатарди-ю, лекин бир нима дейишга ботина олмасди. Бир пайт нима бўлиб онам дадамга: «У сизни ўзига ром қилмоқчи», деб балойи азимга қолганди. Дадам хола бибимнинг олдида онамни қаттиқ дўппослади. Хола бибим дадамнинг ўзига қайишганини кўриб, тили чиқиб қолди, онамни «ассосиз рашк»да айблади, уни койиди. Онам ошхонада ўтириб, зор-зор йиғлади. Мен эса онамни юпатишга уриндим.

Бир воқеа содир бўлганига қадар ҳаёт шу хилда давом этди. Мен бир оқшом зарурат билан сайисхонага бордим. Сайисхонанинг кўмир турган томонидан шитирлаган овоз қулоғимга чалинди. Ваҳимага тушдим, кўмир томонда одам қорасини кўриб, қўрққанидан «Вой, ойижон» деб додлаб, ўзимни ҳовлига урдим. Онам югуриб келди, мен воқеани онамга айтдим,

онам уйга кириб, отамни уйғотди. Дадам тепасида осиглик турган тўппончаси билан чироқни кўтариб, дарвоза олдида борди, қараса, дарвоза қулф экан, кейин сайисхонага кирди, кўп ўтмай дадам қоп-қора, ваҳимали, одамнинг белидан пастини эслатадиган бир нимани кўтариб чиқиб ерга қўйди. Бу хола бибимнинг икки почасининг учи тикилган лозими экан, ичига кўмир тўлдирилиб, оғзи иштонбоғ билан боғланибди. Мен нега лозим кўмирга тўлдирилганини билмай ҳайрон бўлиб турардим. Аммо отам билан онам нима гап-лигини дарров тушунишган экан, онам бундай деди:

— Э, самоварга деб териб қўйган йирик кўмирларнинг ғойиб бўлиши бежиз эмаскан! Қулай пайт топиб, олиб кетиш учун яшириб қўйган экан-да. Ул-э, кўмир ҳам нарса бўлди-ю, шуниям ўғирлайсанми?

Дадам тўппонча билан чироқни дераза тоқчасига қўйди, қўлларини ювиш учун совун сўради. Менинг қўлларим ҳам ифлос эди. Отам юз-қўлини юваётиб, онамга деди:

— Бунди даҳлизга қўй, эшикни беркит. Эрталаб бирон йўлини топармиз. Бунақа одамга уйимизда ўрин йўқ...

Эрталаб отам менга хола бибимни чақириб келишни буюрди. Мен унинг ҳовли бурчагидаги хонасига бордим, аммо у хонада кўринмади. У қочиб кетибди.

КУРД

Лекин агар сиз отамни фақат телба, баджаҳл, ваҳший бир одам деб ўйласангиз, янглишасиз. Гоҳо отамни жинимдан баттар ёмон кўришим тўғри, албатта. Аммо бундан ташқари, у менда чуқур қизиқиш, ҳатто кўпинча фахрланиш ҳис-туйғусини ҳам уйғотарди.

Отам аслида курд, курдистонлик муҳожир, сўққабош, ота-онасиз, ёр-дўстсиз бир кимса эди. У ўз мақсади сари интилгани-интилган эди, аммо эҳтирос ва қизиққонлик одамлар билан тинч-тотув яшашига халақит берарди, шундай бўлса-да, отамни қизгин севадиган кишилар ҳам йўқ эмасди.

Отам Самарқандга келган дастлабки йилларда курдларга хос миллий кийимини кийиб, қурол-яроғини тақиб юраркан. Самарқандликлар унинг миллатини билмасдан, шунчаки афғон деб аташаркан.

Унинг кўриниши ҳам ажойиб экан. У белига беш

жавзгиреҳли йўл-йўл пўтасини кенг чалвори устидан боғлаб олиб, ханжарини шу пўтанинг бир томонига, катта тўппончасини иккинчи томонига тақиб юраркан. Дастаси аждар нусха қиличини қора «сардори» камзули устидан тақаркан. Гардиши оқ юнг қалпоғи устидан тўртта йўл-йўл шойи рўмолча ташлаб оларкан.

Отам баланд бўйли, чайир, келишган арғимоққа ўхшарди. Қорачадан келган озгин юзи ялтираб турарди. Соқол-мўйлови бир текисда қайчиланган, қирғий бурун эди... Қора кўзлари чақнаб, ёниб турарди. У баҳайбат эди! Айтишларича, у бир куни қийшайиб қолган минора остидаги кўча муюлишида ногаҳон паранжили бир аёлга рўпара келиб қолибди. Бу аёл ўғилчасини етаклаб уста Одил ҳаммомидан чиқиб келаётган экан. Аёлнинг кўзи отамга тушибдию, чирллаб ўзини ерга ташлабди. Отам бечора аёлнинг юраги ёрилишидан қўрқиб, йўлидан қайтибди.

Отам узоқ вақт миллий спорт билан шуғулланди. У ажбир, чаққон, бақувват эди. Отам илгари яшаган жойда, Курдистонда шинам бир зўрхона — ўзига хос спорт майдончаси бор экан, эндиликда бунақа майдонча қуришмайди. Зўрхона кўча сатҳидан икки ярим газ қазилган бўлиб, бўйи билан эни тахминан олти метр келаркан. Эркаклар бу ерда эрталаб соат уч-тўртларда спорт машқи ўтказишар, кейин ҳаммомга боришиб, иш бошланиши олдидан масжидга жўнашаркан. Аммо отам Самарқандда зўрхонани ўз ҳовлисига қурганди. Эсимда бор, унинг спорт анжомлари орасида токарлик дастгоҳида йўнилган дукка ўхшаш, аммо йўғон темирлар ҳам бор эди. Бу темирларнинг ҳар бири олти-етти килограмм келарди. Отам булар билан кунда эрталаб йигирма минутча ҳар хил машқ қиларди, кейин уларни елкасига ишқарди, сўнг кўрсаткич бармоғи билан ўрта бармоғи орасида тутиб, боши тепасида айлантирар, осмонга отиб, илиб олар эди, ниҳоят, уларни баланд кўтарарди-да, болдирига қарс этиб урарди.

Мен ҳам ўн етти-ўн саккизга кирган чоғимда отамга тақлид қилиб машқлардан енгилроқларини бажаришга уриниб кўрдим, лекин бошим атрофида айлантириш ва осмонга ирғитиб тутиб олишнинг урдасидан чиқолмадим. Бир куни уларни бошим тепасига кўтариб, худди отам каби мен ҳам болдиримга урдим, оё-

гим майишиб кетиб, гурсиллаб ағдарилиб тушдим, бошим лорсиллаб оғрий бошлади.

Отамнинг спорт анжомларидан яна бири, бу — икки тўғри бурчакли қалин тахта бўлиб, шу тахталар орасига қўрғошин қуйилган эди. Бу тахталар ўртасига тутқич ўрнатилган эшикни эслатарди. Отам машқ пайтида уларга чалқанча ётарди, тутқичидан ушлаб, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдариларди.

Яна отхона тўсинига осиб қўйилган бир қоп сомон ҳам эсимда бор. Отам отхонанинг нариги бошидан бу бошига югуриб келаётиб бақувват муштлари билан шу қопга соларди ёки тепиб ўтарди.

Отам сувда сузиш, шўнғишга ҳам ишқибоз эди. Дарё ёки катта анҳори бўлмаган шаҳарларда отам катта ҳовузларда чўмиларди. Агар боғда ҳовуз бўлса, у дарахтга чиқарди-да, ҳаётини хавф остида қолдириб, баланддан сувга сакрарди. У илгари чинакам ғаввос эди. Сув остида узоқ тура оларди. Сувда ҳар қандай ҳолатда ёта оларди, ҳатто сувдан ярим белигача чиқиб тикка турарди, сиртдан қараган одам уни оёғини ерга тираб турибди, деб ўйларди.

Мен отам бирон уриш-жанжалда мағлуб бўлганини эслолмайман, у ҳамиша устун келарди. Бирор киши уни хафа қилганини сира кўрган эмасман, бирор киши уни хафа қилгудек бўлса, адабини ерди ва қайтиб у билан ғижиллашишга юраги бетламас эди.

Эсимда бор: бир куни кечқурун соябонсиз қўқон-аравага юк ортиб, поезд бекатига кетаётган эдик. Бу Марғилон шаҳрида бўлган эди. Мен ўшанда ёш бола эдим, шунинг учун отам араванинг тўрт бурчагига ўрнатилган қозиқлардан бирини маҳкам ушлаб ўтир деб тайинлади, у юклар тушиб кетмаслиги учун маҳкам тортиб, шу қозиқларга боғлаган эди. «Таги ўрда» майдонидан ўтишимиз билан аравакаш от сағрисига кетма-кет қамчи босди. Қамчи зарбидан от гўёки қанот чиқарди. Отам аравакашга, ҳой, ҳадеб отни қамчилайверма, шу юриши ҳам яхши, деб қанча бақирса ҳам, аравакаш қулоқ солмасди, у аравани шунчалик елдириб кетдики, ҳатто тез юрар фойтун ҳам унга етиши амри маҳол эди. Отам бақириб чапараста сўка бошлади, чунки у юкларни ушлаб ўтиролмасди, бунинг устига, мен ҳам аравадан учиб кетишим мумкин эди. Ниҳоят, отамнинг тоқати тоқ бўлди-да, менга

қозикни икки қўллаб ушлаб тур, деб тайинлади, шоти устига тик турди ва қўлининг орқаси билан аравакашни бир туширган эди, ҳалиги йўгон киши ерга учиб тушди. Отам дарров жиловни тортиб, аравани тўхтатди ва тушиб қолган икки тугунни келтириб аравага ташлади-да, ҳеч нима бўлмагандай қайтиб жойига ўтирди. Аравакаш ҳам миқ этмай отига минди ва аравани бир текис ҳайдаб кетди. Бекатда юкларни тушириб бўлгач, аравакаш ҳақини ҳам олмай, отга қамчи босди-да, телбалардек аравани тарақлатиб жўнаб қолди. Отам кетидан пулингни ол, деб бақирганида лоақал қайрилиб ҳам қарамади.

Отам ҳаддан ташқари баджаҳл эди, ғазаби қайнаганда кўзига ҳеч нима кўринмасди, ҳеч нимадан тап тортмасди. Бир куни у Тбилисига борди, вагон тиқилинчлигидан ҳатто нина тушгудек жой йўқ эди. Отам ноиложликдан хуржунини йўлакка қўйди. Жой тополмаган бошқа йўловчилар ҳам юклари устида ўтиришарди. Бу орада кондуктор келиб, ўтмоқчи бўлди-да: «Дарров манавиларингни ол!» деди. Отам ҳам: «Жой кўрсат, элтиб қўйай», деди. Кондуктор уни сўка бошлади, аммо ҳали сўкиб бўлмасидан отам унинг икки юзига икки тарсаки туширди, кондукторнинг юзи икки бўлинган тарвуздай қизарди; у пўписа қилганча чиқиб кетди. Бир соатдан кейин поезд катта бир станцияга келиб тўхташи билан кондуктор жандармни бошлаб келди. Жандарм жарима тўлашни талаб қилди, эсимда, жарима уч сўм эди. Отам ғазабланиб: «Тарсаки жаримаси уч сўм бўладими?» деб сўради. Жандарм яна кесатиб: «Бўлмаса-чи? Кўзингни ўйнатиб уч сўмингни оламан» деди. Отам битта қизил ўн сўмликни унга узатиб: «Қайтими керак эмас!»— деди-да, кондукторнинг юзига қарсиллатиб тагин икки тарсаки туширди. Қўлида етти сўм қайтим пулни ушлаб турган жандарм қўлини силтаб: «Бу жинни экан, жинни билан тенг келиб бўладими?»— деди-да, жўнаб қолди. Кондуктор ҳам пулдан умид қилган бўлса керак, миқ этмай, жандармнинг кетидан йўлга тушди.

У сафарда вагонга кириши билан, агар ёз бўлса, устки кийимларини ечиб, маҳаллий ахоли сингари кўйлак-иштонда ўтирарди. Ўрта Оснё йўлларида ҳеч ким бунга эътбор қилмасди. Аммо Россия ва Кавказ йўлларида бундай «яйраб» ўтиришга рухсат бериш-

масди, шу сабабдан отам фақат пайпоғини ечиб ўтирарди. Кўпчилик унга индашмасди. Лекин бир марта икки рус аёли бўлган купега кириб қолдик, аёллар отамнинг пайпоғини ечиб ўтиришини ўзлари учун ҳақорат, ҳурматсизлик ҳисоблаб, эътироз билдиришди, кондукторга арз қилишди. Кондуктор отамга пайпоғини кийиб ўтиришни буюрди. Отам қулоқ солмади. Бошқа станцияга етганимизда хотинлар бир жандармни бошлаб келишди. Отам унинг гапига ҳам унамади. Поезд қўзғалди. Отам пайпоқларини вагон деразасидан улоқтириб юборди. Жандарм жарима талаб қилди. Отам:

«Пайпоғим йўқ, топиб берсанг, кияман...», — деди.

«Пайпоқ топиб бериш менинг вазифамга кирмайди, ўзинг топиб киявер!»

Атрофдагилар кулишарди. Жандарм ҳам кулгисини аранг босиб, жарима тўлайсан, деб туриб олди, отам эса тихирлик қилиб:

«Қани менга кўрсат-чи, темир йўлнинг қайси қоидасида оёғи яланг йўловчи поездга чиқмасин дейилган? Агар кўрсатсанг, жаримани уч ҳисса қилиб тўлайман», — деди.

Жандарм:

«Ҳозир тўламасанг, Бесланда икки ҳисса қилиб ундириб оламан», — деди-да, пўписа қилиб чиқиб кетди.

Аmmo одамлар бу гап қуруқ пўписалигини тушунишарди; жандарм шу билан қайтиб кўринмади.

Отам ўз ишлари тўғрисида биров билан сира маслаҳатлашмасди. Унинг ошна-оғайнилари кўп бўлса ҳам, Самарқандда ҳақиқий дўсти Иван билан Атоуллохон эди, бу ҳақда кейин ҳикоя қиламиз. Бошқа ошна-оғайниларига шубҳа билан қараб, доимо шу гап-сални такрорларди:

Кимга арз айладим, истаб дардимга даво,

Акси бўлиб, ундан келди бошимга бало.

Отам тили заҳарлиги, қизиққонлиги сабабли ўзига анча душман орттириб олганди. У сира бировга хушомадгўйлик ҳам қилмасди, кетидан ҳам ёмонламасди, юзхотир қилиб ўтирмай юрагида нима бўлса, шуни шартта юзига айтиб қўя қоларди. Шунинг учун кўпчилик ундан ўзини нарироқ олиб юрарди.

Отам отни, чавандозликни жуда яхши кўрарди, у

отни дуруст парвариш қиларди. Унинг миришкорлиги, чавандозлиги ҳам бутун музофотда овоза бўлиб кетганди. У ҳар жума куни кечқурун тоза кийимларини кийиб, Афросиёб майдонига чиқар эди. Отамнинг чавандозлигини томоша қилиш учун шаҳар ва атрофдаги жойлардан, ҳатто Шаҳрисабз, Ургут, Панжакентлардан ҳам ишқибозлар ундан олдин майдонга йиғилишарди. Шу ерга афғон муҳожирларининг деярли ҳаммаси томошага чиқар эди. Хулласи калом, ҳар жума куни кечқурун Афросиёб майдонини янги йил сайри кунларидагидек гавжум бўлиб кетарди.

Отам ажойиб чавандоз эди. У от ўқдай учиб кетаётганда от остидан ўтиб, бошқа томонидан кўз илғамас, чаққон ҳаракат билан ўзини эгарга оларди. У тез кетаётган от устидан нишонга бехато урарди. Отамнинг қўлидан келадиган ишларнинг саноғига етиб бўлмайд...

Атоуллохон табиб ҳам отамни биринчи марта шу майдонда кўриб, унга беш кетган экан. У ўша куни отамни табриклаб, уни ўша вақтларда отам истиқомат қилаётган карвонсаройгача қузатиб келибди, меҳмон бўлибди. Эртасига эса келиб, уйига меҳмонга айтиб кетибди ва нуфузли афғон муҳожирлари билан таништирибди. Бу одамлар Афғанистон шаҳзодаларининг ўзаро уруши вақтида қочишиб, Самарқанддан бошпана топишган экан. Ишсиз қолган бечора мусофирлар бирон иш топиш важҳидан тез-тез отамга муурожаат қилишаркан, баъзилари қуроолларини гаровга қўймоқчи бўлишаркан. Лекин отам уларнинг ҳеч нимасини олмаскан. У савдогарлардан кўк чой, ип, калава олиб бераркан. Улар эса шаҳар атрофидаги ва қишлоқлардаги бозорларга элтиб, чакана сотишаркан, унча-мунча фойда кўришиб, тирикчилик қилишаркан.

Ўз ватанидан айрилган бу мусофирларнинг баъзиларигина кексайган чоғларида ўз юртларини кўриш шарафига ноил бўлдилар. Бу ҳодиса 1919 йилда Афғонистон мустақилликка эришиб, ҳаммадан олдин бизнинг мамлакатимиз уни расмий равишда танигач, юз берди. Афғон мусофирларининг аксарияти оламдан ўтди ва улар ўзга юртда дафн этилди.

Отамнинг довбюраклиги тўғрисида кўп воқеаларни айтишарди. Мана шулардан бири.

Табиб Атоуллохон муфти Низомиддиннинг синглисига уйланмоқчи бўлади. Бироқ афғоннинг тожик қизига ўйланиши шу маҳалладаги «шоввоз йигитлар»нинг иззат-нафсига тегади. Шунинг учун йигитлар бизни шарманда қилди, деб қизнинг отасини ўлдиришга жазм этишади. Дадам билан афғон табибнинг дўстлигини билган чол — қизнинг отаси дадамни уйига чақиртириб, хавф-хатарни гапириб беради. Хужум хоҳлаган пайтда амалга ошиши мумкин. Лекин отам шундай дебди:

— Кундузи ёруғда бу одамлар хужум қилолмайди. Кечаси эса ҳеч кимга сездирмай келаман-да, то улар билан юзма-юз бўлмагунча пойлаб ўтираман. Лекин буни уйингиздагилар ҳам билмай қўя қолишсин.

Ёз пайти экан, шунгача чолнинг оиласи ҳовлида ухлаб ётишган экан.

Энди чол, унинг кампири, катта қизи ичкарига кириб ётишадиган бўлишибди. Уч кеча ўтибди. Отам эшикни беркитиб, йўлакда ўтирибди. Тўртинчи кеча, тонг отарга яқин оёқ товушларини эшитибди, бир неча кишининг нарвондан ҳовлига тушиб келаётганини кўрибди. Улар ухлаб ётганларнинг тепасига бориб, тепаб-туртиб, отанг қаерда, онанг қаерда, деб сўрашибди. Дадам чолни чақириб, секингина дебди:

— Овозингизни чиқаринг, кампир билан қизингизни олиб тахмонга беркининглар, фақат аёлларни огоҳлантириб қўйинг, тагин қўрқиб дод солишмасин, сизларга ҳеч нима бўлмайди.

Ўч олиш иштиёқида ёнган йигитлар чолнинг овозини эшитишиб, уйга югуришибди. Улар йўлакда ҳеч кимни тополмай, эшикка қараб қуролларида ўқ узишибди, бир-бирларини итаришиб: «Сен бор! Йўқ, сен кир!» дейишибди. Ниҳоят, бир дозюракроғи қичқириб:

— Қани кирмайсанларми, эркаксанларми, йўқ? — дебди.

Лекин у остонадан ўтиши билан отамнинг ўқи уни қулатибди. Унинг шериклари қочишга тушибди, аммо берк эшикка дуч келишибди. Улар жонҳолатда ўқ уза бошлашибди, бироқ ҳаммаси беҳуда экан, отам сездирмасдан темир панжарани суриб қўйган экан, энди бўлса тахмонга беркиниб олиб, чақирилмаган меҳмонларга қараб ўқ отаверибди. Ҳовлида қолганлари ҳам қочиб қетишолмабди: дарвоза маҳкам беркитилган

экан. Етиб келган полициячилар девордан ошиб ўтиб, бир неча қуролланган йигитларни тутиб олишибди. Тор йўлакда улар ўзлари бир-бирларини ярадор қилишган, деган қарорга келишибди, ҳақиқатан ҳам, шунақага ўхшарди, ўқ излари шифтда, деворларда, эшикда қолган экан, отам эса ҳеч кимнинг эс-хаёлига ҳам келмабди.

Маҳаллада муфти бобонинг уйини ўғрилар урмоқчи бўлибди, унинг бўлажак куёви — афгон ҳаммасини тинчитибди, ўн бир кишини қўлга олибди, деган миш-миш тарқалибди.

Куёвнинг ўзига келганда эса шуни айтиш керакки, унинг довураклигига лол қолган дўстларининг табрикларини тинглаб, ажабланаркан, холос, бутун шоншухратни унга бахш этган инсон олижаноблигига ҳайрон қоларкан.

Кейинроқ бўлажак хотинининг иниси бор ҳақиқатни унга сўзлаб берибди. Атоуллохон шу заҳоти қабулхонасини беркитиб, отамнинг олдига жўнабди. Узоқ қидир-қидирдан кейин у отамни божхона бошқармасидан топибди ва ҳатто саломлашмасдан ҳам уни қучоқлашга отилибди. Икки кундан кейин маҳалланинг эътиборли кишилари муфти бободан узр сўрашибди. Улар ўз ҳисобларидан афгон табибнинг тўйини ўтказиб беришга ваъда қилишибди, фақат у қўлга олинганларнинг гуноҳидан ўтишини илтимос этишибди. Муфти бобо рози бўлибди, бироқ амалдорлар уларни бўшатишмабди. Муфти бобонинг қизи билан афгон табибнинг тўйида анча-мунча муҳожир афгонлар қатнашибди. Улар ҳаётларида қувончли кунларни кам кўришганди, шунинг учун севимли табибларининг тўйини кўп йилларгача эслаб юришди.

«ҚИРҚ ТЎТИ» ВА КЎР МУАЛЛИМ

Хола бибим қочиб кетганидан кейин дарвозамиз яна тақа-тақ қулфланадиган бўлди. Бу ҳол то отам узоқ сафарга отлангунгача давом этди.

Мен шу кунларда аввалгидек сабоқни отамдан олаётган эдим. Ҳар кун «Қирқ тўти» китобидан бир сабоқ ўқирдим. Китобдаги ғаройиб ҳикоялар тўтилар тилидан нақл этиларди. Бу китоб кичик бўлса ҳам, ёзуви шунчалик майда, тигиз эдики, анча вақтдан сўнггина ҳарфларни бир-биридан зўрға ажратиб ўқиш-

га эришдим. Мен китобхон бўлиб, алифбе китобини «сув қилиб» ичиб юборган бўлсам ҳам, «Қирқ тўти» ҳикояларини беш-ўн марталаб ўқиб, базўр тушунардим, сабоқ тайёр бўлгач, отамга ўқиб берардим, албатта, уч-тўртта хато қилардим; отамдан бошим ба-лога қоларди. Отамнинг фикрича, мен кам такрорлар эканман, ваҳоланки мен кўп сўзларнинг маъносини билмасдим, юз марта қайтариб ўқисам ҳам, фойдаси йўқ эди.

Отам сафарга жўнайдиган бўлгандан кейин унинг илтимосига биноан Аббос амаким оиласи билан биз-никига кўчиб келди. Энди менинг куним туғиб қолди; умримда биринчи марта Махдумадай ақлли, хушчақ-чақ дўст топилди менга. Дарвозадан қулф ҳам олин-ди. Мен энди Махдума билан ҳар куни холамникига бир неча мартадан бориб келардим. Энди ҳовлимизга қўшни қизлар билан Юсуф ҳам кирарди. Юсуф чақа-лоқлигидаёқ онаси ўлиб кетиб, уни онам эмизиб кат-та қилган эди.

Ойимнинг гапига қараганда, мен шу икки ҳафта ичида анча катта бўлиб, бўйим чўзилганмиш. Ран-гимга қон югуриб иштаҳам очилиб кетди. Мен ўқи-шимни Аббос амаким билан давом эттирдим, албатта, лекин энди сабоқлар худди ўйиндай ҳузур-ҳаловат бахш этарди. Мен дарсни аввалига сустроқ, иккинчи сафар равонроқ ўқирдим, шунда Аббос амаким нотўғри талаффуз қилган сўзларимни тузатарди, шу йўсинда бир-икки марта ўқисам бас, дарсим тайёр эди.

Мен то дарсимни қилиб бўлгунимча болалар Аббос амаким ўтирган хона деразаси ва эшиги олдига тўп-ланишиб, қани юр, ўйнаймиз, деб имлашгани-имлаш-ган эди. Ўйин-кулги бор пайтда киши ўзини тийиб ту-ра оларканми!

Аббос амаким ожиз экани учун ҳам уйдан ҳеч қа-ёққа чиқмасди, онамга отадай бўлиб қолганди, хоти-ни эса онамга онадай меҳрибон эди. Чол-камбирнинг бир-бирига меҳрибонлиги, хушмуомалалигини кўрган қўшнилар уларни «малоика» дейишарди. Мен «малои-ка»нинг маъносини тушунмаганим учун бир куни онам-дан сўрадим. Онам ҳам аниқ тасаввурга эга эмаскан, онам қийналиб, анча индамай турди-да, кейин деди:

— Ҳеч ким малоикани кўзи билан кўрмаган, аммо менинг назаримда улар кичик, қушчаларга ўхшашса

керак, чунки улар ҳар қандай очиқ, ёпиқ эшик ва деразалардан ичкарига кира олишади.

— Ойижон, малоикалар нима иш қилади?— деб сўрадим ойимдан.

— Мен қаёқдан билай... мен оми одам бўлсам, сен буни Аббос амакингдан сўра.

— Улардан ҳар бирининг ўзига яраша вазифаси бор,— деди амаким сўраганимда,— улардан бир жуфти одамларнинг елкаларида туриб, уларнинг гуноҳу савобини ёзиб боради.

— Ундай бўлса, мен уларни сира кўрмадим-ку?

— Уларни ҳеч ким кўрмаган. Улар кўзга кўри-нишмайди.

— Ўзларини кўриб бўлмаса, қоғоз-қаламини ҳам кўриб бўлмайдами? Агар гуноҳни ёзиб қўйишмаса, эсларидан чиқиб қоладими?— деб сўрадим мен.

Бу гапимдан Аббос амаким кулиб юборди-ю, аммо ҳадеганда жавоб бермади.

— Йўқ, ўғлим, уларга қоғоз ҳам, қалам ҳам керак эмас,— деди ниҳоят.

Отам сафардан қайтиб келгач, Аббос амакимдан менинг ўқишим қандай кетаётганини суриштирди. Шунда Аббос амаким:

— Ўқиши чакки эмас, лекин менга шунақа саволлар берадики, мен уларга жавоб беролмай қоламан. Шунинг учун малоикаларнинг қанақалиги, нима иш қилишини, қоғоз-қаламлари қанақалигини ўзинг унга тушунтириб беришингга тўғри келади, шекилли...— деди.

Уларнинг қаҳ-қаҳ отиб кулишидан: ўзларининг ҳам малоикалар тўғрисида дурустроқ бирон нарса билмасликларини пайқадим.

Бир куни мен дадамдан, Аббос амаким кўзи ожиз бўла туриб, қанақасига қуръон ва бошқа китобларни ўқиб ёдлаган, деб сўрадим.

— Амакингнинг кўзи ёшлигида соғ эди, улғайгандан кейин шундай бўлиб қолди,— деди дадам.

— Бўлмаса кўзининг очилиши учун нега қора майиз емаган?— деб сўрадим.

— Қора майиз еса, кишининг кўзи очиларканми?

— Ўзингиз ҳам, ойимлар ҳам ҳар куни эрталаб менга беш-олти дона қора майиз бериб: «Буни егин, ақлинг кўзинг очилади», дер эдинглар-ку.

Отам кулиб жавоб берди:

— Мен ақлинг кўзи равшан бўлсин, деганман. Айтишларича, қора майиз боланинг зеҳнини ўткир қилармиш.

— Унда Аббос амаким нимадан ожиз бўлиб қолган? Тузни кўпроқ еб қўйганми?

— Йўқ,— деди дадам жилмайиб,— агар бола тузни кўп истеъмол қилса, балки кўзи яхши кўрмайдиган бўлар, лекин Аббос амакинг анча ёшга боргандан кейин кўзи кўрмай қолди. Мен унинг йигирма йилдан бери шундайлигини биламан. У аввал Бухорода яшаган, қўлида яхшигина касб-кори бор эди. Лекин бир куни кечаси қорақўл тери сақланадиган омборга ўт тушиб кетган. У молни ташлаб кетолмаган, чунки, бу терилар бошқа одамларга қарашли эди: Аббос амаки териларни Доғистон, Гуржистон ва Озарбайжон телпакдўзларининг буюртмаси билан йиғиб, тайёрлаб қўйганди. То маҳалла аҳли кўплашиб, сув ташиб келиб ўтни ўчиргунча, омбор атрофидаги атторлик, базозлик расталари ва кўпгина қўшни уйлар ёниб кул бўлишган. Аббос амаки эса тутун, оловда қолиб, кўзларидан ажралган.

Мен хушфезъл Аббос амакига жуда ачиндим.

ЖАННАТИ ОДАМ

Бир куни кеч кирган палла дарвоза олдидаги супада Аббос амаким билан бирга ўтирган эдик. Болалар тор кўчамизга челақ билан сув сегишаётган эди. Ногаҳон кўчамизда уришаётган одамларнинг шовқинсурони эшитилиб қолди. Болалар шу ондаёқ челақларини улоқтириб, ўша ёққа югуришди. Мен улардан ёш бўлганим учун жойимдан қўзғалмадим. Кўп ўтмай катталар ҳам ўша томонга югуриб кетишди. Қассоб бобонинг ўғиллари муштлашаётган экан, иш энди пичоқбозликка етиб қолибди.

Аббос амакига тушунтиришларича, жанжал отадан мерос қолган учқур от устида чиққан экан. Ака-укалар отадан қолган мол-ускунани тинчгина бўлишиб олишибдию, фақат шу отга келганда, жанжал чиқибди.

Уларга отни сотиб, пулини тақсимлашни ёки отни баҳолаб биттасига беришни, бошқасига эса ярим пулини тўлашни таклиф қилишибди. Бу таклифлардан

бирортаси ҳам ака-укаларга маъқул тушмабди, биттаси ҳам отдан жудо бўлишни истамабди.

Ниҳоят, иш қон тўкишгача етиб борибди. Анчамунча одам йиғилибди. Гузар оқсоқоли ҳам, элликбошиси ҳам шу ерда экан.

Аббос амаким ҳам тинч ўтиролмади. У ҳассасини дўқиллатганича елкамга таяниб, тўпланган одамлар олдига етиб борди ва ўртага кирди-да, баланд овозда ака-укаларни ном-баном чақирди.

— Ҳой қароғларим, от ишқибозлари, менда шундай бир таклиф бор.

Аббос амаки нима деркин, деб йиғилганлар жим бўлишди. У ҳассасининг учига бир қоғозни ўраб, уни баланд кўтарди:

— Икковингиз ҳам яқинроқ келинглар, қайси бирингизга қуръа тушса, қайси бирингизга ҳасса қуббаси тўғри келса, от ўшаники бўлади. Аммо шарт шу: отни аввал баҳолаймиз, от кимга тегса, ярим пулини бошқангизга берасиз.

— Бордию, от акамга тегса, оқибати жуда ёмон бўлади,— деди укаси Шоҳимардон,— ҳатто у чавандозлик нималигини ҳам билмайди! Қизиқ, бизнинг аргимоқни уддалайдиган азамат топилармикин ўзи! Уни бировга бергандан кўра, ўлганим яхшироқ.

— Агар киши ўзи чавандоз бўлмаса, у отини, албатта, бировга бериб, чоптиради,— деб эътироз билдирди бир неча киши.— Акаси чавандоз бўлмаса, отни бошқа бировга бериб чоптиради.

— Шошманглар,— деб тўхтатди уларни Аббос амаки.— Яна бир шарт. Бордию, от Тўхтамуродга тегса, кўпкари вақтида отни бошқа чавандозга бермай, Шоҳимардонга берсин. Маъқулми?

Ҳамма тарафдан:

— Маъқул, маъқул!— деган овозлар эшитилди.

— Бу ёққа кел, Тўхтамурод, сен каттасан, аввал сен ҳассасининг учидан ушла.

Ака-укалар яқин келишди. Аввал Тўхтамурод ҳассасининг учидан бир қўли билан, кейин юқорироғидан Шоҳимардон, яна Тўхтамурод, сўнг Шоҳимардан ушлади... Ниҳоят, ҳасса қуббаси Тўхтамуроднинг қўлига тўғри келдию, от ўшаники бўлди. У шу заҳоти отнинг ярим баҳосини — бир минг беш юз тангани санаб, укасига берди. Шу билан жанжал бартараф қилинди.

Одамлар, худога шукур, худога шукур, деб тарқалишди. Биз ҳам қайтиб келиб, яна жойимизга ўтирдик. Одамлар олдимиздан ўтиб кетишарди. Ширинбой бо-бо деган бир қадди букчайиб қолган нуруний шундай дерди:

— Бу кўр Аббос доно, жаннати одам экан. Шундай катта жанжални осонгина ҳал қилди қўйди-я. Бу иш шунча одамдан биронтасининг ақлига келмабди, ҳаммамизнинг ҳам бошимиз қотиб турувди.

«Жаннати одам». Мен бу гапнинг маъносини Аббос амакимдан сўрамоқчи бўлиб турувдимки, шу пайт отамнинг икки-учта ошнаси етиб келиб, саломлашишди-да, бир нималарни сўрай бошлашди. Гап чўзилди, мен ноилож уйга кириб кетдим.

— Дадажон, жаннат нимади?— деб сўрадим отамдан.

— Бу ажойиб боғ, кирган кишининг қайтиб чиққиси келмайди.

— Уша боғ қаерда?

— Жуда узоқда, киши тириклигида уни кўра олмайдди.

— Киши ўлгандан кейин, уни қандай кўради?

— Мурдани ўша ерга олиб боришади.

— Қабрдан чиқариб олиб боришадими ёки ер ости-дан ўша ёққа йўл борми?

Отам ўйланиб қолди. Ё отам бу саволимга ишончли жавоб топа олмади ёки ёлғон гапиришни истамади. Шунчаки у:

— Бу сенга нимага керак бўлиб қолди?— деб сўради, холос.

Мен унга Ширинбой бобонинг Аббос амаким тўғрисида гапирган гапини айтдим. Отам елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил нафас олди.

— Кимки яхши бўлса, ўшани жаннати одам дейишади,— деди.

Бу жўнгина жавоб эди, бундан ҳатто ҳафсалам ҳам пир бўлди.

АҚЛЛИ КАМПИР

Менинг тўрт акам ва опам чечакдан, гарчи уларга чечакка қарши эм қилган бўлсалар ҳам, ёшлигида ўлиб кетишганди. Шу сабабдан отам мени эмлатмади. Лекин менга ҳам чечак чиқди.

Шу чечак туфайли ёшлик чоғимда «бу фоний дунё билан» видолашишимга ва ҳеч ким ҳаётда кўрмаган ўша жаннатга тушишимга оз қолди.

Мени ўлимдан қутқариш учун отам нималар қилмади дейсиз!

Фақат эндигина, касал ётган пайтимда отам жонидилидан яхши кўришини тушундим. Намоз ўқиб, рўза тутишга одатланмаган одам шу кунларда ҳар куни саҳарлаб турарди-да, кўз ёшини шашқатор оқизиб, умримни узоқ қилишни ғойибдан илтижо этарди, бало-қазо даф бўлсин, деб ёстигим остига дуолар китобини, шунингдек пул, буғдой, нон ва бошқа нарсаларни қўйиб, эртасига уларни садақа тарзида гадоларга, бева-бечораларга берар эди. Менга бермаган, ичирмаган нарсаси қолмади: чувалчанг солинган сув, қурбақа салла, эшак сути, қўзиқорин, райҳон, кашнич суви ва бошқалар. Турли одамларнинг маслаҳатига кўра отам шундай қиларди. Атоуллохон бўлса-ку ичиладиган, суртиладиган бор дори-дармонини аямади.

Касаллигим туфайли отам яна бир «фидойилик» қилишга мажбур бўлди: қариндош-уруғлардан фақат ойимнинг аммасига келиб-кетишга рухсат берди.

Ойимнинг аммаси иниларидан куйганлигини отам яхши биларди. Инилари битта-ю битта опамиз ёши қирққа борганда ота-онамиз билан маслаҳатлашмай, нега Ҳирот атрофидаги бир қишлоқдан бўлган камбағал деҳқонга иккинчи марта турмушга чиқади, деб орият қилиб опаларидан қўлларини ювиб қўлитқларига уришган эди. Ота-она ризолигини олмаган опаларининг ўзбошимчалиги иниларининг иззат-нафсига текканди. Кекса поччалари ҳар сафар шаҳарга келганида мошмиди, нўхатмиди, пиёзу ўтинмиди олиб келиб, қайнотаси билан қайнонасиникига ташлаб кетарди. Қайнилари эса унинг ўзига бир нима демай, эшагини кўчага ҳайдаб юборишарди. Чол-кампир гарчи ўғилларига бунақа қилманглар, дейишса ҳам, ҳеч нафи бўлмасди. Кекса поччалари бу ёруғ дунёдан кўз юмиб кетгандан кейин ҳам, иниларнинг кўнгилларидаги кек тарқаманди.

Отам бир ёрдамчи топиш хусусида онам билан узоқ маслаҳатлашибди, ниҳоят кампирни чақиртиришга розилик берибди.

Ойим бу кампирни жуда яхши кўрарди. Мен ту-

залгандан кейин ҳам кампир бизникида турди. У саксонга кириб икки букчайиб қолган бўлса-да, қўлидан ҳамма юмуш келарди. Ойим кампирни уринтиришни истамаса ҳам қўл қовуштириб ўтиришга ўрганмаган кампир калава чуватарди. Кампир жуда кўп эртак биларди. У ҳар куни кундузи ҳам, кечаси ҳам оқиста, майин овозда эртак айтиб ўтирарди. Унинг эртакларини ҳозиргача ҳам унутолмайман, бу эртаклар болалигимда мени кўп қувонтирган эди. Болалик хотиралари сўнмайди!

Мака ўша эртаклардан бири.

Бор эканда, йўқ экан, бир ёш аяча (худди шундай деб бошларди амма), бир ёш аяча Дурдона икки қизи — Дилбар ва Дилдор билан тураркан. Кунларнинг бирида аяча қулупнай билан кўксултон тергани боққа борибди. У қизларига уйдан чиқманглар, йўқса дев учиб келадию, сизларни форга олиб кетади, деб қаттиқ тайинлабди. Аяча девнинг шу яқин атрофда яшаб, ёш болаларни ейишга ўчлигини яхши биларкан. Бир куни аяча жуда ҳаяллаб кетибди, шунинг учун қизлари уни қидиришга тушишибди. «Ая, ая!» деб чақиришибди, аядан эса дарак йўқ эмиш. Шу пайт қаёқдандир даҳшатли махлуқ — дев учиб келибди, унинг баҳайбат шохлари бор эмиш, думи бузоқникига ўхшаб билонглармиш, ола-була кўзлари ўт сочармиш. Кўзлари ҳам одамларники сингари ёнма-ён бўлмай, бири пешонасида, бири бурун ўрнида эмиш. На бурни, на ияги бор эмиш, тумшуги ваҳимали, узун-узун тишлари қоп-қора эмиш. (Эртак шу ерга етганда қўрқувдан тахта бўлиб қолардим). Девнинг аъзойи бадани ҳўкизни сингари юнг билан қопланган эмиш. Қизлар оғизларини очгунча бўлмай, тепаларида ваҳимали вишиллаган овоз эшитилибди. Қизлар илгари оналаридан бордию девнинг қўлига тушсанглар, омон қолмайсизлар, дев қўйми, бузоқми, мушукми, итми, товуқми — бари бир терисини шилмай, патини юлмай тириклай ютаверади, чунки дев иссиқ қонни яхши кўради, деб эшитишган экан. Шундай қилиб, Дилбар билан Дилдор шу махлуқнинг панжасига тушиб қолишибди. Дев уларни форга олиб кетибди.

Аяча уйига қайтиб келибдию, аммо қизалоқларини тополмабди. Чақирибди, чақирибди — ҳеч ким жа-

воб бермабди. Тўрт томонга зир югурибди, қидирибди, тополмабди. У ҳаллослаб ўрмонга, жарларга, тоғ-тошларга борибди, лекин қизларидан дарак йўқ эмиш. Аяча дод солиб, жон-жаҳди билан девнинг ғорига отилибди, чақрибди, бақирибди — жавоб йўқ. Ғор қоп-қоронғи, совуқ, сирпанчиқ эмиш. Аяча ўзини ўйламасдан ичкарига кирибди, нишаб ердан пастга қараб кетаверибди, кетаверибди, йўлнинг охири кўринмасмиш. Йўқ, ногаҳон рўпарадан йилт этиб олов кўринибдию, уни кулаётган бир аёл чақиргандай бўлибди. Аяча овоз чиққан томонга югурибди. Аммо ён тарафдан, қоронғиликдан бошқа овоз, йиғлаётган аёл овози эшитилиб, уни огоҳлантирибди: «у ёққа борма, олдинда чуқурлик бор, чуқурликка тушиб кетиб, девга ем бўласан». Аяча тўхтаб йиғлабди-сиқтабди, кийимларини пора-пора қилибди, бошига муштлабди, юзларини юмдалабди, қизларини чақирибди — жавоб йўқ. Қаёқдандир мусиқа, ноғора овози эшитилибди.

Аяча турган ерида узоқ туриб қолибдию, аммо ҳеч кимни кўрмабди. Қоронғиликдан даҳшатга тушиб, жон-жонидан совуқ, зах ўтибди. Орқасига қайтмоқчи бўлибдию, лекин қайтолмабди, болаларидан кўнгил узолмабди. Аяча йиқилибди, туришга ҳаракат қилиб туролмабди, кимдир оёғидан пастга қараб тортиб кетаётганини сезибди. Аяча девни, унинг ғорини қарашга тушибди, шу заҳоти учиб бориб қаергадир шалоплаб тушибди, лекин бир ерига захм-заҳмат етмабди. Аяча чуқур тубига тушган экан. Атроф зим-зиё эмиш. Кўзини ҳар қанча йириб-йиртиб қараса ҳам, ҳеч нима кўринмасмиш. У туриб ўтирибди, у ёқ-бу ёққа аланглабди, қарасаки, чуқур тубида бир нима йилтиллармиш, қандайдир ёруғлик, аммо нурга на қўли, на оёғи етармиш. Синчиклаб қарабди. Нур жимжилоқдай тешикдан тушаётганмиш. Аяча ёруғликка энгашиб қизларини чақирибди. У ердан на қичқирӣқ, на йиғи эшитилармиш, фақат қўзичоқнинг ме-е-е деган овози келармиш. Аяча қўзичоқ овозини эшитибдию, сал ҳушини йиғибди. У ўзини тешикка урибди, бироқ миҳгами, пичоққами тўқнашибди, оғриқдан дод дебди, лекин шу заҳоти суюнибди, чунки олдида чоққина эшикча пайдо бўлибди. Аяча оғриқни енгиб, эшикчага энгашибди, аммо унга сиғмабди бошини суқибди, ҳамма ёқ жимжит эмиш. Кенг ҳовлида ҳеч ким йўқ

эмиш, ҳатто қўзичоқ ҳам кўринмасмиш. Аяча нима қилишини билмай, узоқ кутиб ўтирибди. Ногаҳон Дилбарнинг:

— Аяжон, ўнг томонни босинг, эшик катта очилади. Аммо пастга тушолмайсиз, баланд, оёқларингиз остида гулхан ёниб турибди,— деган овози эшитилибди.

— Сен бу ерга қаёқдан келиб қолдинг?— сўрабди аяча.

— Бизни дев олиб келди. Устимиздан беркитиб, бир парчадан каптар гўшти бердию, ўзи учиб кетди.

— Дилдор қаёқда? Яна битта-яримта борми?

— Дилдор ёнимдаги катакда, бошқани кўрмадик, фақат шовқин-суронни эшитдик, бу ерда болалар кўп, шекилли.

Кеч кирибди. Дев ҳовлига тушибди, қаттиқ хоҳолабди, бўғиқ овозда дебди:

— Луқма ўз оёғи билан келибди, кечки овқатга ярайсан!

Дев эшикча ёнига, олов ёниб турган ерга яқин келибди, тирик бузоқчани судраб оловга ташлабди. Бузоқча сакраб чиқиб кетишга уринармиш, дев эса ғазабланиб, уни яна оловга отармиш. Дев то бузоқча кабоб бўлгунча уни оловга тутиб турибди. Кейин бири айрон, бири шароб билан тўлатилган иккита мешни келтирибди. Кабобдан еб, шаробни ичибди, шўрлик бузоқчани хуллас паққос туширибди, аммо айрон эсидан чиқиб қолибди. Дев ниҳоят инига кетибди.

Тун бошланибди. Ҳамма ёқ жимжит эмиш, фақат девнинг хурраги эшитилармиш. Дилбар туйнукчасини очиб, ерга тушибди. Аяси уни кўриб, секин чақирибди. Қиз эшикча тагига келибди. Онаси ўргатибди:

— Дилбаржон, мешдаги айронни олгину оловга тўккин, мен пастга тушиб олай. Кейин мен сизларни қутқараман.

— Аяжон, мешнинг оғзи жуда маҳкам, оғир, кўтаролмайман.

— Дилдорни чақир, у сендан каттароқ, ақллироқ. Бирон нима қилар.

Дилбар келиб Дилдор ўтирган туйнукдан уни чақирибди:

— Йигингни бас қил, аям шу ерда.

Дилдор суюниб кетибди, у ҳам туйнукдан сакраб

чиқибди. Опа-сингил мешдан айрон қуйиб олиш учун идиш қидиришибди, кўп қидиришибди, аммо ҳеч нима топишолмабди. Шундан кейин икковлашиб мешнинг ўзини олиб келиб, оловга ташлашибди.

— Нуридийдаларим, арқон ёки нарвон топинглар, кўмаклашинглар, пастга тушиб олай,— дебди аяча.

Қизлар девнинг инига келишибди, қарашсаки дев хурракни варанглатиб ухлаб ётибди. Камаридан калитларни олиб, ҳовлини айланишибди. Қарашсаки, ҳамма эшик берк экан. Эшикларни бирин-кетин очишибди. Нималар йўқ дейсиз! Бир хона ширинликлар, ёнғоқлар билан, бошқаси сабзавот, қуруқ мева билан, учинчиси ипаклик ва кийим-кечак билан, тўртинчиси қимматбаҳо тошлар билан лиқ тўла эмиш. Улар чеккадаги хоналарнинг биридан ўтин, кўмир, мой топишибди. Лекин нарвон ҳам, арқон ҳам топишолмабди. Нима қилиш керак? Шундан кейин улар дев бузоқчани қандоқ ўтга солган бўлса, уни ҳам шундай ёқиб юбормоқчи бўлишибди. Айтилган сўз — отилган ўқ. Улар бир қучоқ ўтинни девнинг ёнига келтиришибди. Дев ҳамон хуррак отаётганмиш. Қизлар дев атрофига ўтинни уйиб, ўт ёқмоқчи бўлишибдию, лекин қўрқишибди: бордию, дев бирдан уйғониб қолса, ҳаммаси барбод бўлади. Оналаридан маслаҳат олишмоқчи бўлишибди.

— Эҳтиёт бўлинглар, қизларим. Унинг қанақа ётганига қаранглар. Агар оёғини жуфтлаб ётган бўлса, сочларингдан бир неча тола юлиб олиб, эшинглар, кейин шу билан оёғининг бошмолдоқларини боғлаб қўйинглар. Тез уйғониб қолмаслиги учун яхшилаб қарасаларинг икки шохи орасига шишача осиглик, унинг ҳамма кучи ўшанда.

Қизлар яна девнинг ёнига чопқиллаб келишибди, қоронғида уни яхши кўриб бўлмас экан, фақат хуррагини эшитишаркан. Милтиллаётган кўмирдан бир нечасини олиб келишибди, қарашсаки, қўлларини ёзиб, чалқанча ётибди, оёқлари ёнма-ён. Бошида шохлари орасида шишача икки ип билан боғлаб қўйилган экан. Нима қилиш керак? Дилбар йўлини топибди. Милтиллаётган кўмирни келтиришиб, ипларни куйдиришибди. Иплар куйгач, шишача ерга думалаб тушибди. Шундан кейин сочлари билан девнинг оёқларидаги икки бош бармоқни боғлашибди. Похол остига чўғларни қўйиб, оловни пуфлашибди. Олов гуриллабди, дев

нинг ўрнини қамрабди. Дев уйғонибди, аммо ўрнидан туролмабди, бармоқлари боғлиқ экан. Нима бўлганига ўзи тушуна олмасмиш. Фақат койиниб, бақирармиш:

— Девни жин урсин! Девни жин урсин! Ўтин увол. Девни жин урсин! Кат увол!— кейин дев вишиллаб тўлганганича ёниб кетибди.

Қизлар севинганларидан атрофда сакраб ўйнашибди. Кейин ҳамма эшикларни очишмагани эсларига тушиб қолибди. Улар чопқиллашиб, эшикларни оча бошлашибди, хоналарда эса ўзларидан ҳам ёш болалар қаммаб қўйилган экан. Улар ҳаммалари бир-бирларининг қўлларидан ушлашиб, суюнганларича эшикча олдига югуриб келишибди. Улар бор озиқ-овқат, бойликларни олишибди, кейин ўтинларни ташиб келиб тахлашибди, то эшикчага етгунча, оналари Дурдона кутиб турган ергача тахлашибди. Дурдона қизларини, қутқарилган барча болаларни қучиб, хурсандлигидан кўз ёши қилибди. Ҳаммалари бирга уйларига кетишибди. Йўлда аяча болаларни ота-оналарига топширибди. Ана хурсандлигу мана хурсандлик!

Амма кечалари тонггача ишларди, у калавани чархга ва найчага ўраш каби қосибларнинг хотин-қизларига хос ишлардан ташқари катта шойи рўмолларнинг икки четидан попугига гул солишларни ҳам биларди. Ойимни ана шу ҳунарларга ҳам аммам ўргатган эди. Бизнинг хотин-қизларимиздан биронтаси ҳам бу ҳунарни аммамчалик билмасди. Ойим аммамдан кўп нарсаларни ўрганди.

Ойим дардига шифо топиш учун ўзи ишлаб топган пулдан бериб дуохону фолбинларни чақиртирарди. Ойим қаттиқ оғриб қолган эди: шишган бўғинлари зирқираб, кечасию кундузи унга тинчлик бермасди. Врачлар ойимнинг касалини бод дейишарди, аммо аммамиз ойимнинг дардини ғамдан дерди, ойимнинг ўзи ҳам касали уззукун ғам-ғурбат чекишданлигини биларди. Чиндан бир неча йилдан кейин кампирнинг гапи ҳақ бўлиб чиқди. Ойимнинг дарди «бод» эмас, асаб касали экан.

Бир куни амма келиб ойимни бир қариндошининг тўйига хабар қилди (маҳалла ходимаси ҳам бизникига кирмасди, чунки яқинда отам уни уришиб, минбаъд бу ҳовлига оёқ қўйма, деган эди).

Ойим отамдан рухсат сўрашга ботинолмади, бу ҳақда отамга ҳеч нима демади. Отамни тўйга хабар қилишмагани, чунки отамнинг куёв бўлмиш билан муносабати ёмон эди. Аббос амаким билан хотини ҳам отамни юзхотир қилиб тўйга боришмади.

Бир маҳал — ярим кечада, биз ширин уйқуда ётганимизда, биров эшикни тақиллатибди-да, Аббос амакимнинг қўлига бир лаган ош берибди, у ошни кўтариб бизнинг эшикка келибди, секингина тақиллатибди: отам чиқибди. Аббос амаким унга ошни узатибди. Отам эса ҳамон жаҳлидан тушмай:

— Бизга керак эмас, олиб бориб еяверинглар! — дебди.

Аббос амаким табиати нозик, сезгир одам эди. У отамнинг заҳарли гапидан кўнгли оғриб, ошни уйига олиб борибдию, лекин эрталабгача мижжа қоқмабди. Эрталаб ошни кўчага олиб чиқиб, девор остига ағдарибди. Отам эрталаб ишга кетаётиб, ағдарилган ошни кўрибди-ю, баттар фигони фалакка чиқибди. Ёб қўйгудек бўлиб уйга қайтибди, ойим сабабини сўраган экан, эсимда бор, отам гўлдираб:

— Мияси ачиган чол ошни олиб чиқиб, кўчага ағдарибди. Ўткинчилар кўрсин дегандир-да. У менинг бошимни маломатга қўймоқчи, шекилли, — деди.

Ойим индамади. Дадамдан жуда жаҳлим чиқди, лекин бир нима дейишга юрагим дов бермасди.

Аббос амаким шу куниёқ лаш-лушини йиғиштириб, шаҳарнинг бошқа четида яшаётган ўғлини кига кўчиб кетди, шу билан тутинган оға-инилар ўртасидаги салом-алик ҳам анчагача узилиб қолди.

Мен жуда куйдим! Мен шу чоққача ҳам бу аламни унутма олмайман.

ТУТҚУНДАГИ ҲЎКИЗ БИЛАН БАЛИҚ

Бир неча кун сурункасига ёққан ёмғирдан сўнг, қаттиқ зилзила бўлди. Отамнинг тулпори ер остидан гулдураб келаётган овоздан ҳуркиб, нўхтасини узиб, ҳовлига чиқибди-да, ҳадеб кишнайверибди. Отамнинг гапига қараганда, шу от кишнаб, бизни ҳалокатдан қутқариб қолган экан. Отам мени ётган жойимдан даст кўтарди-да, ойимни чақириб, ҳовлига югурди. Бу отамнинг умрида биринчи қўрқиши бўлса, шунда ҳам

ўзидан эмас, оиласидан қўрққан эди. Ер анчагача гоҳ секин, гоҳ қаттиқ қимирлаб турди. Отам тинмай дуо ўқиб, бизга ва уйга қараб куф-суф қиларди. Отам менга ҳам «Изозилзила»ни ўқишни буюрди, ривоятларга кўра, бу дуо зилзиладан сақлар эмиш. Лекин мен қўрққанимданми ёки совуққотганимданми дуони эслай олмадим. Чор атрофдан муаззинларнинг овози эшитиларди.

Зилзила тўхтагандан кейин ҳам уйга киришга юрак бетламай, ҳовли юзидаги катда ётдик, лекин шу кеча ҳеч кимнинг уйқуси келмади. Отам отни боғлагани кетаётиб ойимга самоварни қўй, тонг яқинлашиб қолди, деб буюрди, ойим самоварни қайнатди, чой дамлади, лекин на менинг, на ойимнинг чой ичгиси келарди. Отам ҳам бир пиёла чой ичдию, чойнакни бир четга суриб қўйди, кейин билсак, вақт энди ярим кеча бўлган экан.

Уйқум келавермагандан кейин мен ойимдан:

— Ойижон, нега ер қимирлайди?— деб сўрадим.

— Мен қаёқдан билай, ўғлим,— деб жавоб берди ойим.— Айтишларича, ер бандаларининг гуноҳи оғирлигидан қимирлар эмиш.

Бизнинг гапимизни эшитиб ўтирган отам:

— Ҳеч ҳам унақа эмас. Бунақа қаттиқ зилзилалардан кўпини кўрдим. Ўшанда бутун-бутун шаҳарлар бузилиб кетганди,— деди.— Шулардан бири Қизил Арвот билан Қозончиқда бўлган эди. Ўшанда мен темир йўл қурилишида ишлардим. Ер зилзиладан шундай ёрилиб кетган эдики, уйлар, катта-катта дарахтлар, мол-ҳоллар ўша ёриқларга шундоқ-шундоқ кириб кетаверган, кейин ўша ёриқлар яна жипслашган. Бирпасда ҳеч вақо қолмаган. Кейин Кўчонда, Қоратоғ билан Ҳисорда, Андижонда ҳам зилзила бўлган, шунда ҳам шаҳарлар ер билан яксон бўлган. Катта фалокат рўй берган, вассалом! Нима, ўша шаҳарлардаги одамларнинг гуноҳи бошқа ерлардаги одамларникидан кўпроқ эканми? Бунга гуноҳнинг алоқаси йўқ.

— Бўлмаса нега ер қимирлайди?— деб сўради ойим.

— Айтишларига қараганда, ер ҳўкизнинг шоҳида турармиш, ҳўкиз эса балиқнинг устида. Сен ўзинг бир ўйлаб кўр, шундай катта, оғир ерни битта ҳўкиз қимирламай шоҳида кўтариб турса, чарчамайдими, ёки

балиқ сув ичида қимир этмай бир хилда шунча юкнй кўтариб тура оладими? Ахир, уларнинг ҳам жони бор-ку: ҳўкизни сўна ёки кана чақиб, безовта қилса, балиқни ҳам сув жониворлари безовта қилади-ку. Ана шундай пайтда ўшалар безовта бўлишиб, ер қимирлайди. Ёки ҳўкиз ерни бир шохидан иккинчи шохига олган пайтлар ҳам бўлади...

Онамнинг «бандаларининг гуноҳи» деганига сира ақлим етмади, лекин отамнинг гаплари менга анча асослидай туюлди. Мен шундай оғир ва масъулиятли вазифани бажарувчи икки жониворни — бири сувда, бири қуруқликда яшайдиган жониворларни ўйлаб кетдим: ахир, бу жонивор ҳўкиз қанчагача қимирламай юк кўтариб турадию, жонивор балиқ қачонгача нозик баданига ҳўкизнинг дағал туёқлари ботиб туришига чидайди?.. Ахир, бир кунмас бир кун улар бу хилдаги тутқунликдан чарчашади — ё ҳўкиз дам олгиси келади ёки балиқ думини силтаб, жинсдошларини излаб кетади. Унда ер билан бизнинг ҳолимиз не кечаркин? Мен ташвишга тушиб, балиқ билан ҳўкизга ачиндим. Бир соат қимирламай ўтирсам, ўзимнинг ҳам тинкам қуриб кетади-ку. Мен мана ҳозир ҳаммаси қулаб тушади деб кутиб ўтирардим. Гарчи ташвишланаётган бўлсам-да, бир нимадан дилим равшан эди: отам билан онам муҳим нарсалар тўғрисида бир-бирларини камситмай, одамлар сингари гаплашишаётганини умримда биринчи марта кўришим эди. Шундан кейин мен одамлар ўртасидаги муносабат шунақа бўлиши кераклиги, бундан киши кўнгли яйрашини ҳис этдим. Ана шундай ўй-хаёлларга берилиб, қаттиқ ухлаб қолибман.

Эрталаб ҳамма уйғонгандан кейин отам-онамдан кечаси Умархўжа эшоннинг бир уйи билан оғили қулаб, сигирларини босиб қолганини, меҳмонхонасидаги бутун бор нарсаларидан фақат биттагина гиламини олишганию, у ҳам бўлса, бир неча жойидан йиртилиб кетганини билдим.

ОТАМ УЙ ҚУРМОҚЧИ

Отам эшикдан «Номаҳрамлар келяпти!» деб қичқирди, хотин-халажлар бекиниб олишсин ёки юзларини тўсишсин, деб шундай қилинарди. Ҳовлига икки киши кириб келди. Улардан бири дурадгор уста Қосим эди. Уста қурбақани кўрса жони ҳиқилдоғига ке-

лишини билган кўчамиздаги болалар ё қурбақани унинг оёғи остига ташлашар, ё кетидан «қурр», «қурр» қилишиб, жиғига тегишар эди. Сочи оқарган, соқоли узун қария уста Қосим болаларни тирқиратиб қувиб қоларди ёки болохонадор қилиб сўкар эди. Лекин бунақа билан шўх болаларни қуюлтириб бўлармиди?..

Дурадгор уста Қосим билан ғишт терувчи уста Мўмин у ён-бу ённи кўздан кечиришиб, иморат қурилиши неча пулга тушишини тахминан айтишди. Кейин, отам бир оз ўйланиб турди-да, уларга ўзи тўрт хона, икки даҳлиз, икки айвон ошхона ва бошқалар қуришга аҳд этганини уқтириб, иш ҳақи тўғрисида гапирди. Шу пайт ариқчадан бир қурбақа сакраб чиқиб қолди. Уста Қосимга нисбатан ёши кичик бўлган уста Мўмин мийиғида кулиб қўйди. Уста Қосим бўлса: «Э, сабил қолгур, даф бўлсанг-чи», деб оёғи билан уни ариқчага қараб отди, аммо қурбақа вақиллай бошлади, шундан кейин қария шартта гапни тўхтатдию, тўнғиллай-тўнғиллай, ҳовлидан чиқиб кетди. Отам билан уста Мўмин шунча чақиринсаям, қайтиб орқасига қарамади.

Орадан яна бирмунча вақт ўтгач, отам бир эски ҳовлини сотиб олиб, қурилиш материаллари тўғрисида келишиб қўйди.

Араваларда кетма-кет ёғоч, тупроқ, тош ташиб турилди. Ҳовлимиз жойлашган кўча ҳам, боши берк кўча ҳам қурилиш материаллари билан тўлиб кетди.

Биз қақир-қуқурумизни олиб, қўшнимизнинг ҳовлисига кўчиб чиқдик. Ташқари ҳовлисини бўйра билан тўсдик, ҳовли эгаларининг кирди-чиқдисига йўлак қолдирилди. Отам ишга берилиб кетиб, бу пайтда мени ҳам, қаттиққўллигини ҳам унутди.

Мардикорлар эски иморатимизни бузишга киришишди. Қаёққа қарама, дераза, эшик кесакиси, васса, устун, тўсин — ҳатто, на ҳовлида, на эшикда ўтирганни жой топиларди. Бунинг устига, отам иморат пастини ертўла қилмоқчи бўлиб, ерни қазилган буюрди. Бузилган эски уйларнинг тупроғи том барабар уюлиб, бутун ҳовли саҳнини эгаллаб ётарди. Энди отам ертўла пойдевори ўрнидан чиқадиган тўрт юз кубча келадиган тупроқни қаерга тўкишини ҳам билмасди. Маҳалла мўйсафидлари ва усталар тупроқни ташиб, вақтинча тор кўчага ётқизишни маслаҳат беришди.

Шундай қилинди ҳам. Энди тор кўчадан юриш қийинлашиб қолди. Дарвозалар аранг очиларди. Идиш-товоқларни ювишга, кир чайишга сув олинадиган ариқчага деярли бориб бўлмасди. Буларнинг ҳаммаси қўшнилarning қаттиқ норозилигига сабаб бўлди.

Ниҳоят, гишт қўйдирадиган вақт келди. Гиштчилар қўшнилarning ҳовлисида лой ётқизиб, ўша ерга уйларнинг томига гишт қуя бошлашди.

Бу орада мардикорлар пойдевор ўрнини шиббалашга тушишди.

Шибба зарбидан икки қўшнининг уйи ағанади. Хайриятки, қўшнилар ҳар аҳтимолга қарши уйни бўшатишиб қўйишган экан. Бироқ шу билан жанжал бошланиб кетди. Уй эгалари, дарҳол уйимизни тузатиб берсин, деб талаб қилишди. Отам лоақал уй пойдевори битсин, кейин уйингизни солиб бераман, деди, аммо қўшнилар бунга кўнмасдан, қозию миршабга югуришди. Отамни гоҳ қозихонага, гоҳ миршабхонага чақиртиришарди. Отам бир амаллаб ишни тинчитиб келар, даъвогарлар бир-икки кун индашмай қолишардию, кейин яна янгидан у ёқдан-бу ёққа югура бошлашарди. Охири отам иморатимнинг пойдевори битгач, албатта, уларнинг уйини қурдиртириб бераман, деб қозига тилхат бериб, бу можародан халос бўлди.

Ниҳоят, иморатнинг биринчи қавати ҳам битиб, усталар иккинчи қават — болохонани кўтаришга киришдилар. Болохонага хари ташланиши билан олдингидан қаттароқ жанжал бошланди. Ён қўшнилар у ёқда турсин, ҳатто икки-уч ҳовли наридаги қўшнилар ҳам тўполон қилишиб: «Болохона солмайсан, чунки сенинг болохонангдан ҳовлимизнинг ичи кўриниб туради!» — дейишди.

Отамни энди кунда қозихонаю миршабхонага бир неча мартадан чақиртиришарди. Отам бирон қурилиш материали қидириб, бирон ёққа кетса, дарров қозининг одами келиб ишни тўхтатиб қўярди. Отам кўчадан қайтиб яна уста, мардикорларни ишга соларди-да, ўзи қозихонага югурарди, чунки, даъвогарларнинг ҳаммаси йиғилиб биратўла даъво қилмасди, улар биринкетин бориб, арз қилишарди. Қозининг одами ҳали биттасининг даъвоси билан келса, ҳали бошқасининг даъвоси билан келарди. Бу қозибозлик қози билан мир-

шабнинг жонига шу қадар тегдики, бир куни қози отамни чақиртириб, унга деди:

— Алихон, сенинг сабр-тоқатингга балли-е. Агар шу иморатингнинг бир ғишти олтиндану, бир ғишти кумушдан бўлгандаям, сенинг ўрнингда мен бўлсам, унинг баҳридан ўтиб юборардим! Ахир, бир киши бутун бошли бир маҳаллага қарши чиқа оладими?

Ҳар қалай, қўшнилар қозию, миршабга югурганлари билан ҳеч ниманинг уддасидан чиқолмадилар шекили, янаги гал вилоят ҳокими (губернатор)га арз қилишди.

Ҳоким отамни чақиртириб, иморатни қайси муҳандис (инженер)нинг плани асосида қурганини суриштирибди. Отам: «Ўз планим бўйича»,— деб жавоб берибди. Ҳоким муҳандис юбориб, иморатнинг тўғри, нотўғри солинганини текширтирибди. Муҳандис келиб қурилишни кўрибдию, иморат шу хилдаги қурилиш талабларига жавоб бера оладиган планга мувофиқ солинганини ҳокимга айтибди. Ҳоким бу гапни эшитгач, даъвогарларни чақиртирибди-да, эътироз билдириб бўлмайдиган бир оҳангда дебди:

— Мамлакатимиз қонунида иморатнинг баландлиги қанча бўлиши кўрсатилмаган. Кимки баланд иморат қурса, биз уни қўллаб-қувватлаймиз. Агар битта яримтанинг кўзи ҳовлиларингизга тушадиган бўлса, сизлар ҳам ўз деворларингни баланд кўтаринглар.

Шундан кейин ҳам даъвогарлар тинчишмайди.

Бу сафар улар мадраса домласини йўлга солиб, пишиқтиришади-да, бошлаб келишади. Домла-имом билан сўфи иккови отамни ўртага олиб, «шариат-йўли»га ундашади:

— Алихон, сизнинг ўлигу тиригингиз шу маҳалладагилар билан, масжидгаям шу одамлар билан бориб келасиз, қабристонга ҳам шулар элиб қўйишади. Сиз ҳам қўшнилариңгиз ичган сувдан ичасиз. Ҳали олдинда тўй-маъракаларингиз бор, тирик одамнинг иши бир-бирига тушади. Қўни-қўшнига озор бериб бўлармикин?

Отам бу мўйсафидларнинг насихатларини қабул қилиб, болохона деразаларига тахта қоқиб ташлайди. Гарчи отам уч қўшнининг деворини ўз ёнидан кўтартирган, болохона деразалари бевосита кўчага қараган бўлса ҳам, иккинчи қаватдаги бир қатор хоналар қа-

рийб йигирма йил давомида тахта қоқилганича тураверди.

Иморатнинг синчлари битиб, ғишт теришга киришилди. Ҳовлимиз ўзи шарқ томондан маҳалла одамлари қатнайдиган тор кўчага қарарди, жанубдан эса боши берк кўчага чиқарди. Қурилиш вақтида қўшнилари-нинг ўтиб туриши учун девор тагидан торгина йўлак қолдирилганди. Болохона деворини уриш бошланганда мардикорлар ғиштни қўшнининг тоmidан тўғри усталарга ташлашарди. Ҳаммасидан ҳам мен беш-олти метр баландликка отилаётган ғишт, лойни томоша қилиб завқланардим. Ахир, шунча ғишт ва гуваладан биттасиям ерга тушиб кетмасди-да. Уста эпчиллик билан ғиштни илиб олардию, синчлар орасига терар, кейин лой чаплар, устидан сувоқ қилар эди.

Бизнинг замонда ажойиб усталар бор эди-да! Улар қия ўрнатилиб, ерга сал кўмилган икки поя устига ташланган ёғочда туриб ишлашарди. Бу соддагина ҳавоза уй кўтарилган сари баландлашаварарди. Кун бўйи ёғоч устида туриб ўтириш, юриб ишлаш учун киши дорбозлик ҳунарини пухта эгаллаган бўлиши керак. Ахир, сал ножўя ҳаракат қилсанг, йиқилиб ерпарчин бўлишинг аниқ-да.

Мен ўша ҳавоза деб аталган ёғоч устида деярли ярим умрини ўтказадиган тожик, ўзбек усталарининг ҳунарига қойил қоламан.

Бир куни кечаси биз вақтинча яшаб турган уйнинг эгаси «олифта» лақабли Ҳожи Раҳматилла уйига қайтиб келаётиб, қоронғида кўча оғзига ётқизилган лойга ботиб қолади. У лойга ботиб қолган кавушини қидириб, кишиликка киядиган жужунча камзули билан оқшимини лойга булайди.

Ҳожи Раҳматилла ғазабланиб:

— Падарига лаънат!— дейди.

Эртага қилинадиган ишларни ўйлаб, тош устида ўтирган отам ҳақоратни эшитиб, икки ҳатлаб ҳалиги одам олдига боради ва уни лойга босади, отамнинг феъл-атворини билган қўшнилари ҳожининг дод-войини эшитишса ҳам уй-уйларидан чиқишмайди. Эрларининг дод-войини эшитган икки хотини унга ёрдам беришга ошиқишади. Лекин икки хотин қутурган курдани нима қила оларди дейсиз! Ҳожининг лойга қорилиб ётганини кўрган хотинлар ярми афғон, ярми эрон

қўшнилари Хисравхоннинг уйига қараб югуришади. Хисравхон довюрак одам деб ҳисобланарди, аёллар унинг олдига бориб, эрларини қутқаришни илтимос қилишади. Аммо у тинч бошини ғалвага қўйишни истамай: «Алихон бир тентак одам, киши ўзини ўша тентак билан ҳам барабар қиладими?» деб жойидан қимирламайди.

Ҳожининг хотинлари бегона одамдан уялмай эрларини қутқаришга ташланишади. Аммо бақувват отамга кучлари етмай, тишларига зўр беришади, унинг қўлини ғажигади, шундан кейин отам Ҳожини қўйиб юборади. Аммо уларнинг тишларидан қолган из бир неча йилдан кейин ҳам отамнинг қўлида билиниб турарди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Ҳожи ўзига келиб, отамдан ҳовлини бўшатиб қўйишни талаб қилди. Аммо қақир-қуқуримиз, ўтинимиз кўп эди, шунча нарса, бир неча юз боғ шох-шаббани бошқа жойга ташиш осон эмасди. Отам кўчиб ўтишни кейинга суришни илтимос қилди, бўлмади, ҳақини кўпроқ тўлайман, деди, ҳатто Ҳожининг ўзидан узр ҳам сўради, бари бир бўлмади. Ҳожи қозига арз қилди. Отамдан кўнгли қолган қўшниларнинг аксарияти озор чеккан Ҳожининг ёнини олардилар. Отам танг аҳволда қолди. Унинг эса бунақага тоқати йўқ эди... Отам бир куни кечқурун «Олифта»ни қоронғи тор кўчада учратади-да, ҳиқилдоғидан бўғиб олади, иккинчи қўли билан эса, тўппонча милини Ҳожининг чаккасига тираб, уни «тавба» қилдиради. Шу билан Ҳожи тинчийди. У эрталаб вақтли чиқиб кетардию, қачон уйга қайтиб келишини ҳеч ким кўрмасди. У табиятан хушфеъл одам бўлиб, доимо менинг саломимга меҳрибонлик билан жавоб қайтарарди, шу воқеадан кейин саломимга алик олиш у ёқда турсин, ҳатто мендан юзини тескари қилиб кетадиган бўлди! Мен эса хафа бўлиб, негадир унга ачинардим. Ҳожининг хотинлари эса, биздан сўрамасдан ўтинимизни ёқаверишарди.

Ун ойдан сўнг, иморат битиб, ёгингарчилик бошланай деб қолганига қарамай, ҳамон ўз уйимизга кўчиб ўтиш чўзилиб келарди. Қилинадиган иш кўп эди, қолган гишт, гўлаларни ертўла ва болохонадан йигиштириб олиш керак эди. Отам серғайрат эди. Ниҳоят, ўз ҳовлимизга кўчиб ўтдик.

Кўчиб ўтдигу, бошқа ташвишларга йўлиқдик. Қиш қаттиқ келиб, қор мўл ёғди. Уйларимиз зах бўлиб, деразалари ва эшикларидан сув томиб турарди. Менинг бошим оғрирди, ойимнинг эса барча бўгинлари шишиб кетган, оғриқдан чинқирар эди. Онамнинг но-ласини эшитишга отамнинг тоқати йўқ эди, гарчи бу пайтда пулдан қисилиб қолган бўлса ҳам, у врачларни чақиртирарди. Тўғри, фақат Атоуллохон амаким биздан сира пул олмасди, аксинча, у иморат қураётган пайтимизда отам сўрамаса ҳам ўзича бир пакетга пул солиб: «Иморат ва тўйда кишига пул кўп керак бўлади», деб ёзиб юборган эди.

Ойимнинг дарди кундан-кунга зўрайиб борарди, отам энди дарвозани қулфламайдиган бўлиб қолди, чунки об-овқатга керакли ҳамма нарсани ойимга мен келтириб берардим. Учоққа олов ёқардим, у бўлса овқат пиширарди. Овқатни ё отамнинг ўзи сузарди, ё бўлмаса қозонни келтириб онамнинг ёнига қўярди. Коса-товоқларни ҳам ойим ўтирган ерида юварди, сув келтириш, самовар қўйиш, супуриб-сидириш, йиғиштириш ҳам менинг гарданимга тушганди.

Отам Аббос амакимни яна ҳовлимизга кўчиб келишини илтимос қилди, энди у Атоуллохонга ёрдам сўраб мурожаат қилмай қўйди, рус врачларини чақиртирди. Аббос амаким эса рус доктори келганда таржимонлик қиларди, хотини эса ойимга қарашарди. Аббос амаким билан хотини ойимга қаттиқ ачинишарди. Бахтсиз аёл эди у! Ойимнинг дарди кучайганда қўл-оёқларининг томири тортишиб, гужанак бўлиб қоларди, қўлининг панжалари юмилиб, оёқлари йиғиларди, тишлари зирк бўлиб қолгандан, отам унинг аранг оғзини очиб, бир қошиқ дори ичирарди. Ойимнинг чинқариши, фиғон-фарёдларидан ҳар қандай бағритош одамнинг ҳам кўнгли эриб кетарди...

Бу аҳвол ўн икки йил давом этди. Тахминан ўн йилчадан сўнг отам ойимни қараттирмай, ўз ҳолига ташлаб қўйди. Кейинги йилларда ойим худди шамол буккан дарахтдай букчайиб, бужмайиб қолганди. У йиғидан бошқа нарсани билмасди. Менсиз бир қадам ҳам босолмасди. Бу вақтда мен анча катта бўлиб қолганимдан ойим елкамдан ушлаб, юз азоб, машаққат билан ошхонага чиқарди.

МАНТИҚ

Отам қанчалик жиддий киши бўлмасин, бари бир хотин-халажга ўч эди. У уйга бир неча марта янги аёлларни бошлаб келди. Лекин қизиғи шундаки, мажруҳ, жафокаш онам уйда яшайверарди, янги хотинлар эса сира киришиб кетишолмасди — ё ўлиб қолишарди, ё отам уларни ота-оналариникига элтиб қўярди. Отамнинг хотинларидан бири — тўла, қувноқ, кўзлари қоп-қора турк аёли яхши эсимда.

Шу хотин келиши билан қўшни аёлларнинг ҳовлимизга кириб-чиқишига унча-мунча йўл очилди; лекин битта-яримта хотин уйимизга келса бас, отам аёллар ёнига кириб ўтириб оларди. Ўгай онам отамга таъна қилиб, уни кўчага чиқариб юборишга уринса, отам: «Меннинг бу ерда ўтиришми хоҳлашмаса, уйимга нега келишади?» дер эди. Отам қариган сари кўпроқ хотинлар ёнида ўтириш одатини чиқарди. У доимо хотинлар хонасига кирардию, ўзининг доимий жойига ўтирарди, ҳовлида ҳам қишин-ёзин чолварда юрарди, хотинларнинг эътирозига сира парво қилмасди, хотинларнинг ҳангомасига қулоқ солиб, завқ-шавқ билан уларнинг суҳбатига аралашарди. Ҳар қалай, шарм-ҳаёли хотинлар бизникига қадам босишдан ўзларини тийсалар ҳам, лекин баъзан «дор тагидан қочган»лар ҳам бор эдики, улар уйимизга келишар, отам олдида ҳазил-мутойиба қилишарди, латифа айтишиб ҳозиржавобликлари билан отамни доғда қолдиришарди.

Бошқа эркакларда сира бунақа одат йўқ эди. Улар бордию, уйларига бирор бегона хотин келса, ичкарига кириш у ёқда турсин, ҳатто ҳовлида ҳам қораларини кўрсатишмас эди. Отамнинг ҳазилкаш ошна-оғайнилари унинг бу қилиғини юзига солиб, уялтирсалар ҳам отам бу таъналарни гўё эшитмагандай пинагини бузмасди.

Мен катта бўлиб, ўзимиз ёлғиз қолганда отамнинг баъзи ишларини юзига солиб танқид қилсам, отам дурустроқ жавоб тополмасди-да, менга: «Овозингни ўчир!», «Аралашма!» — деб койиб берарди, шундан сўнг мавзунини ўзгартиришга мажбур бўлардим. Кейинчалик мен отамга муомала қилишнинг бошқа бир йўлини топдим. Масалан, мен: «Дада, шу ишингиз чак-

ки»,— деб айтмасдим. Агар шундай десам, отам қуруқ ўтиндай лов этиб ёниб кетарди, шу сабабдан мен маслаҳатга муҳтож фарзанддай: «Дадажон, мен фалон-фалон ишингизнинг ҳикматини тушунмадим, агар лозим кўрсангиз, ўшанинг сирини менга тушунтириб берсангиз, мен ҳам келажакда шунга қараб иш тутсам»,— дердим. Ўша пайтларда мен баландпарвоз қилиб гапиришни яхши кўрардим. Шунда дадам эриб кетарди-да, доно ҳаким сингари «тутган ишининг ҳикмати»ни менга баён қиларди. Бир куни худди шу усулни қўллаб, ундан сўрадим:

— Дадажон, ойиларимни сиқиштиришингиз, уларни тўй-маъракаларга юбормаслигингизнинг сирини, ҳикмати нимада?

Отам одатдагидек кулмади, аксинча, жиддий жавоб берди:

— Ўғлим, бу ишнинг ҳикмати зўр. Сен ҳали боласан, билмайсан. Шуни қулоғингга илиб қўйки, хотин кишининг кўзидан ҳаргиз ёш аримаслиги керак. Агар унга тишингнинг оқини кўрсатсанг, дарров бошингга чиқиб олади. Хотинига сир бой берган эркакнинг ҳолига вой. Эр қачон хотини атрофида парвона бўлса, хотин ўзидан кетади. Хотин ўзидан кетдими, бўлди, нафсини тиёлмай қолади, номус жиловини қўлдан чиқариб юборади. Шунинг учун узоқни кўзлаган, тинчлигини ўйлаган эркак ҳамиша Азроилдай жонингни оламан, деб турсин, хотин киши ҳар дақиқа ўлимини кўз олдига келтирсин, ўзини ажал бошига қўниб тургандай ҳис этсин...

Мен отамнинг нима деса, шу гапига шубҳасиз ишонишини билиб, унга ачинардим. Гарчи ҳали талаба бўлсам ҳам, ойиларимни ҳар замонда, отам сафарда бўлган вақтларда тўй-маъракаларга бориб туришга ундардим, аммо улар жуда қўрқижарди, шунинг учун: «Борганимизни сезиб қолса, нақ тириклайин теримизни шилади»,— дейишарди. Мен уларга далда бериб, кўнгиллари кўтариб: «Жавобини мен бераман»,— дердим. Азбаройи қистайверганимдан айрим маъракаларга боришарди, лекин шунда ҳам жонларини ҳовучлаганча остона ҳатлаб, кўчага чиқишарди. Лекин бора-бора ойиларим отамдан ҳайиқмай қўйишди, унинг тирғилишларига ўрнили жавоб беришиб, отамни лол қилиб қўйишарди. Агар отам улардан биронта-

сига бақириб: «Мен билан бундай гаплашишга қандай тилинг борди?»— деса, бунга жавобан: «Жўжа қачонгача сават тагида туради? Сиз бизни сават тагида шунчалик кўп сақладингизки, оқибатда тилимиз ўзимиздан ҳам катта бўлиб кетди»,— деганини эшитарди.

Отам кулоғич эди, кулги эса ғазабнинг душманидир.

Бир куни ана шундай оғзаки жанг пайтида мен отамдан:

— Дадажон, Шайх Саъдийнинг манави сўзларида қандай маъно бор?— деб сўрадим-да, шеърни ўқидим:

Оғиздаги тил надир, эй донишманд?

— У заковат уйи калитидир, бас.

Гар эшик берк бўлса, соҳиби кулба

Маликми, атторми — киши билолмас...

Отам аввалига бу қитъа маъносини айтиб бермоқчи бўлдию, кейин жилмайиб турганимни кўриб, дарров ниятидан қайтди, мендан гина қилгандай деди:

— Э, сомон остидан сув кетган экан-ку, бу нағмалар ҳаммаси сендан чиқаётган экан-да. Тегирмонни айлантираётган қайси сув эканига энди тушундим. Сен энгимга кириб қолган илон бўлиб чиқдинг!..

Аммо бўлар иш бўлган эди. Отамнинг бақириб-ўшқиришлари ҳам, жаҳл-жадаллари ҳам энди анча пасайиб қолган эди. Ойиларимнинг ҳам оёқлари чиқиб қолиб, қўни-қўшниларникига боришга одатланишганди. Чамаси, йиллар ҳам таъсир қилаётганди, иннайкейин, замон ҳам энди бошқача бўлиб қолганди.

Лекин бу ойим бечора йигирма беш йил тўрт девор ичида қамалиб ўтиргач, рўй берганди. Шунинг учун мен буни сира унутолмайман.

Мен отам зуғумини ўтказиб юрган вақтларда қўлимга Боккаччонинг форс тилига таржима қилинган «Декамерон» асари тушиб қолди, уни дераза тоқчасига қўйгандим. Отам бу китобни завқ-шавқ билан ўқиб тамомлади, кейин менга (мен отамдан олдин ўқиб чиққандим):

— Ҳасанжон, бу китоб болаларга тўғри келмас экан. Ўқимасдан эгасига элтиб бер. Сен ҳали жуда ёшсан!— деди.

Назаримда, бу китоб отамнинг феъл-атворига анча таъсир қилган эди.

ҲОЖИ ШАЙХ МАКТАБИ

Бир куни Ироқдан зўр мулла келибди, маҳалламизда мактаб очармиш, деган гап тарқалиб қолди. У чиндан Ироқдан келган, хотини араб эди. Аммо аслида, ўзи Ганжа (Озарбайжондаги ҳозирги Кировобод) шаҳрида яшаб, Нажиф ва Бағдод шаҳарларида бир неча йил таҳсил кўрганди. Маҳаллий муллалар илмда у билан тенглаша олмасдилар, унинг мударрислик қилиши учун мадраса ҳам топилмади. Шу сабабдан, у тўғри бир ҳовлини ижарага олиб, араб тилини ўргатиш учун талаба тўплай бошлади.

Отам шу кунлари мени унинг олдига бошлаб борди. Биз болохонага чиқдик, у ерда ўн бешга яқин катта ёшдаги кишилар бор эди. Мударрис — Ҳожи шайхнинг ўзи эса эгнига маҳаллий кийим кийиб, тўрдаги кўрпачада ўтирар эди. Талабалар бештадан бўлиб, қатор ўтиришарди.

Отам кириши билан ҳамма ўрнидан туриб, уни мударриснинг ёнига ўтқазишди. Биз патнис ўралган тугунни очиб, дастурхонга нон, кулча, сомсаларни қўйдик, банорас чопонни мударриснинг елкасига ташладик, мударриснинг бўйи паст бўлганидан, чопоннинг этаги ерга тегди. Бошқа совға-саломларимизни очмай қўя қолдик.

Мударрис «маълумотим» даражасини суриштирди. Отам маълумотим ёмон эмаслигини айтди. Мударрис, сизнинг ўғлингиз қаторидаги болалар бизда йўқлиги сабабли дарсни бирваракай Саъдийнинг «Гулистон»идан бошлаймиз, кейин ҳуснихат билан ҳисобга ўтамиз, деди.

Кейин лавҳни* очиб олдимга қўйишди, шайх «Гулистон»ни очиб деди:

— Қани, ўқи-чи, Муллаҳасанжон.

Мен кўп сўзларнинг маъносини билмасам ҳам, шариллатиб ўқиб кетавердим. Талабалар ҳам, мударриснинг ўзи ҳам чурқ этмай қулоқ солиб туришарди. Учинчи сатрни ўқиётганимда шайх мени тўхтатиб, отамдан сўради:

— Нима, «Гулистон»ни ҳам ўқиб туширганмиди? — у «йўқ» жавобини эшитгач: жуда қизиқ! — деб қўйди.

* Л а в ҳ — китоб қўйиладиган тахта.

Ёши йигирма бешларга борган талабалардан бири эҳтиром билан мударрисга:

— Жаноби шайх, биз билан ҳамдарс бўлишга қобилияти етаркан,— деди.

Мударрис деди:

— Бу бола учун бошқа нарса ўйлаб топиш керак. Араб тилини таҳсил қилишга ҳали вақт эрта. Аммо ҳадеб китоб ўқитиб, умрини зое кетказиш ҳам ярамайди. То унга бошқа китоб топиб бергунимча «Гулистон»ни ўқиб, ҳар бир сўзининг маъносини чақамиз.

Ана шундан кейин мактабга қатнай бошладим. Маҳалламиздаги болалардан фақат мен катталар билан бирга ўқирдим.

Мударрис менга яхши муомала қиларди. Мен дарслардан чарчаб қолсам, унинг араб тилини қандай ўргатаётганига қулоқ тутардим, у эса ўзини пайқаманликка соларди. Талабалар ичида учтаси пешқадамроқ эди. Улардан бири туғма кўр эди. Кейинчалик, бу йигит мусиқа ва санъатнинг бошқа турларида ажойиб истеъдод эгаси эканлигини намойиш этди. Бошқа иккитаси эса янги типдаги тожик мактабларининг биринчи ўқитувчилари бўлиб етишди.

Бу мактабдаги тартиб эски мактаблардагига, мадрасадагига қараганда бошқача эди. Бу ерда талабалар ўзаро баҳслашишмасди, бир-бирларига китоб отишмасди.

Мударриснинг хотини кўчага чиқаётганида паранжи ўрнига ўз мамлакатининг расм-русмига мувофиқ бошига узун або ташларди, бизнинг аёллар сингари юзини бекитмасди. Бу ҳол қўшни аёллар ва маҳалладаги эркакларнинг орқаворатдан ғийбат қилишларига сабабчи бўлди: «Ўзи шундай катта муллаю, хотини лўлига ўхшаб юзини товоқдай қилиб очиб юрса-я!»

Ниҳоят, бу гап-сўзлар мударриснинг қулоғига етиб борди. Бир куни у масжидга кўп оломон тўпланганда минбарга кўтарилди ва ваъз айтаётиб, ҳижоб масаласига ўтди ва бу масалада маҳаллий уламо жоҳиллик йўлини тутаётганига шама қилди.

Ҳар қалай, шайхга нисбатан ҳар қанча адоваглари, кеклари бўлса-да, маҳаллий руҳонийлар ҳар мажлисда уни тўрга ўтқазишга мажбур бўлишарди. Бу-

лар ундан қўрқишарди, нодонликлари фош бўлиб қолишидан чўчишарди. Буларнинг унга: «Тақсир», «жаноби шайх» ёки «ҳазрати домла» деб мурожаат этишдан бошқа иложлари йўқ эди.

Қисқа муддат ичида Ҳожи шайх мактаби ҳамма ёққа овоза бўлиб, узоқ-яқиндаги маҳаллалар, қишлоқлардан келган шогирдлар сони юзга етди.

Мактаб тўрт хона, айвонли болохонага жойлашганди. Пастки қаватига узоқдан келадиган талабаларнинг улови боғланарди. Айвонларнинг олди тўсилиб хонага, хоналар эса бирлаштирилиб, икки бўлмадан иборат катта бир синфга айлантирилганди. Шунга қарамай, жой торлик қиларди. Танаффус вақтида болаларнинг ўйнаши учун жой йўқ эди. Янги тожик мактабини кўргани ва ишлари, ўқитиш усуллари билан танишгани шаҳар мактаблари, бошқа шаҳарлардан кишилар, шунингдек маориф министрлигидан ходимлар келиб қолгудай бўлишса, меҳмонларни синфга киритиб, мудирнинг столи атрофига ўтқозишдан бўлак илож йўқ эди. Шундай пайтларда дастурхон ёзилиб, ликопчаларда қовурилган нўхат ва майиз қўйиларди, дарс тўхтатиларди, биз, болалар эса, чурқ этмай ўқимишли кишиларнинг суҳбатларини кузатиб ўтирардик.

Меҳмонлар қайси тилда гапиришса, мударрис ҳам ўша тилда сўзлашарди. Аммо суҳбат кўпинча араб тилида олиб бориларди.

Мактаб ҳозирча икки синфли бўлиб, мен шайх ўқитадиган иккинчи синфда эдим. Бу синфдаги шогирдларнинг ёши мендан анча катта, улар кўпроқ масжид домла-эшонлари қўлида таҳсил кўришганидан ўқишда менга ета олмасалар ҳам, ёзишда мендан олдинда эдилар, чунки мен ҳали қўлимга сира қалам ушламагандим, шу мактаб очилганидан кейин биринчи марта алифбе кўчиришни машқ қила бошлагандим.

Мен чиройли ёзишга, сурат солишга ишқибоз эдим. Маҳалладаги атторлик дўконида бир тийинга ҳар хил ранг сотиб олиб, уларни шишачаларга солардимда, сув қуярдим, ҳар бир сатрни бошқа-бошқа рангда ёзардим. Мен бундан жуда завқланардим. Уйга берилган вазифалар тамом бўлгач, шу ранглар билан сурат солардим. Ҳаммасидан ҳам поезд ва пароход

суратини чизишга қизиқардим, вагонларни беш хил рангда бўярдим.

Дарс жадвалимизда кўпроқ қуръон ўқишга, шариатдаги тариқатларни ўрганишга, қўшиқча, ҳисобга эътибор берилган эди. Бадантарбия ва бошқа ўйинларга ҳам ҳафтада икки-уч соат вақт ажратилганди. Бу машғулотлар ҳовлида ўтказиларди, уларни шайхнинг ўзи олиб борарди. У бўйи пастлиги, кийимлари кенг, узун бўлишига қарамай, биз талабаларга қараганда анча абжир, чаққон эди. Маҳалла мўйсафидлари узоқдан «араб» шайхининг ўтириш-туришларини томоша қилиб, заҳархандалик билан кулишар эди. Ғийбатга яна бир баҳона топилганди. Бўлмаса-чи: соқоли кўксига тушадиган, салла ўраган олтмиш яшарлик киши худди ёш болалар сингари югурганини, сакраганини, оёқ-қўлини ўйнатганини шу чоққача ким кўрибди, ахир? «Диндорлар»ни тушуниш мумкин эди.

Жой торлиги устига, бу бинода дарсга халал берувчи яна бошқа ноқулайликлар ҳам бор эди. Шулардан бири пастки қаватда боғланиб турган эшакларнинг ҳанграши эди. Бир эшак ҳанграса бас, бошқалари ҳар тарафдан унга қўшилишардию, ҳовлида қиёмат-қойим бўларди, ўқитувчининг овози эшитилмай қоларди. Шаҳар цирки масхарабозлари ҳам жуда тинкани қуритишарди, улар афт-башараларини ҳар хил рангга бўяб, фойтунларга тушиб, ногора, сурнай билан мактабимиз олдидан ўтишгани-ўтишган эди. Ногора, сурнай овози қулоғига чалинган болалар, албатта, дераза томонга қарашарди. Ўқитувчилар болаларнинг қарамасликларини бир неча марта таъкидлашган, аммо болалар бари бир болалигига борарди. Шундай пайтларда доимо ўзини вазмин тутадиган Ҳожи шайхнинг тепа сочи тикка бўлардию, узун чўп билан столга қарсиллатиб урар, бақирарди, биз шундагина масхарабозларни унутардик.

Ҳожи шайх тартиб-интизомга риоя этишни қаттиқ талаб қиларди. Бордию, битта-яримта одоб доирасидан чиқса ёки интизомни бузса, уни ёнига чақирарди-да, синф ўртасига ёки тахта ёнига турғазиб, қўлига курсини берарди-да, икки қўллаб кўтариб туришини буюрарди. Бордию, бола каттароқ бўлса, курсини бемалол кўтармасин учун устига икки-учта пал-

ён ёки гишт ҳам юкларди. Агар бола қўлини букса, ёки курсини елкасига тегизса, у чорак соат ўрнига ярим соат туришга мажбур қилинарди. Бордию, бу ҳам таъсир этмаса, шўх болани чўккалатиб, курсини кўтартирарди. Шум болалар бу билан ҳам тийилмасалар, домла уларнинг тиззалари остига қовурилган нўхатдан сочиб қўярди. Лекин шайтон бола домланинг кўзини шамғалат қилиб, нўхотни оғзига соларди ва бошқа болаларни кулдириб юборарди. Шундан кейин, Ҳожи домла нўхот ўрнига майда тошчалардан қўйдирадиган бўлди, энди тизза қаттиқ оғрирди, лекин болалар бари бир шўхликларини бас қилишмасди. Ниҳоят, Ҳожи домла болаларга, бир дастадан хипчин олиб келинглар, деб буюрди. Ҳожи домла, бордию, бола ўқитганда ёки ёдлаётганда нотўғри ўқиб, нотўғри талаффуз қилса, энди калтак билан кафтига битта туширарди, агар бола қўлини олиб қочса, бу ҳисобга ўтмасди. Аммо яхши ўқийдиган, пешқадам болаларни мақтарди, Ҳожининг амри билан бутун синф: «Офарин! Яшасин! Баракалла! Баракалла!» деб қичқирарди. Неча марта қичқириб кераклигини боланинг ўзлаштиришига қараб шайхнинг ўзи белги-ларди.

Бундай мақтов эшитиш, ардоқлаш болаларга қаттиқ таъсир этарди. Аммо синфдошлари ичида хипчин ейиш ҳам ҳолва эмасди, албатта. Биз ўқишга астойдил ҳаракат қилардик, уйқу, ҳатто ўйиндан ҳам воз кечардик. Шу сабабдан бўлса керак, бундан бир неча ўн йил олдин бу мактабда ўрганганларим ҳали ҳам худди кечагидай ёдимда турибди. Бу хусусда Ҳожи домла: «Аз-зеҳни фиссағар — кан-нақши филҳажар», яъни «Болаликдаги зеҳн тошга ўйилган нақшдир» деган арабча мақолни кўп такрорларди.

Ҳожи шайх мактаби болаларининг ўзлаштириши шаҳарга энди буткул доврўқ бўлиб кетганди. Бу ерда ўн яшар болалар мадрасада ўн йил ўқиган катта ёшдаги кишилардан ҳам хушхат эдилар.

Аввалига биз кўтоб юзасидан машқ қилардик, пўлат перода ёзардик, лекин ҳуснихатдан муаллим келиши билан най қаламда чиройли ёзишни машқ қила бошладик. Ҳуснихат ўқитувчиси найқаламларимизнинг учини ўзгача йўсинда тарашлаб, кесиб, ҳарфлар-

ни катта-катта қилиб ёзиб берарди, биз эса дафтари-
мизга кўчириб олардик.

Кўпчилик болаларини бизнинг мактабимизга бе-
ришни истарди, бироқ мактабимиз шундоқ ҳам тўлиб-
тошиб кетганидан уларни қабул қилишмасди.

Бу ҳолни кўрган Ҳожи домла бошқача йўл тутишга
жазм этди. Бир куни у жойига ўрнашиб ўтириб
олди-да:

— Ким бу ойнинг ҳақини олиб келди?— деб сў-
ради.

Болаларнинг бир қисми пулни келтириб, ўқитув-
чилари орқали мудирга беришган эди. Кўпчилик, шу-
лар қатори мен ҳам пул олиб келмагандим. Ҳожи
домла ҳеч кимнинг юзига қарамай:

— Ким пул олиб келмаган бўлса, чиқиб кетсин!—
деди.

Болалардан кўпчилиги жилдини олиб мактабдан
кетди. Мен ҳам куйиб-пишиб, йиғлаб-сиқтаб уйга жў-
надим.

Дарвоза олдида ҳовлини супураётган Махдумани
учратдим, у авзоимни кўрдию нима бўлганини сўрай
бошлади. Мен индамай ўтиб кетмоқчи эдим, лекин у
икки қўлини ёзиб, йўлимни тўсди: «Айтмагунигча,
қўймайман!»— деди. Мен унга кучим етмаслигини се-
зиб, ойисини ёрдамга чақирдим. Олов ёқиб, сож*да нон
пишираётган Махдуманинг онаси бизни кўриб, қизи-
ни койиб берди. Шундан кейин, у мени қўйиб юборди.

Отам уйда йўқ эди, ойим мактабдан нега дарров
қайтиб келганимнинг сабабини сўраган эди, йиғлаб
юбордиму сира ўзимни тўхтатолмадим. Ойим нима
гаплигини билгач, жуда таажжубланиб деди:

— Тавба, кечагина ой бошланди-ку, намунча
шошмаса? Болалар қочиб кетмасди-ку, ахир. Пулини
бугун олди нимаю, эртага олди нима. Вой, очкўз
шайх-эй!..— Кейин, ойим бошимни силаб, мени тин-
читди:— Ғам ема, даданглар бориб пулини берадилар,
сен яна мактабингга қатнайверсан.

Сўнгги пайтларда мен дарсдан чиқиб, тўқувчилик
дўконхонасига борар эдим. Шунинг учун мен дўкон-
хонамиздан мактабга борадиган бошқа болаларнинг

* С о ж — катта товага ўхшаган қозон, хамирни юпқа ёйиб
пиширилади.

ҳолидан хабар олиш учун ўша ерга йўл олдим. Мендан ташқари уста Саид ва уста Муҳаммадларнинг дўконхоналаридаги олти шогирд бола ҳам шу мактабда ўқирди. Ичимизда фақат икки бола пул берган эди.

Отам мактабдан ҳайдалганимни билиб, роса тутатиб кетди-да, дарҳол мактабга борди. Бироқ шайхни тополмабди. Ализода деган ўқитувчи отамнинг куйибпишиб айтган гапларини эшитиб:

— Жаноби шайхнинг бу ишларидан биз ҳам хафамиз, норозилигимизни ўзларига айтдик. Очиғини айтсам, ўйламай қилган ишларидан шайхнинг ўзлари ҳам пушаймон,— дебди.

Отам, шайх уйдаи-йўқми, деб мени Ҳожи шайхникига юборди. Аммо шайх уйда ҳам йўқ экан.

Кечқурун отам одатдагидек кўча эшик олдидаги супачада ўртоқлари билан суҳбатлашиб ўтирарди, ногаҳон отда келаётган Ҳожи шайх кўриниб қолди. У гапнинг ҳидини билди шекилли, анча олисдан менга баланд овозда деди:

— Ҳасанжон, бугун нега дарсдан кетиб қолдинг?

Отам анча юмшади, шайх яқинлашгач, бошқалар қатори ўрнидан туриб, унга салом берди ва чойга таклиф қилди. Шайх рад этмасдан хайрихоҳлик билан деди:

— Қайтиб чиқаман.

У ҳақиқатан ҳам кўчага чиқиб ўтирмаслик одатига хилоф равишда хиёл ўтмай, уй кийимида чиқиб, отамнинг ошналари ёнига ўтирди. Чой, чилим келтиришди, у ёқ-бу ёқдан ҳангомалашиб ўтиришди. Ниҳоят, шайхнинг ўзи мактабнинг торлиги, одамларнинг безор қилиб юбораётганликларидан гап очиб қолди. Кейин, ойлик олиб келмагани учун болаларни мактабдан ҳайдаганидан тониб, бу ерда бир англашилмовчилик юз берганини айтди-да:

— Мен шунчаки, ким пул олиб келмаган бўлса, тезроқ олиб келсин, дедим. Чунки, мен отхона ўрнига синф солмоқчи эдим. Болалар гапимни тушунмай, кетиб қолишди,— деди.

Аббос амаким одатдагидек жилмайиб деди:

— Сизнинг гапингиз жаноби шайх, «Сухробнинг ўлимидан сўнг унга берилган нўшдори»га ўхшайди. Эшитишимга қараганда, талабаларингизнинг кўпчилиги

хайдаб юборилган, уларнинг ўрни бошқалар билан тўлибди. Ҳайдалган болалар энди қаерга боришади?

— Бу масалани биз ҳозир ҳал қилиб келдик,— деди домла.— Биз то янги синфлар қурилгунча, соат иккидан олтигача яна бир қўшимча синф ташкил этмоқчимиз. Аммо бизни ўқитувчи масаласи қийнаб турувди. Умрини берсин, Саидризо Ализода бу вазифани гарданига олди. У эрталаб ҳам, тушдан кейин ҳам дарс беради.

— Уша Ализода кимнинг ўғли экан?— сўради суҳбатдошлардан бири.

— Шойи тўқувчи Мирмахсумнинг ўғли,— деди шайх,— жуда ғайратли йигит. Маърифатга жон-дили билан берилган. Агар шунақа йигитлардан яна бешта топилса, мен бошланғич мактабни шуларга топшириб, ўзим рушдий* мактаб очардим.

— Ўқитувчи тайёрлаш ҳам ўзингизнинг қўлингизда,— деди Аббос амаки,— бу ерда хат-саводли ёшлар оз эмас.

— Арабихон талабалардан бештасининг хат-саводи яхши, қобилиятли, лекин ўқитувчи бўлиш учун ҳам завқ, ҳавас бўлиши керак. Улар эса, соҳиби минбар, домла-имом бўлиш орзусида юришибди. Ҳолбуки, соҳиби минбар бўлиш учун махсус таҳсил кўриш керак. Нодон руҳонийларга ўхшаб ер куррасини ҳўкиз шохига юклаб юрмаслик учун лоақал ўн беш йил ўқиш керак. Минбар эса, олим одамга муносиб жой.

Мен ер остидаги бечора ҳўкиз билан балиқни эслаб қизариб кетдим. Ахир, уларга жуда раҳмим келган эди-да, ҳолбуки улар йўқ нарса экан.

Суҳбат қизиб турган пайтда ишдан чиқиб уйига кетаётган Нуъмон билан тоғам келиб қолишди. Улар тўхташди-ю, Нуъмон шайхга қараб:

— Мана, бу тақсир, болаларнинг ойлиги,— деди ва мактабдан ҳайдалган шогирд болаларидан тўрттасининг номини айтиб, шайхнинг қўлига саккиз сўм тутқазди.

— Домла бува,— деди тоғам Ражаб.— Энди биз косибларнинг болаларини мактабдан ҳайдаб юборманг.

Шундан кейин, улар қарияларнинг ҳурмати учун

* Р у ш д и й — ўрта мактаб.

тисарилишиб, сал нарига боргач, ўз йўлларига қараб кетишди.

Эртасига ҳайдалган болаларнинг ҳаммаси яна мактабга келди. Отам қўлимга икки сўм берди, лекин пулни шайхга дарс тамом бўлгач бергин, қани билайлик-чи, пул бермаганларга шайх қандай муомала қиларкин, деб тайинлади.

Маълум бўлишича, кеча мактабга йигирма беш янги талаба қабул қилинган экан. Улар савдогарлар ва дўкондорларнинг олифта болалари бўлиб, кийимлари жуда башанг эди: бошларига шойи саллача, эгниларига камзул, ранг-баранг атлас, адрас чопон, оёқларига «амиркон» кавуш-маҳсилар кийишиб, худди тўйга келгандек ясанишган эди. Аввалига олдинги қаторда ким ўтириши хусусида пича жанжал бўлди, аммо ўқитувчилар кириб «янгилар»ни ўринларидан турғизишди, орқа қаторларга ўтирғизишди. Бойваччалар норозилик билдиришиб, бир бурчакка йиғилишди, баъзилари кетмоқчи ҳам бўлишди. Лекин Ҳожи домла келиб қолиб, уларга қарата шундай деди:

— Агар ўқишни истасанглар, икки-уч ҳафта соат иккида келинглар. Сизларни деб мактабнинг олдинги шогирдларини ҳайдаб юборолмаймиз.

Биз эрталаб соат саккиздан кундузи соат иккигача ўқир эдик.

Кейин билсак, кечки синфда ўттиз олтига бола ўқир экан. Шулардан йигирма тўрттаси бойваччалар бўлиб, ўн иккитаси камбағалларнинг фарзандлари экан, камбағалларнинг болалари текин ўқир экан. Ҳожи домла бир кесак билан икки қарғани урган эди: биринчидан, у маърифатпарвар шогирди Ализода-нинг ташаббусини қўллаб, уни рози қилган, иккинчидан, қўшимча бир синф ташкил этишга эришганди. Бойваччалардан ойига уч сўмдан олиб, шундан ўн икки сўмини Ализодага ўқитувчилиги учун берарди, қолган олти сўмини ўзи оларди. Ализода ўн-ўн иккита болани пулсиз ўқитишга рухсат берсангиз, муаллимлик қиламан, деб шарт қўйган экан.

У шу шартга кўнганди; энди ҳам, фойда кўрар, ҳам болалар пулсиз ўқитиляпти, деган гап билан ўз обрўсини оширарди.

Эртасига мактабга борганимда Ҳожи домла муқоваси қора ён дафтарини жавондан олиб ёнимга кел-

ди. Болалар ҳуснихатни машқ қилишаётганди. У мени турғизиб, ўрнимга ўтирди-да, ручкани олиб, ўша дафтарчасидан икки бетини ёзиб тўлдирди. Мен унинг нима ёзаётганига зеҳн солиб, шунчалик тез ёзаётганига оғзим очилиб қараб турардим. Гарчи отам ҳам тез ёзса-да, лекин Ҳожидомла даражасида эмасди. У ёзишни тамомлади-да, болаларга сездирмай дафтарни ёпиб, менга берди ва нима учундир озарбай-жончалаб:

— Муни ҳифз эла¹,— деди ва бошқа шогирдлар ёнига кетди.

Ҳовлида мен жилдимдан дафтарчани олдим, Ҳожидомланинг нима ёзганини кўрмоқчи бўлдим. Ҳой-ҳой! Икки саҳифага майдалаб қинғир-қийшиқ қилиб ёзилган сўзлардан биронтасини ҳам ўқий олмадим. Мен иложи борича отам йўқлигида дарс тайёрлашга ҳаракат қилардим, лекин бу сафар сабрсизлик билан отамнинг кўчадан қайтишини кутдим. Дадам дарвозадан кирганини кўришим билан югуриб олдига бордим-да:

— Дадажон, манавини ўқиб беринг,— дедим.

Отам бир қадам олдинга босди-да, қўлимдан дафтарчани олди, диққат билан бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди. Мен бўлган воқеани айтиб берган эдим, отам мамнун бўлиб уйга кирди, одатдаги жойига ўтирди ва дафтарчани қўлимга бериб:

— Қани, ўқи-чи. Ахир, бу менга эмас, сенга ёзилган-ку,— деди.

— Мен бунақа хунук хатни ўқиёлмайман,— дедим унга.

— Шу ёзувни хунук деясанми? Қанийди, бир кун келиб сен ҳам ана шунақа ёза олсанг эди. Бу ажойиб ёзув, шикаста-настаълик дейилади. Барча саводли одамлар мана шунақа ёзишади. Оддий босма ҳарфларни билган одам саводли бўлавермайди. Киши босма хатда бир саҳифа ёзгунча, бунда беш-олти саҳифа ёзади. Шайх бошқалардан олдинроқ сенга бу хатни ўргатмоқчи бўлибди, шунинг учун «алҳамду қул ҳуваллоҳ» сураларининг маъносини тожикчалаб ёзиб берибди. Энди ўқи, мен сенга ёрдамлашаман.

Мен биринчи сўздаёқ тутилиб қолдим, отам бир

* Буни ёдла.

сатр-бир сатрдан ўқиб бериб, менга такрорлатарди. Шу алфозда иккала саҳифани ҳам ўқиб чиқдик.

Шу-шу Ҳожи домла менга намоз ва дуоларни тожикча маънолари билан дафтаримга ёзиб берарди. Шундай қилиб, мен бутун намозни маъноси билан ўргандим, Ҳожи домланинг ёзувини ўқишни ҳам билиб олдим. Бу жиҳатдан синфдошларимдан ўзиб кетдим. Ҳожи домла қасида, марсия ва уламоларнинг панд-насиҳатларидан намуналарни ҳам ёзиб берарди. Мен уларни йиғинларда, аза ва мавлудларда ёддан ўқиб, унинг иззат-ҳурматини, шуҳратини ошираддим. Ҳаммасидан ҳам синфдошларимдан кичиклигим, етти ёшимдаёқ қасида ва бошқа нарсаларни бижиллаб ёддан ўқиб беришим бошқаларни ҳайратга соларди. Чиндан ҳам ўша пайтларда хотирам жуда яхши эди.

Шайх ўз ҳамкасабалари — руҳонийлар сингари хурофотпараст, нодон эмасди, суҳбат чоғида «мўмин биродарлари»га ҳуру филмонлар ҳадея этмасди, дўзах эшигини улар учун тамбалаб қўймасди, лекин ўз манфаатини қўзлашда бошқа муллалардан қолишмасди, шундан ҳам кўпчилик тараққийпарвар маърифатчиларнинг ундан ихлоси қайтганди. Айниқса, камбағал болаларнинг мактабдан ҳайдалиши унга нисбатан нафратни оширди. Кўп ўтмай, одамлар болаларнинг бепул ўқиши Ализоданинг ғайрати туфайли амалга ошганига ҳам тушуниб қолишди.

Шайх серғайрат одам бўлганида мударрислик, мактаб мудирлиги, муллолик қилиш, руҳоний уламоларга фалсафа, шарият, мантиқ ва фикҳ (риторика)дан дарс бериш билан қаноатланиб қолмай, дарсликлар ҳам ёзиб, чоп эттирарди. Унинг дастлабки китобчалари ҳисоб, тарих ва шариятга доир бўлиб, бошланғич мактабларда қўлланилар эди.

Унинг китобчаларидан бири ўзбек, тожик, туркман, қирғиз, афғон ва бошқа биродар мўмин-мусулмонларнинг бирлиги тўғрисида бўлиб, уларни хусумат, нифоқни йиғиштириб қўйишга даъват этарди.

У, бу китобчани «Қалам аҳлига даъват» деб атаган, жамоат пули ҳисобига чоп эттирган бўлса ҳам, бахтга қарши, бу китоб унга шон-шуҳрат бағишлаш ўрнига, бошига ташвиш солиб, уни бадном қилди: гап шундаки, китобча тожик тилида ёзилган бўлса-да,

Мадҳи деган бир озарбайжон шоирининг бирликни ташвиқот этувчи шеъри охирида берилиб, Ҳожи унга ўз имзосини қўйган эди. Бу одам шон-шухратга шунчалик ўч эди! Унинг бу ножўя иши озарбайжон матбуоти томонидан қораланиб, танқид қилинди, лекин шайх пинагини ҳам бузгани йўқ.

Талабаларнинг аксарияти атроф-чеккадаги қишлоқлардан келишарди, улар от, эшак, хачирларини энди карвонсаройларда қолдиришлари керак эди. Буларга сарой ҳақи тўланарди. Бу уловлар, ярим кундан кўпроқ бекор туриб эгаларига фойда келтиришмасди. Шунинг учун бу болаларнинг оталари — қишлоқ бойларини, қишин-ёзин узоқ жойдан пиёда қатнаб ўқийдиган камбағал болаларнинг ота-оналари ҳам шайхни шаҳардан қишлоққа кўчиртиришга ҳаракат қилиб, катта-катта совға-саломлар, инъомлар беришарди. Ниҳоят, улар шайхни кўндиришди, шайхнинг ўзи ҳам даромадини ҳисоблаб чиқиб, қулай фурсатни кута бошлади. Мана, талабаларнинг ёзги таътили ҳам бошланди. У шунда бир куни кечаси алламаҳалда мактаб анжомларини аравага юклаб, шаҳардан чиқиб кетди.

Шайхнинг бу найрангини эшитган Аббос амаки бошини сарак-сарак қилиб, деди:

— Шу ниятини амалга ошириш учун болалару ота-оналар орасига фитна солиб юрган экан-да! Бунинг турган-битгани фойда-да. Бекорга: «Изо фасадололима фасад алолам* демаганлар. Минг лаънат бундай одамга!

Ҳожи шайх қишлоқда яна уч йил мактабдорлик қилди.

Бу вақт ичида шайх қишлоқ бойларига суяниб, қишлоқ муллалари билан тортиша бошлайди, уларни жоҳилликда, оддий халқни алдашда, бойларга лаганбардорлик қилишда, уларга янгидан-янги «ҳийлаи шаръий» ўйлаб топиб, риёкорлик билан тақво юриштишда ва бошқаларда айблайди.

Маҳаллий муллалар Ҳожи шайхнинг кўпчилик ичида ўзларини бундай шарманда этишидан кўп азият чекишади. Рақиблар бирлашиб, шухратпараст шайхни қандай йўқ қилиш устида бош қотириншади.

* «Олимпинг фитнаси оламни бузади».

Бир куни кечаси Ҳожи шайхдан анча яхшиликлар кўрган бойнинг отбоқари шайхникига келиб, муллалар сизни ўлдиргани одам тайёрлаб қўйишибди, деб хабар қилади. Бу гапни эшитган шайх бир кечадаёқ оиласини олиб, Самарқанддан ғойиб бўлади.

Шундан кейин, мактабимизда ҳалиги Саидризо Ализода билан Мирзаҳалим деган киши болаларни ўқитишди. Улар то Улуғ Октябрь инқилобигача шу мактабда мудирлик, ўқитувчилик қилишди.

ДУКОНХОНАДА

Ҳожи домланинг мактабида ўқиб юрган пайтимда дадам ошналари билан маслаҳатлашиб, мени шойи тўқиш дўконхонасига берганди.

Мен бир гўл-гумроҳ, толеи паст, унутилган кимса бўлиб қолишим мумкин эди, лекин тақдирми ёки фалакнинг гардишими мени бундан қутқариб қолди. Мен катталар ҳаётига тезгина киришиб кетдим. Улар мени камситишмади, ўз тенгқурлари, ўртоқлари сингари қабул қилишди. Худди ана шу одамлар мени чиниқтиришди, менда қатъийлик, юксак ор-номус, инсонлик қадр-қиммати, энг муҳими — одамларга ишонч ҳис-туйғусини тарбиялашди, чунки уларнинг ўзлари бир-бирларига ишонишарди, шодлик, қайғу-ғамларини баҳам кўришарди. Мени дўконхонага юборгани учун отамдан чексиз миннатдорман. Хат-саводимни домлалар чиқаришган бўлса, қўллари гул, қалблари пок, самимий кишилар мени вояга етказишди. Бутун борлиғим билан мен энди улардан қарздорман...

Тўғри, отам аввалига менинг тўқувчилик билан шуғулланишимни истамаганди. У косиблар, ҳунармандларнинг тирикчилиги тошдан қаттиқлигини билиб, янги машина асрида қўл ҳунари бир пул бўлиб қолади, деган фикрга келган эди. Шу сабабдан, отам мени шоҳи тўқиш дўконхонасига юборишни маслаҳат берган кишиларга:

— Гадойлик қилсам қиламан-у, аммо ўғлимни ўқитаман. Чунки, бу замон илм замони,— деганди.

Аммо иш бошқача кўчди.

Фармон тақдир фармони, кема чиққач сафарга,
Нафи йўқдир кўксини минг бор чок қилса дарга.

Мен ҳали дўконхонага бормасимдан олдин уйда ойим шойи тўқишга доир ишлардан, масалан, найча ўрашни ўргатган эди. Дарсдан, рўзгор юмушларидан бўш пайтларимда, мен дарров чарх, бунак олдига ўтирардим-да, қўлим унча-мунча келишсин, деб эринмай ишлайверардим. Менинг найчаларим дўконларга борганда халифалар бу найчалар меники эканини дарров билишаркан, чунки мен ҳам онам ўргатганидай қилиб, ипак моку милига тушиб кетмаслиги учун уни қаттиқ, майдалаб ўрардим.

Мен дастёр бўлиб борган дўконхона шойи рўмоллар тўқирди.

Дўконхона бир неча ичкарима-ичкари ҳовлидан иборат эди, шулардан бирида иккита дўконхона, иккинчисида найча солиш корхонаси бор эди. Учинчи ҳовлида ипак, дастгоҳларга керакли эҳтиёт қисмлар сақланарди.

Бу дўконхоналардан ҳар бирининг узунаси қарийб ўн олти газ, эни саккиз газдан келарди. Еттита бақувват устун устига миндирилган икки хари дўконхона саҳнини тенг иккига ажратиб турганга ўхшарди. Дўконхонанинг икки тарафида тўққизтадан рўмол тўқийдиган энли дастгоҳ ўрнатилганди, иккинчи дўконхонада эса ўн саккизта оддий дастгоҳ ўрнатилган бўлиб, буларда ҳаво ранг шойи, чорхона шойи, олчинбар, адрас, беқасам, бахмал ва ҳар хил салла чиқариларди.

Ўша пайтларда рўмоллар икки олчину чорак ва икки ярим олчин қилиб тўқиларди. Рўмолнинг икки томонига чиройли, нафис гул солинарди, ёш қизларга бир қарашда кўзни оладиган йўл-йўл рўмоллар тўқиларди.

Рўмоллар ажойиб бўлиб, ўша вақтлар кўп мамлакатларда шухрат қозонган эди. Ранглари ҳам ажойиб, сувга чиқмайдиган, тиниқ эди: кўк, қизил, сариқ, қора ранглар. Афсуски, бу нозик санъат 1905 йилда фабрикада ишлаб чиқарилаётган «тосфаранг»лар пайдо бўлгач, унутилиб кетди.

Дўконхонадаги дастгоҳлар икки қатор бўлиб, бирига қаратиб ўрнатилган эди. Шунинг учун тўқувчилар ичкари ва ташқари ҳовлига очиладиган деразаларга орқа ўгириб ўтиришарди.

Бу дўконхоналар кенг, деразалари кичкина бўлга-

нидан шифтидан ёруғликни дурустроқ ўтказсин деб туйнук қўйилганди, бу туйнукларга оқ қоғоз ёпиштирилиб, пахта мойи суриларди. Томга чиқиб қоғоз ёпиштириш, мойлаш каби ишларни бизга ўхшаган дастёрлар бажаришарди. Табиийки, бу қоғозлар ёруғликни ойнадек ўтказмасди. Мен аввалига туйнукка хўжайин нега ойна солдирмасикин, ахир, жуда бадавлат-ку, деб таажжубланиб юрдим. Бу ҳар ойда қоғоз, мой сотиб олишдан арзон тушади-ку, мен ҳам шу бемаъни ишлардан қутулардим, дердим ичимда. Бир куни мен шуни Ражаб тоғамга айтган эдим, тоғам менга бу даҳмазанинг сирини очиб деди:

— Каптарбоз болалар дўконхона томига қўнган каптарларини учуриш учун тош отишади. Шу тошлардан битта-иккитаси қоғозларга тегиб йиртса, уни тузатиш осон, агар ойна бўлса, уни янгилаш анча қимматга тушади.

— Устанинг ўзи чурук нарвондан томга чиқмайди-да,— дедим мен,— агар ўзи томга чиқиб, қоғоз ёпиштиришга мажбур бўлганда эди, ўз жонидан қўрқиб, ҳамма ёққа ойна солдирарди. Ҳа, иннакейин, масалан, ёзда нимага ёпиштиришади? Қишда-ку, совуқдан, аммо ёзда нима ҳожати бор экан?

— Ипак намни яхши кўради,— деди тоғам тунтириб.— Нам кам бўлса, ипак мўрт бўлиб қолади, узилаверади, мана шунинг учун ёзда иссиқ ҳаво кирмасин, дўконхонадаги нам учиб кетмасин, деб туйнуклар бекитилади. Ахир, ўзинг ҳар куни дастгоҳлар остига бир неча марта сув селиб чиқасан-ку. Шунини ўйлаб кўрмадингми?

Шундай бўлса ҳам, ҳар қалай, дўконхона ичи қоронғи эди, ойналари, афтидан, бино қурилганидан бери ювиб артилмаганди. Ҳатто ёзда, офтоб чарақлаб турган кунларда ҳам ташқаридан кирган одам халифаларнинг юзларини дарров ажратиб ололмасди. Қиш, куз кунлари осмонни булут босганида, дўконхона зиндонга ўхшаб кетарди.

Айниқса, кўзи хиралашиб қолган тоғамга қийин эди. Баъзан у ишларни яхши ажратиб ололмасди, шунинг учун жаҳли чиққанидан мени бекорга койирди. Мен бир жума куни (жума куни дўконхоналар ишламасди) уйдан латта, челак, керосин ва совун олиб

келиб, битта дераза ойнасини кечгача аранг ювдим, тозаладим.

Тоғам яхши кўра бошлади, аммо фақат кундузи, кечаси эса унга артиб-тозаланган ойна ҳам ёрдам беролмасди, кўпинча у ишларни чалкаштириб юборарди, чалкаштириб юборганини сезгач, тузатиб бўлмаслигини биларди-да, алаmidан худди ёш боладек ҳўнграб йиғларди. Лекин унинг кўз ёшларини мендан бўлак ҳеч ким кўрмас эди. Мен бечора тоғамга қандай ёрдам беришимни билмай юрагим қон бўлиб алламаҳалгача дўконхона ёнида турардим. Шу сабабдан бўлса керак, мен чексиз сабр-тоқат талаб қилувчи бу санъат сирларидан бошқа шогирдларга қараганда анча олдинроқ хабар топдим.

Дастгоҳларда асосан, эркаклар ишлашарди ва ишбай ҳақ олишарди. Хотинлар эса калава қилишар, найчага солишарди. Уларга кам ҳақ бериларди, шогирдларга ҳам кам ҳақ тўланарди, шу озгина пул ҳам ҳунар ўргатувчи устанинг чўнтагига тушарди. Менга ўхшаган дастёрларга ҳақ тўланмасди.

Дўконхоналарда шогирдлар ва дастёрлар фақат ўғил болалардан бўларди, қизлар эса калавачи хотинлар қўли остида ишлаши мумкин эди, аммо буларга ҳам ҳеч нима берилмасди, албатта.

Тўқувчилар қилган ишларига қараб газбай ҳақ олишарди, ишчи бир ойда йигирма тангадан етмиш тангагача пул ишлаши мумкин эди, аммо қирқ тангадан ошириб ҳақ оладиган тўқувчи камдан-кам эди. Ишчилар ёзда офтоб тиғ уришидан то кун ботгунча, қишда эса кечқурун лампа ёруғида ҳам тўрт соат ишлашарди.

Ип ўровчиларнинг ҳақи жуда кам эди. Бир қадоқ ип ўраганга икки танга тўланарди. Чаққон хотинлар жуда ғайрат қилсалар, бир қадоқ ипни икки кунда ўрашарди. Дўконхонадаги барча нарса — асбоб-ускуна, ўтин-чўп, чироқ, керосин ҳаммаси хўжайинники эди. Қашшоқ ип йигирувчиларга хўжайин ҳеч нима бермасди, улар чарх-дукни ҳам ўзлари сотиб олишарди.

Тўқувчилар шу ерда бир дастурхон атрофига йиғилишиб тушлик қилишарди. Биров шу яқин ўртадаги бозордан ул-бул олиб келарди, биров уйидан. Ёзда қовунхўрлик, узумхўрлик, тарвузхўрлик қилишарди,

қишда эса нўхатшўрак, калла-поча ейишарди. Аммо бечора аёллар бундай қила олишмасди, улар ўринларидан жилмай, олиб келган нонларини чойга бўктириб ер эдилар.

Ишловчи аёлларга нисбатан бундай адолатсизлик, ҳақсизлик шу билангина чекланмасди. Эркаклар йилда бир-икки марта тўполон қилишиб, иш ҳақини бир мири-ярим танга ошириб олишарди, лекин бунақа иш аёлларнинг эсларига ҳам келмасди.

Тўқувчилар хўжайиндан пул қарз олишлари мумкин эди, лекин ип йигирувчиларга биров бир тийин бермасди, устига устак, уларни хўжайин хонадонининг рўзғор юмушларига қарашишга мажбур этарди.

Биз дастёр болалар, шогирдларнинг аҳволи уларникидан афзал эмасди. Биз хўжайин, унинг хотини ва бошқа оила аъзолари айтган ҳар қандай ишни бажарардик, лекин бунинг учун ҳеч қандай ҳақ олмасдик, эвазига фақат аҳён-аҳёнда «яша, азамат», «ба-ракалла» деган гапни эшитардик.

Масалан, менинг вазифам ҳар куни бўш найчаларни (кўпроқ эски тўппилардан) йиғиштириб, устанинг уйига элтиб беришу, у ердан янгиларини олиб келиб, халифаларга тақсимлаш эди. Елим эритардим, дўконхонани супуриб, сув сепардим (ёзда бир неча марта). Бундан ташқари, халифаларга нос, қайноқ сув, тамаки ва бошқа нарсалар сотиб олиб келтириб берардим. Мен халифаларнинг ҳар хил шахсий илтимосларини ҳам бажарардим. «Укажон» деб ардоқлайдиган халифаларнинг юмушларини бажону дил қилардим ва ўзимни улар билан тенг кўрар, шу моҳир, вазмин одамларга кераклигимни сезиб, бундан жуда фахрланардим...

1905 ЙИЛ ИНҚИЛОБИНING БИР КУНИ

Бир саҳар отамнинг қистови билан икковимиз шаҳар почтаҳонасига бордик. Чунки, отам Кавказ савдогарларининг топшириғига биноан Самарқанддан маҳаллий ипак сотиб олиб, почта билан уларга жўнатарди, отам мени посилкаларни фойтунлардан тушириб, почтаҳонага ташишгунча кўз-қулоқ бўлиб туриш учун олиб борган эди.

Ушанда шахримиз кўчаларига ҳали тош ётқизилмаган бўлиб, шунчаки шағал тўкиб қўйилганди. Фой-

тун ғилдиракларига ҳам резинка ўрнига темир қоқилган, шунинг учун фойтунлар кўчадан ўтганда тарақ-туруғи ҳамма ёқни тутиб кетар эди. Мен фойтунга тушиб қолсам, бошим айланиб, йўлнинг икки четидаги дарахтлар назаримда чарх ураётгандай бўларди. Бўлмаса-ку, Самарқанд кўчалари жуда яхши эди. Кўчанинг икки томонидаги дарахтлар бир-бирига чирмашиб, йўлга соя ташлаб турарди. Киши ўзини шаҳар кўчасида эмас, балки соя-салқин боғда кетаётгандай ҳис этарди.

Эсимда, ўша куни Аббос амаки ҳам биз билан бирга эди. Отам биронта рус кишига газета ўқиттириб, Аббос амакига таржима қилдирмоқчи эди. Почтахонада ишимизни тамомлаб, Аббос амакимни етаклаганча, босмахона олдига бордик, ҳарф терувчилар иш ташлашганди. Лекин ичкарида бир узун соқол киши кичик чоп машинасини қўл билан айлантитарди, босмахона хўжайини Демиров деган армани столни эшикка тираб, ўзи машинага қоғоз қўйиб, ўзи варақа чоп қиларди ва бу варақаларни ўша ернинг ўзида босмахона атрофида турган одамларга сотарди. Булар телеграмма эди, янгиликни билишни истаган одамлар буларни сотиб олишарди. Ҳар икки-уч соатда янги телеграмма чоп қилинарди, одамлар уларни йўл-йўлакай ўқиб ғижимлашарди-да, ариққа ташлашарди.

Отам ҳам шу «телеграмма»дан биттасини сотиб олиб, Аббос амакимга берди, ўзи ойимга дори олиш учун дорихонага кетди.

Мен Аббос амакини бир уйнинг ғиштин зинасига ўтирғизиб қўйдим-да, бирон саводли ўткинчини қидирдим. Ниҳоят, бир рус солдати бизга телеграммани ўқиб берди. Унинг ҳар бир сўзидан кейин, Аббос амаки «ўҳ-ўҳ», «эҳ-ҳа», деб хайратга тушар, тааж-жубланар эди. Варақа ўқиб бўлингач, Аббос амаки ўрнидан туриб, бошидан дўпписини олди ва солдатга раҳмат айтди.

Отам дорихонадан қайтиб келгач, Аббос амаки телеграмма мазмунини унга айтиб берди. Унда рус армиясининг мағлубияти ҳақида ёзилган экан. Шу пайт Верешчагин кўчаси (ҳозирги Фрунзе кўчаси) охирида Ализода билан Жаъфарзодани кўриб қолдик. Улар қўлларига қизил латга боғлаб олишганди. Улар шу босмахонада ишлашарди, одамларни митингга бо-

ришга хабар қилиб юришган экан. Босмахона эшигининг очиқлигини кўриб, ўша ёққа югуриб киришди ва босмахона хўжайинига бир нималар дейишди. Уларнинг вазоҳати ёмон эди. Хўжайин шу ондаёқ: «Яхши» деди-да, телеграмма чоп қилишни тўхтатди ва кўчага чиқиб, эшикни беркитди. Отам нима гаплигини Ализодадан сўради.

— Боққа боринг, амаки,— деди у, бунга жавобан,— нима гаплигини ўша ерда биласиз.

Биз Кауфман кўчасига (ҳозирги Ленин кўчаси) борганимизда бутун магазинлар берк эди. Ҳамма боғ томонга ошиқарди. Боққа одам тўлиб кетганди. Бир киши одамлардан баландга кўтарилди, ўша ерда тахта супа бўлса керак, аммо мен кўролмадим, у нутқ сўзлади, мен эса ҳеч нимага тушунмас эдим. Ногаҳон икки казак отларини чоптириб, қамчиларини ўйнатганча боққа кириб келишди. Буларнинг кетидан Самарқанднинг ҳарбий губернатори фойтунда келди.

— У нимага келибди бу ерга?— деган овозлар эшитилди одамлар орасидан.

Ҳоким фойтундан тушиб, майдон ўртасига борди, у ҳам тахта супага чиқди. Ҳамма жим бўлди. Отам Аббос амакимни етаклаб олдинроққа борди. Ҳоким мулоим товушда қисқагина гапирди-да, минбардан тушди ва фойтунга ўтириб жўнади. Аббос амаки унинг гапини дадамга таржима қилиб берди:

— Гапларингиз тўғри, деб айтибди у, сизларга халақит бермаймиз, аммо сизларнинг айбингиз билан шаҳарда тартибсизлик бўлмасин...

— Эҳтимол, ишлари чатоқдир буларнинг, шунинг учун юмшоқ супургилик қилаётгандир.

Аббос амаки бизга бошқа нотиқларнинг гапларини ҳам таржима қилиб турди. Айниқса, кўзлари чақнаган забардаст бир киши менга жуда ёқди, у овозини жаранглатиб қаттиқ гапирарди.

— Ишчилар,— деди у,— одам сингари яшаши учун на уйи, на жойи бор, у ўз оиласини боқишга кодир эмас, қариб қолса биров бир тийин бермайди. Касал бўлиб қолса, уни қўтир итдек кўчага ҳайдашди. Аммо биз меҳнат қилиб топиб бераётган бойлик подшога, бойларга камлик қилибди, улар қонли уруш бошлаб, одамларни ҳалок қилишяпти. Уларга аскарларнинг тўкилган қонлари, бева-бечоралар, етимлар-

нинг кўз ёшлари камлик қиляпти. Энди подшо ноҳақ қон тўкди: у Питерда халқни ўққа тутди, хотин-халажлар, чоллар, болаларни отиб ўлдирди. Биродарлар, ўртоқлар! Бизни битта-битталаб ўлдиришларига йўл қўймаймиз, ҳамманглар бирлашинглар, қурол топинглар, йўқолсин қонхўр подшо!— у қичқириб, бир тошни олди-да, оломон тепасидаги подшо суратига қараб отди, подшо сурати шир этиб йиртилиб кетди, оломон гуриллади. Кимдир ўзини четга урди, бошқалар минбар томонга қараб юрди, кўпчилик муштини дўлайтирарди, хотин-халажлар йиғлашарди. Сочлари оқарган бир киши тахта супага чиқиб деди:

— Биродарлар, бу намоишни Регистонга кўчир-сак, эски ва янги шаҳардаги меҳнаткашларни ҳам жалб этсак, деган таклифим бор!

Мен портретга тош отган одамга бақрайиб қараб қолдим. Юрагим орқасига тортиб кетди. Мен уни танидим: бу Иван амаки эди. У бир вақтлар отам билан бирга темир йўлда ишлаганди, мен унинг ўғли Петькани ҳам танирдим. Иван амаки мулойим, ҳазилкаш киши эди. У бизникига келган вақтларида болаларча соддадил кўйда ўқишимни суриштирарди. Нима десам ҳам, ҳатто арабча шеърларни ёки қуръондан бутун-бутун сураларни ўқиганимда ҳам жиддий қулоқ соларди, ўқиганларимнинг кўпини ўзим тушунмасдим. У эса қулоқ солиб ўтирарди-ўтирарди-да, кейин қордек оппоқ тишларини кўрсатиб, хохолаб куларди, кенг қўлларини шапиллатиб ёнига урарди. Мен бундан хафа бўлмасдим, унга қўшилиб ўзим ҳам кулардим. У билан гаплашганда вақт кўнгилли, хушчақчақ ўтарди, кўзлари ҳам қоп-қора, бузоқчамизникига ўхшаб мулойим боқарди. Энди қаранг, ўша одам шундай ваҳимали гапларни айтиб, подшонинг сурати-га тош отяпти. Мен алланечук бўлиб кетдим, ҳеч нимага тушунмасдим. Лекин мен чин юракдан Иван амакига ишонардим.

Шу орада оломон қичқириб, саккиз кишидан бўлиб сафга тура бошлади. Қизил байроқлар ҳам топилди. Ҳамма эски шаҳарга қараб йўл олди. Намойишчилар йўл-йўлакай рус тилидаги аллақандай ашулани айтиб боришди, кишиларнинг шу ашулага монанд гурс-гурс қадам ташлаб боргилари келарди. Бошқалар ҳам сафдан кейинда қолмай йўлкалардан бори-

шар ва намоишни томоша қилишар эди. Отам мен билан Аббос амакини то намоишчилар ўтиб кетгунча бир четга тортиб турди. Кейин, бизни фойтунга ўтиргизиб, уйга жўнатди. Ўзи эса одамлар изидан кетди.

Отам кечга яқин қора терга ботиб қайтиб келди. Аббос амаки дарров ҳовлига чиқиб, намоиш натижасини сўради.

— Итваччалар ўтказишга қўйишмади,— деди отам газаб билан кўзларини чақнатиб,— полиция аввал хотин-қизлар гимназиясидан нарироқда ҳаммани тутиб турди, отлиқ казаклар отряди келиб, гимназияни ўраб олди. Бир отряд бизнинг олдимизда турди. Полиция бошлиғи, намоиш қатъиян ман этилади, агар халқ тарқалмаса, уларга қараб ўт очиш тўғрисида буйруқ берилади, деди. Қуролсиз халқ қуролланган солдатлар, полициячиларга қарши нима ҳам қила оларди? Тарқалишга тўғри келди. Лекин ғалаён шу билан босилиб қолиши гумон. Темирйўлчилар ва заводларнинг ишчилари ҳам қўзғолон кўтаришади.

Мен бу янгиликларни жон-жон деб эшитдим. Ҳаяжондан аъзойи-баданим ёнарди. Айниқса, Иван амаки мени лол қилиб қўйганди. Ҳаяжонланганимни ҳатто онам ҳам пайқабди, одатда у ўз дард-аламлари билан банд эди. Онам пешонамни сийпалади, аммо менга нима бўлганини тушунмади. Мен эса бундан буён нима бўлишини ўйлардим.

ИВАН—АБДУРАҲМОН

— Петькадан ҳам, отасидан ҳам дарак йўқми? — деб сўради тўқувчи Ниёздан унинг ўртоғи.

— Петька яқинда олдимга келувди,— деди Нўъмон ва овозини пасайтириб қўшиб қўйди.— Аммо отаси бу ерларда кўринмайди.

Мен диққат билан қулоқ солдим: ахир, Петьканинг отаси Иван амаки-ку.

— Петькаси ким экан? — деб сўради дўконхонага янги келган Каримшер.

Одамлар эҳтиёт бўлиб, унинг олдида гапиришдан ўзларини тийишарди. Ҳозир ҳам бу кишининг саволига ҳеч ким жавоб бермади.

Мен ишчилар нима сабабдан уни ёқтиришмаслигини, нима сабабдан Каримшер ҳадеб бошқаларнинг

гапига аралашаверишини тушунмасдим. У, умуман, яхши тўқувчи эди. Лекин унинг бўйи бир қарич бўлиб, дастгоҳ орқасида ўтирганида дарров уни пайқаб олиш ҳам қийин эди, бунинг устига, одатда матога жуда энгашиб оларди, кўпинча дастгоҳ остидаги чуқурчага — дастгоҳ педали ўрнашган жойга тушиб турарди, нимага тушиши маълум эмасди. Унинг икки юзи қип-қизил, соқоли малла, кўзлари кўм-кўк эди, бир қарашда нечага кирганини билиб бўлмасди. Бир куни Нўъмон ўзимиз қолганда қулоғимга секингина:

— Бордию, Қаримшер Петька ёки Иван амакининг уйини сўраса, ё олдимизга келиш-келмаслигини суриштирса, «билмайман» деб қўя қол,— деди.

Қаримшер дўконхонамизга яқинда келганида, Петькани кўрмаган эди.

Петька Нўъмонжоннинг ошнаси бўлиб, улар қачондир бирга ўқишган эди. Мен уни Нўъмонжоннинг олдига, дўконхонага келган вақтларида кўрган эдим. У ўзбек тилини болалагидан биларди, шунчалик яхши гапирардики, ҳеч ким уни рус деб ўйламас эди. Петьканинг отаси ҳам ҳар ҳафтада лоақал бир-икки марта дўконхонага келарди, ҳамма билан, ҳатто катталарга қарашиб юрган болалар билан ҳам маҳаллий кишилар сингари икки қўллаб кўришарди. Бобом билан эса қучоқлашиб кўришарди, унинг дастгоҳи ёнига ўтирарди-да, бобомдан ҳол-аҳвол сўрарди. Мен дарров чой дамлардим. Халифалар ҳам ишларини қўйиб, давра олишарди. Иван ака ҳар келганида чўнтагидан тўқувчиларга керак бўладиган асбоб-буюмлар чиқариб, улар олдига қўярди. У, ўзи ясаган бу нарсаларни сотгани келтирарди. Ишчилар баъзан бирор нима сотиб олишарди, лекин кўпинча у келтирган нарсаларни бирон кун асқотиб қолади, деб текинга ҳам ташлаб кетаверарди.

Иван ака билан ўглининг дўконхонамизда кўринмаганига ҳам энди анча бўлиб қолди. Улар бизникига ҳам келмай қолишди, мен уларни бобомникида ҳам кўрмасдим.

Уша кеча алламаҳалгача дарс тайёрладим. Ойим ёнимда ипак ўраб ўтирган эди. Ногаҳон дарвоза тақиллади, жуда секин тақиллади. Дадам ухлаб ётганди, ойим менга, чиқиб қара-чи, ким экан, деди.

— Оч, Ҳасан,— деди кўчадан овоз.

Мен Иваннинг овозини таниб, эшикни очдим. У уйга киритишни илтимос қилди. Кейин, дарвозани ўзи беркитиб, болохонага чиқди. Мен унга чой, овқат олиб келаётганимда отам уйғониб қолди-да, у ҳам ўша ерга борди. Улар қачонгача гаплашиб ўтиришганини билмайман. Билганим — Иван кетмади. У бизникига шу келганича, анчагина турди. У мен келтириб берган китоб, газеталарни ўқиш билан кунни ўтказарди. Отам менга меҳмон тўғрисида ҳеч ким билмасин, деб таъинлади, гарчи нима учунлигини жуда билгим келса-да, бу ҳақда сўрамадим. Иван амаки нега бизникида турибди, нега бу тўғрида бировга оғиз очмаслик керак? Аммо мен буни қаттиқ сир сақладим, шунинг учун биров юз қистаган тақдирда ҳам бу тўғрида гапирмасдим.

Бир куни Иван амакига китоб олиб келаётгандим, кетимдан Каримшер эргашганини пайқамай қолибман. У йўлимни тўсиб:

— Қани, китобларингни кўрсат-чи,— деди.

Китоб рус тилида бўлиб, ичида русча газета ҳам бор эди. Нўъмон буларни менга бераётиб, бошқа ҳеч кимга кўрсатмагин, Иван амакининг қўлига бергин, деб қаттиқ тайинлаган эди.

Мен Каримшернинг овозини эшитиб, бир қадам орқага босдим-да, уста Мўъминнинг эшиги олдидаги ариқдан сакраб ўтиб, қочиб қолдим. Каримшер кетимдан қувлади. Мен қочиб бир ҳовлига кирдим, қўшининг эшикчасидан дик этиб ўтдим. Мен яна икки ҳовлидан сўнг, ўзимизнинг тор кўчамизга чиқдим, Каримшер бу ерларда янги бўлгани учун мени тутиб ололмасди, албатта. Мен китоб билан газетани Иванга топширдим-да, яна ўша йўл билан дўконхонага қайтдим. Карим ҳали келмаган экан. Тез югурганимдан, ҳаяжондан ҳансирардим, буни Нўъмон пайқади. У нима бўлганини секингина сўради. Мен ҳам секингина бўлган воқеани айтиб бердим.

— Ўзиям кийикдай югурар экансан-да, яшавор...— деди Каримшер дўконхонага кириши билан хафа бўлиб.

Гап нималигини билган Нўъмон Каримшерни қаттиқ койиди.

— Бирон гапинг бўлса менга айт, мендан сўра,— деди у,— бу болага тирғилиб нима қиласан? Ё бирон

киши, фалончидан кўз-қулоқ бўлиб тур, деб тайинлаб қўйганми?

— Нўъмон ака, беҳуда хафа бўлишнинг нима кераги бор? Мен китобни бир кўрай дедим-да, бошқа китобларга ўхшамади, бирон яхши сурати борми деб ўйлабман, агар сизники эканлигини билсаму, хафа бўлишингизни сезсам, нон урсин, сира гапирмасдим.

Эртасига кечга яқин дўконхонамизга қўлида китоб билан қўшнимиз Муҳаммадали кириб келди, у эшикдан кириши билан Нўъмонга:

— Ол китобингни,— деди баланд овозда,— ўқиб чиқдим, қара, муқовалатдим ҳам. Бунақа усталар саҳҳофлик растасидан топилмайди. Ярим сўм тўлашга тўғри келди.

Шу билан Каримшернинг шубҳаси пича тарқалгандай бўлди.

Отам ўша куни кечқурун бир хат ёзиб қўлимга берди-да, мени Атоуллохонникига юборди. Табиб хатни ўқиб бўлгач, стол тортмасидан бир жуфт резинка қўлқоп чиқариб, қоғозга ўраб менга берди. Отам то мен келгунча Иван амакининг узун сочини устара билан тозалаб қирибди, соқол-мўйловини тожикларникига ўхшатиб қўйибди. Энди кўпроқ тожикка ўхшарди у.

Шундан кейин, отам онамга хина чопишни буюрди. Хина тайёр бўлгач, отам уй эшигини маҳкам беркитди, қўлқопни кийиб, хинани Иван амакининг соқол-мўйловига қўйиб, устидан йилтироқ чой қоғозидан бир нечасини ёпди ва сочиқ билан юзини ўраб боғлади. Эрталаб барвақт Иван амакининг юзини сув билан ювдик, у сочиқ билан артиниб, ойнага қарадию, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Али, энди мен кимга ўхшаб қолдим?— деб сўради у.

— Сен энди Абдураҳмонга озгина ўхшading,— деди отам кулиб,— сабр қилиб тур, ҳали тўрт мучали бут Абдураҳмон бўласан, кейин Раҳмон тоға бўласан.

Нонуштадан кейин отам Абдураҳмоннинг соқол-мўйловига яна ўсма, бало-баттар суртди.

Унинг эрталаб қип-қизил бўлган соқол-мўйлови, ҳатто сариқ қошлари ҳам худди дадамникига ўхшаб қоп-қора бўлиб қолибди. Ҳеч ким уни энди таний олмасди. Қўй кўзлари ҳам хотиржам, мулойим, ўйчан боқарди.

Эртасига мактабдан қайтиб келиб, Абдурахмоннинг уйда салла ўрашни машқ қилаётгани устидан чиқиб қолдим. У ойна олдида туриб олиб саллани ўрар, яна ечар эди. У бунга шунчалик берилиб кетгандики, ҳатто хонага кирганимни ҳам пайқамади. У мени ойнада кўриб қолиб, шартта орқасига ўгирилиб қаради, менинг жилмайиб турганимни кўргач, ўзи ҳам кулиб юборди.

Кейин, у юмшоқ қўй терисидан тикилган ғадирбудир, яшилсимон кавушни оёғига илиб, маҳаллий эркакларнинг юришини машқ қилди.

У юришни яхши ўрганиб олганидан сўнг кийимларини ҳам ўзгартирди: йўли қизил-сариқ тикдан кўйлак-иштон, йўл-йўл қалами чопон кийиб олди... Уни кўрган одам ўзимизнинг туякаш «Раҳмон тоғамиз»дан сира ажрата олмасди.

Эрталаб карвон қўнғироқларининг даранг-дурунгини эшитиб, дадам билан «Абдурахмон» кўчага чиқди, мен уйғоқ бўлганимдан апил-тапил кийиниб, уларнинг кетидан югурдим. Боғ эшиги олдида етишимиз билан шаҳар томондан карвон етиб келди. Туякаш эшигидан тушиб, туя нўхтасини «Абдурахмон»га берди.

«Абдурахмон» отамни қучоқлаб ўпди, кейин мени ўпиб хайрлашди-да йўлга тушди. «Абдурахмон» қўнғироқларни даранглатиб, карвонни бошлаб кетди. Биз боғ эшигида то карвон кўздан ғойиб бўлгунча унинг кетидан қараб турдик. Қўнғироқ овозлари уйғонаётган шаҳар шовқин-суронлари ичида эшитилмай қолди.

Эртаси тунда шпорлар, қиличларнинг жиринг-жиринги, шарақ-шуруғи, бўғиқ овозлардан уйғониб кетдим. Жандармлар уйни, ҳовлини тинтиб чиқишди, қазноқларни остин-устун қилишди. Аммо ҳеч нима топа олишмади, албатта. Мени отамнинг хотиржамлиги таажжублантирарди, у сира қизишмасди, гўё меҳмонларга кўрсатаётгандек уй ва ҳовлининг ҳар бир бурчагини жандармларга бажонудил кўрсатарди. Улар мендан Иван амаки сизларникида турганмиди, деб сўрашди. Лекин мен уларга амакини кўпдан бери кўрганим йўқ, деб жавоб бердим. Кейинчалик отам шу гапим учун мени мақтади.

Хушфёъл Иванга жуда меҳрим тушиб қолганди, шунинг учун уни қўмсардим.

Қарши, Карки ва Чоржўйдан юборилган хатларнинг ҳаммаси тожик тилида бўлиб, ёзувлари асло бир-

бирига ўхшамасди, остига Абдурахмон деб имзо қўйилганди.

Тинтувдан сўнг, кўп ўтмай Каримшер ғойиб бўлди. Менинг сариқ соқолли тўқувчи қаёққа кетди, деб ҳаёйқиб берган саволларимга усталар жавоб беришмасди.

«ШОМИ ҒАРИБОН»*

— Аббос ака, бугун мен билан сизни «Шоми ғарибон»га таклиф қилиб кетишди,— деди соқоли оппоқ қўшнимиз Қосим амаки Аббос амакига.

Қоронғи тушиб қолганди. Мени Аббос амаки чақирди, фонусни ёқиб, амакимнинг қўлидан ушлаб олдим-да, йўлга тушдик. Биз лой кўчалардан эҳтиёт бўлиб ўтиб, Қўшқовуз маҳалласидаги диний аза — «Шоми ғарибон» ўтказиладиган мотамхонага, Ҳамзаевнинг чой қадоқлаш корхонасининг катта биносига етиб келдик. Ҳар йили Муҳаррам ойининг биринчи кунидан бошлаб ўн кун давомида шиа мазҳабидагилар Карбалода бўлган жангда хоинона ўлдирилган Ҳусайнга, Муҳаммаднинг набирасига аза тутишарди.

Аза тутиладиган бу хона кенг бўлиб, гиштин иморатнинг иккинчи қаватида эди. Бу ерда бойлар, маҳаллий руҳонийлар учун махсус жой ажратилганди. Қариялар тўрда — минбарнинг икки тарафида; кошиблар, ҳунармандлар, майда дўкондорлар икки четда; ишчилар билан болалар эса ўртада худди мачитдагидек олдинма-кетин ўтиришарди. Бу кенг хона ёнида яна битта хона бўлиб, бу ерда самовар, чойнак-пиёла, дастурхон турарди. Хизматкорлар ҳам шу ерда ўтиришарди.

Одам кўп йиғилганига қарамай, мажлис аҳли сукут сақларди. Одамлар уламо, фузало, аъёну ашрофлардан андиша қилиб, ўзаро шивирлашиб гаплашишарди.

Уй эгаси келган ҳар бир кишини «хуш келибсиз» деб кутиб оларди, меҳмон қаерга бориб ўтирса, эпчил хизматкорлар дарров унинг олдига бир стакан қора чой билан қанд келтириб қўйишарди.

Шўх болаларнинг жиловини тортиб туриш учун бир баковул ҳам бор эди. Биз, болалар учун кавказча

* Ш о м и Ғ а р и б о н — Муҳаррам ойининг ўнинчи кун шоми.

камзул, қозондай қоракўл телпак кийган девдай бу одамдан жуда қўрқардик. У тартибсизлик қилган болаларни юзхотир қилмай даст кўтарарди-да, деразадан ҳовлига отиб юборарди.

Бу сафар одам бениҳоя кўп йиғилганди, болалар билан келган кишилар уларни ёнларига ўтиргизишиб, баковулга бу билан ишингиз бўлмасин, деб тайинлаб қўйишарди.

Сийназанлик* бошланди. Хушовоз навҳахонлар атайлаб шу маросим учун яратилган навҳаларни ўқишга киришишди. Ёш ишчилар, ўрта яшарлар, ҳунармандлардан кўпчилиги кўкракларини очиб, навҳа оҳангига қараб муштлай бошлашди. Навҳа авжга чиққан сари сийназанлик кучайиб, даҳшатли тус олди. Чувиллаш, қарсиллашлардан киши титраб кетарди.

Маддоҳлар ўз санъатлари билан тингловчиларни жазавага солиб қўйишарди. Ҳусайнга аза тутиб, уни мадҳ этувчилар ҳам жазавага тушиб, сочларини юлишарди, юзларини юмдалаб, қонатиб юборишарди.

Сийназанликдан кейин навбат зокирлар (равзахонлар)га келарди. Уларнинг аксарияти саводли руҳонийлар эди. Улар минбарга чиқишарди-да, хутба ўқишарди, Ҳусайннинг фидокорлигини мадҳ этувчи шеърлардан айтиб, унинг мусибатини баёнлашга ўтишарди, Карбалодаги фожиали жанг, Ҳусайн ва унинг ўғиллари, ака-укалари, қариндош-уруғлардан етмиш бир кишининг ўлдирилганини қайғули титроқ овозда нақл этишарди. Улар шундай нақл этишардики, диндорлар кўз ёши тўкиб, шовқин-сурон солишарди.

Мен мактабдош ўртоқларим билан «Шоми ғарибон»га бориб юрган ўша кезларда ҳамма маърака-йиғинларда, дўкон ва саройларда, мактаб-мадрасаларда одамлар Эрон ва Туркиядаги граждандар уруши тўғрисида гапиришарди. Гарчи у пайтда ёш бўлсам ҳам, катталарнинг Эрон ва Туркияда монархистлар билан инқилобчилар ўртасидаги қонли жанглар, Табризнинг узоқ қамал қилиниши, озодлик курашчилари Истамбулни қандай олганлари ва бошқалар тўғрисидаги ажойиб-ғаройиб қиссаларни жуда қизиқиб эшитардим.

* Кўкрака уриш. Шиъа мазҳабидагилар мотам ўтиришида кўкракларига муштлаб, фарёд чекишади.

Катталарнинг ўша пайтдаги гаплари ҳозир ҳам эсимдан чиққани йўқ. Улардан бири бундай деганди:

— Агар Россия ишчиларининг инқилоби,— 1905 йилдаги инқилоб назарда тутилди,— бўлмаса, Туркия ва Эронда пичоқ бориб суягига етган одамлар подшоларга қарши бундай дадил кўтарилмас эдилар...

Шу «шоми ғарибон»да ногаҳон Мирзагаффор деган киши минбарнинг биринчи зинасига кўтарилди, ҳаяжонланган овозда оташин нутқ сўзлади. Эрон инқилоби курашчиларнинг бошига қандай кун тушганини гапирди, уларнинг хотин, бола-чақалари учун иона тўплашни ташвиқ қилди. Мен тожик тилида эшитган биринчи инқилобий нутқ ана шу эди. Унинг ҳаяжонли гапидан одамларнинг кўнгли бузилиб, баъзиларининг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Ундан кейин катта бир шайх минбарга чиқди, уни шу кеча бу ерга атайлаб айттиришган бўлсалар керак, у минбарнинг устига чиқиб, чордона қуриб ўтирди.

У ёқимли овозда арабча хутба, мавлоно Жалолоддин Румий шеърларидан ўқиб, ваъзхонликка ўтди, Муҳаммаднинг «алмўъминуна ихватун...» («Барча мўъминлар бир-бирига биродар») ҳадисини шарҳлашга киришди.

— Ўзинг-ку куни кеча,— деди паст овозда Аббос амаки,— одамлар орасига фитна уруғини сочиб, беғуноҳ мусулмонларнинг қони ноҳақ тўкилишига сабабчи бўлувдинг, сотқин, бугун бўлса мўъминларнинг биродарлиги тўғрисида гапиряпсан, уйинг куйгур риёкор, разил!

— Қўяверинг,— деди Қосим амаким,— йигитлар «илон» сўзини ўқитиб, адабини беришади.

Мен «илон» сўзини ўқитиш нималигини билмаганим учун савол назари билан Қосим амакига қарадим. У бармоғини лабига босиб, жим деган ишорани қилди.

Шайх муқаддас китоблардан мисоллар келтириб, узундан-узоқ фалсафий ваъз айтгандан сўнг Карбалодаги мусибат зикрига ўтди ва шоир Жавҳарийнинг шеърларидан бир неча байтни «Шўр» оҳангида ўқиди. Катта-ю кичик ҳамма йиғлаб-сиқтаб кўксига ва сонига урарди. Худди шу пайт Мирзаиброҳим ҳофиз мунгли бир мақом билан жамоат кўнглини ундан баттар эзди. Бир неча киши ўрнидан туриб, катта дастрўмоллари билан шифтнинг тўрт бурчагига осилган чироқни, қандилни ва шамларни ўчирди. Хона ичини

зулмат босди, ҳеч нимани кўриб бўлмасди. Энди на шайхнинг, на ҳофизнинг овози эшитиларди, фақат одамларнинг тарс-турс қилиб ўзларини уриши-ю, шов-қин-сурони қулоққа чалинади.

Кейин чироқларни яна ёқишди, одамлар юз-кўзларини артиб, кўкракларини беркита бошлашди, аммо минбар устида одатдагидек дуо ўқиб, назр-ниёзни йиғиштириб оладиган ҳеч ким йўқ эди. Ҳамма ўзаро пичирлашиб, шайх бугун нега дуо қилмади, деб бир-бирдан сўрар эди. Бирпас ўтгач, шайх жаҳл қилиб мажлисни ташлаб чиқиб кетибди, деган гап тарқалди. Орқада ўтирган бир қария ёнидаги шеригидан нима гап деб сўради, шериги эса унга жавобан деди:

— Мендан сўраб нима қиласан? Яхшиси, шайх Саъдийдан сўра, у киши сенга жавоб беради:

Ераб, султон итининг ўлимига не сабаб,
Ямоқчи-ю, ит билур тўрвада бор нима гап?

Атрофдагилар секингина кулиб қўйишди.

Одамлар ўзларига келиб, тинчиб ниҳоят дастурхонлар ёзилди. Кексаларнинг илтимосига кўра хатм дуосини ҳам, дастурхонга фотиҳани ҳам қози ўқиди. Жамоат еб-ичиб бўлиб, уй-уйига тарқала бошлади.

Вақт ярим кечадан ошган эди. Маҳалламиздаги одамлардан бир нечтаси биз билан бирга қайтишди.

Катталарнинг гапларидан маълум бўлишича, баковул бир болани ҳовлига улоқтириб юборган экан, аммо бола чипта қоплар устига тушиб, шикаст емабди. Гап айланиб яна шайхнинг бедарак ғойиб бўлганига тақалди. Қосим амаки кулиб, азамат йигитлардан тўрт-бештаси тил бириктириб, аза тутувчиларнинг тўс-тўполонида шайхни минбардан судраб туширишибди, мовут чакмонини бошига ёпиб, ташқарига олиб чиқишибди-да, роса дўппослашибди, деди.

— Ўлсин, бунақа одамнинг жазоси шу,— деди хурсанд бўлиб Аббос амаки.

Хушфёъл Аббос амакининг шунақа ёмон гапириши менга ғалати туюлди. Лекин мен унинг шайхни сотқин деганини эсладим у ачинмай қўя қолдим. Аммо мен «илон» сўзини ўқитиш ва «ямоқчи тўрваси»нинг маъносини билмоқчи эдим, ўз эшигимизга етиб келиб, қўшниларимиз ҳам уй-уйларига кетишгач, шу икки муаммонинг маъносини сўрадим. Аббос амаки деди:

— «Илон ўқитиш» катта бир ҳикоя, уни айтишга анча вақт керак. Уни кейин эшитсанг ҳам бўлаверади, аммо «ямоқчи тўрваси» ҳикояси бундай:

Айтишларича, бир ямоқчи бор экан, ўша ямоқчининг подшо қасри ёнида бир дўкончаси бор экан. Ҳар куни подшонинг ити келиб, ямоқчининг емишини олиб кетаркан, ямоқчи подшодан қўрқиб, унинг итини ҳеч нима қила олмаскан. Ниҳоят, бу ҳол ямоқчининг жонига тегибди, ямоқчи, «нима бўлса бўлар» дебди-да, болғачасини тўрвачага солиб, итга қараб отибди, тўрва итнинг калласига тегибди-да, ит думалаб тушиб, ўлибди. Ногаҳон ўткинчилардан бири подшонинг ити ўлиб ётганини кўриб, жуда ажабланибди-да, сўрабди: «Ераб, султон итининг ўлимига не сабаб?» Ямоқчи бунини эшитиб: «Ямоқчию, ит билур тўрвада бор нима гап?» — деб жавоб берибди.

«Ҳа, латифалар шунақа яратилар экан-да, — деб ўйлаб қолдим мен. — Демак, бу ҳақиқатан ҳам бўлган экан-да, кейин одамлар бир-бирларига айтишгандир, ўзлари ҳам бирон нимани қўшиб-чатишгандир. Ахир, мен ҳам бирон қизиқ воқеани кўришим, уни одамлар бир-бирларига айтадиган қилиб нақл этишим мумкин-ку?»

Мен болаликдаги бу ўй-хаёлларимни равшан эслайман, чиндан ҳам мен атрофимга синчиклаб қарайдиган, эслаб қоладиган, ўзимни қизиқтирган нарсаларни одамлардан сўраб-суриштирадиган бўлдим. Кейин, буларни ёзиб қўя бошладим ҳам...

Кўп ўтмай, отамдан «илон» сўзини ўқитишнинг маъносини ҳам билиб олдим. Бир донишманд мулла сафар асносида кечқурун бир қишлоққа етиб, тунаш учун масжидга борибди. Ўша куни жума бўлганидан масжидга одам кўп йиғилибди. Қишлоқдаги марҳумлардан бирининг руҳ-арвоғига бағишлаб хатм ўтказилаётган экан. Мусофир мулла бир бурчакда ўтириб, қишлоқ мулласининг гапларига қулоқ солибди, ниҳоят, сабр косаси тўлиб кетибди-да, муллага қараб дебди:

— Бас, етар, халқни шунчалик ҳам лақиллатадими киши? Бу гапларингиз бирон китоб ёки рисолада айтилмаган.

— Бундай сўзланишга қандай тилинг борди? — дебди қишлоқ мулласи ғазабланиб. — Илмда мен билан

тенглаша олармидинг сен? Кўпчилик билган илмларни мен болалигимдаёқ ўқиб, ундан кейин қирқ йил илоҳийetni мутолаа қилганман. Агар илминг зўр бўлса, ма, манави қоғозни олгину, «илон» деган сўзни ёзгин, мен сенинг илмсизлигингни исбот қиламан.

Мусофир мулла қаламни олиб, «илон» деган сўзни қоғозга чиройли қилиб ёзади. Қишлоқ мулласи мусофир мулланинг хати ёнига бир амаллаб илоннинг шаклини чизиб, одамларга ёзилган сўзни кўрсатади:

— Эй халойиқ, инсоф билан ўзингиз айтинг: бу нима?

Бу қишлоқдаги одамлар саводсиз эди. Одамлар мусофир мулланинг хатига қараб баравар:

— Ҳеч нима!— дейишади.

Шундан кейин у илоннинг шаклини кўрсатиб сўрайди:

— Бу нима?

Ҳамма жавоб бериб:

— Илон!— дейди.

Шунда қишлоқ мулласи бақириб буюради:

— Бу бетамизни уринглар, токи орамизга нифоқ солмасин!

Қишлоқ одамлари мусофир мулланинг устига ёпирилиб, уни ура-ура қишлоқдан ҳайдашади.

Орадан анча вақт ўтади, мусофир мулла сафардан қайтаётганида йўли яна шу қишлоққа тушиб қолади. У масжидга боради. Саводсиз мулланинг аввалгидек минбардан айтган бемаъни гапларини эшитиб, ўрнидан туради-да, дейди:

— Эй мўъмин биродарлар, мен каъбатиллода бир куни кечаси туш кўрдим, тушимда бир нуроний киши пайдо бўлиб деди: «Эй фалончи, узоқдаги бир қишлоқда шому саҳар олло таолонинг зикри билан машғул билган мўътабар мулланинг зуҳд-тақволаридан ғофил қолиб, бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Тезроқ бу ердан жўнаб, ўша мўътабар муллани зиёрат қил ва мўъмин биродарларга айт, ер юзидан ундан ҳалол, покиза кимса йўқ, кимки унинг муқаддас соқолидан бир толасини олса, дўзах эшиги унга абадий беркдир, уни тўппа-тўғри жаннатга жўнатишади». Мана шунинг учун, биродарлар, у кишини зиёрат этишга шунча олис йўлни босиб, бу ерга келдим, дўзах азобидан қутулай, деб табаррук зотнинг муборак соқолидан бир тола

олмоқ ниятида шунча меҳнат, машаққатларга рози бўлдим!

Қишлоқнинг ахмоқ муллеси бу таъриф-тавсифлардан суюлиб, соқолидан бир толасини узиб мусофир муллага беради. Одамлар буни кўргач, жаҳаннам азобидан, тўғри беҳиштга тушиш учун ўз муллаларига ёпишишади ва ҳаш-паш дегунча юзини худди артиб қўйган тухумдай тозалашади.

Тадбирли мулла нодон томонидан етказилган ранж учун шу йўсинда ўчини олади.

ҚОРИ АКАНИНГ МАКТАБИ

Ҳожи домланинг мактаби кўчиб кетгач, шаҳардаги талабаларнинг оталари маслаҳатлашиб, Қори ака Шукурийнинг мактабига боришди. Қори аканинг мактаби уйимиздан икки чақиримча келарди. Бу мактаб Тошкандий маҳалласида бўлиб, хоналари ичкарима-ичкари эди, мактабга сира тўғри келмасди. Ҳовли гимнастика машқлари ва бошқа ўйинлар ўтказишга жуда торлик қиларди. Шу сабабдан бўлса керак, бу мактабда на гимнастика, на бошқа хил ўйинлар ўтказиларди.

Мени ва Ҳожи домла мактабида бирга ўқиган икки шеригимни учинчи синфга қабул қилишди. Бу мактаб, муаллимлар, синфдошлар янги бўлсалар ҳам, ҳар қалай, тез орада уларга кўникиб кетдим.

Бу мактабда ўқиш-ўқитиш ишлари савияси баландроқ экан. Бу мактабдаги дарслик китобларни Самарқанд қозихонасининг бир муфтиси ё ўзи тузар экан, ё татар тилидан таржима қилиб, чоп эттирар экан. Бу ердаги китобларда шарқ миллатлари ўртасидаги нифоқ ва хусуматни йўқотишга ҳаракат қилиш кайфияти сезиларди. Бу ерда ҳам Ҳожи домла мактабидегидек тожик, ўзбек, эроний, афғон ва татар болалари ўқир эди.

Лекин илоҳиёт — қуръон, тажвид ва диний расм-русмларга дарсларнинг учдан икки қисми ажратилган эди. Ҳисоб, география ва тарихга кам соат берилганди, бу фанларни бир ўқитувчи ўқитарди, ҳолбуки, унинг ўзи бу фанларни яхши билмасди.

Диний дарсларнинг кўп ўқитилишига сабаб шуки, ўша вақтларда очилган тўнғич «янги» мактаблар оғир шароитда ташкил этилганди, хурофотчи жоҳил руҳонийлар ва уларнинг этагидан маҳкам тутган мутаас-

сиб омма моддий ва маънавий томондан тазйиқ ўтка- зарди. Улар ҳатто болаларнинг партада ўтиришини ҳам катта гуноҳ, ислом динига путур етказиш, «кофирлар»га тақлид қилиш деб билардилар. Фитна-фасод, ифвогарликнинг чеки йўқ эди. Руҳонийлар бу мактабларнинг ўқитувчиларига ва болаларини куфр мактабга берган оталарга туҳмат, бўҳтон қилишарди.

Гарчи ўқитувчилар ва ўқувчилар «шариат амри»дан чиқмай, масжидга бориб намозларни канда қилмасалар ҳам, улар ичиқора руҳонийлар назарида «кофир ва худою, расул душмани» эди, ҳатто баъзи муллалар ўқитувчи ва ўқувчиларнинг саломига алик ҳам олишмасди. Бу руҳонийлар ва мадраса муллава- чалари ўқитувчи бизни масжидга пешин намозига олиб борганда еб қўйгудек бўлиб ўқрайиб қарашарди, сафимизни бузиб, тегиб-турткилаб ўтиб кетишарди. Дарс бошланишидан дарак берувчи қўнғироқ ча- линганда муллалар ва уларнинг югурдаклари жазавалари тутиб, атайлаб мактаб олдига келишарди-да, му- дирга дўқ қилиб: «Бутхона қўнғироғини келтириб осиб қўй, сен гўрсўхта, кофир!» дейишарди.

Нимасини айтасиз, ўз фарзандларини янги мактаб- га, айниқса Қори ака мактабига бериш учун оталарга юрак керак эди. Дорифуруш билан аттор муллалар- нинг дағдағаси тазйиқидан қўрқиб, болаларини қай- тариб олишди, бўлмаса ҳеч ким улардан ҳеч нима олмай қўярди.

Ямоқчи уста Ашрафнинг болалари бизнинг мактаб- да ўқирди. Уста ночорлигидан унинг болаларини мак- таб бекул ўқитарди, болаларнинг китоб-дафтарига пулни ҳам мактаб тўларди. Аммо ямоқчи муллалар- нинг маломати, таъна тошлари остида қолганди. Бир куни эски мактаб мулласи уни таҳоратхонада кўриб қолиб, унга:

— Ўғилларингни кофирлар тарбиясига берасану, ўзинг жамоат намозига келасанми? Бу шариатда икки- юзламачилик дейилади. Оппоқ соқолингдан уял, сен кофир бўлдинг, исломни оёқ ости этяпсан! Масжиддан чиқ, йўқол!— дебди.

Қори ака билан ўқитувчилар гуноҳсиз ямоқчининг шикоятини эшитиб, хафа бўлишди, оҳ-зорига раҳмла- ри келиб, уни таъна-маломатлардан қутқариш учун мактабга яқин бир ҳовличага кўчириб келишди.

Ўқитувчиларнинг ҳиммати, ғайрати, айниқса, мулла Исматилланинг жонкуярлиги сабабли ямоқчининг ўғиллари мактабни тамомлашди ва ўқитувчиларнинг тавсияси билан шаҳарга яқин қишлоқлардан бирида ўқитувчи бўлиб ишлай бошлашди.

То бир минг тўққиз юзу ўнинчи йилгача қишлоқларимизда янги типдаги мактаб умуман йўқ эди, хотин-қизларимиз эса Октябрь инқилобига қадар янги мактаб нималигини ҳам билишмасди. Янги мактабга борган биринчи қиз маърифатпарвар Саидризо Ализоданинг қизи эди. Уни отаси етти яшарлигидаёқ Мирзоҳалимнинг ўғил болалар мактабига берган эди. Шу сабабли Ализода руҳонийларнинг таънаю, лаънатига учради. Улар халқ олдида унинг обрўсини тўкишмоқчи бўлишди, лекин Ализоданинг диний масалаларни, араб тилини яхши билишини тушунишарди. Агар баҳслашадиган бўлишса, ўз обрўларининг тўкилиб қолишидан чўчишарди. Шунинг учун ғийбатдан нарига ўта олишмади.

Саидризо Ализода бир неча йил камбағалларнинг фарзандларини бепул ўқитиб, хат-саводли қилади. Лекин ўша замонда ўқитувчилик қилиб топган-тутгани дурустроқ тирикчилик қилишга етмаганидан дарсдан сўнг Демиров ва Слияновларнинг босмахонасида ишлашга мажбур бўлади. 1905 йилги иш ташлашда қатнашади. У Октябрь инқилобидан кейин умрини ўқитувчиликка бағишлаб, Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат университетида тожик ва араб тилидан дарс беради.

У биринчи русча-тожикча луғатни тузишда иштирок этади, «Тожик тили грамматикаси ва синтаксиси» ни ёзади. У Самарқанд область партия комитети органи «Шўълаи инқилоб» («Инқилоб алангаси») журналининг бош муҳаррири эди.

Ализода умр бўйи жоҳил руҳонийларга қарши курашди, бир неча марта кечалари босмахонадан ишдан қайтиб келаётганида нияти бузуқ кишиларнинг ҳужумига учради, лекин ўзининг абжир, чаққонлиги, дадиллиги билан жон сақлаб қолади.

Шундай бўлса ҳам душманлар ундан ўч олишди. Саидризо Ализода қора кучларнинг бегуноҳ қурбони бўлди...

Ўша замондаги забардаст ўқитувчилардан бири Исматилла Раҳматиллозода эди. У ҳам Қори ака макта-

бида ишлаганди. Раҳматиллозода қирқ йил ўқитувчилик қилди.

Қори ака шубҳасиз яхши одам, лекин негадир мени ёқтирмасди. Бу менга огир ботарди, ранжитарди, негалигини тушунмасдим.

Учинчи синфга дарс берадиган ўқитувчи ўтилган дарсни мендан сира сўрамасди, уйга берган вазифаларни текшириб кўрмасди. Бундан уч-тўрт ой олдин билган нарсаларимни яна эшитаётганимдан дарсга қизиқмасдим, умрим беҳуда ўтаётганди.

Ҳар сафар ўқитувчи янги дарс берганида мен қўлимни кўтариб:

— Муаллим, мен ўқий?— дердим.

Ўқитувчи ўзини кўрмаганга соларди ё бўлмаса:

— Жим ўтир!— деб койиб берарди.

Бунақа муомала иззат-нафсимга тегарди, кўнглим огрирди. Ахир, мени Ҳожи домла ҳам, унинг бошқа ўқитувчилари ҳам доимо мақташарди, таърифлашарди. Энди, бу ерда эса ўқитувчи мендан қачон сўраркин, «билимим»ни қачон кўз-кўз қиларкинман, деб ҳафталаб кутардим. Аммо бу шарафга муяссар бўлолмасдим. Мен дарсни қанчалик «сувдай равон» ўқимайин, масалани кўз очиб юмгунча ечиб бермайин, ҳаргиз мақтов эшитмасдим. Фақат бир марта омадим келди. Иттифоқо бир куни мактабимизга савдогарнамо икки меҳмон келди. Улар мактаб ҳовлисида Қори ака билан гаплашиб туришди-да, кейин бизнинг синфимизга киришди. Улар дарс жадвалини кўриб, ҳозир жуғрофия дарси эканини билишди. Улардан бири ўқитувчига ўгирилиб, сўради:

— Жуғрофиядан сиз дарс берасизми?

— Ҳа, тақсир.

— Яхши. Давом эттиринг. Биз эштамиз.

Кейин улар синф охиридаги бўш парталардан бирига бориб ўтиришди. Ўқитувчилар ичида энг бўши шу муаллим эди. У бечора китобдан ўқиганларини ҳам дурустгина тушунмасдан ўзича қўшиб тўқирди, бу сафар бутунлай гангиб, оғзини ҳам очолмай қолди. Қори ака ўқитувчининг бу аҳволдан ўнғайсизланиб, унинг жонига ора кирмоқчи бўлди.

— Жуғрофия ўқитувчиси хасталаниб, бугун дарсга кела олмади,— деди Қори ака,— болалар бекор ўтирмасин, деб қироат муаллимини дарсга киритган эдик.

— Бизга бари бир,— деди меҳмонлардан ёшроғи.— Қайси дарсни ўтсалар ҳам бир оз эшитмоқчимиз.

Мудир ўрнидан турди, олдинда ўтирган бир бола-ни турғизиб, харитани кўрсатди-да, сўради:

— Биз дунёнинг қайси қитъасида яшаймиз?

Деворга икки ярим шар харитаси осилган бўлиб, ўқитувчи таёқча учини харитага тегизган, аммо биз яшаб турган қитъа чегарасини кўрсатмаганди. Шунинг учун бола синфимизда пешқадам ўқувчилардан эканига қарамай, Осиё қитъаси номини айтишга айтиб, Осиё чегарасини нотўғри кўрсатди. Барча архипелаг ва оролларни, ҳатто Кичик Осиё ва Арабистон ярим оролини ташқарида қолдирди. Қори ака ҳам, ўқитувчи ҳам чурқ этишмади. Мен сиёҳдошимнинг хатосини фаҳмлаб, қўлимни кўтардим, Қори ака эса лабини тишлади, мен дарров қўлимни туширдим. Меҳмон сўради:

— Жуғрофия қайси дарслик асосида ўтилган?

— Ҳалигача дарслик китобимиз йўқ,— деди мудир,— ўқитувчилар туркча Атласдан фойдаланишади, ўша юзасидан дарс ўтишади.

— Нима, туркча атласда, Туркия Осиёда эмас, Африкада деб кўрсатилибдими?

Шундан кейин, меҳмонлар ўринларидан туришиб, олдинга ўтишди, ҳали қўл кўтарганимни меҳмонлардан бири пайқаган экан, менга қараб деди:

— Уғлим, ҳалиги бола Осиёни тўғри кўрсатдимми? Мен ўрнимдан туриб:

— Йўқ, жаноби домла,— дедим.

— Сен ўзинг кўрсата оласанми?

— Ҳа, агар рухсат беришса...

— Кела қол, кўрсатгин Ҳасанжон,— деди Қори ака.

Мен харита ёнига келиб, Осиёни ва унга қарашли оролларни кўрсатдим. Меҳмонлар мени мақтаб, синфдан чиқишди.

Шу чоққача сувга тушган товуқдай бўйнини қисиб турган ўқитувчи, ниҳоят, эркин нафас олди, ваҳима, ҳаяжондан зўрға оёғида турар экан, тўнғиллаб қўйди:

— Бу фалокатлар қасқдан пайдо бўлиб қолди?

Меҳмонлар бошқа синфларга ҳам кириб чиқишди. Улар кетар чоқларида:

— Биз яна келамиз. Баъзи камчиликларни барта-раф қилса бўлади. Мактаб учун энг кераклиси ўқитувчи, ҳа, ўқитувчи,— дейишди.

Меҳмонлар кетгач, Қори ака синфимиз эшигида пайдо бўлиб:

— Ҳасанжон, китобларингни йиғиштириб бу ёққа кел,— деб буюрди.

Мен гапнинг тагини билмасдан юрагим орқага тортиб кетди: «Нега мени китобларим билан... Наҳотки, қўл кўтарганим учун мени мактабдан ҳайдашса...» Аммо гап бошқа ёқда экан. Қори ака менга қараб жилмайди-да, эркалатиб елкамга қоқди, олдига солиб, учинчи синфдан бешинчи синфга олиб борди.

— Мулла Исматилла, манави бола сизнинг синфингизга муносиб экан. Беш-олти кун ўқисин, синаб кўринг, агар лозим бўлса, балки юқори синфга ўтказармиз,— деди.

Бу мен учун шундай кутилмаган бир воқеа эдики, бошим айланиб йўл билан сўқмоқнинг фарқига етмай қолдим. Мен стул, доскаларга қоқила-суқула синфга кириб, ўқитувчи мулла Исматиллага салом бердим ва у кўрсатган жойга ўтирдим. Бу синфдаги болаларнинг ёши менга қараганда деярли икки баравар катта эди. Улар ҳайрат, таажжуб билан менга қарашарди-да, ўзаро пичирлашишарди.

Шу пайт адабиёт дарси бўлиб, болаларнинг олдиларида «Юз ҳикоя» китоби очиқ турарди. Менда бунақа китоб йўқ эди, ҳаммадан кейинда бир ўзим бўш партада ўтирардим, шунинг учун ўқитувчи талабалардан бирининг китобини менга вақтинчалик олиб берди-да, ўзинг ҳам эртагача сотиб олгин, деди.

Мен бунақа китоблардан кўпини ўқиб чиққанам учун уни ўқиш менга оғирлик қилмасди, ичимда бемалол ўқийвердим. Бу орада ўқитувчи ўтган дарсни сўраб, янгисини бошлади. Менга ҳам ҳикояни кўрсатди, кейин болалардан:

— Қани ким ўқийди?— деб сўради.

Фақат мен қўл кўтардим. Исматилла домла табасум қилиб ўқишга рухсат берди, фақат бир марта хатомни тўғрилади.

Бугун бахтим кулган кун экан. Бешала дарсда ҳам ўқитувчилар мақташди. Қани, энди қанот чиқарсаму қушдай учиб уйимга борсам, бугунги гапларни Махдумага, Аббос амакига, ота-онамга тезроқ айтсам, дердим.

Мактабдан чиққач, жуфт-жуфт бўлиб, икки қатор

турдик, шунда яна аввалги синфдошларим билан бўлдим, чунки бўйим паст эканидан янги синфдошларимга қўшилиб турулмасдим. Бизни мулла Исматиляннинг ўзи кўчага бошлади. Болалар тарқаб кетишгач, у то Қўшҳовузгача мен билан бирга келди. Йўлда у менга:

— Энди сен уйга болалар билан эмас, мен билан келсанг бўларкан, кўрдингми йўлимиз бир-ку, ахир,— деди.

Мен баттар хурсанд бўлиб кетдим. Янги мактабга кирганимдан бери ўзимни биринчи марта шундай яхши ҳис этишим эди.

Эртасига меҳмонлар яна келишди, лекин бу гал синфларга кирмасдан, пешингача Қори ака билан суҳбатлашишди.

Танаффусда, улар мудирнинг хонаси ёнида гаплашиб туришганда мен чиқиб қолдим, нақ рўпарада турган меҳмонлардан бирига — башанг кийинган, соқол-мўйловли кишига тўқнашдим. Мен туркчалаб:

— Салом афандим,— деб ўтиб кетмоқчи бўлувдим, лекин:

— Бура гал*,— деган гапини эшитиб қолдим.

Мен бошимни қуйи солиб, унинг ёнига бордим. У мен туркчани қаёқдан билишимни сўради. Мен уйимизга туркча биладиган кишилар келиб туришини, ўзим ҳам туркча ва тожикча газета, журналларни ўқишга мойил эканлигимни айтдим.

— Боракалло, қафоли** ўғлим,— деди-да, икки варақ оқ қоғоз келтиришимни сўради.

Мен дафтар орасидан икки варақ олиб келдим. Шу вақт меҳмонларнинг бошқаси — пакана, бўйни йўғон, семизи Қори ака билан бирга ёнимизга келди. Соқоллиси бир нима дедию, қоғозни шеригига берди. Пакана меҳмон енгини ҳимарди, кўк салласи печини орқасига ташлади, қоғозни чап қўлининг бошмалдоғи билан ўрта бармоғи орасида тутиб, ўнг қўли билан қоғозни баландга кўтариб, пастга туширди, ўнг-чап томонга олиб бориб келди. Секин-аста қоғозда бирин-кетин тирноқ билан чизилган чиройли араб ҳарфлари пайдо бўлди. Бу орада юқори синф ўқувчиларидан бир нечтаси

* Бу ёққа кел.

** Ақлли.

атрофимизни ўраб, меҳмонимизнинг ҳаракатларини томоша қилиб туришганди. Биз қоғозга насхда сиёҳсиз «алқосибу ҳабибулло*» деб ёзилганини кўргач, ҳайратдан оғзимиз очилиб қолди. Боз устига меҳмон хатни менга берди. Эртасига меҳмонлар менга кичкина Атлас ҳам келтириб беришди.

Бешинчи ва олтинчи синф ўқувчиларининг савияси деярли бир хил эди. Кўп китоблар ҳар икки синфда бир хил ўқитилаверарди. Шунинг учун бўлса керак, ўқитувчи Исматилла мени олтинчи синфга ўтказди. Бу анча талабаларнинг менга рашк, ҳасад қилишларига сабабчи бўлди. Улардан аксари ичиқоралик билан: «Чўчқа гўшти қай вақтда ҳалол саналади?» ёки «Хунасага қачон рўза, намоз фарздир?» ё «Нега хачир тузмайди?» сингари жавоб беришим душвор бўлган бемаъни саволларни беришарди; ғаразгўйликни сезиб, жаҳлим чиқарди, уларга жавоб қилишни истамасдим ҳам. Бу саволлар иззат-нафсимга тегиб, кўнглим оғриганидан баъзан танаффусга ҳам чиқмасдим.

То мактабимизга афғон Ҳабибулло билан Масъуд-хўжа кириб, мен билан бир синфда ўқий бошлаганига қадар, бу ерда дурустроқ дўстим, яқин кишим йўқ эди.

НОН УШОҒИ ВА ҚАМЧИ

Орадан кўп ўтмай, мени ғам-аламга ботириб, қалбимни жароҳатлаган шундай бир кўнглисиз воқеа юз бердики, мен уни ҳали-ҳали эсимдан сира чиқара олмайман.

Бу мактабга қатнай бошлаганимга мана уч-тўрт ойдан ҳам ошиб қолдию, лекин мен ҳамон ўзимни болалардан олиб қочиб юраман. Ҳатто, овқатланаётганимда ҳам болалардан ажраб, дастурхонимни бир четга ёзардиму чой ичардим. Мактабимизда овқатланиш учун умумий бир хона йўқ эди, албатта. Тушга бориб катта бир самоварни қайнатишарди, болалар ўз чойнақларига чой дамлаб олишарди.

Қори ака нон ушоқларини тўкиб-сочган болаларни қаттиқ жазоларди, мен шуни билганимдан аввал номимни чойга ботириб олардим, кейин дастурхончамни

* Косиб худонинг дўсти.

ёзардим-да, тамадди қилардим. Овқатланиб бўлгач, ўрнимни яхшилаб йиғиштирардим, супуриб-сидирардим.

Бир куни мен одатдагидек ҳовли юзига, ёпиқ эшик равоғи остига чой ичгани ўтирдим. Аксига олгандай бугун нон ўрнида кечқурунғидан қолган озгина паловни тақсимчага солиб, олиб келгандим. Дастурхонни йиғиштириб, таҳорат олгандан кейин намозга тайёр бўлиб турувдимки, мени Қори ака чақириб қолди. У қўлида қамчи билан ҳовли ўртасида турарди, қитмирлик қилиб, кек сақлаб юрган болалардан иккитаси менга сал наридан худди еб қўйгудек ичқоралик билан қарашарди.

— Нега нон ушоқларини тўкдинг?— деб сўради Қори ака дўқ уриб.

— Мен нон еганим йўқ, Қори ака...

— Бу гуноҳинг камлик қилгандай энди ёлғон ҳам гапиряпсанми?— Қори ака мени бошқа оғиз очгани қўймай, йўғон қамчи билан қарсиллатиб орқамга туширди.— Яна ёлғон гапиряпсанми? Беодоб! Мен тўккан нон ушоқларингни бориб ўз кўзим билан кўрдим! Курсини кўтар!

Мен одатда танаффус пайтида дам олиб ўтирадиган катта курсини кўтармоқчи бўлдим, аммо кучим етмади. Қори аканинг ўзи уни олиб қўлимга тутқазди, лекин курсининг оёқлари ораси кенг, йўғон-йўғон бўлганидан уни баланд кўтариб туrolмадим. Оғир курси устимдан босавергач, гандираклаб кетиб, қўлимдан тушириб юбордим. Хайриятки, Қори ака қамчини болохонага ирғитиб, болалар билан маҳалла масжидига, пешин намозига кетаётган эди. Болалар буни кўриб, унинг кетидан:

— Қори ака, Ҳасан курсини ерга қўйди!— деб бақиришди.

Шу пайт ўқитувчим Исматилла оддий курси келтириб қўлимга берди-да, катта курсини элтиб хонага қўйди. Мен то Қори ака келгунча курсини тепамда кўтариб туришга мажбур эдим. Орадан бир соат ўтди, ортиқ кўтариб туришга кучим ҳам қолмаганди. Ниҳоят, ўқитувчим мулла Исматилла ёнимга келиб:

— Курсини қўй, синфга кир,— деди.

Шундай қилиб, у жазомни бир оз енгиллаштирди. Лекин мен аламдан чиқолмасдим. Томоғимга бир

нима тиқилиб турарди, ўзимни қўярга жой тополмай бўғилардим. Қўнғироқ чалиниши билан ҳеч кимни кутмай синфни тарк этдим, тезроқ уйга қайтишнинг пайдан бўлдим, уйга етгунча югурдим.

Ҳовли бетида Махдума билан онаси кир ювишаётган экан, мен зўрға салом бердим, қиз мени яна гапга тутмасин, деб ғизиллаганча даҳлизга кирдим. Ойим ошхонада экан, унга салом беришим билан кўзимдан тирқираб ёш чиқди, ҳўнграб йиғлаётганимдан онамнинг кетма-кет бераётган саволларига жавоб қилолмасдим. Ойим қўрқиб кетиб мени тинчитишга тушди. Ниҳоят, сал ўзимни босиб, бўлган гапни унга айтудим, азбаройи ичи ачиганидан: «Вой, бераҳм золим!» деб юборди. Онам ва Аббос амакининг ардоқлашларидан бир оз ўзимга келдим. Аббос амакининг маслаҳатига кўра бу ноҳақ жазони дадамга айтдик, лекин амаким ўзи ҳам Қори ака номига бир хат ёздириб, қаттиқ хафа бўлганини айтди, йўл қўйиб бўлмайдиган хатосини унга маълум қилди.

Қизиғи шундаки, ойим бу воқеани узоқ вақтгача ҳам унутмаган экан. Қори ака ўттиз йилдан сўнг, қариб, мункиллаб қолган чоғида йўли тушиб уйимизга келиб қолди. Мен иззат-ҳурматини жойига қўйиб, кутиб олдим. Лекин ойим унинг олдига чиқмади. Қори ака кетгандан кейин, ойим:

— Сени ноҳақ жазолаган Қори ака шуми?— деб сўради.

— Нима бўлса, ўтди, ойижон,— дедим мен,— «Жабри устод беҳ зи меҳри падар»*.

Аммо кўнглимдаги алам унутилмаганди. Ҳар қалай, у мени нега ёмон кўрарди? Нега ноҳақ хафа қилди?

Бир куни Қори ака синфга кириб:

— Жуғрофия ва нужум учун сизлар кура** сотиб олишларинг керак,— деди.

Кура нималигини билмаган, уни умрида сира кўрмаган болалар эшак курра***сини сотиб оларканмиз, дерди суюнишиб, бир-бирларига.

— Курра сотиб оларканмиз, миниб, чоптириб юрамиз...— дейишарди.

* Устознинг жавоси ота меҳридан афзал.

** Глобус.

*** Ҳўтук.

Қори ака шовқин-сурон кўтараётган болаларга ер кураси шакли билан курра орасидаги фарқни айтиб тушунтиргунча анча вақт ўтди. Кейин, у ҳар ким баҳоли қудрат иона берсин, мактабга кура сотиб олиш керак, деди. Ёнимда пулим йўқ эди. Қори ака мен томонга икки-уч марта ўқрайиб қўйди. Уйга келгач, дадамдан ярим танга сўрадим, аммо дадам пул бермади.

— Бизга кура керак эмас,— деди дадам ўжарлиги тутиб.

Мен хафа бўлиб: «Ҳамма пул берсаю, мен қизариб ўтирсам?» деб ўйладим. Эрталаб таъбим хира эканидан ҳатто доимий ҳамроҳим, қўшним Юсуфни ҳам чақирмай, мактабга бир ўзим кетдим. Мендан кейин, уйга Юсуф кирган экан, чақирмай кетиб қолганимни эшитиб ҳайрон бўлибди, дадам юмшаб ундан бир мири бериб юборибди.

Ниҳоят, кура ҳам олинди. Кура ҳандалакдай экан.

Ҳаммамиз атрофида давра олиб турардик, ҳеч кимни унга қўл тегизишга қўйишмасди. Жугрофия дарси бошланганда синфимизга Қори аканинг ўзи кирди ва ернинг ҳаракати тўғрисида гапириб берди. Шундан кейин, Қори акадан:

— Ер айланаётган вақтда нега биз думалаб тушиб кетмаймиз?— деб сўрашди.

— Келинглар, чумолини олманинг устига қўйлик-да, олмани айлантирайлик,— деб жавоб берди у.— Хўш, олма айланса, чумоли тушиб кетадими?

Уша пайтда бу жавоб жуда ишонарли эди.

Яна бир савол берилгани эсимда:

— Нега ер қимирлайди?

Қори ака курани қўлига олиб, бирпас ўйланиб турди-да, уни айлантирди.

— Гоҳо ер ўз йўли асносида мана шундай бир силкиниши ҳам мумкин, ана шунда биз зилзилани ҳис этамиз... Лекин бу ҳар замонда бир бўлади,— деди у мужмал қилиб. Биз қизиқиб эшитдигу қайтиб савол бермадик.

Бу мактабда ҳуснихатдан кекса бир хаттот дарс берарди. У ҳар бир боланинг дафтарига ёзув намунасини ёзиб бериш билан чегараланарди, ёзувни текширганда ҳарфларнинг усти ёки остига нуқталар қўяр, ё ҳарф чўзилиб кетган бўлса қисқартириб таш-

ларди, холос, аммо бошқа кам-кўсти, хатолари билан иши бўлмасди. Шунинг учун ким қанақа хато қилаётганини ўзи билмасди. У ҳатто савағич қаламнинг учини қандай чиқаришни ҳам кўрсатмасди, ҳар ким ўзи билганича йўнарни.

Анчадан кейин ҳуснихат муаллимлигига мулла Фахриддин деган кишини олиб келишди, у наشاءанд бўлиб, қулогига гап кирмасди. Биз энди аввалги домламизнинг кетганига афсусландик ҳам.

Бу мактаб хусусиятларидан бири шуки, савол-жавоб варақаси бор эди. Ҳар пайшанба бу варақалар болаларга тарқатиларди, шанба куни тўлатилиб қайтариларди. Анкетапано бу варақада беш савол бор эди: 1. Мулла фалончи (боланинг исми) салом берадими, йўқми? 2. Гапга қулоқ соладими, йўқми? 3. Намоз ўқийдими, йўқми? 4. Дарс тайёрлайдими, йўқми? 5. Катталарга яхши муомала қиладими, йўқми? Бу саволларга оталар жавоб ёзишлари керак эди, агар бошқа гаплари бўлса, олтинчи савол ўрнига илова қилишлари керак эди. Кўпчилик оталар саводсиз бўлганларидан ўғилларининг ўзлари варақани тўлдиришарди, оталари эса варақа остига муҳрларини босишарди. Шу йўл билан болаларнинг шўхлик, одобсизлик қилишларининг олди олинарди, оталар, қариндош-уруғларнинг шикоят қилиб боришларига ҳожат қолмасди.

Руҳонийларнинг туҳмати, фитна-фасодларига қарамай, Қори ака мактаби оғизга тушиб, обрўси оша бошлади. Биз бир шаҳарлик бойга қарашли янги бинога кўчиб ўтдик. Айниқса, менга қулай бўлди, чунки йўлим икки баробар яқин бўлиб қолди.

Ҳовли эгасининг ўғли бизнинг сифимизга кириб ўқий бошлади, маълумоти бошқаларга қараганда паст экани учун ёрдам берасан, деб уни менга бириктириб қўйишди. Аммо бойнинг худбин, эркатой ўғли ўқишга майли йўқ, ҳар дарсни қайта-қайта ўқиб беришга мени мажбур қилар эди. Мен ўқирдим, у бўлса мен билан баравар такрорлашни ҳам истамай, бир бетини кафтига қўйиб, ярим мудроқ ичида термилиб ўтираверарди. Фақат дарс охирида «яна» деб қўярди. Мен унга: «Сиз ҳам ўқинг, ахир», — десам, у: «Мен ичимда ўқияман», — дерди. Ўқитувчилар ундан ҳеч нимани сўраш-

масди, шу йўсин мен унинг нимани биллишидан беҳабар қолаверардим.

Мактабнинг моддий аҳволи анча оғир эди, чунки мактабнинг киши бошига оладиган икки сўмдан бошқа даромади йўқ эди. Бу маблағ мудир ва ўқитувчиларнинг маошига ҳам етмасди. Ахир, бир юзу ўттиз ўқувчининг кўпроғи бепул ўқирди-да. Аҳолидан иона тўплашга Қори аканинг иложи йўқ эди, чунки жоҳил руҳонийлар аҳоли ўртасида иғво тарқатиб, иона бердирмай қўйишганди. Мактаб, айниқса, ёзда, болалар ёзги таътилга чиққанда ёпилиб, қийин аҳволга тушиб қоларди, бу пайтда болалардан ҳақ олинмасди.

Бир куни Эрон шоҳининг қазо қилгани тўғрисидаги хабар Самарқандга ҳам етиб келди. Самарқанддаги эронийлар Регистондаги Тиллакори мадрасасида уч кунлик «хатми қуръон» мажлиси уюштиришди. Маърифатпарварлардан бири Қори акага, мактаб болаларингиздан бир гуруҳини хатм мажлисига олиб боринг, улар «озодлик бахш этган» шоҳ (Музаффариддин шоҳ ҳаётининг сўнгги кунларида Эрон буржуазиясининг асосий қонунига имзо чеккан эди) арвоҳига дуою фотиҳа ўқисинлар, шу баҳона билан мактаб учун иона тўплаш мумкин, деб маслаҳат беради. Қори ака шу маслаҳатга амал қилиб, ўша кунийёқ олтмиш сўмга яқин иона тўлади. У димоғи чоғ бўлиб: — «Музаффариддин шоҳ ўлдию, мениг мактабим тирилди, йўқса менинг мактабим бутунлай ёпилиб қолувди», — дерди.

РУС ТИЛИ

Реакцион руҳонийлар билан бадавлат бойлар ҳар қандай масалада доимо биргаликда ҳаракат қилишарди, аммо янги мактаб хусусида бу икки гуруҳнинг манфаати бир-бирига зид келиб қолди. Руҳонийлар янги типдаги мактабларнинг кўпайиши ўзларининг заволи эканини, аммо унинг йўлини тўсишга ҳам ожиз эканликларини олдиндан кўриб турардилар. Бу пайтга келиб Туркистон шаҳарларида савдо-сотиқ ишлари, аксинча, авж олганди; савдогарлар, тужжорлар хатсаводли кишига муҳтож бўлиб қолишганди, улар, ҳатто хат ёздириш, телеграмма бердиртириш учун ёрдам сўрашга мажбур эдилар, демак, улар ўз тижоратининг

сир-асроридан учинчи кишини воқиф қилишлари керак эди. Бу эса, тижоратнинг ҳалокати, деган гап эди. Иқтисод илмини билмаслик бошқа рақобатчиларга қарши курашни жуда қийинлаштирарди. Ана шу сабабдан савдогарлар биринчи галда тижорат ишларидан керак бўладиган хат-саводни ўрганишга ўз болаларини бера бошладилар. Улар эски мактабни қўллаб-қувватламасдилар. Кейинчалик, янги мактабларга рус тили дарсининг киритилиши ҳам ана шуларнинг талаб ва таклифларига биноан бўлган эди.

Қозиликка кўтарилмасидан олдин ҳам дадам билан ошначилик қилиб, уйимизга келиб-кетиб юрган Мирза Низомиддин ҳар гал уйимизга қадам қўйганида менга махсус ўқитувчи топиб, рус тилига ўқиттириш кераклигини қайта-қайта таъкидларди. Ниҳоят, отам менга ўқитувчи топди.

Менинг биринчи рус тили ўқитувчим Идрис деган тожик йигити эди. Бу йигит тикув машинаси сотади-ган «Зингер» магазинида ҳам таржимон, ҳам вакил эди.

У кундуз кунлари магазинда тикув машинасини ўзбек, тожик, яҳудий хотин-қизларига (уларга ўз она тилларида гапирарди) мақтаб ё нақд, ё насияга сотарди-да, соат бешдан кейин уйма-уй юриб, насияларни ундирарди, кейин келиб, менга ўқитувчилик қиларди. У насияни ундиргани деярли шаҳарнинг ярмини айланиб чиққани сабаб, уйимизга келганида азбаройи чарчаганидан ўтиришга ҳам ҳоли бўлмасди. Шунинг учун дарров ёстиқни суриб ёнбошларди-да: «Хўш, қани, ўқи!» дерди. Мен то олдинги дарсни ўқиб бергунимча, бемалол бир ухлаб оларди. Гоҳо ўз хуррагидан уйғониб кетиб: «Ҳа, ўқиб бўлдингми? Хўш, яхши, давоми-ни ўқи!» — дердию, яна боши осилиб ёстиққа тушарди.

Кўп ўтмай, ўқитувчимнинг ўзи рус тилидан мазаси йўқлигини, ҳатто алифбесини ҳам дуруст билмаслигини пайқаб қолдим, у русча ҳарфлардан олти-еттита-сини ёзиб ўргатдию, кейин «Первая книга» деган бир русча китоб келтириб берди. Бу китобда босма ҳарфларнинг шакллари билан бирга менинг бахтимга тўғри ёзиш қоидалари ҳам бор эди. Рус ёзуви араб ёзувига нисбатан ўзининг соддалиги билан менга дарров ёқиб қолди. Мен китобдаги ҳарфлар билан ўқитувчим ёзиб берган ҳарф шаклларини солиштириб, тезда унинг

нуқсонларини аниқладим. Шундан сўнг ўзим китобдан мустақил машқ қила бошладим.

Мен китобдаги русча сўзларнинг маъносини остига араб ёзувида белгилаб қўярдим-да, шу тўғрими-йўқми, деб ўқитувчидан сўрардим. У рус тилини яхши билмаганидан бир сўзни турлича таржима қиларди. Мен ажабланиб қайта сўрардим. У эса лоқайдлик билан «бундаям тўғри, ундаям тўғри», дерди.

Тез орада русча саводим бир оз эпақага келди, ўқиш ва ёзишни ўрганиб олдим.

Энди отам бировларга конверт ва посилкаларга адрес ёздириб юришидан қутулганди. Моддий ёрдасим тега бошлаганига ўзида йўқ хурсанд эди. Отам менга энди анча мулойим муомала қилишга одатланди.

ЦИРК ВА ДЕПО

Менинг бутун умрим мактаб ва устахонада ўтмади, албатта, озми-кўпми, гоҳо ўйнаб-ёзилардим ҳам.

Аббос амакининг темир йўл озиқ-овқат дўконига ишлайдиган ўғли Муҳаммад ота-онасини кўргани ҳафтада бир марта эски шаҳарга келарди. Бир сафар у мен билан синглиси Махдумани циркка таклиф қилди.

Бу воқеа қандай юз бергани ҳали-ҳали эсимда.

Якшанба куни депо ишламагани сабабли Муҳаммаднинг дўкони ҳам берк эди. У бизни кундузги томошага олиб борди.

Биз — Махдума билан иккимиз умримизда биринчи марта шундай ажойиб-ғаройиб томошани кўрдик. Ахир, бунақа томошадан кишининг кўзи тўядими? Ахир, сим устида ўйнаётган қиздан, чавандоз аёлдан, темирларни эгиб, ҳалқа қилган паҳлавонлардан, турган-битгани усули нағма масхарабозлардан кўз узиб бўлармиди? «Отам мени нега шунақа томошаларга олиб келмас экан? Қани энди, киши ҳар куни шунақа томошага тушиб турса, жуда яйрардим-да!..» — деб кўнглимдан кечирардим мен.

Новча, қадди қомати келишган паҳлавон кўкрагидаги олтин, кумуш медалларини ярақлатиб саҳнада пайдо бўлганида, томошабинлар шундай қарсак чалишдики, нақ қулоғим битаёзди. У ажойиб ҳунарларни намойиш этди. У аввал қалинлиги тўрт энли тахтани

икки эшак устига юклаб қўйди, кейин узунлиги бир қарич келадиган михни баланд кўтариб, тахтага бир урган эди, мих тахтани тешиб, нариги ёғидан чиқди. Сўнг, икки киши йўғонлиги фойтун ғилдираги чамбарагидай келадиган узун темирни аранг ташишди. Паҳлавон шу темирни бир қўли билан боши устига кўтариб, бурайверди, бора-бора ҳалиги темир спиралсимон чамбаракка айланди. Охирида у темирни ғилдиратди, темир бир айланиб, ёнига думалади. Ҳамма қарсак чалди. Томошабинлар унга қарата гулдасталар отишди, лекин у гулларга эътибор бермай, саҳнани бир айланиб чиқди. Мен ҳанг-манг бўлиб қолганимдан қарсакларни ҳам, қийқириқларни ҳам эшитмасдим. Ахир, шундай йўғон темирни қандай қилиб спиралга айлантириш мумкин? Чиндан ҳам у таҳсинга лойиқ эди. Мен ичимда: «Қани, энди мен ҳам шунақа паҳлавон бўлсам!» — деб орзу қилардим. Шунинг учун мен ҳам ўзимни саҳнада деб фараз этдим-да, қўлимда оғир темир парчаси бору, мен уни ингичка сим сингари эгаётгандек бўлдим, атрофимда эса томошабинлар мени олқишлаётирлар.

Шу пайт саҳнага икки жуфт отни етаклаб чиқишди. Паҳлавон бир қўлига бир жуфт от жиловини, иккинчи қўлига иккинчи жуфт от жиловини ўради. Ургатувчи узун қамчиси билан отларни урди, икки от бир томонга, иккитаси иккинчи томонга қараб талпинди, лекин унинг қўлларини ёза олишмади. Саҳнага фақатгина гулдасталар эмас, бу гал пуллар ҳам ёғилди. Аммо паҳлавон уларнинг биронтасига ҳам кўз қирини ташламай, халққа таъзим қилди-да, саҳнадан чиқиб кетди. Масхарабоз пул ва гулдасталарни йиғиштириб, унинг кетидан кириб кетди.

Мен анчагача ўзимга келолмадим: умримда бунақа нарсани кўрмагандим. Мен мағрур, эҳтимолки жуда хушфеъл кишини кўрганимдан ғоят бахтиёр эдим. Ушанда мен кучли ва мағрур киши, албатта, хушфеъл бўлиши керак, деб билардим...

Томоша тугаганидан кейин, биз Муҳаммаднинг бекат яқинидаги уйига бордик. Йўлда биз чавандоз хотин ва ғизиллаб кетаётган арава устига сакраб минган итлар тўғрисидаги таассуротимизни завқ-шавқ билан сўзлашдик. Айниқса, Махдумага зардўзи кийимдаги акробат қиз билан чопиб кетаётган от устида ўйнаб,

яна эгар устида тик турган чавандоз қиз ёқибди. Махдума, қанийди мен ҳам цирк артисти бўлсам, деб орзу қиларди. Муҳаммад кулиб, буни ўрганиш жуда қийин, ахир, артистлар ҳар куни узундан-узоқ машқ қилишади, деди кейин, бизга булар аслида жуда қашшоқ одамлар, фақат саҳнадагина ялтироқ кийимда чиқишади, деб айтди.

— Анави паҳлавон,— деди Муҳаммад,— биласизларми, айтишларича, хотини жуда ярамас эмиш, ҳатто эрини урармиш.

Бу гапни эшитмаслик учун менинг шу аснода қулоғимни беркитгим келди. Хушчақчақ Махдума межа шивирлаб, хайриятки, жонимга оро кирди:

— Ишонма, артистликка қочиб кетишмасин, деб жўрттага айтяпти.

Мен Махдума ҳақми, ноҳақми, деб бош қотириб ўтирмадим, унинг гапи рослигига жуда ишонгим келарди.

— Эртага циркда айиқ билан одам кураш тушаркан... Агар Ҳасанжоннинг дадаси рухсат берса, эртага кечқурун ҳам томоша кўришимиз мумкин.

Аmmo мен отам сурункасига икки кун ўйнашимга рухсат бермаслигини яхши билардим.

Муҳаммаднинг хотини бизни ўзи пиширган ширинликлар ва ҳали умримда ҳеч кўрмаган чак-чак билан меҳмон қилди. Эртаси куни Муҳаммад ишига вақтли кетган экан. Биз уйғониб, нонушта қилганимиздан кейин келиб, «ўз иши»ни кўрсатгани бизни олиб кетди.

Биз бекатда биринчи марта пассажир поездларини кўрдик, поезднинг жўнашига занг чалинганда, паровоз қичқирганда бир учиб тушардик. Мен: «Бу поездлар қаёққа боради? У ерлар қанақа жойлар экан, дарахтлари қанақа экан, бизнинг тоғларимиз чўққисидаги сингари қорларнинг ерга тўшалиб ётиши, одамларнинг пиймаларда юришиб, чаналарда қатнашлари тўғримикин?» — деб ўйлардим. Отам менга шунақа деганди. Уша чаналарни, қор босган дарахтларни, у ерлардаги уйлар, одамлар қанақалигини кўргим келарди. Бирон ёқларга кетишга юрагим орзиқарди.

Кейин, депога бордик. Бу ерда кийимлари мойга беланган ишчилар айланиб юриб, паровозларни ремонт қилишарди. Темирчилар болғаларини циркдаги полвонга ўхшаб уришарди, атрофга учқун сачрарди. Па-

ровоз кўрасидан бир ишчи чиқди, кўзининг оқи билан тишидан бошқа ҳамма ёғи қоп-қора эди. Муҳаммад: «У паровоз ўтхонасини тозалади», деди. Шу пайт бирдан паровоз гудок чалиб, буғ чиқарди. Мен бир чўчиб тушдим. Махдуманинг йиқилиб тушишига сал қолди. Ишчилар атайлаб бизни қўрқитмоқчи бўлишган шекли, бизга қараб кулишарди. Биз ҳам Махдума билан кулиб юбордик.

Кўп ўтмай, тушлик овқат маҳали бўлди. Муҳаммад магазинга ошиқди, биз ифлос, лой ерларда тойиб-тайғаниб, унинг кетидан аранг етиб юрардик. Бизнинг изимиздан кийимлари ифлос, мой босган ишчилар ҳам бирин-сирин боришарди. Улардан баъзилари йўл-йўлаккай мой қўлларини латта билан артишарди. Улар магазин пештахтаси олдига қатор туришди, бирпасда харидорларнинг кети кўчага чиқиб кетди. Муҳаммад улар сони кам деганда уч юз кишига етади, деди бизга. Биз бу ерда ўзимиз ҳеч қачон кўрмаган бир манзаранинг шоҳиди бўлдик: харидорларнинг ҳаммаси бир хил нарса олишарди. Муҳаммад улар учун олдиндан ҳар бирига икки қадоқдан нон, биттадан қуритилган балиқ, бир бош пиёз, икки юз граммдан ароқ тайёрлаб қўйган экан. Ишчилар пулни қайтимсиз қилиб тайёрлаб келишаркан. Муҳаммад бир қўли билан нарсаларни бериб, иккинчи қўли билан пулни оларди-да, бирров кўз югуртириб, тортмага ташларди. Муҳаммад уларга жуда чаққон хизмат қиларди, одамлар пештахта олдидан нари кетишарди. Шунча одамдан лоақал биттаси ғиқ этмади. Бу худди тушдагидай жуда ғалайти эди.

Магазин ёнида темир йўл омбори бўлиб, бир тарафида баланд супали айвони ҳам бор эди. Ишчилар айвонда қатор тизилишиб, супа лабига нарсаларини қўйишарди, улар аввал шишани олишарди-да, бир қўлларида ушлаб, иккинчи қўллари билан остига уришар, пўкак отилиб чиқиб кетарди. Улар ароқни шишанинг ўзидан қултуллатиб ичишарди-да, кейин худди олма еяётгандай пиёздан ғирчиллатиб узишарди, нон, балиқни еб бўлишгач, шишани девор остига улоқтиришарди.

Ишчилар кетишгандан кейин, Муҳаммад мен билан синглисига шишаларни йиғиштириб келишни буюрди. Шишаларни учта қутига жойладик.

Мен бундан ҳайрон бўлдим. Ишчиларнинг овқатланиши худди олдиндан тайёрлаб қўйилган, ҳамма нима иш қилишини яхши биладиган ўйинга ўхшарди. Улар бу ишни ўз вақтида дўндиришарди.

— Айтишларича,— деди Махдума менга секингина,— бизнинг рўзгоримиз мана шу бўш шишаларнинг пули билан қимирлаб тураркан. Агар шулар бўлмаसाю, фақат ойликка қарасак, бизнинг тирикчилигимиз ўтармиди. Баъзилар бир тийинини ҳам қизганишадди. Бу бечоралар, йиғиштириб сотсин, деб атайлаб шишани ташлаб кетишаркан. Бизга қийинлигини билишади-да.

Шундан сўнг Махдуманинг озгин юзи қорайиб кетди. Шахло кўзлари оймники сингари маъюсланди. Мен шундагина Аббос амакининг оиласи қандай қийинчиликда яшашини тушундим.

— Баъзан шиша тергани болалар келишаркан, лекин ишчилар уларни ҳайдаб юборишаркан. Акам уларга кўпинча то ойликкача насияга нарса бериб тураркан. Ойликларини олишса, дарров келтириб беришаркан. Акам, шу чоққача биронтаси ҳам бир тийинимни еб кетгани йўқ, дейдилар.

Тушдан кейин, яна депога бордик. Ишчилар ўз цехларига тарқалиб кетишди, темирчилик цехида кекса бир мискар, қўшнимиз Қосим амакининг қариндоши ишларди. Мен унга салом берганимда у кўзойнаги тепасидан менга қаради-да, таниди. Мен темирчилик дўконига кўп борганимдан, босқон босишни билардим. Бу ерда эса босқон йўқ эди, аммо олов кўрада ловилларди, мен бунинг сабабини таниш мискардан сўрадим.

— Бу кўраларга ер остидаги қувурлардан ҳаво келади, ҳаво машина бўлиmidан юборилади,— деб тунтирдди мискар.

«Ҳа, жуда зўр машина экан,— деб ўйладим мен,— циркдаги анави полвондан ҳам зўр экан. Қизиқ, ўша полвон оловни шунчалик гувиллата олармикан-а?»

Бошқа цехда ишчилар домкрат қўйиб паровозларни кўтаришарди. Кичкинагина одамларнинг шундай оғир юкни кўтаришларини томоша қилишнинг ўзи ҳам ғалати, ҳам қўрқинчли эди. Ахир, улар бор-йўғи тўрт киши эди-да.

Дурадгорлик корхонасида биринчи марта гир айла-

надиган аррани кўрдим ва йўғон-йўғон ёғочларни ҳам худди бодрингдай тез қирқаётганидан завқландим.

— Қизиқ, бу ажойиб ликопчани ким шунчалик айлантираркин?

— Бу ерда чарх арра билан қайроқтошни буғ ҳаракатга келтиради, — деб тушунтирди менга уста.

— Буғ бу асбобларни қандай айлантиради, бу ерда бугнинг ўзи йўқ-ку? — деб ажабланиб сўрадим.

— Буғ девор остидаги катта машинани айлантиради, ўша машиналар узун тасма билан аррани ва бошқа асбобларни айлантиришади.

Сўнг, уста қайроқ чарх олдига келди-да, шундоқ ёнидаги деворга ўрнатилган дастани пастга сал босиб қўйди, чарх айланиб учқун соча бошлади. Мен ўзимни орқага ташладим, уста эса парво ҳам қилмади.

— Биз, — деди у жилмайиб, — учқунлар билан оғайни бўлиб қолганмиз, шунинг учун куйдирмайди. Қани, пичоқчанг бўлса, бер, чархлаб бераман.

Афсуски, пичоқчам йўқ эди.

Ўша куни кечқурун кўрганларимнинг ҳаммасини ойимга ҳикоя қилиб бердим. Ойим бечора шу чоққача бунақа нарсаларни кўрмаган ҳам, эшитмаган ҳам. У менинг гапларимга ишонмай:

— Э, қўйсанг-чи, ўзларинг тўқияпсизлар, — дерди.

Лекин Махдума менинг гапларимни тасдиқлаб:

— Рост, холажон, киши ўз кўзи билан кўрмагунча ишонмайди, — деди.

МАҚТАНЧОҚ ПОЛВОН

Самарқанд косиблари орасида ном чиқарган бир тўқувчи қўшни дўконхонада ишларди. Уни Иброҳим халифа девкор дейишарди, у девдай ишлагани учун косиблар унга шундай лақаб қўйишганди. У шундай ишлардики, бошқа косиблар бир ойда бажарадиган ишни бир ҳафтада қиларди. Алламаҳалгача, ҳатто қишда ҳам тўқувчилар келиб, дўконхонага ўт ёқиб илитгунча ёки кун тиг уриши билан ишга тушарди, қаттиқ совуқларда ҳам бир қават кўйлак-иштонда сёқ яланг дастгоҳга ўтирарди-да, то қош қорайгунча мукка тушиб ишларди. У на чой ичишга, на овқатланишга, на қўл-

оёғини иситишга чиқарди. Уйда ёндирган папиросини дўконхонага келиб ўчирарди-да, қолдиғини катта қоziқ устига қўярди, иш тамом бўлгандан кейингина шу қолдиқни ёндириб чекарди. Иши устидан олган озгина пулни бир неча ҳафтага етказарди, ўзининг гапига қараганда, кунда фақат бир маҳал овқатланар экан. Иброҳим хасис бўлганидан у ҳақда косиблар орасида ҳар хил латифалар тўқилганди. Аммо унинг хасислиги — ўзини овқатдан қисарди, холос. Пул йиғиб, яхши кийинарди, шаҳарда сайр қилиб юганини кўрган киши уни ҳеч қачон ишбай ишлайдиган одам демасди. Буюртмаларни бажариб, ҳақини олганидан кейин, икки-уч ойгача қўлини совуқ сувга урмасди, саҳардан то шомгача дўконма-дўкон айланиб, вақтини ўйин-кулги билан ўтказарди.

У мақтов, таърифни яхши кўрарди, баъзи кишилар унинг бу феъл-атворидан фойдаланишарди; улар Иброҳимнинг шижоати, тантилиги, бақувватлиги, ҳунармандлигини мақтаб қарз сўрашарди, Иброҳим эса бундан суюлиб, сира ўйламай-нетмай қарз бераверарди. Қарздорлар уни фойда ўрнига қовун-тарвуз, узум, нўхатшўрак, манти ёки каллашўрва билан сийлаб қўя қолишарди. Халифа эса бундан оғзи қулогига етиб, буни қарздорлар билан баҳам кўрарди.

Иброҳимнинг отаси дарвиш эди, шунинг учун ҳам уни Иброҳим дарвиш дейишарди. У ўзининг ботирлиги тўғрисида гапиришни, айниқса, айиқ билан олишганини айтиб мақтанишни хуш кўрарди.

Бу воқеа шундай юз берганди.

Бир куни Иброҳим, циркда қўлга ўргатилган айиқ бор, цирк эгаси шу айиқни курашга тушираркан, кимки айиқни йиқитса, беш сўм тилла мукофот оларкан, агар йиқитолмаса беш сўм тўларкан, деган гапни эшитиб қолади. Иброҳим ўша куниеқ циркка жўнайди ва кураш тушиш нияти борлигини айтади. Цирк эгаси аввал беш сўм гаров қўйишни талаб қилади. Иброҳим халифа қўлидаги ёқут кўзли тилла узугини олиб хўжайинга беради, дабдабали кийимларини ечиб, қўйлак-иштонда майдонга тушади, почаси билан енгини ҳимаради. Айиқни майдонга қўйворишади. Айиқ олдинги икки оёғини кўтариб, тўғри Иброҳимнинг олдига келади, рақибига яқинлашиб, икки қўлини унинг елкасига қўяди-да, ерга босади.

— Бу айиқ шунчалик даҳшатли эканки, агар ўрнимда тоғ бўлгандаям қуларди,— деди Иброҳим.

Гап шу ерга келганда, халифа бирпас жим бўлиб қоларди, қоп-қора соқол-мўйловини силарди, тингловчилардан битта-яримтаси бирон нима дермикин, деб кутиб турарди. Шунда битта-яримта:

— Хўш, паҳлавон халифа, қандай қилиб сиз шунчалик кучли айиқни йиқитдингиз?— деб сўраб қоларди. У шу заҳоти гапни илиб кетиб, дерди:

— Э, биродар, сўрама, тинка-мадорим қуриб, олам кўзимга қоронғи кўриниб кетди, қулоқларим шанғиллади, яхшиямки, айиқ зўр бўлсаям кураш тушиш илмини билмас экан. У бор кучи билан кишини ерга босаркан, холос. Минглаб томошабинлар биздан кўзини узмас эди. Шу пайт чивин учса ҳам билинарди. Диққат билан тикилиб турган одамларга бирров кўзим тушдию, ичимда: жон кетса-кетсину, аммо обрў кетмасин, дедим-да, «Ё, Али!» деб наъра тортдим. Айиқ чўчиб орқасига тисарилди.— Тингловчилар қаҳқаҳ уришдан аранг ўзларини босиб туришарди, аммо Иброҳим буни пайқамасди.— Мен шу фурсатдан фойдаландим, қаддимни ростлаб туриб, уни орқасига итариб юбордим. Айиқ ўзини икки оёғида тутиб туролмай ағдарилди. Шу ондаёқ ҳар томондан эшитилган: «Яша, паҳлавон!» деган сўзлардан қулоқларим битаёзди. Мен, энди бўлди, деб кийимларимни олгани кетаётган эдим, томошабинлардан бири: «Эй, биродар, эҳтиёт бўл! Айиқ сеғи нобуд қилади!..» деб бақириб қолди. Шундоқ орқамга қарасам, айиқ лапанглаб менга қараб келяпти-да. Агар сал ҳаялласам, айиқ менинг дабдаламни чиқарарди. Мен чаққонлик қилиб бир сакрадим, тўсиқ орқасига тушдим. Энди унинг ўткир тирноқлари менга етмасди. Одамлар, айиқ олиб кетилсин, деб шовқин-сурон кўтаришди. Цирк хўжайини бунга кўнмай ўжарлик қиларди. «Айиқ йиқилгани йўқ,— дер эди у,— паҳлавон ё айиқни йиқитиб, кўксига миниб олсин, ёки айиқ қанча кураш тушмоқчи бўлса, шунча тушсин, шундай қилмаса, айиқ голиб келди, деб ҳисобланади».

Томошабинлар бу адолатсизликни кўриб, ўринларидан туришди ва менга ён босиб, хўжайиндан беш сўм пул билан узукни қайтариб олиб беришди.

Одамлар шунақа бўлгани тўғри дейишади, ким билади дейсиз, балки бошқача бўлгандир, лекин у ҳар қалай айиқ билан кураш тушганди; аммо каламушни тўппонча билан отгани ва ўттизта тухумдан қилинган қуймоқни бир ўтиришда егани шерикларининг кулгисига сабабчи эди.

— Бир куни хонага кириб қарасам,— дебди Иброҳим халифа,— қай кўз билан кўрайки, мушукдай келадиган бир каламуш танча устида ўтирибди-да, менга эътибор ҳам бермайди. Кўзларимга ишонмадим! Ахир, на мушук, на каламуш бунақа ўтиришга журъат этарди-да!.. Аммо бир йўлини топиш керак эди. Даҳлизга қайтиб чиқдим, тешага кўзим тушиб қолди, олиб кириб, бор кучим билан ўткир тешани каламушга отдим. Қаяқда! Писанд қилмади. Буям етмагандай, менга ташланди. Жаҳлим чиқиб кетиб, қозикда турган тўппончани олдимун нақ миясига отдим, шундан кейин нафаси чиқмай қолди...

— Иброҳим, ўша балки қоплондир?— деб сўрабди биттаси жиддий тусда. Ҳамма хахолаб кулиб юборибди. Иброҳим эса хафа бўлиб кетиб қолибди.

Тухум ейиш воқеасини эса мен бошқалардан эшитдим.

Бир куни бирга ишлайдиган косиблардан кимдир кўчага чиқса, Иброҳим чўнқайиб ўтириб, тухум пўчоқларини шойи рўмолга солаётган эмиш. Косиб юғуриб кириб шерикларига айтибди.

Косиблардан бир нечаси Иброҳим халифанинг олдига боришибди-да, ўзларини билмаганликка солиб: «Халифажон, қоринларимиз пиёзнинг пўсти бўлиб кетди. Бирон нимадан бўлса, келтир, сал қаддимизни ростлайлик»,— дейишибди. Иброҳим бўлса, тухум пўчоқларини кўрсатиб: «Оғайнилар, ҳеч нимадан йўқ, ҳозиргина ўттизта тухум бор эди, қовуриб едим. Агар хоҳласанглар, ўтира турунглари, бозордан бирон нима олиб келиб бераман»,— дебди. Шунда шерикларидан бири кулиб: «Хайрият, ўттизта тухумни бир ўзинг еб, ёрилиб кетмабсан...»— деган экан.

Аммо шундан айтиш керакки, Иброҳим устидан заҳархандалик билан кулишмасди. Уни яхши кўришарди ва унинг саргузаштларини жон-жон деб, маза қилиб эшитишарди.

Бир куни отам икки танишини олиб, отда Ҳисорга жўнади. У Москвадаги бир ширкатнинг буюртмасига биноан ўша ердан писта ва қоракўл териси сотиб олишни керак эди. У ерга эса отам пилла қурти уруғи олиб кетди. Гап шундаки, бу уруғни Франция ширкатларидан бири юборган бўлиб, уни сотиш ишлари билан «Надежда» комиссиян савдо-сотик контораси шуғулланарди. Отам шу конторанинг жанубий Бухоро районларидаги вакили бўлиб хизмат қиларди.

Отамнинг сафари анча чўзилди. Бу орада уйимизга ўзини отамнинг яқин дўсти деб таништирган бир кекса киши меҳмон бўлиб келди. Аммо ойим ҳам, Аббос амаки ҳам уни танишмади. Меҳмон боғдодлик бўлиб, исми Абдулҳақ Ҳоди эди. Уни меҳмонхонага жойлаштирдик. Жаҳонгашта бу чол ажойиб-ғаройиб воқеаларни бизга ҳикоя қилиб берди. Айниқса, унинг отам билан бир муҳим, серзаҳмат ишда қатнашгани тўғрисидаги ҳикояси менга ёқиб қолди.

Хоразмда вабо тарқалган пайтлар экан. Россия ҳукумати вабо тарқалган жойларда қаттиқ карантин эълон қилибди.

Бир куни кечаси дадам билан Абдулҳақ Ҳоди турган карвонсаройга хивалик уч мўйсафид келиб тушибди, ҳужрага кириб отам билан танишибди, кейин:

— Биз ўн олти кундан бери дам олмай, бечора халқимизга сендан мадад истаб, қум чўлларини яёв кезиб келяпмиз, — дейишибди.

Улар Хоразмда вабо минглаб одамларнинг ёстигини қуритаётганини, бу ердан қурби етган одам боши оққан томонга кетаётганини айтишади, Россия ҳукумати вабо тарқатувчи каламушлар, юмронқозиқларни йўқотиш учун Хоразмга кўплаб врач юборибди, уларга ёрдам бериш учун одам керак, аммо одам йўқ экан. Жоҳил руҳонийлар эса бу касалликни худо юборган, унга қарши курашиш худонинг ғазабини баттар қўзғайди, деб одамларнинг қулоғига қуяркан. Шунинг учун на зўрлик билан, на пул билан одамларни касалликка қарши курашга жалб этиб бўларкан. Биз сизни жуда дадил, тадбирли одам, деб эшитдик, ёрдам бермасангиз бўлмайди, умидимиз сиздан, дейишибди дадамга.

Отам уларнинг гапини эшитиб жуда ачинибди-да, уларга ёрдам беришга қарор қилибди. У Абдулҳақ Ҳодини ёнига олиб, Афғонистон ва Эрон чегараларига борибди, у ерлардан одам ёллаб, Хоразмга кетмакет юбориб турибди.

Бир-икки ой ичида касаллик тарқатган каламуш ва юмронқозиқлар қириб ташланибди. Кўнгиллиларга махсус кийим, дори-дармон берилгани учун улардан биттасиям ўлмабди. Касаллик тугатилганидан кейин, кўнгиллиларнинг ҳаммаси ўз ватанларига қайтиб кетишибди...

Абдулҳақ Ҳоди вақтини кўпроқ бобомнинг дўкон-хонасида ўтказар эди. Бобом, Аббос амаки ва Абдулҳақ Ҳодилар жуда улфат бўлиб қолишганди.

Абдулҳақ Ҳоди то дадам келгунча кутди. Отам келганидан кейин уни яна уйда олиб қолди, чунки, отам тез-тез у ёқ-бу ёққа бориб-келарди, уйда эса киши бўлгани яхши эди.

У бизникида то умрининг охиригача яшади.

Мен унга жуда меҳримни қўйгандим, Ҳоди бобо араб, тожик ва турк адабиётини обдан биларди. Савағич қаламни қандай йўнишни ҳам Ҳоди бобо ўргатди, мен унинг кўмагида «насх» ёзувини ҳам ўрганиб олдим. Унинг биринчи марта машқ қилдиргани ҳали ҳали эсимда. У мени машҳур хаттоғлардан Мир Али ва Мирумнинг санъати билан таништирди. Ҳоди бобо кўпни кўрган одам бўлганидан ёшу қари унинг суҳбатига муштоқ эди. Улар ҳар куни кечқурун меҳмонхонамизга тўпланишарди, Ҳоди бобо уларга беш-олти соатлаб баланд овозда китоб ўқиб берарди. Ҳамма бу қариянинг толиқмай ўқишига ҳайрон қоларди. У сўнгги нафасигача ҳам бирон кун касал бўлмади, лоақал боши ҳам оғрмади. Биз, болалар уни китобхон Ҳоди бобо дер эдик. У руҳонийларни хуш кўрмасди ва доимо уларнинг ножонз кирдикорларидан истеҳзо билан кулиб юрарди.

ДЕНГИЗ САФАРИ

Ёзги таътил айёми эди. Дадам ўз юмушлари билан Кавказ сафарига тайёрланаётганди. Отамнинг дўсти Мирзо Низомиддин ҳам бирга бориш истагини бил-

дирди. Отам мени ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди.

Биз бекатга чиқиб, Самарқанд босмахонасининг ишчиси дадамнинг эски ошнаси Муҳаммадали билан дадамнинг яна икки таниши — темир йўл ишчиларини кўриб қолдик. Улар ҳам Кавказга кетишаётган экан.

Красноводскда пароходга тушдик. Бу менинг биринчи денгиз сафарим эди.

Красноводск портидан чиқишимиз билан кўпикланаётган ўркач-ўркач тўлқинлар пароходни худди бешикдай тебрата бошлади.

Денгизнинг тиниқ, кўм-кўк суви тезда ҳаво ранг, кейин тўқ зангори тусда товлана бошлади. Борган сари тўлқин кўтарилар, шамол кучаярди. Биз палуба ўртасидаги скамейкада ўтирардик, гоҳо-гоҳо пароходнинг икки ёнида тўлқин юксалар эди. Матрослар чаққонлик билан палуба атрофига брезент тортиб, арқон учини маҳкам боғлаб қўйишди, кейин худди шунақа брезентни тепамизга, махсус ёғоч устига ёзиб, уни ҳам боғлашди. Биз, палубада ўтирганлар ўзимизни кенг бир хонада ўтиргандай ҳис этардик. Бу хона гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига қийшайиб, тинимсиз чайқаларди.

Отам мени машина бўлимига олиб борди. Бу ернинг девори, шифти, поли — тамоми анжоми темир, пўлатдан эди, ҳамма ёқ ярақлар, қарасанг, кўзинг қамашарди.

Машина бўлими ёнидан сал тепароқда катта мис хумга ўхшаган икки қозонда сув худди самовардагидек қайнаб турарди, қозонларнинг қопқоғи ёпиқ бўлса ҳам, бурқсиб буғ чиқарди. Одамлар чойнақларини олиб бориб, қайноқ сувдан олишарди. Пароход ошхонаси машина бўлими рўпарасида эди. У ерда ошпаз билан шогирдлари ғимирлашиб юришарди. Абжирчаққон официантлар хилма-хил хушбўй овқатларни хўрандаларга ташиб туришарди.

Қоронғи тушди. Электр лампалар ёниб, ҳамма ёқ худди кундузгига ўхшаб кетди. Биз палубага қайтдик, йўловчиларнинг баъзилари скамейкада ўтирарди, баъзилари ухларди. Баъзилари пароход чайқалишидан кўнгиллари беҳузур бўлиб, палубада айланиб юришарди. Биз эшиги очиқ каюталар олдидан ўтиб,

жойимизга келдик, отам ўрнимни тузатиб, мени ёт-қизди.

Кечаси бир уйғониб қарасам, ҳамма ёғим, ўрним ҳўл бўлиб қолибди, отам бўлса авайлаб устимни ёпиб қўярди. Мен нега ўрин нам бўлиб қолибди, деб сўраган эдим, дадам:

— Ухлайвер, ёмғир ёғяпти,— деди.

Эрталаб кийимларимни қуритиш учун отам мени қайнаб турган қозонлар олдига олиб борди.

Кейин, катталарнинг гапидан билсам, кечаси ёмғирдан эмас, балки кема устига сапчиган сувдан ҳўл бўлган эканман. Кучли шамол бизни тўсиб турган брезентнинг бирини денгизга учуриб кетибди, отам мени ўзига, ўзини эса мачтага боғлабди: тўлқин денгизга суриб кетишидан қўрқибди.

Тонгга яқин кемамиздан Апшерон бурни кўрина бошлади, кема бурунни айланиб ўтиб, Боку портига қараб йўл олди. Соҳилга яқин қолган бўлса ҳам тўлқин ҳамон кеманинг гоҳ тумшугини, гоҳ қуйруғини кўтариб ташларди, киши назарида кема худди ҳозир чўкиб кетадигандай эди.

Бир соатдан кейин биз гаванга кириб бордик. Бу ерга кичик кемалар ҳам, елканли кемалар билан катерлар ҳам келиб-кетиб турарди. Бизнинг пароходимиз юк ташийдиган бир катта қизил кема билан ёнма-ён сузиб борарди. У юк ташийдиган кема устида матрослар, ҳаммоллар атрофни томоша қилиб қараб туришарди. Иккаласи ярим соатга яқин баравар сузиб борди, сўнг биз тушган пароход тезлигини ошириб, ўзиб кетди. Шунда отам менга:

— Юк ташийдиган кемалар пассажир ташийдиган пароходлардан олдин портга киришга ҳақи йўқ, шунинг учун бизга йўл берди,— деди.

Мен умримда биринчи марта кўрган обод, озода, серодам шаҳар Боку эди. Мен энг олдин бокуликлардан порт ҳаммолларини кўрдим, бунақа ҳаммолларни Ўрта Осиёда ҳам, Красноводск портида ҳам учратган эдим.

Пароход кўз очиб юмгунча ҳаммолга тўлиб кетди. Ҳар бир пассажирга ҳеч бўлмаса учтадан ҳаммол тўғри келарди. Улар пассажирларнинг юклари кўпу озлигига қарамай, буларнинг эътирозларига ҳам парво қилмай, юкка ёпишардилар, бир-бирлари билан та-

лашардилар, ҳатто муштлашардилар. Бақувват ҳам-моллар зўрлик қилиб касбдошлари қўлидан юкни тортиб олардилар-да, ўзларини карликка солиб, шипиллаб жўнаб қолардилар. Кучсиз ҳаммоллар эса қонга беланган оғиз-бурунларини тозалаш билан овра бўлиб, қуруқ қолаверишарди.

Бу даҳшатли манзара эди, кейин ҳам узоқ вақтгача ҳар эсимга тушса, титраб кетардим.

Бунақа ишларни кўравериб, кўзи пишиб қолган дадам кема кўприкка яқинлашмасдан юklarимизни бир жойга йиғди-да, устини брезент билан ёпиб қўйди. Деярли барча пассажирлар, ҳаммоллар кетиб бўлгач, отам иш тополмай қолган учта нимжон ҳаммолни чақирди-да, юкни учга тақсимлаб:

— Манави юкларни «Табриз» меҳмонхонасига олиб боринглар, ҳар бирингизга ўн беш тийиндан бераман,— деди.

Бечора ҳаммоллар қандай миннатдорчилик айтишларини билишмасди:

— Худо ўз паноҳида асрасин...

Бошқа юзлаб ҳаммоллар буларга ҳасад қилиб орқадан:

— Толеларинг бор экан, қани энди бизга ҳам шунақаси насиб этса!— дейишарди.

Биз шаҳарнинг тош терилган тоза кўчасига чиқдик. Мен кўп қаватли биноларни, катта магазинларнинг витриналарини, конькани кўрдим. Конька рельс устидаги очиқ вагон бўлиб, икки от уни тортар экан. Конька секин юрганидан одамлар унинг бекатга келиб тўхташини кутиб ўтирмасдан йўл-йўлакай унга ўтиришар ёки тушиб қолишар экан. Конькада қаерга борсангиз ҳам кираси беш тийин экан.

Эртанисига биз газета редакциясига бордик. Мирзо Низомиддинга Самарқанддаги озарбайжонча газета-ларга обуна қилиш топширилган эди.

Муҳаррам ойи бўлиб, ашура куни, яъни «ўнинчи кун» барча дўконлар, ҳаммомлар, бозорлар ёпилганди, кўпчилик завод ва фабрикалар ишламасди. Одамлар эрталабдан Бокудаги қадимий тош қалъа дарвозаси олдидаги майдонга тўплана бошлашганди.

Бокуда яшайдиган тоғам ва тоғаваччаларим бизни ўша ёққа олиб боришди, биз қалъанинг тош девори устига чиқдик. Девор шунчалик қалин, кенг эдики,

устида бемалол икки арава юра оларди. Биз девордан юриб дарвоза устига келдик, энди бутун майдон гўё оёғимиз остида тургандай эди. Азадорлар, занжир-занлардан баъзилари кўк кўйлак кийган бўлиб, икки елкасининг орқаси очик эди, бошларига ҳам кўк мато боғлаб олишганди.

Уларнинг ҳар бирида беш торли занжир бўлиб, улар навҳахонларнинг хонишига қараб, қўлларидаги занжирни бир марта ўнг елкага, бир марта чап елкага уришарди. Ҳар бир занжир учи муштумдай ҳалқа бўлиб уришганида орқалари мўматалоқ бўлиб кетарди. Азадорлар майдоннинг бир тарафида бошидан охиригача икки қатор бўлиб туришарди. Майдоннинг қарама-қарши томонида эса сийназанлар туришарди, улар ҳам навҳахонларнинг мақомига мослаб яланғоч кўкракларига қарсиллатиб уришарди. Сийназанларнинг ўз кўкракларига уришлари атрофдагиларнинг, айниқса хотин-қизларнинг ичларини туздай ачитарди. Шамширзанлар ҳам сийназанлардан қолишмай, ўзларини қилич билан азоблардилар. Улар елкаларига оқ сурп кафанлар ташлаб олишганди, сочларини устара билан қирдиришганди. Чап қўллари билан бир-бирларининг белбоғларидан ушлашган, ўнг қўлларида эса яланғоч қилич бор эди. Шамширзанлар «Шоҳ Ҳусайн, воҳ Ҳусайн» садосига мос қилични гоҳ баландга кўтариб, гоҳ туширар эдилар, ҳаммалари бирдан гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап томонга ўзларини ташлардилар. Майдон атрофига тортилган арқон олдида қатор турган полициячилар томошабинларни тутиб туришмаса, майдон бир зумда одамга тўлиб кетарди.

Мотам маросими айни авжга чиққан пайтда тош қалъа дарвозасидан мулла ва саидлардан иборат бош яланг мўйсафидлар кириб келишди. Бошқа томондан шаҳидлар тасвиридаги кишилар кўринди, шамширзанлар уларни кўришлари билан гўё қутуришди, жиннилардек бақиришиб, шамширлари билан ўзларининг бошларига ура бошлашди. Буни кўрган хотин-қизлар дод-фарёд қилишарди. Жазава авжга чиқди. Шамширзанларнинг орқасига калтак ушлаган эркаклар келиб туришганди, улар шамширзанлар ўзларини ўлдириб қўйишмасин, деб калтакларини шамширзанларнинг бошларига кўндаланг тутишарди, қилич калтакка қарсиллаб тегарди, лекин уларнинг кафанлари

қора қонга беланган эди. Ниҳоят, човуш-мутасаддининг: «Хуш келибсиз, азизлар» деган ёқимли овози эшитилди, шу билан маърака тугади, қиличлар қинига солинди...

Кейин билсак, сийназанлар орасида беш-олтита майда дўкондорлар, қўлда кўтариб сотувчилар бор экану, аммо занжирлар билан шамширзанлар орасида биронта ҳам савдогар йўқ экан, ўзларини қийнаган одамлар ишчилар, ҳаммоллар экан. Улар шариятпаноҳ муллалардан «шаҳидларга аза тутиш шарофати» тўғрисида кўп ваъз эшитишиб, шунга мойил бўлиб қолишган экан.

Жоҳил руҳонийлар камбағал халқни кўр-кўрона хурофот ботқоғига ботиришдан бошқа уларга нима ҳам қилиб бера оларди?

Мен ҳам, Мирза Низомиддин ҳам бунақа даҳшатли маросимни кўрмаган эдик. Ҳатто Самарқандда кўрганам ҳам бунга сира ўхшамасди. Кечалари бақириб уйғониб кетардим: мени даҳшатли, қонли тушлар қийнади.

Ашура кунининг эртаси жума эди. Савобталаб одамлар, асосан хотин-қизлар қайиқ ва баркасларга тушиб, Бибиҳайбат мозорини зиёрат қилгани жўнашди. Мирза Низомиддин билан мен ҳам ўша ерни томоша қилгимиз келди. Бунақа ишларга қизиқмаган отам, бизни боқулик қариндошларимизга қўшиб юборди.

Биз баркасимиз қўлтиқ соҳилидаги қоя тошга етгунча тахминан ярим соат суздик.

Мозор тоғ устида бўлиб, денгизнинг қорамтир суви унга уч томондан бош уриб турарди. Одамлар қайиқ, баркаслардан тушганларидан кейин, тош зина билан тепага кўтариларди. Мозор саҳнида сағанага ўхшаган қабр бор эди, устига дабдабали гумбаз қурилганди. Айтишларича, бу мозор бундан бир минг икки юз йил олдин бино қилинган экан.

Хотинлар «хайри худойи» қилиб бу ерга палов, чалпак, ҳолвайтар ва бошқа хилма-хил овқат олиб келишганди, негадир ҳамма ерда тўлиб-тошиб ётган гадейлар бу ерда жуда кам эди.

Зиёратчилар орасида барра телпак кийган бир савдогарнамо киши ҳам бор эди. У зиёрат асносида афтини бужмайтириб йиғлади. У бизнинг таажжубланиб қараб турганимизни пайқагач, кимлигимизни,

қаерданлигимизни адабий форс тилида сўради. Бизнинг Туркистондан эканлигимизни билгач, Мирзо Низомиддин билан гаплашмоқчи бўлиб қолди. Форс адабий тилини яхши билган Низомиддин нотаниш киши билан суҳбатга тушиб кетди. Маълум бўлишича, нотаниш киши Солиён портида пудратчи бўлиб ишларкан, ўзи ленкоранлик экан.

Мирзо Низомиддин мақбара сиртидаги ёзувларни ўқиб тушунтириб турганида баркаснинг чинқирган сигнали эшитилди. Ногаҳон осмонни қора булут босди, совуқ шамол эсди, ҳамма баркасга қараб югурди. Зина олдида одам тиқилиб кетди, улар бир-бирларини итариб туртиб, баркасга ошиқишарди. Кекса қоровул уларнинг йўлини тўсишга уринди, лекин шунча одамнинг йўлини бир ўзи тўса олармиди? Хотин-халажлар ақлдан озгандек олдинга интилишарди.

— Мирзо,— деди пудратчи Мирзо Низомиддинга мурожаат қилиб,— бу аёллар учун ситри аврат*нинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Бу кийимда уларнинг ҳамма ёғи кўриниб турибди-ку, ахир!

— Ундай бўлса, тақсир, уларга кўз ташламаслик керак,— деди Мирзо Низомиддин жилмайиб.

Шу пайт хотинлар бизни ҳам йўлларидан суриб, баркасга чиқариб қўйишди. Баркасда нина тушгудек жой қолмаганди. Чол арқонни ечиб, худди болалардек сакраб баркасга чиқди.

Денгиз мавж уриб кўпикланарди, агар чол учи чангакли узун ёғочни тираб, тезлик билан баркасни соҳилдан узоқлаштирмаганда, тўлқин уни қоя тошга урарди-да, пачақ-пачақ қиларди. Баркас моторчиси ақлдан озган кишидай машинахонасига қараб югурди. Чол қўлида хода билан қичқирди:

— Ҳаммангиз пастга тушинг! Йўқса ҳозир ағдарилиб кетамиз!

Ҳамманинг баркас каютасига ёпирилиши учун шу гапнинг ўзи кифоя эди. Эсхонаси чиқиб кетган аёллар, болалар бақариб-чақаришарди. Каюта деярли қоп-қоронғи эди: иллюминатордан зўрға ёруғлик тушиб турарди. Девор ёнига айланасига скамейка қўйилган эди. Биз мазорни зиёрат қилгани кетаётганда ҳеч ким бу ерга бош суқмаганди, энди бўлса ўттиз киши сиғадиган бу жойга камида юз одам тиқилганди. Ҳамма

* Ситри аврат — момаҳрам жойларни бекитиш. (тарж.)

бир-бирининг пинжига кириб тик турарди. Баъзиларгина скамейкада ўтиришарди.

Мен бир амаллаб палубага чиқиб олдим, тўлқин энди палубадан ошиб ўтаётганди. Мотор гуриллади — моторчи айни пайтда рулчи ҳам экан, қайиқ қирғоқдан сал узоқлашган эди, тўлқин уни яна орқага итқитиб юборди. Мен ич-ичимгача ивиб, икки қўллаб люк ҳалқасини ушлаб ўтирардим, ногаҳон катта тўлқин шалоплаб палубага тушди-да, мени суриб туширишга, олиб кетишга сал қолди. Моторчи мени рубкага чақирди. Шундагина мен қайиқ тумшуғи олдида нималар бўлаётганини кўрдим. Тўлқин кетма-кет ҳужум қилаётганди.

Ниҳоят, соҳил узоқда қолиб кетди.

Биз шаҳарга етиб келганимизда офтоб ботай деб қолганди. Баркасни кўприкка боғлашди, биз соҳилга чиқдик. Дабдабаю ҳашам билан кийинган кишиларнинг уст-бошига қараб бўлмасди: ҳамма ёқлари ифлос, ғижимланган, йиртилган эди.

Қариндошлар бизни кутиб туришган экан: улар жуда ташвишга тушишибди.

Кутиб олувчилар орасида дадамнинг йўқлигига таажжубланмадим, чунки ўтган йили дарс вақтида ер қимирлаганида ҳам бошқаларнинг оталари мактабга келишдию, аммо дадам келмаган эди. Уйда Мирзо Низомиддин отамдан:

— Ака, кечикиб қолганимиздан ташвишланмадингизми?— деб сўради.

— Мозор эгасининг арвоҳи сизларни ўз паноҳида асрайди, деб ўйладим,— заҳархандалик билан жавоб берди отам одатига кўра.

...Бокудан қайтишимизда ҳаво яхши бўлди, бу сафар биз янги кемага тушгандик, бу кеманинг ортида ҳам парраги бор эди. Бизни Красноводскка шу кема олиб кетди.

Портда кўрган ажойиб нарсалардан бири катта-катта балиқлар бўлди. Уларнинг ҳар бири икки отли бричкага ортилганди, балиқлар бричкага сирмай, думи ерда судралиб борарди. Дадамнинг гапига қараганда, бу балиқлар шу ердан, Каспий денгизидан тутилар экан.

Бир поездга тушиб, кундузи Кўктепа станциясига етиб келдик. Фурсатдан фойдаланиб, бекатга яқин

жойдаги музейни кўргани бордик. Музейда Кўктепа қалъасини олиш вақтидаги подшо қўшинининг (1880 йил) ҳарбий қуруллари, эски байроқлари кўргазмага қўйилган эди. Музей хоналаридан бирида рус солдати билан миллий кийимдаги туркманнинг картондан ишланган сурати қўйилганди. Туркманнинг қўлида яланғоч қилич бор эди, солдат эса уни милтиқдан нишонга олиб турарди. Афсуски, тўла айланиб чиқолмадик, поезд бу ерда оз тўхтар экан.

БИР ЮЗ БИР ОВОЗ

Қайтиб келганимиздан кейин, уйимизга илгари сира қадам ранжида қилмаган одамлар кела бошлашди. Булар темир йўл ва босмахона ишчилари эди. Улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришарди. Уларнинг суҳбати мазмунидан гап қози сайлаш ҳақида бораётганини пайқадим. Отам ҳам, унинг суҳбатдошлари ҳам эски қозини эмас, балки отамнинг дўсти, маърифатли киши Мирзо Низомиддинни сайлашмоқчи эди.

Шундай кечалардан бирида Мирзо Низомиддин шаҳар элликбошиларининг рўйхатини тузиб, уларнинг адресларини ёзди, кейин рўйхатни ўзаро тақсимлаб олишди. Бу одамлар бориб элликбошилар билан музокара қилишлари керак эди.

— Овоз беришлари учун баъзиларига бирон нимани ваъда қилишга тўғри келади,— деди кекса киши.

— Баъзиларига ваъда беришу, баъзиларига дўқ...— деди отам метиндай муштини кўрсатиб.

Бир куни кечқурун уйимизга бир талай одам йиғилди. Дадам шу куни мени меҳмонхонага чиқиб, кимки уни сўраса, уйда йўқлар деб айтишимни буюрди.

Эртасига эшитсам, қози сайлови бўлибди. Шаҳар бойлари элликбошиларни ўз томонларига оғдириб, ўз одамлари Эсохонни ўтказмоқчи эканлар. Улар сайлов натижасидан кўнгиллари тўқ экан, лекин ваъдадан кўра кўпроқ дўқ-пўписа иш берибди. Элликбошилардан кўпчилиги Эсохонни қўйиб, Мирзо Низомиддинни қўллаб-қувватлашибди. Эсохон тарафдорлари сайловни эртасига қолдиришиб, қандай қилиб бўлса ҳам кечаси элликбошиларни қайтиб ўз томонларига оғдиришини мўлжаллашибди. Лекин уларнинг бу нияти Мирзо Низомиддин тарафдорларига маълум бўлиб қолибди, улар ҳар эҳтимолга қарши тайёрлаб қўйилган эллик-

боши Абдусаломни ишга солишибди. Бу одам махов-хона элликбошиси экан, уни ҳеч қанақа сайловга чақиришмас экан. Бу сафар сайлов комиссияси Абдусалом элликбошини тасдиқлаб, берган овозини тан олибди. Шундай қилиб, Мирзо Низомиддин тарафдорлари эллик бир овоз, қарши томон эллик овоз олибди. Шу билан Мирзо Низомиддин Самарқанд қозиси бўлиб қолибди.

Катталарнинг гапларини тинглаб эканман, мен ҳам ҳаяжонланардим, бўри қулоғи овда, дегандек, сайлов натижаларини кута бошладим, умуман ўзимни бу курашнинг иштирокчиси деб ҳис этардим.

Мирзо Низомиддин қозиликка сайланиши билан жоҳил руҳонийлар юзларига шапалоқ егандай бўлиб қолишди. Ахир, бу таълим-тарбиянинг янги усулига кенгроқ йўл очилади, деган гап эди-да.

КРАХМАЛ ТАЙЁРЛАШ

Тиниб-тинчимаган дадам янги-янги корхона очарди.

Бир кун амакиваччаси Муҳаммад Ҳасан дадамни кўргани Курдистондан келди. У ўттизларга борган норғули, бақувват йигит эди, мабодо отни тақалаш керак бўлиб қолса, отни қозиққа боғламасдан уни деворга қисиб тақалайверарди.

Ўша йили Самарқандда крахмал камчил эди, бусиз косибларнинг иши битмасди. Отам крахмални ўзи тайёрламоқчи бўлди. Отам сомонхонага бешта хум қўйиб уларга буғдой солди, бинони иситиш учун у ерга печка ўрнатди, печкаларга қараш, уй ҳароратини кузатишни дадам Муҳаммад Ҳасанга топширди. У отга қарашдан бошқа иши йўқлигидан бу ишга жуда хурсанд бўлди.

Орадан бир неча кун ўтди, буғдойлар шишиб кетиб, хумлар ёрилди. Кутиб ўтиришга вақт йўқ эди, буғдой қуриб қолмасдан тезлик билан уни туйиб олиш керак эди.

Катта тунука тоғорани олиб кириб, ивигилган буғдойни тоғорага солишди. Муҳаммад Ҳасан оёқ яланг бўлиб тоғорага кирди. Ивиб турган буғдой унинг оёғи остида эзилиб, мағзи аталага ўхшаб қоларди.

Аммо бир тоғора буғдойни эзиш учун у камида икки соат овора бўларди, кейин уни икки қўллаб си-

қиб, тўппасини ажратарди. Бу хумдаги буғдойни эзиш учун ҳеч бўлмаса беш кун керак эди.

Мен ҳам бу эрмакка жуда қизиқиб қолдим, лекин буғдойни эзиш анча куч талаб қиларди, бу иш менинг қўлимдан келмасди.

Бир гал нимадир бўлиб, ойим мени ошхонага чакирди, гўшт қиймалайдиган машинада гўшт қиймалаб беришимни сўради. Менга бу иш ёқарди. Гўшт қиймалаб ўтирганимда миямга, буғдойни ҳам шу машинадан ўтказса бўлмасмикин, деган фикр келиб қолди. Гўшт қиймалашдан бўшагач, физиллаб бориб бир челақ буғдой олиб келиб, машинага солдим ва остига сопол шокосани қўйдим, ивиган буғдой машинадан осонгина ўтарди, мен ишим юришиб кетганидан суюниб, челақда кетма-кет буғдой ташидим, машинадан ўтказа бошладим. Хуллас, катта бир челақда хамир-симон атала йиғилиб қолди. Муҳаммад Ҳасан ҳамон ўз ишини давом эттирарди. Мен ҳам қувониб кетиб челақ-челақ буғдой ўтказардим. Дадам кўчадан келиб, ҳалиги аталадан озгинасини олиб, бармоқлари орасида эзиб кўрди, ишим натижасидан хурсанд бўлди, амакиваччасига гўшт қиймалайдиган машина ўрнатилган столни ошхонадан сомонхонага олиб боришни буюрди. Мен топган ихтиро Муҳаммад Ҳасанга ҳам маъқул тушди. Биз столга яна бир гўшт қиймалайдиган машина ўрнатдик.

Биз хуфтонгача ишладик, буғдойнинг ярмидан кўпроғини машинадан ўтказдик, Муҳаммад Ҳасан уларни сиқди, тўппасини челақда олиб бориб қуритиш учун бўз ва қоплар устига ёйдик. Қолган буғдойни ҳам икки кунда машинадан ўтказиб олдик. Меҳнатимдан хурсанд бўлган отам менга чўнтак соат олиб берди, мен соат занжирини янги камзулим тугмасига ўтказиб, уни гердайиб тақиб юрардим.

Тенгқурларим ичида биринчи бўлиб мен соат таққан эдим. Синфдошларим мендан соат неча эканини тез-тез сўрашар, танаффус вақтида эса, кўрсат, деб безор қилишар эди.

Отам крахмал орқасидан тузуккина пул ишлади, амакиваччасини ҳам хафа қилиб қўймади. Улар бир мавсумда бу ишни уч қатла бажаришди, аммо энди отам кулолларга хум буюрмай, катта-катта ёғоч бочкалардан фойдаланарди.

Шаҳар ва қишлоқ аҳли иззат-ҳурмат билан «табиб бобо» деб атайдиган Атоуллохон баланд бўйли, қора мағиз юзли, калта соқоли мош-гуруч, мўйлови қоп-қора, кенг пешонасини ажин босган, қаншари тўғри, сочини европаликлар сингари тараб юрадиган, қаърига тортган кичик кўзлари ўткир, нигоҳи ўтли киши эди.

У беморларни Қорабой оқсоқол маҳалласида, ўз уйининг иккинчи қаватида қабул қиларди. Табоватхона эртадан кечгача очиқ бўларди. Бу ерга кўп келган эдим. Айниқса, велосипед минишни ўрганаётган вақтларимда йиқилиб, у ер-бу ерим лат еганда, ўзимиздан ёки қўшнидан биронтаси оғриб қолганда, келиб турардим.

Табоватхона ичкарима-ичкари икки хонадан иборат бўлиб, деразалари тор кўчага қараган эди. Шифти паст, остига ғишт ётқизилган бу хоналар кўпроқ беморни қабул қилиш учун тор экани сезилиб турарди. Хоналарнинг шифти, деворларига бир хил чит тортилган бўлиб, эшик, деразалари ҳаво ранг бўёққа бўялганди. Икки хона ўртасидаги эшик мудом очиқ эди. Катта хона ёнида қабулхонадан уч зина баландроқ чоққина меҳмонхона ҳам бор. Бу уйча Атоуллохоннинг ҳам кабинети, ҳам тунаш жойи вазифасини ўтарди. Уйча эшигидан ҳовлига тушиларди.

Катта хонада беморларни ўтқазиш учун икки курси ва бир кресло қўйилганди, кичик хонада эса скамейка бўлиб, скамейкага ўн бештача одам тиқилиб ўтириши мумкин эди, улар деразага орқа ўгириб ўтиришганидан хонага ёруғлик кам тушарди. Қолган беморлар дарвозахонада, тор кўча деворлари тагида, маҳалла масжиди олдидаги ҳовуз атрофларида, ҳатто шу яқин ўртадаги чойхонада навбат кутиб ўтиришарди. Ҳар куни шу беморлардан лоақал ярми ҳам табибга учрай олмасди. Беморларнинг кўпчилиги узоқдан от-аравада, гоҳо яёв келишарди, ўзларини «табиб бобо»га кўрсатиш учун кунни шу ерда ўтказишар, кўпинча чойхоналар ва ҳатто карвонсаройларда ётиб қолишарди.

Маҳаллий бемор хотин-қизлар болохонага чиқмай, табибни ҳовли саҳнида кутишарди, аммо рус, армени, татар ва паранжи ёпинмайдиган бошқа аёллар болохо-

нага чиқиб, эркаклар қаторида кутиб ўтираверишарди. Кимни олдин, кимни кейин қабул қилишни Атоуллохоннинг ўзи ҳал қиларди. Агар беморлар ёки уларнинг ҳамроҳлари узрларини айтиб, тезроқ кўриб қўйишни сўрашса, у совуққонлик билан бундай дерди:

— Агар сабр қилолмасангиз, йўлингиздан қолманг, кетаверинг.

Аммо шифоталаб беморлар кета олишмасди. Улар ҳар қанча кутишга тўғри келса ҳам, тишларини тишларига қўйиб чидашарди, чунки уларга кўпгина жойларда «табобат» дўконларига эга бўлган табиблардан қора чақачалик наф йўқ эди.

Атоуллохонга ҳар хил беморлар мурожаат қилишарди. У турли-туман дардларни — тиш ва кўз, томоқ огриқ ва ички касаллик, бод, аёллар касаллиги, тери касаллигини даволарди. Бу касалликларни санаб саноғига етиб бўлмасди. Аммо кимки унга мурожаат қилса, шифо топмай қолмасди. У табиатан ўтакетган сусткаш эканига қарамай, ҳеч кимни ноумид қолдирмасди.

У беморлар билан ўзбекча, тожикча, туркча, афғонча, арабча гаплашарди. Ҳамма тилда ҳам махсус талаффуз билан гапирарди. Унинг ўзига хос талаффузда гапиришини бошқа ҳеч ким ўхшатолмасди. Унга тақлид қилишнинг деярли иложи йўқ эди. Мен баъзан тақлид қилишга уриниб кўрганман. Шунда Махдума куларди, аммо Аббос амаки далда бериб: «Тўғри, яшавор!» дерди. Лекин бу бари бир ўшандақа эмасди.

Катталарнинг гапларига қараганда, Атоуллохон ҳам янги илми табобатни, ҳам ҳинду таббот (тибет)ни, ҳам юнон илмини биларди. У баъзиларга ҳозирги докторларга ўхшаб дорига рецепт ёзиб берарди, аммо кўпгина беморларга ўзи дори тайёрларди. Унинг лотинча ва русча ёзилган рецептларига дорихоналарда бемалол дори бераверишарди.

Атоуллохон ҳеч кимга ишонмасдан, дори тайёрлаш билан шахсан ўзи шуғулланарди. У дорини жуда суст тайёрларди, турли кукунларни обдон аралаштирарди, эринмай керакли ҳажмдаги шишачани қидирарди, уларни бир неча марта тозалаб, ювиб-артиб дераза олдига тўнқариб қўяди, анчадан кейин келарди-да, ҳидлаб кўрарди, яна қайта-қайта юварди...

Аммо у беморларни жуда тез кўрарди. Юраги, ўп-

Касига қулоқ соларди, қорнини пайпасларди; жароҳатини яхшилаб ювиб-тозаларди-да, дори қўйиб боғларди ва уйга жўнатарди.

Беморларни ётқизиб кўриш учун қабулхонасида махсус столи бор эди. Стол устида даста-даста китоблар, турли-туман шиша, банкалар турарди. У беморнинг ҳали айтганимиздек юраги, ўпкасига қулоқ соларди, қорнини босарди ва дарҳол дардини топарди; баъзан жарроҳлик қиларди. Мен унинг жарроҳлик қилаётгани устидан икки марта чиқиб қолдим. Бир борсам, тепки бўлган бир ўзбек йигитни операция қилаётган экан. Бечора бемор азоб чекиб, бақирарди, аммо табиб уни бирпасда операция қилди, жароҳатни боғлади-да, уйига жўнатди, йигит тинчиб, ўз оёғи билан болохонадан тушиб кетди, ҳолбуки, мен уни дармонсизлик, оғриқдан йиқилиб қолади, деб ўйлардим. Шунинг учун Атоуллохон амакига бундай дедим:

— Бу йигитнинг жони жуда қаттиқ экан!

— Агар жароҳатининг дарди операция оғриғидан кучлироқ бўлмаганда эди,— деди Атоуллохон,— бу дардга чидаши гумон эди, аммо мен қайси касал қанчалик оғриққа чидашини биламан.

— Шунақа касалларни беҳуш қилиб қўйсангиз бўлмайдимиз?

— Бордию сен ўқиб, врач бўлсанг, беморингни беҳуш қилиб давола. Аммо мен наркозсиз операция қиламан.

Яна бир сафар мен велосипеддан йиқилиб, лабимни қаттиқ тишлаб олганимда, кўз ёшларим шашқатор бўлиб, Атоуллохон амакиникига келдим. Табиб яхшилаб лабимни ювди, жароҳатимга дори қўйди, кейин мени ёнига ўтқазди-да, ҳозир биттасини операция қиламан, шуни кўрасан, деди. Бирпасдан кейин қорнининг икки жойидан ўқ еган афғонни олиб киришди. Табиб ярқироқ асбоблар солинган қутисини олди олиб қўйди-да, ичидан симга ўхшаш бир нимани чиқарди, уни секин-аста жароҳатнинг ичига суқди. У то ўқни топгунча анча овора бўлди, кейин шу асбоб билан ўқни яранинг оғзига тортди ва омбирча билан олиб, полга ташлади. Ўқ оғир, катталиги олчадай келарди. Кейин, табиб жароҳатга қизил суюқлик қўйди, беморни бир ёнбошига ётқизиб, иккинчи ўқни ҳам олиб ташлади...

Операция бир соатча давом этди, шу вақт орасида ярадор худди оғзига сув олгандай, миқ этмай ётди. Фақат охирида табиб ундан бир нимани сўрагандагина тили сўзга келди.

Мен бу ярадорнинг чидам, бардошига ҳайрон қолдим, уйга келгач, ота-онамга, Аббос амакига сўзлаб бердим.

— Табибимиз барака топсин ишқилиб,— деди дадам.— Ҳамма иш қўлидан келади. У қорин ёради, қўлоёқни кесади. Ражаб миробнинг оёғини тиззасининг юқорисидан кесиб ташлаганида, ҳамма, мироб ўлади, деган эди, аммо жин ҳам урмади, мана ўзинг кўриб турибсан, ҳалиям қўлтиқтаёқ билан юрибди. Атоуллохон жуда моҳир табиб.

— Ҳа,— дедим мен отамнинг фикрига қўшилиб,— аммо одамни жуда кўп куттириб қўяди. Ҳамма бу ёқда кутиб, диққати ошиб турибди-ю, у киши ҳозир керак бўлмайдиган асбобларни сандиқларидан битталаб олиб, стол устига теради, латта ё пахта билан артиб, яна жойига қўяди. Баъзан китоб ва дориларини катта стол устидан кичик хонага ташлаб чиқади, столнинг чангини артади, кейин имиллаб яна ҳаммасини жойига ташийди...

— Агар у бирон нимани ҳикоя қилишга тушса,— деди Аббос амаки,— сўзларни шунчалик чўзиб, чайнаб айтадики, юрагинг тарс ёрилай дейди...

— Лекин у киши афгон тилида унақа гапирмайдилар,— дедим мен.

— Афгон тилида секин талаффуз қилиб бўлмайди, лекин булар майда-чуйда гаплар. Ҳар ҳолда ўзи яхши табиб. Эмизувчи аёлларнинг шишган сийнасини бир наштар уриш билан бўшатиб, бинойидай қилиб қўяди, бошқалар эса бир ой ёки бир неча ҳафтада ҳам тузатолмайди.

У бирор беморнинг олдига борадиган бўлса, доимо кулранг жун газламадан тикилган шим ва шу матодан камзулини кийиб борарди. Камзулининг тугмалари солинган бўларди, камзули устидан афгонча энли камар боғларди, икки ёнига икки қопчиқ осиб оларди. Бошига эса ҳаммиша пешовар салласини қўндирар, бошқа ватандошларига хилоф равишда салла печини калта қилиб ўрарди. Табиб йўлга чиқаркан, камарига маузери билан дудамасини ҳам тақарди. У

Ўзининг отидан бошқа отни сира минмасди. Баъзан уни қўшни шаҳарларга ҳам олиб кетишарди.

Дадам қачон унинг олдига бориб қолса, у беморларни куттириб қўйиб, отамни меҳмонхонага бошларди, кейин узундан-узоқ суҳбатга тушиб кетишарди. Беморлар кутиб қолиб, диққат бўлишини билган дадам тезроқ кетишга чоғланарди, лекин табиб ҳадеганда отамга жавоб бермасди, шу сабабдан дадам кундузи унинг олдига бормасликка ҳаракат қиларди.

Атоуллохоннинг ўғли ўттизинчи йилларда Тошкент медицина институтини, қизи эса медицина билим юртини тамомлади. Унинг ўзи бошқа ҳовлига кўчиб ўтди, ҳовлида катта қабулхона ташкил қилди. Ўз боғида эса кичик касалхона очиб, бошқа ёқдан келган беморларни шу ерга ётқизадиган бўлди.

Табибнинг ўғли билан бир мактабда ўқиган эдик. Табиб дадамга ҳамиша ўғлингни медицина институтига бергин, деб тайинларди. Дадам ваъда қиларди, аммо уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, деганларидек, ишлар бутунлай бошқача кўчди...

УСТАХОНА

«БЕБОЗОР»

Таътилнинг биринчи куни отам эрталаб барвақт одатдагидек бақириб, мен билан ойимни уйғотди. Мен сакраб ўрнимдан турдим, юз-қўлимни ювиб, дўконхонага қараб кетдим.

Дўконхона олдида бир талай одам йиғилиб турганди.

Мен халифа Абдураҳимнинг хотини билан ўглини кўрдим, улар юм-юм йиғлаб, дўконхона томон югуришарди. Мен уларнинг кетидан етиб бориб, йиғлашларини сабабини сўрадим. Абдураҳимнинг хотини овозини кўтариб:

— Вой, уйим куйди,— деди-да, югурганича дўконхона ҳовлисига кирди.

Дўконхона ҳовлисида одам кўп эди. Мен баджаҳл тоғамдан қўрқиб, ўзимни тезроқ дўконхона ичига олдим. Бу ерда ҳам одамлар уймаллашиб туришарди. Бироқ ҳеч ким ишламасди, мен кучим борича олдинга ўтишга уриндим. Бобом мени пайқаб қолиб, қўлини узатди-да, яқинига тортди.

— Ҳасанжон, сабр қил,— деди у,— сал тинчишин, ўтамиз. То бу одамлар тарқаб кетмагунча, ишлаб ҳам бўлмайд.

— Бобожон, нима гап ўзи? Шунча одам каллайи саҳарлаб дўконхонамиз олдида нимага тўпланишибди?

— Шошмай тур, ҳаммасини билиб оласан.

Бобом ҳар гапнинг тагига ўзим етиб олишимни истарди.

— Оқсоқол бобо келяптилар, оқсоқол бобо келяптилар!..— деб қичқиришди оломон ичидан. Шундан кейин, дўконхона хўжайини уста Саид ҳамроҳлигида Хайробод маҳалласининг оқсоқоли дабдаба билан ки-

риб келди. Оқсоқолнинг соқоли оқ, бошидаги салласи ундан ҳам оқроқ эди. Уларнинг кетидан оқсоқолнинг мирзаси, озгин, кўса, чопони ерга тегай деб турган киши йўргаларди. Мирза қаламдонини белбоғига қис-тириб олганди.

Оқсоқолнинг «Шотиршайтон» деган, ҳозиргача ўзи-дан бошқа ҳеч ким асли исмини билмайдиган йигити бугун пошнаси ингичка сариқ этик кийиб олганди, у бошида ҳаво ранг пешоварча салла, эғнида бичими тошкентча адрас чопон, белида — чап томонида заррин ғилофли, сопи кумуш шаҳрисабз пичоғи, ўнг томонида олти отар тўппонча, қўлида сир берилган ҳас-са борлигидан жуда ваҳимали кўринарди. Бу йигит ўзини машҳур афсонавий ботир деб билар ва ўрни кел-ганда катталарнинг фармони билан бировнинг салла-сини келтир деса, калласини келтиришдан ҳам тоймас эди. У доимо оқсоқолнинг оти олдида този сингари чопиб юарди.

Бугун ҳам югуриб дўконхона ҳовлисига кирди-да, амирона буюрди:

— Йўл беринглар!

Шотиршайтонни ҳамма биларди, шунинг учун ҳам-ма тисарилиб ўртадан йўл берди, зарбини татиб кўрган маҳалла болалари дарров ўзларини катталарнинг орқа-ларига олишди.

Оқсоқол, уста Саид ва ҳамроҳлари икки томонда турган одамларнинг саломларига алик ҳам олмай, хўжайиннинг уйига ўтиб кетишди..

Ҳамроҳларидан бири уста Саиднинг ўғли Ҳайдарқул сатанг эди, у бекорчихўжалиги, суюқлиги билан шуҳрат қозонганди. Эғнида қимматбаҳо беқасам, ус-тидан жужунча камзул кийганди, бошида асил пешо-варча салла, оёғида амиркон этик бор эди. Ҳайдарқул сатанг қўлида папироси тутаб турган ёқут мундштук билан гердайиб ўтиб борарди, бармоқларида қиммат-баҳо узуклар ярқирарди. Ҳайдарқул бойвачча отаси-нинг ишларига сира аралашмасди, умрини ўзига ўх-шаган олифта, суюқ йигитлар даврасида айш-ишрат-да ўтказарди, ноз уйқудан эрта турмасди, бугун ҳам у одатини тарк этмаслиги мумкин эди, бироқ кейин билсам, Бухоро сафаридан ҳозиргина қайтган экан. У укасидан отасининг қочоқ тўқувчилардан бири Абду-рахим халифадан ўч олиш мақсадида унга «бозорни

тақиқлаб» қўймоқчи бўлганини эшитиб, ошналари-нинг қистови билан бу маросимни томоша қилгани келган экан.

Шарқ кишиси учун бозорнинг нималигини биласизми ўзи? Нима, сиз бозорга фақат олди-сотди учун боришади дейсизми? Янглишасиз. Бозорда одамлар учрашишади, эшитган янгиликларини бир-бирларига айтишади, бозорда бировни кўриб, бировга ўзингни ҳам кўрсатасан, бозорда дўстинг билан бирга бир чойнак кўк чой ичишинг, лаззатли таомлардан ейишинг мумкин, бозорда сен ўзингни эркин, сипо ҳис этасан. Инсонни бозордан маҳрум этиш — демак, уни озодликдан, тенг ҳуқуқли жамоадан, иззат-ҳурматдан маҳрум этишдир. Мана шунинг учун ҳунарманд кишига бозорнинг тақиқланиши оғир жазо ҳисобланарди.

Кўчадаёқ суюқ бойваччани кўрган тоғам ёнидаги тўқувчилардан бирига томон энгашиб сўради:

— Манави суюқ бу ерга нимага келибди?

— Сира ақлимга сиғдиролмаяпман...

Бу гапни эшитган бобом баланд товушда нафрат билан деди:

— Отнинг ўлими — итнинг байрами...

Бобомнинг шериклари унинг бу қалтис гапини эшитишгач, хўжайиндан қўрқишиб, тескари қарашди. Улар ҳанг-манг бўлиб қолишганди; ахир, бобом доимо жуда хушмуомала, мулойим киши эди-да. Бойларнинг тувагини ялашда тенги йўқ маҳалла элликбоши-си бу гапни эшитди-ю, бобомга гина қилиб деди:

— Уста Мадризо, андишасизлик қилманг! Ё сиз ҳазрати шайх Саъдийнинг:

Бурчакда жим ўлтирган ул кимсаки гунгу кар,

Ўз тилин тиёлмаган одамдан кўра беҳтар.—

деганларини эшитмаганмидингиз?

Гарчи саводсиз бўлса-да, бировдан гапда қолишмайдиган бобом элликбошининг ўринсиз дағдағасидан гаши келиб, деди:

— Хўжайинларнинг адолатсизлиги, зулмини сиздек имонсиз лаганбардорлар раво деб биласизлар, шундай эмасми? Ота-боболаримиз бекорга: «Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди», демаганлар-да.

Элликбоши косиблар орасида гапини маъқуллай-

диган киши тополмай, худди калтак еб думини қисган итдек бир нималарни ғўлдираганча нари кетди.

Болаликдан бобомнинг қадрдони, ҳамкасби бўлган Ҳусайн бобо ишнинг охирини ўйлаб, кўрсаткич бармоғини лабига босди-да, бобомга «индаманг» дегандай ишора қилди ва паст товушда деди:

— Э биродар, ари инига чўп тиқиб нима қиласан? Ахир, ўзинг биласан-ку:

Киши қопмоқ азал итнинг ишидир,
Юзин бурган киши — оқил кишидир...

— Шошма, Ҳусайн!— деди бобом унга.— Дунёда қорадан ўтадиган ранг йўқ. Биз нимамиздан қўрқамиз? Умримиздан эллик йилини мана шу ноинсофлар эшигида камоли садоқат билан ўтказдик. Хўш, нима орттирдик? Ювила-ювила титилган кийимдан, оғилдан баттар кулбада ижарага ўтиришу бир неча минг танга қарздан бўлак нимамиз бор? Хўш, нимамиз борки, унинг андишасини қиламиз? Ўзинг бир қара, муштдай-лигидан ишлаб, элликка кирганида ҳам бу ноинсофларнинг чўнтагини тўлдирган бир бахти қаро меҳнаткашнинг бошига қандай кулфатлар солишяпти!

Оқсоқол, хўжайин ва бойвачча келгач, одамлар билан тўлиб-тошган ҳовлида шовқин-сурон босилган эди. Аммо гузар миршаби Мирзо Ёқуб қўрбоши ва ўнбоши билан тунги соқчилар икки қўли орқасига қилиб боғланган Абдураҳим халифани қоровулхонадан олиб чиқишлари билан яна ғала-ғовур кўтарилди. Абдураҳимнинг хотини, уч боласи ва кекса ота-онаси юзлари кўкариб, шишиб кетган Абдураҳимни кўришлари билан гапнинг тагига етишиб, дод-фарёд кўтаришди. Уларни тинчитишга ҳар қанча ҳаракат қилсалар ҳам, фойда чиқмади. Улар дод-фарёд солганларича шўрпешона банди томон талпинишарди.

Бу бечораларнинг жон ачитувчи нола-фиғонларидан уста Саид дўконхонасининг ишчилари қатори бугунги воқеа муносабати билан косиблар оқсоқолининг таклифига биноан бу ерга кирган қўшни дўконхона ишчилари ҳам ғазабланиб, шовқин-сурон кўтаришди. Миршаб билан оқсоқол ишнинг оқибати хунук бўлишини пайқаб ўзаро пичирлашиб олишди. Кейин, қорни катта Мирзо Ёқуб олдинга ўтди, у медали кў-

риниб турган кўкрагини керди, қимматбаҳо салла ўралган бошини орқага ташлаб, қўлидаги қамчини баланд кўтарди-да, деди:

— Ҳой одамлар, ғала-ғовурнинг нима кераги бор? Бу иш ҳукуматнинг иши. Ҳали-замон қозихонадан одам келади, қоғоз ёзади, икки киши Абдурахимни кафилликка олади, вассалом.

Бирдан одамлар, ҳатто Абдурахимнинг хонадони ҳам жим бўлиб қолди. Кўпни кўрган бобом паст овозда шерикларига деди:

— Бу бир найранг. Қари тулки устози иблисдан ўзи ўрганган шайтонлик илмини ишлатяпти.

Шу пайт оқсоқолнинг мирзаси ўнбошига бир хатча узатди. Ўнбоши ғизиллаб бориб отига минди-да, отни Хўжа Аҳрор дарвозаси томон чоптириб кетди.

Абдурахимнинг қўлларини ечиб қўйишди. Маҳалла мажсидининг имоми унинг олдига бориб:

— Халифа, дарров бориб хўжайин билан оқсоқолнинг қўлини ўпинг, «тавба қилдим» денг, шу билан иш тамом, вассалом!— деди.

Абдурахимнинг кекса ота-онаси, хотини домлага миннатдорчилик билдириб, халифадан бу жоиз амрни бажаришни илтимос қилишди.

Абдурахим тақдирига тан бериб, устанинг меҳмонхонасига қараб юрди. Бобом уни бу йўлдан қайтармоқчи бўлди, аммо Ҳусайн бобо бундай деди:

— Биродар, қўй, бу сен билан менинг қўлимдан келадиган иш эмас. Ҳаммамизнинг ҳам бола-чақамиз бор, уларни боқишимиз керак, шуни унутма.

— Баракалла! Баракалла!— деди унинг кетидан бораётган Саъдулла далда бериб.— Ҳаммамиз ҳам хўжайинни дуо қилиб яшашимиз керак. Ҳар кимдан ҳам хато ўтади...

Саъдулла уста Саид дўконхонасида оддий тўқувчи эди, лекин ўзини дўконхона бошлиғидан кам тутмасди; тўқувчилар уни «ўзимизнинг одам» деб, кези келса оқсоқолдан ҳам кўпроқ ўртага қўйишар — хўжайиндан бирон нимани илтимос қилишар эди, бунинг сабаби бор эди, албатта, у олгир одам бўлиб, истаган ишининг урдасидан чиқарди.

Хўжайинлар Саъдулланинг бу «ҳунари»ни яхши билишарди ва ундан ўз манфаатлари йўлида фойда-

ланишарди. У эса ўзига ишчиларнинг ҳам, хўжайинларнинг ҳам ишлари тушишидан ғурурланиб юрарди.

Бобом Абдурахим халифанинг катта ўғли Ғайбуллани имлаб ёнига чақирди ва секингина деди:

— Бориб қара-чи, Саъдулла қаерда ўтирибдикин. Агар дераза олдида ўтирган бўлса, бу ёққа чақир.

Ғайбулла кетиши билан дарвозадан қозининг ёрдамчиси — аълам кириб келди-да, тўғри меҳмонхонага қараб юрди.

— Қозининг мулозимига нима керак экан бу ерда?— деб сўрашди халифалар бир-бирларидан.

— Иш чатоқ бўладиганга ўхшайди,— деди бобом,— чамаси, Абдурахимнинг қарзларини икки ҳисса ёзиб-чизиб, бўйнига қўйишади.

Ишчилар Абдурахимни қутқариш учун бобом билан маслаҳатлашиб, унинг қарзини қисқа вақтда тўлаш шарти билан дўконхонанинг йигирма тўрт тўқувчисига баравар тақсимлашни хўжайинга айтиш мақсадида ўртага Саъдуллани қўймоқчи бўлишганди.

Худди шу пайт от туёқларининг овози эшитилди-да, Асад палиска* отини чоптириб ҳовлига кириб келди ва бақириб деди:

— Йўл беринглар! Йўл беринглар!

Одамлар эс-ҳушларини йиғиштириб олгунча бўлмай, ҳовлига отлиқ полициячилар отряди бостириб кирди. Уларнинг олдида шаҳардаги учинчи участка пристави штабс-капитан Шаблинский, унинг кетидан шахсий тилмочи Хисравхон келди. Пристав одамларга қараб русчалаб қандайдир буйруқ берди-да, охирида:

— Марш!— деб бақирди.

Одамлар унинг нима деганини тушунишмади, аммо ўзларини орқага, девор тагига олишди. Шундан сўнг, у таржимонга қараб бир нималар деди, гап орасида йиғилганларга олайиб қараб қўярди.

Қочоқ афғон шаҳзодаси Хисравхон чиройли бўлиб, ёши ўттизларда эди, эгнидаги ҳарбий кийимида погонлари ярқираб турарди, унвони мўйлови сариқ озғин приставникидан анча паст эди. Хисравхон приставнинг гапларини хотиржамлик билан ўзбек тилига таржима қилди, кейин тожикчалаб қўшиб қўйди:

* П а л и с к а — полициячи.

— Ишчилардан бошқа ҳамма бу ердан чиқиб кетсин!

Ногаҳон милтиқли бир неча рус полициячилари томда пайдо бўлди, уларни кўрган хотин-халажлар чувиллашиб, худди калхатдан ҳурккан товуқлардай ҳар томонга қочишди.

Пристав полициячиларга отдан тушишни буюриб, ўзи ҳам отдан тушди ва меҳмонхонага қараб юрди. Ҳовлидаги ва бошқа жойлардаги кишилар қўлларини кўкракларига қўйганларича саф тортиб, таъзим қилишди.

Пристав Абдураҳимнинг олдидан ўтиб бораркан, ўқрайиб унга қаради-да, тумшугига бир мушт солиб, сўқинди:

— Сукин сын!*

Маҳалла хотин-халажлари, болалар шоша-пиша ҳовлидан чиқишди. Ҳовлида уч дўконхона ишчилари ва Абдураҳимнинг қариндош-уруғларигина қолишди.

Шу пайт косиблар оқсоқоли — йўғон, новча Бобо Назри оқсоқол хона эшигида кўринди. Унинг кетидан қозининг мулозими, мулла мирзаси билан, полициячилар меҳмонхонадан чиқишди.

— Ҳой, халойиқ, жим бўлинглар! — деди оқсоқол. — Самарқанд вилояти губернатори жанобларининг буйруқларини эшитинглар! Губернатор жаноблари базозлар растасининг иккинчи гильдия** савдогари ва шойи тўқувчи дўконларнинг хўжайини жаноби уста Муҳаммад Саидбой бинни мулло Остонақул тўқсабонинг аризасини инобатга олиб, қочоқ Абдураҳимни қамоққа олиш тўғрисида амр берганлар. Вилоятдаги беш уездан келган маълумотга мувофиқ у бир юзу ўн тўққиз волостда икки йил қидирилган. Ниҳоят, оининг ўн бешида у Панжакент музофотидаги Сужина қишлоғида қўлга туширилган ва қуролли отлиқ конвой билан Самарқанд шаҳрига жўнатилган. Губернатор жаноблари уста Муҳаммад Саиднинг даъвосини кўриб чиқиш учун уни Самарқанд вилояти дорулқозисига ҳавола қилдилар. Энди дорулқози вакили косиблар

* С у к и н с ы н — итвачча.

** Г и л ь д и я — революциядан илгари катта савдогарлар учун уларнинг бойлигига ва қиладиган савдосига қараб белгиладиган даража (тарж.)

билан биргаликда даъвони қараб чиқиб, масалани ҳал этишади.

Мулла шойи тўқувчи касиблар жамиятининг қоида ва таомилига биноан қочоқ касиб-ишчиларга нисбатан қандай жазо қўлланишини сўради. Тўқувчилар оқсоқоли бундай ишчиларга «бозорни тақиқлаш» қоидаси борлигини айтди. Кейин, аълам уста Саиднинг даъвосида тилга олинган «бозорни тақиқлаш»нинг маъносини, «бунак» нималигини, «одамгарчилик» ва бошқа сўзларнинг маъносини сўради. Гарчи бу сўзларнинг маъноси кекса тўқувчиларга маълум бўлса-да, касиблар оқсоқоли ҳузур қилиб, тўқувчининг хўжайиндан олган асосий қарзи «бунак» аталади, деб тушунтирди. Тўқувчи қарзни бирор муносабат билан зарурат туғилганда, масалан, тўй-маърака, мол-мулк сотиб олиш, уйнинг нураган, йиқилган жойларини тузатиш, касал бўлиб қолиш ёки бир хўжайиндан бошқасига ишга ўтиш пайтларида хўжайиндан олади. Бу қарз, одатда, ишчи гарданида қолиб, борган сари ошаверади ва тўқувчини бир умр қулликда сақлайди. Одамгарчилик ҳам қарзнинг бир туридир, лекин бу қарз маълум муддатга, бир йилгача берилади. Агар ишчи муҳлат охиригача муғамбирлик қилмай, сидқидилдан ишласа, хўжайин бу қарздан кечади. Агар ишчи узрсиз бирон ишга келмаса қарз кечилмайди, аксинча, бунак устига қўшилади. Қарз беришнинг учинчи хили «пешхўрд», яъни қисқа муддатга берилган маблағни айтиладики, бу ҳафта ўртасида олинади ва ҳафта охирида хўжайин ишчига ҳақ тўлаётганда бу қарзни босиб қолади.

Аслини олганда бу яширин кишан эди.

«Бозор тақиқлаш»нинг маъноси шуки, агар бирон ишчи хўжайиндан қочиб кетса, уни тутиб олишади-да, «бозорни тақиқлашади» ёки озодликдан маҳрум этишади. Хўжайин қозининг ҳукми билан тўқувчини дўконхонага келтириб, узун занжир билан дастгоҳга боғлаб қўйишга, то қарзини бутунлай узмагунча ишлатишга ҳақи бор. Дастгоҳга боғланган бундай ишчи эртаю кеч устахонада бўлади. Бунда ишчи меҳнат қилиб қарзини узгандан кейин «бозор тақиқлаш»дан озод бўлади. Ана ўшанда бу ишчи хоҳласа, бошқа ишчилар қатори ишлайверади, истамаса, қаёққа борса, бораверади.

— «Бозори тақиқланган» киши қарздан қутула оладими?— сўради қозининг мулозими.

— Тақсир, бизнинг соҳамизда камдан-кам юз берадиган ҳодиса бу. Умуман, қарзини узиш учун у одам соғлом, умри жуда узоқ бўлиши керак. Кўпдан бери бизда тўқувчини бунақа жазолашмаганди.

— Хўш, энди, биз керакли ҳукм чиқарсак, бу қонунни тўқувчига нисбатан қўллайсизми?

— Албатта, тақсир, ахир, икки йилдан бери хўжайиндан қочиб юрибди.

Улар тирик инсон тўғрисида худди латта-путта ҳақида сўзлаётгандай гапиришарди. Ҳамма ташвиш-ҳаяжон билан тингларди. Оғир ва қайғули эди.

Қози ёрдамчиси ва оқсоқол шошилмай хонага кириб кетишди.

Полициячилар бошлиғи ҳовлидаги ишчиларга дарров дўконхоналарга киришарди, икки полициячига эса эшик олдида туришарди, ҳеч кимни чиқарманглар, деб буюрди.

Уч дўконхонанинг саксонга яқин ишчилари истаристамас дўконларига қараб кетишди.

Шу орада хонада қонунга хилоф ишлар қилинаётганди.

Кейинчалик бу воқеада иштирок этган қоровул қуйидагиларни айтди.

Косиблар оқсоқоли Бобо Назри:

— Абдураҳим халифа, хўжайиндан қанча қарзингиз бор?— деб сўради.

Абдураҳим бошини қуйи солиб, эшик ёнида турарди.

— Хўжайин биладилар,— жавоб берди халифа.

— Ҳаммасини жамласак, беш мингу тўрт юз танга бўлади, яна пича пешхўрд олганди,— деди уста Саид.

— Шу ростми?— сўради косиблар бобоси халифадан.

— Йўқ,— деди Абдураҳим.

— Хўп, ундай бўлса, ўзингиз айтинг, қанча қарздорсиз?

— Мен нимани айтардим? Хўжайинда дафтар бор, қани, дафтарни кўрсинлар-чи...

Уста Саид тоқчадан титилиб кетган эски дафтарни олиб, ўғли Ҳайдарқулнинг қўлига берди. Ҳайдарқул

титилган дафтарни олиб, истар-истамас очиб варақлади. Абдурахим халифанинг қарзларини топиб ўқиди. Абдурахимнинг бунаки уч минг олти юзу йигирма беш танга, бир йиллик одамгарчилик бир минг икки юз танга, пешхўрд тўққиз танга, яна ўн танга, кейин уч танга экан...

— Жами қанча бўлади?— сўради оқсоқол.

— Жами чиқарилмаган,— деди Ҳайдарқул.

— Чўтни ол,— деб буюрди уста Саид гузар оқсоқолининг мирзасига қараб.

Оқсоқолнинг мирзаси чўтни ўз олдига қўйиб ҳисоблади.

— Тўрт минг саккиз юзу қирқ саккиз танга.

— Одамгарчилик кечилмайдими, ахир?— сўради Абдурахим.

— Шунга яраша иш қилган бўлсанг, албатта, кечилади!— деди косиблар оқсоқоли.— Сен дўндириб қўйдингми? Йўқ!

— Нега узмас эканман, бир йилда чорак кам икки олчинлик рўмолдан уч маршрут* тўқишни бай қилиб берувдингиз, мен эса икки олчину чораклик рўмолдан уч маршрут тўқиб бердим! Бунинг устига, саккиз киши ташлаб кетган, тўрт йилдан бери тўқилмай ётган ишни ҳам менга қилдирдингиз-ку...

— Жим, тилингга зўр берма,— деди оқсоқол.

— Сен, ярамас, нима, мени аҳмоқ деб ўйловдингми?— деди уста Саид.— Одамгарчиликни узиш учун роса бир йил ишлашинг керак эди. Сен бўлсанг қурбон ҳайити куни қочиб кетдинг-ку!

— Қурбон ҳайитидан кейин ҳеч ким ишга келгани йўқ, бир ўзим қандай қилиб ишлайман.

— Ҳамма ишлади, фақат сен, муттаҳам, қайтиб ишга келмадинг.

— Сўранг, шерикларимни чақириб сўранг,— деди Абдурахим қози ёрдамчиси билан оқсоқол Бобо Назрига юзланиб.— Бобо, ахир сиз биласиз-ку, нега индамайсиз? Хўжайин бизга ўтин, кўмир бермадилар, Саъдулла халифани ўртага қўйдик, хўжайиннинг ўзлари ўтин, кўмир йўқ, ўт ёқишга ҳали эрта, дебдилар. Шерикларим «омин, оллоҳу акбар» қилиб дўконхоналарни қулфлашди, калитини элтиб, худди мана шу

* М а ш р у т — дастгоҳга ўрнатилган арқоқ.

бойваччага, — у Ҳайдарқул бойваччани кўрсатди, — топширишди-да, кетишди. Нега бир мени айблайдилар?!
Уста Саид косиблар оқсоқоли қулоғига бир нима деб пичирлади, кейин яна Абдурахимга ёпишди:

— Бошқаларни ҳам сен ярамас йўлдан урдинг, дўконхонамни роса бир ой тўхтаттириб қўйдинг. Сен кўрнамак, юзсиз! Тайёр ишни ҳам дўкондан чиқармай ташлаб кетдинг, йигирма тўрт рўмол расво бўлди. Ушаларнинг пулини ҳам сендан ундираман. Сен ҳаёсиз, мени хонавайрон қилмоқчи бўлдинг...

— Утинаман, бобо, — деб оқсоқолга яна мурожаат қилди Абдурахим, — инсоф қилинглар, агар бу одамни ўз майлига қўйсанглар, раҳматлик ота-оналарига сарфланган нарсаларнинг пулини ҳам мендан ундирадиганга ўхшайди. Дўконхоналари ётиб қолган бўлса, ўзларининг айблари билан ётган. Рўмоллар доғ бўлгани тўғри, чунки чакка ўтган, у киши бўлсалар томни тузаттирмаганлар. Ахир, шундай қаҳратон қишда ўтин, кўмирсиз ишлаб бўларканми? Хасислик сал эви билан бўлсин-да...

— Оғзингни юм, ҳаёсиз! — деб қичқирди қўрбоши. — Уста-Саиднинг даъволарини ёзинг, мирза, — буюрди у мирзага юзланиб.

Мирза қамиш қаламни ҳўллаб ёзишга тушди.

Бу орада Ҳайдарқул ва унинг дўстлари пристав билан болохонага чиқишди. Бу ерда аллақачон ясалган дастурхон уларга маҳтал эди: барра кабоб дейсизми, иссиқ нон, турли-туман ичимлик, ширинликлар дейсизми — ҳаммаси дастурхонда муҳайё эди.

Уста Саид узилган одамгарчиликни ҳам, дўконхоналар бир ой ишламаганда кўрилган зарарни ҳам ҳисоблаб чиқиб, асосий қарз бунак устига қўшилишига эришди. Бу орада дўконхонада бир минг беш юзу ўттиз олти рўмол тайёрланиши, рўмолларнинг ҳар бири уч тангадан фойда келтирса, жами тўрт минг олти юзу саккиз танга бўлиши чўтга солиниб, бечора халифанинг қарзи устига қўшилди. Бунга ҳам қаноат қилишмай, гўё Абдурахим кетиш олдидан дастгоҳда қолдирган ҳалиги доғ босган рўмолларни ҳам баҳолашиб, жами уч юзу саксон тўрт тангага чиқаришди.

— Яхшилаб ўйлаб қаранг, хўжайин, тагин бирон нима эсингиздан чиқиб қолмадимми? — деди Абдурахим халифа аччиқ алам билан.

— Сен бекорга заҳарханда қиялпсан! Мен чиндан ҳам шойи тўқийдиган дастгоҳларни унутаёзбман. Ахир, улар ҳам тўхтаб қолганди-да. Ана шу дастгоҳларнинг даромади ҳам икки минг уч юзу тўрт танга бўлади, иннайкейин, парасони* ҳам бор. Ҳаммаси қанча бўлади?— деди уста Саид мирзага юзланиб.

— Ўн бир минг тўққиз юзу қирқ тўрт танга.

— Ана энди бу маблағнинг фойдасини рус савдо-саноати банкаси парасони юзасидан йилига ўн икки парасондан ҳисобланг.

— Неча йилга зарб урай?— сўради мирза.

— Ўтган икки йилу икки ойга, яна то қарзини узиб тамомлагунгача.

— Ўтган йилларникини зарблаш осон, аммо келгусини қандай ҳисоблайди киши?— деб иккиланди мирза.

— Бошингизни қотириб ўтирманг, мирза,— деди оқсоқол,— жами маблағни ўн икки минг танга денгу, парасонини чиқараверинг...

Мирза ҳаммасини чўтга ташлаб, ниҳоят, бошини кўтарди-да:

— Ўн беш мингдан ортиқ бўлади...— деди.

— Жуда соз.

Ҳеч ким Абдураҳимнинг эътирозига қулоқ солмади, мирза томонидан тузилган жарима рўйхати полицияга топширилди...

Шу пайт устахонага Саъдулла кириб келди. У тўқувчиларнинг ўз шериклари қарзини тўламоқчи эканликларини амалдорларга етказиши керак эди, энди қайтиб келганди.

— Хўжайин рози бўлмадилар. Халифанинг қарзи сизлар ўйлагандан анча кўп экан, устига устак, катталар ҳам унашмади...

— Ўлгудай очкўз!

— Бир пулини ўн пул қилиб ундирмаса тинчимайди.

— Кўзи ўлганда тўяди!— дейишди ишчилар.

— Ҳар қалай, қарзи қанча экан?— сўради тоғам.

— Ўн беш мингдан ортиқ.

— Нима?! Ким айтди? Ахир, унинг қандай ишлаганини биламиз, кўрганмиз-ку.

Саъдулла чурқ этмади. У ғазаб билан тикилиб турган косиблар орасида ўзини ноқулай ҳис этди, қўл

* Процент (Тарж.)

ювиш баҳонасида дўконхонадан жўнаб қолмоқчи эди, лекин тоғам этагидан тутиб қолди-да, деди:

— Саъдулла, гапимга қулоқ сол, сен қачонгача хўжайиннинг товонини ялайсан? Ҳозир бориб хўжайинга айт: «Ражаб кўр, хўжайиндан бир пул ҳам қарзим йўқ, деди, агар хўжайин Абдурахимнинг қарзи қанчалигини унутиб қўйган бўлса, бир дўконхона одам билади. Шу қарз қанча бўлса ҳам халифалар бўйнига олади. Агар хўжайин йўқ деса, бир ўзим шу кундан бошлаб, Абдурахим халифа билан иккимиз то қарзни узгунча ишлаймиз. Хўп деса хўп, агар йўқ деса, ўзидан гина қилсин».

Тўқувчилар одатда камгап тоғамнинг ҳаяжонли сўзларини эшитишлари билан жўшга келиб, бир овоздан дейишди:

— Хўш, биз-чи? Нима, бизда ор-номус йўқ эканми? Бир уйнинг куйгур золим бир камбағал меҳнаткашни шунчалик ер билан яксон қилса, қараб тураверамизми? Бу шўринг қурғурнинг хотини, бола-чақаси нон, деб кимнинг эшигига боради?

— Йўқ, биродарлар, у замонлар ўтиб кетди! Биз ҳам ўз иш ҳақимизни Абдурахимнинг қарзига тўлаймиз!

— Агар индамасак, хўжайин бир кунмас, бир кунни бизнинг бошимизга ҳам шу кунни солади!

— Кейин ўзингиз қандай қилиб кун кечирасиз?— деб сўради ишчилардан гўё ғамхўрлик қилгандай дўконхона оқсоқоли Аҳрорқул.

— Биздан хавотир олма! Қўлимиздан иш келади, бир амаллаб кунимизни кўрармиз!

— Аҳрорқул халифа, сиз ҳам Саъдулла халифа билан бизнинг номимиздан вакил бўлиб, хўжайин билан катталарнинг олдига кириш. Бир ўзини катталарнинг салобати босиб қолмасин,— деди бобом.

— Йўқ, мени қўйинглар, уста Мадризо,— деди Аҳрорқул халифа,— мени ҳозир безгак тутяпти... Қани, энди бир пиёла чой бўлса...

— Э, қўйинглар, оғзи ботир бўлгани билан юрак борми унда,— деди Ниёз. Бу туркман йигит ёшлигидан шу дўконхонада Абдурахим халифага шогирд тушган бўлиб, ҳозир қўли гул халифа ҳисобланарди.— Бу гиёванднинг қўлидан нимаям келарди? Бунақалар ёнбошлаб олиб қуруқ гап сотишдан бошқа нарсани

билишмайди. Хўжайинларнинг олдига мен ўзим бо-
раман.

— Полициячилар сени бу ердан чиқаришмайди. Қўй, ундан кўра Саъдулла халифа бориб, косиблар оқсоқолини чақириб келсин. Уша киши келса, сени ҳам қўшиб юборамиз. Дарҳақиқат, Саъдулла халифа фақат дўконхонада бақиришни билади, хўжайин олди-да, катталар олдида бу ҳам мум тишлаб тураверади.

Бу таклиф Саъдуллага маъқул тушди, у хижолатли топшириқдан қутулганига ичида севиниб чиқиб кетди.

Мен дераза токчасига чиқиб ўтириб олганимдан уста Саиднинг меҳмонхонасида нималар бўлаётганини деразадан бемалол кўриб турардим. Саъдулла жойига бориб ўтирдию, косиблар оқсоқолига ҳеч нима демади. Кекса мирза бир оёғи билан тиззалаб ўтириб, ўнг тиззасига бир даста қоғозни қўйиб олганча, қамиш қаламда нималарнидир ёзарди. Анча вақтдан сўнг, Саъдулла энгашиб, оқсоқолнинг қулоғига бир нима деди. Бобо Назри бошини қуйи солиб, анчагача хаёл суриб ўтирди. Ниҳоят, ўрнидан турди. Мен унинг хатти-ҳаракатларини кузатиб ўтирардим. У, афтидан, дўконхонага борайми-бормайми, деб иккиланарди. Ахири истар-истамас дўконхона томонга қараб вазмин қадам ташлади. Унинг юзи нохуш эди.

Бобо Назри (илгари уни оддийгина Назри халифа дейишарди) ўрта бўйли, соқол-мўйлови мош-гуруч, емишларга бориб қолган киши эди. У доимо банорас нусха беқасам чопон кийиб, бошига катта оппоқ салла, белига кўк фўта ўраб, олча ёғочидан ҳасса тутиб юрарди. У имзо ўрнига номи ва мансаби ўйиб ёзилган узугини босарди.

Оқсоқол дўконхонага киргач, супага ўтирди, одатдаги «омин, облоҳу акбар»дан сўнг, бошқалардан камроқ, дўконхонадагилар ичида ёши каттароқ Аҳрорқул халифадан кўпроқ ҳол-аҳвол сўраб, ниҳоят, ишчиларнинг муддаосини суриштирди.

Аҳрорқулдан ишчилар Абдурахимнинг қарзини тўлашга қатъий жазм этишганини эшитгач, оқсоқол: «Хўп, бўпти, кўрамиз» деб гапни калта қилиб чиқмоқчи эди, лекин тоғам билан туркман Ниёз халифа унинг йўлини тўсишди, бориб таклифларини айтишни ундан талаб қилишди.

— Келинг, мен сиз билан бора қолай,— деб таклиф қилди Ниёз.— Қароримизни хўжайинга ўзим айта қоламан.

— Йўқ, йўқ, болаларим,— безовталанди оқсоқол.— Бу яхши бўлмайди. Мен ҳаракат қилиб кўраман, болаларим, агар ҳеч иш чиқмаса, билганларингни қилинглар.

Косиблар оқсоқоли кетди.

— Негадир бугун унинг ўзини тутиши менга ёқмаяпти-да,— деди бобом.

— Ўзимиз ёпирилиб бориб, гапимизни катталарга маъқуллатамиз,— деди ҳисорлик Абдусалом халифа. У илгари олача тўқиб, ҳозир шойи тўқирди.

— Келинглар, бирдан ёпирилиб чиқамиз,— деди уни қувватлаб Нўъмонжон.

Дўконхона ари уясига ўхшарди.

Полициячилар ташвишга тушиб қолишди. Улар ёнига ўнбошиси келди, нима гаплигини билиб, таржимонни чақирди.

— Таржимон жаноблари, буларга тушунтиринг, дўкон остонасидан ҳатлашмасин, тушунтиринг. Ким рухсатсиз чиқса, отилади.

Дўконхона жим бўлиб қолди. Ҳамма яна дераза олдида тўпланиб, хона ичида юз бераётган воқеани кузата бошлашди.

Бобо Назри меҳмонхонага кирганда, ҳукмнома ёзиб бўлиниб, муҳрлар босилганди, фақат Самарқанд шаҳар тўқувчилари оқсоқолининг муҳрига маҳтал эдилар. Бобо Назри ҳеч қандай эътироз билдирмай, бармоғидан муҳрини олиб, босди.

Кейин, мирза кўзойнагини тўғрилади ва дераза олдида туриб ҳукмни ўқий бошлади.

«Бисмиллоҳи раҳмони раҳим.

Мен, халифа Абдураҳим, панжакентлик тўқувчи халифа Шермуҳаммад ўғли, қирқ тўққиз яшар, баланд бўйли, озгин, патаксоқол, қўй кўз, чўтир, қамарий ҳижрийнинг 1325 санаси сафар-ул хайр ойининг ўнида, яъни мелодий бир минг тўққиз юзу етти сананинг ўн олтинчи февралида Самарқанд вилоятининг ҳазрати Шоҳи Зинда қитъасининг дорулқазо ваколоти маҳзариди ҳозир бўлиб, полиска минтақаси бошлиғи миршаб Мирзо Ёқуб қўрбоши, даҳа оқсоқоли мулла Абдухолиқ оқсоқол, косиблар оқсоқоли бобо Назри

жаноблари ҳузурларида, жами мўътабар зотлар гувоҳлигида шунга иқрори шаръий бўламанки, мазкур тарихда Бухоройи шарифда зарб этилган кумуш маблағдан ўн беш минг олтмиш тўрт танга, яъни...»

Мирза ҳукмнинг шу ерига келганда, чол билан кампир, келини, набираларининг фарёди кўкни титратиб юборди:

— Илоҳи, уйинг куйсин, золим!

— Иллоҳи, бедаво дардга учрагин, гўрингда тўнғиз кўпгур!

— Еганинг заҳари қотил, кийганинг кафан бўлсин!

— Ҳайда, йўқ қил уларни!— деб буюрди оқсоқол маҳрамига.

Шотиршайтон югуриб ташқарига чиқди-да, чолни, Абдураҳимнинг отасини даст кўтариб, кўчага чиқариб ташлади.

Ҳовлининг бир бурчагида ўтирган Абдураҳим халифанинг қари онаси, хотин ва болалари юм-юм йиғлашарди. Абдураҳимнинг ўзи эса сурат бўлиб қотиб қолганди.

— У ёғини ўқинг, мирза,— деди аълам мирзага.

Мирза яна ўқий бошлади:

— «...Рус тилосидан икки минг икки юзу эллик тўққиз сўм қарздорман. Мен олтмиш икки ёшли, мўйсафид, кўк кўз, новча уста Муҳаммад Саидбой бинни Остонақул тўқсабодан бўлган бу қарзимни индалқудрати имкон ҳар куни, йил-ўн икки ой ишлаб ё бира тўла, ё секин-аста узаман. Агар юқорида кўрсатилган тарихдан сўнг ўтган бир йил ичида қарзимни уза олмасам, йилига бир минг саккиз юзу ўн икки танга, яъни, икки юзу етмиш бир сўм саксон тийинга тенг келадиган парасони ҳам қарзим устига қўшилсин.

Мадъюни мушорун илайҳнинг муҳри йўқлиги ва саводсизлиги сабабли, унинг ўзи берган ваколатга мувофиқ бу ҳукмномага қўлим қўйдим...»

Ундан кейин, қози мулозими, мулла, оқсоқол, кошиблар оқсоқоли ва гувоҳлар имзо чекишганди.

Бу ҳукмнома бахтсиз Абдураҳим учун ўлим ҳукмидай гап эди, у бунга эшитдию, ерга ўтириб қолди.

— Ҳа, Абдураҳим, устага бирон гапинг ё илтимосинг борми?— сўради гузар оқсоқоли.

— Мен нима ҳам дердим, оқсоқол бобо?! Пичоқ

қўлингизда, хоҳлаганча бўғизлайверасиз-да. Мен гапирганим билан кимга ҳам маъқул бўлади? Ҳамма ерда ҳам хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин, бойларнинг гапи маъқул экан...

— Бу сафсаталарни қўй, аҳмоқ!— деди дўқ уриб миршаб.— Бирон илтимосинг бўлса айт, беҳуда гаплардан нима фойда?

— Бунақа илтимослардан кимнинг муроиди ҳосил бўлибдики, менинг илтимосим бажарилса, шу улуғлар олдида устага фақат бир саволим бор. Агар рухсат берсанглар...

— Тезроқ айт, бу одамларни куттириб қўйма!

— Ҳалолу пок меҳнат қилиб узган одамгарчиликни ҳам зиммамга қарз қилиб ёзибсизлар. Хайр, майли. Тўғри, дўконхона бир ой ишламади, чунки сиз уни иситишдан бош тортдингиз. Биз норозилик тариқасида ишламай, қайтиб кетдик. Кейин шерикларим қайтиб келди, фақат мен келмадим...

— Гапни кўпайтирма, қисқароқ... Муддаонгни айт,— деди уста Саид дағдаға билан.

— Хўп, қисқароқ қилсам, йигирма тўрт дона рўмол чаккадан доғ бўлибдию, товонини мен тўлайманми? Ишчилар қачондан бери дўконхоналар томига қарайдиган бўлиб қолган, ахир?..

— Сен тайёр нарсани дастгоҳдан олмасдан кетиб қолгансан, шунинг учун айбдорсан!— деди бақириб уста Саид.

— Иннайкейин, сиз...

— Бу гапларинг ортиқча,— деди аълам.— Сен асосий қарзингга иқрор бўлдинг, қолганлари уста кўрган зарарлар бўлиб, сенинг гарданингга ёзилди. Агар норози бўлсанг, маҳзари шариатда даъво қилишга ҳақинг бор, йўл очиқ. Ҳозир устанинг даъвоси шоҳидлар гувоҳлигида исботланди. Демак, сен шу пулни тўлашинг керак, вассалом.

— Қозию, қозихона қачон бечораларнинг арз-додига етибдики, энди менинг арз-додимни тингласа? Ҳаммангиз ҳам бир гўр — порахўрларсиз...

Абдурахимни гапини тугатгани қўйишмади.

— Олиб кет, бу юзсизни!— деб буюрди қўрбоши Шотиршайтонга. Кейин, аъламга юзланиб сўради:— Тақсир, бундай беадабга шариат қандай жазони раво кўради?

— Шариат пешволарига беодоблик қилган кишини ўн бир қамчи урилади.

Шотиршайтон билан икки полициячи Абдурахимни дўконхона орқасидаги ҳовличага олиб ўтишди-да, дарахтга боғлашди. Ўнбоши буюрди:

— Елкасини яланғочлаб, бошланглар!

Икки полициячи икки томонда туриб олиб, навбатма-навбат унинг орқасига қамчи тушира бошлашди. Бечора халифа оғриқдан илондек буралса ҳам, аммо овозини чиқармас эди. Ҳолбуки уч-тўрт қамчидан кейиноқ териси шилиниб, қон оқа бошлаганди. Жазо тамом бўлгач, полициячилар Абдурахимнинг йиртиқ чопонидан пахта олиб, қонини артиб-тозалашди, кейин қамчинларини ҳовузда ювиб, арқонни ечиб, уни полициячилардан бошқа ҳеч ким қолмаган хонага олиб келишди. Уста Саид ҳаммани уйига таклиф қилди.

Бу орада қосиблар оқсоқоли, маҳалла оқсоқоли ва Саъдулла ҳовлида ўтириб маслаҳатлашишди.

— Энди қосиблар тўполон кўтаришмаса эди, деб кўрқаман,— деди маҳалла оқсоқоли.

— Ҳа, айниқса, анави туркман билан Ражаб кўр тутақиб туришибди.

— Йўқ, уни қўявер,— деди Саъдулла.— Ҳаммасидан хавфлиси Нўъмон, сувни лойқатиб, ўзи бир четга чиқиб тураверади. Русчаниям билади, газетаям ўқийди. Хўжайиннинг ўзи ҳам ундан чўчийди.

— Учови ҳам яхши ишлайди,— деди оқсоқол.— Улар хўжайиндан қарздор эмас, кетиб қолишмасин, деб хўжайиннинг ўзи улар атрофида парвона бўлади. Бунақаларни қаёқдан топади. Лоақал биронтасини геллаб беринг, деб менга жуда катта ваъдалар беришди. «Қанча сўрашса, айт, мен розиман» дейишди. Улар исташмаяпти.

— Буларнинг бошлиғи ўша баланд бўйли чол, бахмал тўқувчи уста Мадризо,— деди Саъдулла.

— Э-э... уни авлиё десанг-чи,— деди оқсоқол.— Бунақа уста бошқа йўқ. Уста Саиднинг дўконхонасини дўконхона қилиб турган одам ўша-да. Айтишларича, у бир вақтларда бутун қуръоннинг хатини қора шойига тўқиган экан. Хўжайини шу чойшабни олти минг сўм тиллага пуллабдию, кейин яна арзон сотиб қўйдим, деб пушаймон қилибди.

— Эшитишимга қараганда, — деди Саъдулла, — у икки марта ҳажга бориб келган экан, аммо ўзини ҳожи дейишларига йўл қўймас экан.

— Ҳаммаси тўғри, — деди оқсоқол. — Айтишлари-ча, саллафуруш савдогар бир савдогар билан гаров ўйнаб ютибди. Гап бундай экан: шу чол тўқиган саллани ёзишибди-да, устидан бир офтоба сув қуйишибди, шунча сувдан лоақал бир томчиям ўтмабди! Саллафуруш билан баҳслашган савдогар бундай бўлишига ишонмасдан бир бўрдоқи қўй ютқизибди!

— Шундайликка шундай, ажойиб уста, — деди Бобо Назри, ўзи бобомни шунчалик мақтаб юборганига энди пушаймон еган оҳангда. — Шунча йил яшадю, нима кўрди? Ўлиб кетса, ундан нима қолади?

— Ундай деманг, бобо, уста усталигича қолади, уни эслаб юришади, — деди Саъдулла хаёл суриб, бу сафар у чин юракдан гапирди.

— Умуман, уста Саиднинг дўконхонасида нўноқ ҳалифа йўқ, — деди маҳалла оқсоқоли ҳасад қилиб. — Толеи баланд экан, ўғли қанчалик совурмасин, давлати йилдан-йилга зиёда бўлиб кетяпти, қачон қарсанг дўкон олди харидорлар билан тирбанд. Ҳатто, Кавказ, Қримдан келадиган савдогарлар ҳам худди тил бириктиришгандай ўшанинг олдида уймалашади. Қўлида ҳамма нарса бор! Бир неча катта ҳовли, боғ, дўконхоналар, сарой, ҳаммом, магазин...

— Хўп, майли, буларни қўйиб турайлик, — деб хўрсинди Бобо Назри, — ишдан гаплашайлик. Абдураҳимнинг шериклари унинг оёғига кишан урдиришга қўйишмайди. Иннайкейин, бу ердан эсон-омон чиқиб кетишимиз ҳам гумон.

— Кишан урилмаса, жазо ҳисобга ўтмайди-ку, кишан солмасак, яна қочиб кетади, кейин биз жавоб берамиз.

— Аслида, бола бечора унчалик айбдор ҳам эмас, — деб қистиришга уринди Саъдулла. — Иннайкейин, шунча қарзни қандай узади? Ҳар ҳафта қарзнинг ўзи у ёқда турсин, фойдасининг ўзидан эллик тўрт танга тўлаш керак. Жонини жабборга бериб ишласа, нарисин билан қирқ танга топади. Хўш, кейин ўзи нима ейдию, хотин, бола-чақаси нима ейди? Ахир, етти жон, ўзи ҳам бор, ҳазил гапми!

— Бўлар иш бўлди, энди тўқувчиларни тинчитиш

керак,— деб Саъдулланинг гапини бўлди оқсоқол.— Уларга хўжайин сизларнинг таклифларингни ўйлаб кўришга ваъда берди, деб айтиш керак. Улар хотир-жам бўлиб тарқаб кетишсин, кейин, кечқурун Абду-рахимга кишан урамиз.

— Бўлмаса Абдурахимни қаерда сақлашади?— деб сўради Саъдулла, у ўзини Абдурахимнинг ўр-нига қўйиб кўрдию, эти жунжикиб кетди.

— Шу ерда, дўконхонада тураверсин. Қани, кет-дик. Кечқурун келамиз.

Улар ҳовлидан чиқиб кетишаётганда, дўконхона-га қамаб қўйилган тўқувчилар уларни кўриб тўполон кўтаришди:

— Қаёққа кетяпсизлар? Бу ёққа келинлар, қан-дай қарорга келганларингни айтинлар!

Бобо Назри дўконхонага киришга мажбур бўлди, ҳаяжонланган тўқувчилар уни ҳар томондан ўраб олиб, савол бера бошлашди:

— Қандай қарорга келдинглар?

— Абдурахимни қачон қўйворишади?

Бобо Назри бобомга қараб деди:

— Уста ака, манавиларингизни сал тинчитинг. Жоним ҳалқумимга келди. Хўжайинни кўндириш осон эмас.

Бобом, жиминлар, деб ишора қилди, кейин сў-ради:

— Хўш, Абдурахим нима бўлади?

— Оқсоқол, ҳозирча бир қарорга келганимиз йўқ деди, ишни яна бир қараб чиқамиз, ҳаммасини ўйлаб кўрамиз, ана ўшанда...

— Хўш, кейин-чи? Бу ҳақиқатга ўхшамайди,— деди Нўъмонжон.— Бундан бир яхшилик чиқмайди. Зиёфат устида ҳеч ким хўжайиннинг гапини икки қилмайди-да.

— Менга ишонмасанлар, ишонманлар!— деди Бобо Назри ранжиган кўйда ва ташқарига йўл олди.

— Йўқ, ҳурматли зот,— деди бобом уни тўхта-тиб,— бизни бу ерда оч-наҳор қачонгача ушлаб тури-шади? Айтинг, бизни қўйиб юборишсин!

— Хўп,— деди Бобо Назри.— Лекин улар менинг гапимга қулоқ солишмаса керак.

— Сиз розилик бермасангиз, Абдурахимнинг оё-ғига кишан уришга кимнинг ҳадди сиғади?

— Уста, ўзингиз тушунасиз, ё ҳа, ё йўқ дейиш учун бу ердан кетишим керак. Ё сизларнинг қаторларингга кириб тураверайми?

— Йўқ, майли тезроқ бориб уларни кўндирилинг.

Бобо Назри ўзига муносиб бўлмаган алфозда шоятанича дўконхонадан чиқди. Унинг эшик олдидаги соқчиларга:

— Битта-яримтаси ёзилгани чиқмоқчи бўлса, йўқ дема, ахир булар банди эмас-ку!— деганини эшитдик.

— Бобо, бу гапни ўнбошига айтинг,— деб эътироз билдирди полициячи.

Оқсоқол ўнбошини чақириб, унга бир нима деб пичиради. Ўнбоши соқчиларга тўқувчиларни қўйиб юборишни буюрди. Секин-аста тўқувчилар тарқала бошлашди. Фақат менинг бобом, Ражаб тоғам, Нўъмон ва Ниёз қолишди. Нўъмонжон менинг олдимга келди-да, секингина:

— Ҳасанжон, сен кечгача шу ерда, токчада бекиниб ўтира оласанми?— деб сўради.— Биз сенга нон келтириб берамизу, дўконхона эшигини ташқаридан беркитиб кетамиз. Қўрқмайсанми?

Мен унга гина қилгандай қарадим.

— Хўп, яхши, яхши,— деди Ниёз,— ботирлигингга ишонамиз. Сен Абдурахимни қачон қаерга олиб кетишларини ё кимлар келиб, нималар қилишини кузатгин. Биз кечроқ, қоронғи тушганда келиб сени олиб кетамиз, қўрқма, хўпми?— деб бошимни силаб қўйди.

Мен сира қўрқмасдим. Аксинча, ўзимни кучли, дадил ҳис этардим. Менга ишонишди. Иннайкейин, дўконхонамизда нимадан ҳам қўрқардим?

Улар менга нон билан пича майиз келтириб беришди-да, дўконхонани ташқарисидан қулфлаб кетишди. Ҳовлида ишчилардан ҳеч ким қолмаганди. Мен токчага чиқиб, меҳмонхонада нималар бўлаётганини кузата бошладим. У ерда ўнбоши полициячилар билан ўтирарди. Кейин, ҳали эшик олдида турган икки соқчи икки катта челақда ош олиб кирди. Полициячилар ошни тушира бошлашди. Шунда қаттиқ оч қолганимни сездим, аммо тагин бирон муҳим нарсадан беҳабар қолмай, деб нонни ҳам емадим.

Овқатдан сўнг, икки полициячи, Абдурахим амакини олиб келди. У бир бурчакка ўтирди, соқчилар бир ликопчада қолган ошни унинг олдида суриб қўйишди.

Аммо у атрофида нималар бўлаётганини пайқамай ўтирарди. Полициячилар кетишди.

Улар чой келтиришди, қоровуллар чой ичишиб, унга ҳам бир пиёла узатишди, лекин у пиёлани олмади. Қоровуллар бир нима деб сўрашди, аммо Абдурахим жавоб бермади. Чироқ ёқилди, ҳовлидаги фонус ҳам ёқилди. Энди ёритилган ҳовли ва меҳмонхонада бўлаётган ишлар, борди-келдилар жуда яхши кўзга ташланарди.

Хуфтонга яқин Абдурахим халифанинг ўгли Ғайбулла отасига овқат билан бир чойнак чой олиб келди. Қоровул овқат билан чойни Ғайбулладан олдию, аммо ўзини меҳмонхонага киритмади. Ғайбулла ҳар қанча ялиниб-ёлвормасин, бўлмади, шундан кейин, эшик олдига ўтирди. Абдурахим овқатни еб, чойни ичди-да, дастурхон билан чойнакни қайтариб берди ва баланд овозда:

— Ғайбулла, ўғлим, энди уйга кет, бу ерда беҳуда ўтирма,— деди. Сал туриб, паст овозда қўшиб қўйди:— Бўлар иш бўлди, юз дод деган билан бир пуллик фойдаси йўқ. Золимнинг уйига ўт тушсину, боши дардан чиқмасин!

Ғайбулла кетгач, полициячиларга яна дастурхон ёзилди. Уста Саид уйдан чиққан серёғ ширгуручни лаганларда тортишди. Овқатланиб яна ҳамма ўз жойига кетди.

Мен жуда толиқдим ва диққатим ошиб, бу ҳол қачонгача давом этаркин, деб ўйладим. Кечаси соат ўн бир бўлганини билдириб, заводлар гудок чалди. Кўзларим юмилиб кетаверди, аммо мен ухламасликка ҳаракат қилдим. Шу пайт темир жаранглаб, дўконхона эшиги очилди. Уста Саид билан косиблар оқсоқоли ичкарига киришди. Абдурахимни келтиришди, оёғига кишан уришди, занжирнинг бир учини устунга боғлаб, қулф солмоқчи бўлишди. Шу чоққача чурқ этмаган Абдурахим бирдан бақариб:

— Қаерга боғласангиз боғлангу, аммо дўконхонага боғламанглар!— деди.

— «Бозор тақиқланган» кишини дўконхонага боғламай, қаерга боғлайди?— ўдағайлади уста Саид.— Ишлаб қарзини узсин, деб уни дастгоҳ олдига боғлашади-да.

Мен капалагим учиб, бу жуда даҳшатли одам

экан, деб ўйладим. Унинг юраги қоп-қора, жун босган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Менга найча соладиган хонага дастгоҳ қўйиб беринг,— деб илтимос қилди Абдурахим.— Ўзим, ўғлим, хотиним — уч кишилашиб кечасию кундузи ишлаб қарзимизни узамиз.

— Буни кейин ўйлаб кўрамиз,— деди уста Саид,— у ерда ҳозирча дастгоҳ йўқ, бу ерда эса ҳозирдан иш бошласанг бўлаверади.

Хўжайин чўнтагидан қулф чиқариб, косиблар оқсоқолига берди, у «бисмилло» деб занжирнинг бир учини Абдурахимнинг дастгоҳи олдидаги устунга боғлаб қулфлади ва калитини хўжайинга берди, кейин супачага чўккалаб, тиловат қилди, қўлини кўтариб юзига суртди.

Ҳамма чиқиб кетди, ҳовли юзида Рустам бобо кундунгар*дан бошқа ҳеч ким қолмади, у қариб, кўзлари хиралашиб қолганидан буён уста Саиднинг уйида қоровул ва фаррош эди. У дарвозани беркитиб, дўконхонага кирди, олов ёқиб, қумғонни қўйди. Чой дамлади. Абдурахимнинг ёнига, бўйра устига ўтириб, халифани чой ичишга таклиф этди, аммо у йўқ деди. Мен ҳамон нафасимни чиқармай, қоронғи бурчакдан уларни кузатиб ўтирардим.

Орадан ярим соатча вақт ўтди, эшим уч марта тақиллади. Рустам бобо ўрмидан туриб эшикни очди. Нўъмонжон билан Ниёз дўконхонага кириб, Абдурахимга ташланишди, у билан қучоқлашиб кўришишди.

— Бу бераҳм очкўзлар айтганларини қилишибдида,— деди Ниёз.— Аммо энди уста Саид тўқувчилар нонини туя қила олмайди!— У хўжайиннинг уйи томонга қараб мушт ўқталди.

— Ўтиринглар,— деди Рустам бобо,— бечора Абдурахим ўтиролмайди ҳам, уни обдан калтаклашди. Қани, энди ўғли тозароқ кийимларини келтириб берса...

— Нима гап ўзи?— сўради Ниёз.

— Шариатни ҳақорат қилди, уни калтаклашди...

— Бу нимаси яна?

— Бекорга порахўр, ҳаромхўрларни ёвуз дейишмаган, ҳақ гап уларга ўтқир пичоқдай ботади.

* К у д у н г а р — матога оҳор берувчи.

— Аблаҳлар!— Ниёз ўзини босолмади.— Ҳаммаси қаллоб. Ҳалол одамларни кишанга солишади, ўзлари эса...

— Ҳа,— деб хўрсинди Нўъмонжон.— Агар ўшалар бўлмаса, тўқувчининг оёғига кишан солишга хўжайиннинг ҳадди сиғармиди! Хайр, майли, бир кун келиб улар ҳам жазосини тортади.

Шу пайт бехос акса урдим, Абдурахим халифа «ҳаққаста рост», деб мен томон қаради. Рустам бобо таажжубланиб деди:

— Ё, Баҳоваддини балогардон, бу ким бўлди?

— Бу Ҳасанжон,— деди Нўъмонжон,— биз билан келган эди.

— Худога шукур, бу ёққа кел, полвон,— деди Рустам бобо ва елкамдан қучиб, қўшиб қўйди:— Ҳали ёшсан, оғайни, хўжайинлар киму косиблар кимлигини билиб қўй.

— Энг муҳими, хўжайинлардан қарздор бўлма,— деди Нўъмонжон.— Йўқса, булар қонингни зулукдай сўриб олмагунча қўйишмайди. «Бозор тақиқланган» косибга сифати паст ипак беришади. Хўжайин ана шулар ҳисобига тежайди, тўқувчи эса юрак-бағри қон бўлиб, кўзидан ажрайди, эвазига ойига аранг юз танга ишлайди.

— Юз тангангиз,— деди Рустам бобо,— мендек уй-жойсиз, сўққабош одамга етмайди-ю, бола-чақали кишига етадимми? Ахир, оилага кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ, об-овқат, ўтин-чўп, ижара ҳақи керак. Шунинг учун қарз йилдан-йилга кўпайса кўпаядики, камаймайди. Ундай одамнинг боши бир умр қарздан чиқмайди...

— Менинг ўзим худди мана шундай тузоққа тушмадимми, ахир?— деди халифа Абдурахим.— Уйланганимда тўй баҳонаси билан ҳар балони қимматбаҳода гарданимга ёзди. Кейин, Гайбулла туғилганда, оқсоқолни ўртага қўйиб «боланинг қўлини ҳалоллаш» баҳонасида яна қулоғимдан қарзга ботирди. Одамларга бўлса: «мен Абдурахимни ўз ўғлимдай кўраман!» деди.— Абдурахим жим бўлиб, занжирни шиқирлатди.

— Булар ўргимчак билан ўргимчак инининг ўзи!— деди Ниёз тишлари орасидан.

— Хечқиси йўқ, бу инни бузиб ташлаймиз,— деди Нўъмонжон комил ишонч билан. Кейин Абдурахимга мурожаат қилди:— Халифа, сира ташвиш тўртманг, дўстларингиз сизнинг ғамингизни ейишади, на оилангиз, на сиз қийналасиз. Кишанда узоқ турмайсиз. Мана кўрасиз!.. Хўш, энди биз кетайлик. Кеч бўлиб қолди. Биз сени, Ҳасанжон, уйингга элтиб қўямиз.

У ўзлари келтирган кўрпа-ёстиқни супадан олиб, Абдурахимга ўрин солиб берди. Биз халифа билан хайрлашиб, уй-уйимизга жўнаганимизда вақт алламаҳал бўлиб қолганди.

ИНТИҚОМ

Эртасига, жума куни эрталаб Нўъмонжон билан Ниёз бобомнинг олдига келишди. Мен ўша ерда эдим. Улар гаплашиб, бундан бу ёғи бойга хизмат қилмаймиз, деган қарорга келишди. Бобомга, сиз судхўрнинг олдига бориб, ё парасони билан, ё фойдаси тенг шериклик шарти билан тўрт дастгоҳ ва ўшанга яраша пул, ипакни насия бериб туришини илтимос қиласиз, деб тайинлашди.

Шу куниёқ бобом судхўрнинг олдига борди. Судхўр ҳафтасига бир процент тўлаш шарти билан тўрт юз сўм пул ва дастгоҳ беришга рози бўлибди, аммо эвазига вексель беришни талаб қилибди. Уста бобом судхўрнинг бу оғир шартидан жиғибийрон бўлиб қайтиб келди. Бу гапни эшитиб, Ражаб тоғам шундай деди:

— Дада, мен етмиш беш сўм йиғиб қўйгандим, агар шу билан иш битадиган бўлса, олиб ишлатинг.

— Сабр қилиб тур, Ражаб, бошқалар ҳам келишсин-чи, маслаҳат қиламиз,— деди бобом хаёлга чўмиб.

Пешиндан кейин, Нўъмонжон билан Ниёз келишди. Уста бобом уларга судхўр билан қилган суҳбатини гапириб, тоғамнинг таклифини сўзлаб берди.

— Менда ҳам нақд олтмиш беш сўм бор, тагин хўжайин менга тўқсон сўмга яқин пул бериши керак,— деди Нўъмонжон.— Судхўрнинг пули бошини есин, қўйинг!

— Менда ҳам шунча пул топилади,— деди Ниёз.— Шу пул билан ҳам бирон иш қилса бўлади.

— Ҳаммаси икки юзу ўттиз сўм бўларкан,— деди

бобом дарров ҳисоблаб, бу пулга тўрт маршрутга етадиган арқоқ, ишқор, ранг олса бўлади, аммо дастгоҳ сотиб олишга, ижара ҳақиға етмайди. Яна икки юз сўм топишимиз керак...

Тоғам менга кулиб қаради-да, деди:

— Қолганини манави кичик шеригимиздан сўраймиз.

Ҳаммалари менга ўгирилиб, қараб туришарди. Мен нима дейишимни билмай, ерга кўз тикдим, қизариб кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Тоғам мени эмас, дадамни назарда тутаётгани сира ақлимга келмабди.

Шу пайт ногаҳон дарвоза оғзида Бобо Назри билан Саъдулла кўринди.

Кўзада сув бор ва лекин биз юармиз ташналаб,
Ёр уйда, биз жаҳон кездик юракка ўт қалаб...

Саъдулла Саъдийнинг шу байтини такрорлаб, остона ҳатлаганча меҳмонхонага кирди.

— Мен айтдим-ку, улар қаерда бўлсаям тўрттови бирга бўлади деб. Сизларни пешингача кутдик, даракларинг йўқ. Хўжайиннинг эса, сизларни истаб юракбағри қон бўлди...

— Нега энди?— деди Ниёз заҳархандалик билан.— Абдураҳимнинг изми унинг қўлида, нима иши бўлса, ўшанга буюраверсин.

— Ўн йил унинг хизматини қилдим,— деди Нўмонжон.— Ўша виждонсиз менинг кетимдан кам деганда юз минг танга фойда кўрди. Энди бизни бир кун кўрмаса, юракбағри қон бўлади-да, албатта.

— Энди хўжайин биздан умидини уза қолсин,— деди тоғам.— Нон-насиба бор экан, шу чоққача ишладик. Бу томони унинг берадиган нони томоғимизга тиқилиб қоладиганга ўхшайди!

— Хўп, бекорчи гапларини қўяйлик,— гапни бўлди Бобо Назри.— Косиб одам ишламаса, куни ўтмайди! Хўжайинларинг, битта-яримта уларни йўлдан уриб, ўзига олмоқчи шекилли, деб гумон қиляпти. Мен хўжайинларингга бирданига тўрт киши бизни огоҳлантирмасдан кетиб қолмас, деб айтдим. Ё уста Саиддан кўнгилларинг совудими?

— Шунақа бўлса бордир,— деди бобом.— Йигирма тўрт ишчи бир бахтсиз, аёлманд кишига кафил бўли-

шини айтди, хўжайин унамади. Тўқувчилар Абдураҳимнинг қарзини тўламоқчи бўлишди, хўжайин кўнмади, у на энг яхши тўқувчиларнинг гапига қулоқ солди, на бир дўконхона одамнинг кафиллигини инобатга олди. У одамларнинг юзига оёқ босди. Шундай экан, нега одамлар унинг юзига оёқ босмасин? У биздан нима истайди? Бизнинг ундан қарзимиз йўқ. Аксинча, у биздан қарздор.

Бобом шундай деди-да, расо, келишган қаддини ростлади. Мен унга ҳавасим келиб қарадим. Мен ҳам ана шундай ғоз туриб, ана шундай сиполик билан, хотиржам мағрур гапиришни истардим.

— Хўп, яхши, энди нима қилмоқчисизлар? Агар уста Саиддан ранжиган бўлсанглар, бошқаси бор. Сизларни ҳамма ерда ҳам жон-жон деб қабул қилади. Биронта жойнинг ҳаракатини қилайми?— деди тўсатдан Бобо Назри.— Фақат сизлар хўп десанглар кифоя...

— Хўжайинимиз буларнинг қадрига етмади, ҳаммани бир пулга сотди,— деди ногаҳон Саъдулла.— Назаримда, уста Саид юз али-бали қилгани билан энди буларнинг кўнглини ололмайди...

— Бирон нима денг, уста Мадризо,— тутилганча ғудранди Бобо Назри.— Сизларга яхши жой топиб берайми? Хоҳлаган шартингизни қабул қилдиришга кўндираман. Қайси дўконхонада ишламоқчи бўлсанглар, айтинглар.

— Ҳали бир қарорга келганимизча йўқ,— деди бобом.— Аммо сиздан бемаслаҳат бари бир ишимиз битмайди. Фақат эсингизда бўлсин: уста Саидни кига бормаймиз.

— Хўп, майли, ўзларинг биласизлар. Лекин қандай қарорга келганларингдан мен қачон хабар олай?— сўради оқсоқол, у косибларга ҳатто эҳтиром билан қаддини эгди.

— Хабарини ўзимиз етказамиз,— деди бобом хотиржамлик билан совуққина,— сиз овора бўлиб, биз учун ташвиш тортиб юрманг.

Бобо Назри билан Саъдулла худди хўжайинларга эгилгандек, таъзим қилиб чиқиб кетишди.

Мен шу куни, сал туриб, нон сотиб олгани кетаётганимда уларни кўчада кўрдим. Улар муюлишда туришар, афтларидан паришон кўринишарди, уларнинг гапларини ҳам эшитиб қолдим:

— Ҳа, уста Саид тамом бўлди. Фикримча, у энди бу косиблардан нон еёлмайди.

— Давлат уста Саиддан юз ўғирди, деяверинг.

— Уста Саидни уста Саид қилиб юрган мана шу тўрттови эди...

— Кўр бўлсин, шунча косибнинг кўнглини оғритди, бу кўргани ҳам кам,— намойишкорона ғазаб билан деди Саъдулла, айти пайтда ташвишланиб атрофига алангларкан. Гапини эшитган киши шу дамда уста Саид унинг маслаҳатига юрмаган экан, деб ўйлаши мумкин эди.

— Энди буларнинг меҳнатидан ким ҳузур қиларкин?

— Уста Султон биронтасини оламанми, деб кўп ҳаракат қилдию, натижа чиқмади. Агар ҳозир тўртта-ловининг бирдан ўз «валинеъмат»ини тарк этганини билса, оёғини қўлига олиб югуриб келади.

— Хабар берган кишининг бошидан зар сочса керак. Бордию, бу гапни бойлар бизсиз ҳам билишса-чи? Шаҳар атрофидаги бойлар буларнинг оёғини ерга теккизмай олиб кетишади.

— Ҳа, шаҳар атрофида пулдор бойлар кўп...

— Агар шу уста Мадризо бўлмаганда, анави учовини дарровгина бирор ерга жойлаштириб қўярдим-а. Афсуски, улар қариянинг гапидан чиқишмайди-да, чоли тушмагур эса жуда қув, кибор, лоақал чой ичинглар ҳам демади-я. Фикримча, улар бизни хуш кўришмайди...

Мен кўчадаги суҳбатни эшитиб, ҳамма ҳурмат қиладиган, ҳайиқадаган бобом билан яна бир карра фахрландим.

Мен уйга қайтиб келганимда ойим чарх йигириб ўтирар, отам ухлаб қолган экан. Мен эшитган гапларимни ойимга оқизмай-томизмай айтиб бердим. Ойим дўконхонада отаси, акаси, мен косиблик қилишимиз сабаб, у ерда бўлаётган ишларга жуда қизиқар ва бу ҳақдаги гапларни завқ-шавқ билан тинглар эди. Шу пайт дадам уйғониб:

— Ҳасан, охири нима билан тугади?— деб сўради.

Мен отамнинг дўконхонада кейинги кунлар юз берган воқеаларни қизиқиб кузатаётганини билганимдан унга бугунги бутун гапларни бир бошдан дўндириб гапириб бердим. Отам тўқувчилар уста Саиддан

кетишганига хурсанд бўлди. Лекин у менга яна бир янгиликни айтди: энг яхши усталардан тўрттаси ишга чиқмаганини кўрган ишчилар дўконхонани ташлаб, пахта тозалаш заводи қурилишига ёлланиб ишлашга кетишибди.

— Агар мен буларнинг ўрнида бўлганимда, бутун дўконхонага ўт қўярдим, кейин, уста Саиднинг ўзини шу оловга ташлардим,— деди отам.

Мен отамнинг шундай қила олишига амин эдим.

Кейин, мен тўрт кишининг мустақил иш бошлаш нияти борлигини, бунинг учун икки юз сўм камлик қилаётганини, шунингдек, тоғамнинг гапини айтиб бердим. Дадам папиросини тутатиб, бир оз хаёлга чўмди-да:

— Ҳасаннинг онаси, чопонимни олиб чиқ,— деди.

Дадам чопонини кийди, ҳассасини ушлади, папирос билан гугуртни олди-да, бобомни кига жўнади. Мен ҳам бордим.

Нўъмонжон билан Ниёз овқатдан сўнг, чой ичишиб ўтиришган экан. Дадамни ҳурмат қилиб, тўрга, бобомнинг ёнига ўтқазиди. Бир оз шаҳар янгиликлари тўғрисида гаплашишди, ниҳоят, бу ҳозир энг муҳим бўлмаса ҳам, шунчаки ўрни келгани учун айтилаётгандай гап тўқувчилар қисмати ҳақида кетди. Отам бобомнинг гапини диққат билан тинглаб, деди:

— Сизларнинг мушқулингизни осон қилиш ҳеч гап эмас. Мен бир бино топаман, ижара пулини ҳам ўзим тўлайман. Ипак ҳам топтириб бераман. Юз сўм закат берсанглар, тўрт юз сўмлик мол топиб бераман. Савдо саройидаги хўжандликларнинг кўпчилиги таниш. Ҳисоб-китобни кейин қиласизлар, қолган пулларинг ранг-бўёққа етади. Анжом, дастгоҳларни суриштиринглар, пулини ўзим тўлайман. Аммо, Ҳасанжонга ҳам битта дастгоҳ ўрнатиб бериш керак.

— Ҳа, боланинг қўли анча келиб қолган. Тўқишни эплайди, арқоғини ўзим тўғрилаб бераман,— деди Ниёз.— Насиб этса, беш-олти ойда ўзи бемалол уддалаб кетади.

— Менимча,— деди отам, бобомга мурожаат қилиб,— то ишимиз битгунча орадан икки ҳафтача ўтади...

— Кўпроқ ҳам ўтса керак,— деди тоғам.— Биз дастгоҳини олмоқчи бўлган уста Юсуфнинг дўконхо-

насида маршрут ердан шифтгача тахлаб ташланган. Уста икки шогирди билан бу маршрутга бир ойда ҳам гул солиб улгурмайди.

— Ҳа,— деди Ниёз,— гул солиш масаласи оғир. Қайси халифадан «нега бекор юрибсиз?» деб сўрасангиз, «гул солиш ишимнинг белига тепди», дейди.

— Шаҳарда фақат шу битта гул босувчими?— сўради отам.

— Бор,— деди бобом,— лекин ҳаммасиям ўз касб-корига ёпишиб олган. Шойи тўқувчи адрас тўқувчининг, ёки аксинча, адрас тўқувчи билан беқасам тўқувчи шойи тўқувчининг буюртмасини қилмайди. Бошқа шаҳарлардаги гул босувчилар ҳам бизнинг косибларга қарашмайди, ўзларингда бор, ўшаларга мурожаат қилинлар, дейишади.

— Бундан чиқди, бир-икки ойга чўзилар ёканда?— сўради отам.— Шунгача сизларнинг бекор юришларингдан нима фойда бор? Унгача икки-уч юз сўмдан чиқимдор бўлиб қоласизлар.

— Ҳўш, нима қилайлик? Яна бўйин эгиб хўжайиннинг олдига бораёйликми?— деди Нўъмонжон зардаси қайнаб.— Уларнинг чўнтақларини қаппайтираёйликми, жонимиз тандан чиққунча ишлайверайликми?

— Йўқ, мен оқилона иш тутиш керак, деяман. То ўз дўконхонангиз тайёр бўлгунча, бирон ишга вақтинча кириш керак, кейин кетаверасиз.

— Менимча, Алининг гапи тўғри,— деди бобом.

Бу фикр ҳаммага маъқул тушди.

Гап кимнинг дўконхонасида ишлашга бориб тақалди. Нўъмон, агар уста Султон билса, бизни ҳеч қаёққа қўймайди, оғзингга сиққанича сўрайверасан, у ҳаммасига рози бўлади, деди.

— Оқ ит, қора ит — бари бир ит,— деди бобом.— Ҳаммаси бир булоқдан сув ичган, қошишга келганда бир хилда қопаверади. Унинг қанчалик яхшилигини синаб кўрганман. Мана ўшандан бери бир йил ўтди, гоҳ ўзи келади, гоҳ ўртага одам қўйиб: «Уста ака, бир номаъқулчилик қилдим-да, гуноҳимдан ўтсангиз», дейди.

Бувим дастурхон келтириб, буни ёзгин, деб менга буюрди. Бувим Нўъмон билан Ниёздан — шунингдек, тоғамнинг жонажон дўстларидан юзини бекитмасди. Ҳозир ҳам эркакларнинг гапларини эшитиб қолди. Бу-

вим бобомнинг кўпгина ишларига аралашиб юрарди. Баъзан бобом бирор иш юзасидан бувимнинг фикрини сўрарди. Уларнинг ўзаро муносабати менга ёқарди. Мен кўпинча отам билан онамнинг бувам билан бувимга ўхшаб юришларини орзу қилардим. Тоғамнинг гапларига қараганда, бувим ақлда анча-мунча эркаклардан қолишмас экан.

— Ражабнинг дадаси,— деди бувим тўсатдан бобомга мурожаат қилиб,— ҳали уста Султоннинг хотини билан синглиси келиб, сизни уларникига боришга кўндиришимни илтимос қилиб кетишди. Султон оқсоқол билан Саъдуллани бизнинг олдимизга юбормоқчи экан, аммо улар кўнишмабди, уста Мадризо сиздан жуда хафа, дейишибди. Гапларингиздан фаҳмлашимча, то ўз дўконхоналаринг тайёр бўлгунча, бирон ерда ишламоқчига ўхшайсизлар. Четдан кўра, шаҳар афзал, албатта, шаҳарда эса уста Султондан дурустроғи йўқ. У сизларга кўпдан бери талабгор, бордию келиб қолса, йўқ, деб юрманг, боши осмонга етади. Менимча, икки ой овора бўлиб, иш бошлагунларингча, анча тирикчиликдан қолиб кетасизлар, унгача мавсум тугаб, бозор ҳам касодга учрайди. Ўзларингдан қолар гап йўқ, бир йилда уч-тўрт ой савдо яхши бўлади, бошқа вақтда ҳеч ким сўрамайди... Иннайкейин, тўрт-бешта холис одам олдида ишнинг шарт-шароитини гаплашиш керак, бир йилга мўлжаллаб дурустроқ одамгарчилик олиш керак, кейин бу пулни бафуржа ишлатса бўлади, нақд пул эса, ипак олишга ярайди. Нақд пулга яхши анжом олиш ҳам, буюриш ҳам мумкин. Дурадгор уста Муқим дастгоҳ ўрнатишнинг пири. Бордию, молингиз бозор касодлигига тўғри келиб қолса, ҳечқиси йўқ. Ҳар қалай, пулларинг бўлади, келгуси мавсумгача кутсаларинг зиён қилмайди. Ҳали рўза ва қурбон ҳайити бор, куз бор, пуллайсизлар...

— Бундан чиқди, биз одамгарчилик деб, яна ўзимизни хўжайинга бўйнимиздан боғлаб берайлик эканда?— деб сўради тоғам таажжубланиб.

— Сизлар битта эмас, тўрт киши, шу сабадан хўжайин сизларни хафа қилолмайди, жаҳл қилиб ташлаб кетишларингни ўйлайди,— деб хотиржамлик билан мулоҳаза юритди бувим.— Аввал-бошдан, агар битта-яримтамизга нохуш муносабат тутсангиз, тўрттовимиз баравар кетамиз, деб шарт қўйинглар. Шуни ҳам

айтинглар, бордию, иш сизларга боғлиқ бўлмаган сабаб билан тўхтаб қолса, ҳақларингни одатдагидай тўласин.

— Агар биз бир йиллик одамгарчилик олиб ишга кирсак, ўзимизнинг дўконхонамизда қачон, қандай ишлаймиз?— сўради Ниёз.

Лекин бувим ҳаммасини ўйлаб кўрибди чоғи.

— Э-э, худо умрингни берсин, Ниёз,— деди у,— нима, хўжайиннинг дўконхонасида кечасию кундузи ишлармидинглар! Кечқурунлари тўртовингиз ишга ўтирсангиз, ҳафтада ўттизта рўмол тўқийсиз. Биз Ҳасанжон билан иккимиз, ип йигирамиз, найча солиб берамиз. Оҳор беришни ҳам, мум уришни ҳам ўзимиз қиламиз. Албатта, меҳнатимизга ҳақ берасизлар,— деди кулиб бувим ва деразадан ҳовлига қараб, қўшиб қўйди:— Ана, усталаринг домла билан келяпти.

— Ражаб халифа, ҳо, Ражаб халифа!— деган овоз эшитилди ташқаридан.

Тоғам билан Ниёз эшикни очиб, уларга пешвоз чиқишди. Уста Султон бобом ва дадам билан қучоқлашиб кўришди. Бошқалар билан қўл бериб сўрашди. Улар ўтиришди. Кўринишидан гапга чечан, ўқимишли қори домла дадам билан суҳбатлашди.

Домла чойдан кейин суҳбат мавзуини ўзгартириб, муддаога кўчди:

— Уста ака, суҳбатингиз ҳар қанча ширин бўлса ҳам, зиммамга юкланган вазифани адо этмай иложим йўқ. Шунинг учун олдин айтиб қўйай: лаззат ўч олишда эмас, кечиришда. Ўзингиз яхши биласиз, ака: «алъоқилу як фиял ишора»*.

Тоғам гўё хаёл дарёсига ғарқ бўлгандай бошини қуйи солиб, соқолини силаб ўтирарди. Гапни айлантириб, чўзишни ёқтирмайдиган дадам, дарров уста Султонни саволга кўмиб ташлади. Уста Султон келишиб олиш мумкинлигини пайқаб, чеҳраси анча очилди, хушомадгўйликка ўтиб, оғзига сиққанча ваъда берди, ҳатто уч бўйдоқ йигитни уйлантириб қўяман ҳам деди.

— Уста Султон, бу ваъдаларингизни нима билан исботлайсиз?— сўради бобом.

* Ақлли кишига шаъма кифоя — яхши отга бир қамчи (Тарж.).

Уста Султон нима деб жавоб беришини билмай, гап-гап қолди.

Лекин шу пайт домла унинг жонига ора кирди:

— Лўлинниг эшагини суғору, пулини ол, деганлар.

— Бу мақол, домла, бизнинг ҳақимизда эмас. Агар хўжайин тушунадиган одам бўлса, биз унинг юзини ерга қаратмаймиз. Агар халифа дангасалик қилса, бирон хўжайин уни эпга ололмайди. Бордию, хўжайин гап уқмас бўлса, қарздор халифанинг қўлидан нима келарди?

— Йўқ, аввалу охир худо, бизнинг уста Султондан ҳеч ким ёмонлик кўрмайди,— деди домла.

— Э, уста Саидни ҳам шунақа дейишарди, мана, оқибати, бечора Абдурахимни нималар қилмади,— деди тоғам.

— Нима эксанг, шуни ўрасан. Бугдой эксанг, бугдой, арпа эксанг, арпа.

— Аввалига ҳамма ҳам бир-бирига яхшилик қилмоқчи бўлади, кейин бориб-бориб, зўр ожизни эза бошлайди,— деди дадам.— Шунинг учун ҳам бунақа ишларни ҳам шаръий, ҳам одатга мувофиқ қоғозда расмийлаштириш керак. Агар уста Султон чиндан ҳам ўз сўзларида тураман десалар, бу тўрт кишининг кўнгли тўқ бўлиши учун шартларни домлага ёздиртириб қўядилар.

— Савдогарлар ўртасида бунақа гап бор, лекин хўжайин билан тўқувчилар ўртасида бунақа қоида йўқу,— деб эътироз билдирди уста Султон.

— Бунақа қоида йўқми? Бўлмаса нега уста Саид Абдурахим бечорани калтаклатиб, оёғига кишан солдиртирди? Чунки, қўлида ҳукм бор эди!

— Унинг иши бидъат, шариятга хилоф,— деди домла.

— Ҳа, аммо аълам қозининг муҳри билан мустаҳкам қилиб берди!

— Ким қилган бўлса, гуноҳига ўзи жавобгар.

— Ҳали ҳам кўрадиганини кўрди,— деди уста Султон,— барча тўқувчилари унда ишлашдан бош тортибди. Дўконхонада оёғига кишан урилган Абдурахим қолибди, холос. Уста Саид оёғи куйган товуқдай у ёқдан-бу ёққа чопиб юрувди. Бугун растадаги дўконини очгани ҳам йўқ.

— Хўп, майли, уни бир четга қўяйлигу ўзимизнинг ишимиздан гаплашайлик,— деди қори домла.— Уста Султон мени шунинг учун олиб келдиларки, менинг олдимда сизлар билан очиқ-ойдин гаплашиб, розиликларингни олмоқчи. Агар гап фақат шарт-шароитни ёзиш бўлса, бу ҳеч гап эмас, аммо нимани ёзай?

— Бизнинг қўйидагича шартларимиз бор,— деди бобом.— Биринчидан, ҳар биримизга бир йилга уч минг тангадан, жами ўн икки минг танга одамгарчилик берадилар. Иккинчидан, ишсиз қўймадилар, иш йўқлигида худди ишлаб юрган кунларимиздагидай ҳақ тўлайдилар. Учунчидан, бизга Хўжанднинг энг яхши ипагидан бериб, икки олчинли, бир рангли рўмол тўқиттирадилар, арқоғи икки қават бўлиши керак. Тўртинчидан, бордию, шу шартлардан биронтаси бузилса, биз тўрттовимиз ҳам ишдан бўшаб кетамиз, одамгарчиликдан қолган қисмини қайтариб бермаймиз. Бундан ташқари, биз дўконхонада фақат кундузи ишлаймиз. Ишдан ташқари вақтларда биз билан ишлари бўлмасин.

Мен анграйиб қолдим, бобом ниҳоятда равон, қатъий гапирарди.

— Шартларингга розиман, уста,— деди уста Султон ва домлага шартнома ёзишни буюрди.

Дадам айтиб турди, домла шартномани ёзди. Уста Султон билан уста бобом муҳрларини босишди, қори домла билан дадам холис гувоҳ сифатида қўл қўйишди.

Уста Султон билан домла ишнинг жўн кўчганига шукур қилиб чиқиб кетишди.

Эртасига эрталаб уста Султон пулни келтириб, дадамга санаб берди-да, деди:

— Мен усталар кутиб қолмасликлари учун ҳамма ишни тахт қилиб қўяман.

Дадам пулни менга бериб, бобонгга элтиб бер, деди. Мен бобомнинг дарвозаси олдида уста Саидни учратиб қолдим. Уста Саид бобомнинг соқоли, елкасидан ўпиб дерди:

— Уста Муҳаммад Ризо, болаларимиз ҳаққи-ҳурмати, мени кечиринг, бутун умидим сиз билан шерикларингиздан! Сиздан бўлак ҳеч ким уларни кўндиролмайди. Улар нима дейишса, шунини қиламан, мендан хато ўтган экан, гуноҳимдан кечинглар, тавба қилдим,

юз тавба қилдим! Гуноҳларимни худонинг ўзи кечирсин!

Хўжайиннинг бобом олдида ялиниб-ёлворишларини кўргач, косиб қанақа одам эканлигини тушундим. Косиб хўжайиндан баланд туришини, уста бўлмаса, хўжайиннинг ҳолига войлигини ҳам англадим.

Бобом ундан қутулиш учун бундай деди:

— Уста, энди фурсат ўтди. Мен қайси биттасини топиб гапираман? Ким ҳам менинг олдимга келарди?.. Йўқ, шу гапларингизни ўшанда айтишингиз керак эди. Энди сизга ҳеч ким ёрдам беролмайди.

Уста Саид яна пича ялиниб-ёлворди, аммо бу энди беҳуда эди, охири калтак еган итдай чиқиб кетди. У шу кунлар ичида жуда қариб қолганди.

Мен пулни уста бобомга узатдим, аммо бобом пулни олмай, деди:

— Бу пул ёлғиз меники эмас. Сизларда тура турсин. Отанг бу пулга ипак, ранг, дўкон-дастгоҳ сотиб олиши, ижарага бино топиши керак... Энди уста Султоннинг дўконхонасига борамиз.

Бобом иккимиз уста Султоннинг дўконхонасига бордик. Кўп ўтмай, тоғам, Нўъмон ва Ниёзлар ҳам келишди.

Уста Султоннинг дўконхонаси икки қаватли бинода бўлиб, ҳар қаватида олтитадан дастгоҳ ўрнатилган эди, аммо шулардан олтитаси ишларди. Ҳар хил халифаларнинг тез-тез алмашиб туришидан дастгоҳларнинг деярли ярми ишлатилмасди, шу ваздан уста Султоннинг пайтавасига қурт тушиб қолганди.

Иккинчи қаватдаги дастгоҳлардан тўрттасини бизга беришди. Уста Султон билан ўғли учта арқоқ келтириб беришди. Иккита қорасини Нўъмонжон билан Ниёз олди, тоғам яхши кўрмаганлиги учун оқини унга беришди. Бобомнинг дастгоҳига эса аллақачон қизил эриш ўрнатилганди.

Бобом одатга мувофиқ тўқувчиларни зиёфат қилиш учун «пир арвоҳи оши»га деб уста Султонга икки юз танга берди: бир дўконхонадан бошқасига ўтганда шунақа қилинарди. Бобом пулни бераётганда деди:

— Буни бизнинг номимиздан косиблар оқсоқолига бериб қўйинг. Иннайкейин, агар иложи бўлса, набирамга ҳам бир дастгоҳ берсангиз, ҳафтада беш-олти-та рўмол тўқиса ҳам ҳарна.

— Ростданми? Э, қандини урсин, полвон!— деди уста Султон ва икки юз тангани бобомга қайтариб бераркан, қўшиб қўйди:— Йўқ, уста ака, ош пулини мен ўзим бераман, бу Ҳасанжонга одамгарчилик бўла қолсин!

У шундай деб ўгли Нурмуҳаммадни чақирди ва менга эриш келтириб беришни буюрди.

Бобом ва шериклари беш арқоқни бирпасда ғарғарага солишди, биринчи қаватдаги халифаларни оқсоқоллари билан чақиртириб, фотиҳа беришни сўрашди. Улар шу заҳоти болохонага чиқишди. Тўртта янги ишчи ипларга сув бериб, мокини ушлаб дастгоҳ олдида тайёр туришарди.

— Хайр, омин,— деди уста бобом қўлларини кўтариб.

— Оллоҳу акбар,— дейишди ҳаммалари бараварига ва қўлларини соқолларига суришди.— Ишга кушо-йиш, бозорга ривож берсин, палови серёғ бўлсин.

Уста Султон ош пулини Саъдулла халифанинг қўлига бериб, деди:

— Манавига керакли нарсаларни харид қилинглар, шаҳар, қишлоқдаги барча уста, халифаларга хабар беринглар, ошга нўхат, майиз, зиравор солинглар. Қишлоқ усталари ансур пиёзини яхши кўришади, ўшандан ҳам олинглар.

— Энди ҳамма сизга ҳасад қиладиган бўлди!— деди Саъдулла халифа.

Уста Султон жуда яйраб кетиб, деди:

— Ҳа. Айтгандай, зап эсимга солдингиз. Дастурхонга қанд-қурс, нишолда, мурабболардан ҳам қўйинглар. Манави эллик тангага нон, ширавор олинглар. Зиёфат қуюқ бўлсин, қишлоқдагилар шаҳарда ҳам бамаъни одамлар борлигини билиб қўйишсин.

Уста Саид дўконхонаси ёпилиб қолгани, «чор ёр»ларнинг уста Султон дўконхонасига ўтгани, бошқа ишчиларнинг эса пахта тозалаш заводига ишга киргани тўғрисидаги хабар кўз очиб-юмгунча Самарқанд дўконхоналарига ёйилиб кетганди.

Дўконхонамизнинг деразалари кўчага қараганидан, ўткинчилар:

— Ҳай фалончи, ҳорманг!— деб ўтиб кетишарди.

— Қандингни ур, уста,— дейишарди одамлар хўжайинга.— Худойи таоло ол қулим, дебди сенга.

Уста Саид ҳар куни эрталаб дўконхонамиз деразаси олдидан бошини қуйи солганича индамай растадаги дўконига ўтиб кетарди, кейинроқ бошқа кўчалардан юрадиган бўлди. Бир куни ранг-баранг рўмолларни қўлтигимга тиқиб дўконхонадан уста Султонникига кетаётиб яна тасодифан уста Саид билан учрашиб қолдим. У қўлтигимдаги рўмолларни кўриши билан ранги докадай оқарди-да, эшиттириб шундай деди:

— Уйинг куйсин, Султон. Мени абгор қилдинг...

Дўконхонага қайтиб келгач, унинг оқ-воҳини Нўмонжонга айтдим.

— Унга жин ҳам урмайди, бизнинг меҳнатимиз орқасида топганларини бир умр ётиб еса ҳам адо қилолмайди.

— Бунақа пайтда мард киши ўзидан кўради, номард ўзгалардан,— деди Ниёз.

Кечқурун уйга Абдурахимнинг ўғли Ғайбулла келувди, мен уларнинг оиласига пул бериб юбордим. Ғайбулланинг айтишича, отасини бой бошқа хонага ўтқазиб, дўкон ўрнатиб берибди. Ғайбулланинг онаси бориб қарашаркан. Абдурахимга чипқон чиқиб, ишлай олмаётганмиш. Хўжайин Ғайбуллани ишлатмоқчи бўлибди, аммо у қочиб кетибди.

— Бобожон,— дедим мен.— Ғайбуллани ҳам шу ерга олиб келсак бўлмайдими? Ахир, у мenden катта, кўпроқ тўқийди-ку.

Тўқувчилар бир-бирларига қараб кулишди. Бобом эса Нўмонжонга деди:

— Эртага Ғайбулла сенинг олдинга келса, айт, агар истаса, келсин. Кам-кўстини ўргатамиз, ёрдам берамиз. Оилаларига ҳам унча-мунча ёрдам бўлади. Ахир, ҳар кун биз бераётган беш танга билан рўзгорни тебратиш амри маҳол эмасми? Лекин сен унга тушунтириб қўй, ишласа ҳам бу пулни бериб турамиз.

Эртасига дўконхонага келиб, Ғайбуллани кўрдим. Бобомнинг илтимоси билан уста Султон унга ҳам меникига ўхшаган эриш келтириб берди.

Иккимизнинг дастгоҳимиз ёнма-ён эди. Ғайбулла кунига уч рўмол тўқирди. Мен эса, битта, икки-уч ҳафтадан кейин кунига учтадан тўқийдиган бўлдим. Бунчалик кўп рўмол тўқиладганини кўрган хўжайин нақ изимизни кўзига сурма қилгудай эди, ахир, илгариги

халифалари ҳафтада ўн иккитадан ортиқ рўмол тўқиша олмаскан-да.

Юқори қаватдаги усталар билан тўқувчилар ўртасида муносабат бутунлай бошқача эди. Умуман, бирорта дўконхонада шогирдлар меҳнатларига ҳақ олишмасди, бу пул халифаларга бериларди; бу ерда ҳам шундай эди. Бизнинг халифаларимиз эса бу пулни ўзимизга беришарди, ҳатто энг қийин ишни — эришларни оҳорлаш ва ажратишни ўргатганларида ҳам биздан ҳеч нима олишмасди. Биз заводда ишлаётган ишчилар қатори Абдурахимнинг оиласига ҳамон навбат билан беш тангадан ёрдам бериб турардик. Бу хўжайинни ажаблантирди, шундан кейин, у бизга олдиндагидан зиёд иззат-ҳурмат билан муносабатда бўла бошлади.

«Арвоҳ оши» куни ҳам етиб келди. Уста Султон, одам кўп келсин, деб атайлаб жума куни кечқурунга айттирган эди. Кўп дўконхоналар «пир арвоҳи оши»ни одам камроқ келсин, деб ҳафтанинг ўртасида ўтказарди, қолган пулга эса яна супрақоқди қилишарди.

Зиёфатда Самарқанд ва унинг атрофидан икки юздан ортиқ киши қатнашди.

Икки шаҳар ва қишлоқ бўйича косиблар оқсоқоли билан дўконларнинг оқсоқоллари ҳам шу ерда эдилар. Уста Султон билан кўришган хўжайинлар уни омади келгани билан табриклашарди. Уйларга одам сиғмади, шунинг учун ҳовлига ҳам жой қилинди. Об-овқатдан кейин, Саъдулла дўконхонага кирди ва хўжайин номидан икки оқсоқолга банорас чопон, дўкон оқсоқолларига эса Ҳисор олачасидан тўн кийдирди. Дуои фотиҳа қилишди.

Икки катта оқсоқол кетишаётганда, уста Султоннинг ўзи дарвозахонада уларнинг ҳар бирига беш сўмлик тилла, дўконхона оқсоқолларига уч тангадан берди. Тўқувчилар ўз хўжайинларининг бунақа сахийлигини ҳеч кўришмаганди. Ҳамма уста Саид воқеаси уста Султоннинг кўзини мошдек очиб қўйганини тушунарди.

Собиқ дўконхонамиздан фақат қоровул Рустам бобо келган эди. У кетаётиб бобомнинг олдига келди ва секингина деди:

— Хўжайин сизга салом деб юборди. У киши, бориб билинг-чи, агар Абдурахимни «Бозор тақиқлаш»дан

озод қилсам, дўконхонамга қайтиб келишармикин, дедилар.

— Эшакни қаерга боғлашни билмаган киши ўз бўйнига боғлайди, — деди бобом. — Суҳроб ўлганидан кейин, унга нўшдори беришдан нима фойда? Агар хўжайин Абдурахимни жазолаб, губордан чиққан бўлсалар, уни бўшатиш ўз ихтиёрларида, бордию, аламларидан чиқмаган бўлсалар, то озод қилишгунча, ўша бахтиқарони кишанда сақлайверсинлар. Хўш, бизнинг дўконхоналарига қайтишимиз масаласига келсак, бориб айтинг, уста Саид қачон ўз қулоқларининг орқасини кўрсалар, ўшанда биз дўконхоналарига борамиз.

Эртасига ишлаб ўтирганимизда олдимизга Саъдулла чиқди. У ҳарсиллаб, кўзларини чақчайтириб бобомга бундай деди:

— Уста ака, шунақаям гап бўладими? Хўжайиннинг юзхотири бўлмаса, нон-тузининг ҳурмати бордир, ахир!

— Нима бўпти, Саъдулла халифа? — сўради бобом одатдаги вазминлик билан. — Нималар деяётганингизга тушунмаяпман.

Саъдулла бобомнинг вазминлиги, хотиржамлигини кўриб, баттар тутақиб кетди:

— Ўзингизни мусичадай ювош қилиб кўрсатманг!

— Халифа, гапингизни очиқ-ёруғ айтинг! Муддаонгиз нима? — деб сўради Ниёз Саъдулланинг одобсизлигидан ғазабланиб.

— Сен ҳам шу чолнинг думисан-да. Оловни ёқиб қўйиб, ҳеч нима билмагандай ўтираверасизлар.

Ниёз билан Нўъмонжон ишини қўйиб, Саъдулланинг олдига келди.

— Биз сочинг оқини иззат қилиб, сен бетавфиқни пастга улоқтирмаймиз! Агар яна бир марта остона ҳатлаб бу ёққа ўтсанг, нақ оёгингни синдираман! — деди Нўъмонжон.

— Келиб, бизга дағдаға қилишни сен, ювиндихўрга ким қўйибди? Қани, йўқол тезроқ, йўқса деразадан улоқтириб юбораман, — деди Ниёз.

Саъдулла қарасаки, иш хунук бўладиганга ўхшайди, нафаси ичига тушиб, кетмоқчи бўлди, лекин бобом уни тўхтатди:

— Йигитлар, қўйинглар, эшитайлик-чи, муддаоси нима экан?

Шу пайт кўчадан уста Саиднинг овози эшитилди:

— Душманимнинг салласи ўзига кафан бўлсин! Улими олдидан тилдан қолсин, тавба-тазарру қилолмай қолсин! Бу дунёю, у дунёда юзи қора бўлсин! Умри бир бурда нон деб ўтсин. Бошимга ким кетма-кет кулфат солаётганини биламан.... Худонинг ғазабига учрасин...

Биз ялт этиб деразадан кўчага қарадик.

Ўнбоши, оқсоқол, тўрт соқчи, терговчи, уста Саид билан қўллари орқасига боғланган қоровул Рустам бобони олдиларига солиб, миршабхонага олиб кетишга кетган экан.

Бизнинг чалғиганимиздан фойдаланган Саъдулла жўнаб қолибди. Биз унинг йўрғалаб миршабхонага кетаётганини кўриб қолдик.

— Уста Саиднинг уйи ё дўконхонасида бирон ҳодиса юз берганга ўхшайди,— деди тоғам,— Саъдулла бизни билади-ю, аммо ўзларини гўлликка соляпти, деб ўйлабди-да.

— Агар Саъдулла миршабхонага югуриб кетган бўлса,— деди бобом,— бирон нима деб бизга тўхмат қилишдан ҳам тоймайди.

— Нима, биз унга бирон ёмон иш қилибмизми?— сўради тоғам таажжубланиб.

— У ҳасадчи,— деди уста бобом.— Унинг дўстлари йўқ, бизнинг аҳиллигимизга ҳасад қилади. Мен уни кўпдан бери биламан. У бирон дўконхонада узоқ ишлагани йўқ. Ҳафтада нарисин билан тўққизта рўмол тўқийди. Саъдулла пасткаш одам, унинг нимасини гапирай? Чаён ўч олиш учун эмас; табиати шунақа бўлганидан чақади.

Дўконхонага хўжайиннинг ўн олти яшар қизи Дилбар кириб келди. Дилбар тунов кунини уста Султон юборган дастурхонни олиб келиш учун бобомникига борган экан. Бўлган воқеани ўша ерда эшитибди. Дилбарнинг айтишича, Абдураҳимнинг хотини эрига нонушталик элтиб, эшикни тақиллатса, ҳеч ким эшикни очмабди. Абдураҳимнинг хотини уста Саиднинг уйига бориб, нега эшикни ҳеч ким очмайди, деб сўрабди. Уста Саид куёви билан югуриб келса, эшик ичидан маҳкам экан. Нарвон қўйиб, томдан ҳовлига ту-

шишибди. Ҳамма ёқни қидириб, Рустам бобони сомонхонадан топишибди, уни қопга солиб, сомоннинг ичига тиқиб ташлашган экан. Дўконхонадан хабар олишса, эшик қулф экан, қулфни очишса, ҳамма ёқ ағдар-тўнтар, ипаклар куйган, рўмоллар парча-парча қилиб қирқиб ташланган эмиш. Ичкари ҳовлига киришса, эллик саккиз қоп ипакдан бир калава ҳам қолмабди, ҳаммасини ҳовли ўртасига уюб, ўт қўйишибди. Уста Саид ҳушидан кетиб, ўзини ташлаб юборибди. Кувён уйдагиларга хабар қилиб, ўзи миршабхонага югурибди. Терговчи, миршаб, яна аллақанча одам келибди, ҳаммаёқни кўришибди, қоровул Рустам бобони, Абдураҳим халифани, қўшнилари сўроқ қилишибди. Абдураҳимнинг ҳеч нимадан хабари бўлмагани учун, Рустам бобони олиб кетишибди.

— Ҳа, бу ишни ўзимизнинг йигитлардан бошқа ҳеч ким қилмайди,— деди тоғам.— Нима эксанг, шуни ўрасан. Роса боплашибди, азаматлар, қандини урсин!

— Энди минг дод-вой қилиб, бошини у девордан-бу деворга урса ҳам, фойдаси йўқ, ипак кетди,— деди Нўъмонжон.— Олтмиш олти пуд ипак куйган бўлса, юз минг тангага яқин зарар кўрибди.

— Бу ҳали боши,— деди Ниёз,— то уни туп-тулос қилмагунча қўйишмайди. Шундай бўлиши турган гап эди. Ахир, ўшанда девордаги қозигики ҳам қолдирмаймиз, шундан кейини қўлимизга моки ушлаймиз, деб қасам ичишган эди-да. Бошқа хўжайинлар ҳам уларга кўп ялинишди, лекин улар сўзларидан қайтишмади! Қора ишчи бўлиб ишлаймизу, аммо хўжайинларнинг чўнтагини қапшайтирмаймиз, дейишди.

— Булар нима қилса қилаверсину, ишқилиб касрига Рустам бобо қолмасайди!

— Бу бечорани золимлар қўлида қолдириб бўлмайди,— деди бобом.— Ҳасанжон, шунқорим, даданга айт, бирров келиб кетсин.

Дадам келгандан кейин, бобом уста Султондан учта рўмол олиб дадамга берди, у рўмолларни терговчи билан миршабга бериб келди.

Рустам бобо ўша куни озод қилинди. У ҳам энди пахта заводига ишга кирди, уста Саидникига қайтиб бормади.

Бир неча кундан сўнг, қуйидаги воқеа юз берди. Уста Саид Бобо Назрини заводга, ишчилар олдига

юборибди. Ундан, агар жаҳлларида тушишган бўлса, қайтиб дўконхонага келишин, агар ниятлари Абдураҳим халифани «бозор тақиқлаш»дан озод қилишмоқчи бўлишса, мен шу заҳоти уни кишандан бўшатаман, ҳар бирига яна минг тангадан бераман, деб айтириб юборибди. Ишчилар собиқ хўжайиннинг гапини эшитиб роса кулишибди, косиблар оқсоқолини тутиб олиб, сасиб ётган ботқоққа ташлаб юборишибди. Оқсоқол ботқоқдан аранг чиқибди-да, ҳамма ёғи ифлос, лойлигича уста Саиднинг олдига жўнабди. Уста Саид уни шундайича фойтунга ўтқазиб, миршабхонага бошлаб борибди. Миршаб, завод шаҳарга қарамайди, темир йўлга қарайди, биз уларнинг ишига аралаша олмаймиз, лекин темир йўл полициясига ёзиб юборамиз, улар ўзлари айбдорларга чора кўришади, дебди.

— Уларни нима қилишаркин?— сўради тоғам.

— Агар гуноҳлари исботланса, уч сўмдан жарима олишади,— деди Ниёз.

— Арзийди,— деди тоғам,— хўжайинларнинг ногорасига ўйнайдиган оқсоқолни сасиқ ботқоқда чўмилтиришган бўлса, бу уч сўм жарима тўлашга арзийди. Мен кўпроқ ҳам берардим.

Ичимда, мен ҳам кўп берардим, деб ўйладим. Манман оқсоқолнинг сасиқ ботқоқда чўмилишини жуда томоша қилгим келарди.

ҲАСАДЧИ

Кечқурун маҳалла эликбошиси билан шаҳарнинг Хайробод даҳаси оқсоқоли бобомниқига келишибди. Бобом дадамга одам юборди.

Дадам портсигарини олиб, иқкимиз бобомниқига жўнадик.

Дадам меҳмонлар билан кўришиб ўтирди, мен худди катталардай салом бердим у қўлимни кўксимга қўйиб, эшик олдига турдим. Бақриб салом беришим ва қотиб туришим оқсоқолнинг диққатини жалб этди шекилли:

— Қимнинг ўғли?— деб сўради.

— Тақсир, каминаники,— деди дадам.

— Ўқийдими, ишлайдими?

— Униси ҳам, буниси ҳам, тақсир.

— Қандай қилиб?

— Тақсир, уни олти яшарлигидан қуръон ўқишга ўргатганман. Бир неча китобни ўқиб туширди. Насх ва насталикда ёзади, ўқийди.

— Наҳотки?— деди оқсоқол ишонмай.— Агар шундай бўлса, Алижон, ўғлинг мендан саводлироқ экан, мударрислик қилса бўларкан.

— Тақсир, юз марта эшитгандан, бир марта кўрган яхши, марҳамат қилиб, бир синаб кўринг.

— Қани, бўлмаса Саъдийдан бирон нима ўқиб берсин!— деди оқсоқол.

Мен дарров Саъдийнинг машҳур шеъри «Ҳар дам умрдан кетар бир нафас»ни бошдан-оёқ ёддан ўқиб бердим.

— Алҳақ, Алижон, бу насиҳатни Саъдий мен билан сенга айтган экан,— деди оқсоқол.— Ёшимиз олтмишга бориб, бу дунёдан нима олиб кетаётганимиз маълум эмас. На илмдан хабаримиз бор, на хунардан. Мана, сенинг ўғлинг бирпасда Саъдийнинг ўн тўққиз байт шеърини ўқиб берди, мен бўлсам, кеча кечқурун қандай таом тановул қилганимни эслолмайман...

У яна анчагача хотираси ёмонлигидан отамга ҳасрат қилди. Ниҳоят, заррин нақшли кумуш қаламдончасини чиқариб, ундан қамиш қаламни олди-да, бир нималар ёзиб, менга узатди.

— Агар Ҳасанжон хатимни ўқий олса, ўша ерда ёзилган ишни бажарсин,— деди у.

Мен хатни ўқиб бердим, унда кўрсатилгани бўйича Шотиршайтонни чақириб келишга кетдим. Қайтиб келгач, оқсоқол мени имлади, менга пул бермоқчилигини сезиб, ўрнимдан қўзғалмадим.

— Нега келмайсан?

— Бизнинг шогирдимиз хизматига ҳақ олмайди,— деди уста бобом.

— Бу шоввоз дўконхонада нима иш қилади?

— Моки ташлашда, тақсир, салкам халифа десангиз ҳам бўлади .

— Алижон, ўғлинг рус тилини ўргансин, энди рус тили бизга жуда зарур.

— Ўқияпти, тақсир, ҳафсаласи зўр. Кекса ўқитувчиси ўзлаштиришидан хурсанд.

— Кейин гимназияга кирсин. Болаларимиздан биронтасини ҳам ҳақиқий рус мактабига киритиш-

маяпти. Маҳаллий ҳукуматимиз рус тилини биладиган кишиларга муҳтож. Қачонгача тилмочлар хизматидан фойдаланамиз? Полицмейстр бир йилда таржимонини олти марта алмаштирибди. Айтишларича, биттаси унинг ишончини қозонган экану, аммо ёзган хатини қайтиб ўзи ҳам ўқиёлмас экан. Бир куни уезд бошқармасига бир бўлис фиғони чиқиб кириб борибди-да:

«Жаноби олийлари мени нега ишдан бўшатибдилар?» — деб сўрабди.

Унга:

«Ахир, сиз у кишининг буйруқларини бажармаяпсиз-да!» — дейишибди.

«Жаноби олийлари мени кечирсинлару, аммо ҳеч қанақа буйруқ берганлари йўқ, менинг мирзам, аксинча, сизга миннатдорчилик ёзибдилар деганди-ку».

Бўлис кетгандан кейин, тилмоч бундай дебди:

«Бу ишда мендан бошқа ҳеч ким айбдор эмас. Мирза менинг ёзувимни ўқий олмаган, шунинг учун раҳмат, ташаккур дегандай гапларни тўқиб қўя қолган».

Ниҳоят, оқсоқол бобомга юзланиб деди:

— Уста, мен бир масала важдан сизнинг олдингизга келувдим. Менга баъзи гаплар маълум, аммо таваккалига иш тутмай, бир нарсани ўзингиздан билай дейман. Ахир сиз хўжайинлардан бирортаси билан уришиб, талашиб-тортишмаган бўлсангиз керак...

— Йўқ, тақсир, — деди бобом.

— Ундай бўлса, Саъдулла билан икковингизнинг ўртангизда нима гап ўтди? Нега у сизнинг устингиздан, ўғлингиз, шерикларингиздан яна иккитаси устидан оёғи куйган товуқдай югуриб арз қилиб юрибди?

— Тақсир, мен ҳали Саъдулла нима деб устимиздан арз қилиб юрганини билмайман. Лекин Саъдулла кимга бўлса ҳам — менгами, ўғлимга ёки ўз фарзандимдай бўлиб қолган икки ёрдамчимгами — тухмат қилиш қўлидан келади. Мен буни дўқонхонада айтган бир бемаъни гапидан пайқаб қолдим. Нўъмонжон билан Ниёз ўшанга яраша жавоб беришди, албатта. Агар ўғлимга ёки манави болага ишонмасанглар, — деди бобом мени кўрсатиб, — Нўъмон билан Ниёзни бу ерга чақиртиринг, бор гапни айтиб беришсин.

Оқсоқол Шотиршайтонни Нўъмонжон билан Ниёзни чақириб келишга юборди.

— Хайр,— деди оқсоқол.— Сиз, уста, ўтган кечаси қаерда эдингиз?

— Шомда уйга кетдим. Ёнимда Ражаб ҳам бор эди.

— Кейин сиз ё ўғлингиз кечаси бирон ерга бордингларми?

— Бордик.

— Қаерга?

— Қаергалигини бу киши айта қолсин,— деди бобом ва дадамни кўрсатди,— ё набирам. Кейин ҳозир бу ерда бўлмаган кишилардан: манови боланинг онасидан, бувисидан сўранг. Кейин ҳозирги хўжайинимиз уста Султондан, ўғлидан сўранг...

— Бунча гувоҳнинг кераги йўқ, ўзингиз айта қолинг.

— Биз кечаси тўртовимиз эришни ёздик, ипакларга оҳор бердик.

— Кечаси-я?— сўради таажжубланиб эллиқбоши, унинг ўзи ҳам илгари тўқувчи эди.— Бу ишни қосиблар доимо кундузи қилишади-ку?

— Ҳа, аммо биз вақтдан ютмоқчимиз...

— Ундай бўлса, ҳадемай уста Султонни тиллага кўмиб ташлайсизлар-ку!— деди оқсоқол.

— Иложимиз қанча, тақсир,— деди бобом,— аёл-мандмиз, анови икки йигитимиз ҳали уйлангани йўқ. Бировдан қарз кўтариб уйлангилари келмаяпти.

— Хайр, уста, сиз менга шуни айтсангиз,— деб оқсоқол яна бобомга мурожаат қилди.— Кечаси ишлаганингизда, шерикларингиздан бошқа яна кимлар бор эди? Улар нима қилишди? Қачон иш бошлаб, қачон тугатдинглар?

— Тақсир, мен сизга айтдим-ку. Нўъмон, Ниёз, Ражаб, кейин манови бола деб.

— Фақат беш кишимидинглар? Бу боланинг ҳам қўлидан жиддий бирон иш келадими?

— Ҳа, тақсир. Оҳор берилган ипларни ушлаб туради. Агар шу бола бўлмаса, бир катта одам ушлаб туришига тўғри келади, бусиз бўлмайди.

— Хайр, яна?

— Бошқа ҳеч ким. Аммо бизни кўрган, унча-мунча қарашганлар бор эди. Масалан, кампирим елимни эритиб бериб турди, сув иситди, чой дамлаб берди. Бу киши эса (бобом дадамни кўрсатди) қўшниси Хисрав

билан гаплашиб, ҳовлисида эришни ёйиб, ипакларни қуритиб олишга кўндирди.

— Шошманг, уста Мадризо, бу ишларни фақат кундузи қилиш мумкин. Ахир кечаси эришни пиштиш, худо кўрсатмасин, эриш қалин бўлса, уни ажратиш жуда қийин-ку.

— Нўъмонжон бир газ фонус топиб келди, шунинг учун кечаси ҳам ишладик. Ишни соат учларда битирдик. Нўъмонжон билан Ниёз шу ерда ётиб қолишди. Бор гап шу. Ёрдамчиларимдан сўрасангиз ҳам шуни айтишади.

Шу пайт Шотиршайтон Нўъмон билан Ниёзни бошлаб келиб қолди. Оқсоқол Ниёз билан Шотиршайтонга ташқарига чиқиб туришни буюрди, меҳмонхона эшигини ёптириб, Нўъмондан сўради:

— Нўъмонжон, Саъдулланинг қайси бирингизда хусумати бор?

— Билмадим. Аммо бугунги гапларидан ҳаммамизни ёмон кўришини пайқадим.

— Бунинг сабаби нима?

— Мен билмайман. Бугун ўзи келиб худди бирон муддаоси бор одамдай болохонага чиқди-да, бир-икки та ножўя гап қилиб чиқиб кетди.

— Қаяёққа кетди?

— Назаримда миршабхона томонга кетди.

Оқсоқол Нўъмонга чиқиб туришни ва Ниёзни чақиритишни буюрди. Ниёз ҳам айнан шу гапни айтди. Шундан кейин икковига меҳмонхонада қолишга рухсат этишди.

— Оқсоқол, қаноат ҳосил қилдингизми?— сўради дадам.

Келганидан бери чордона қуриб ўтирган оқсоқол ёнига икки ёстиқни қўйди-да, соқолини ўйнаб, хаёлга чўмди, кейин кутилмаганда бобомдан сўради:

— Уста Саиднинг уйида юз берган воқеадан хабарингиз борми? Бу ишни ким қилганийкин?

— Бундай пайтда киши тахмин билан бир нима дея олмайди. Ўз кўзинг билан кўрмагандан кейин, нима ҳам дейсан?

— Сизнинг гумонингиз кимдан?

— Шуниси аниқки, бу ишни дўст ҳам қилмайди, ўғри ҳам...

Оқсоқол кулиб юборди, бошқалар жилмайишди.

— Ғоқсоқол,— деди дадам,— агар бу ҳукумат сири бўлмаса, Саъдулла буларга нима деб туҳмат қилганини айтиб беролмайсизми?

— Мен айтсам, айтмасам, бу эртами, кечми, бари бир маълум бўлади, аммо гап ҳозирча шу ерда қолсин. Саъдулла миршабга: «Болохонага чиқаётиб, тўрттовининг кечаси бориб, уста Саиднинг дўконхонасига ўт қўймоқчи бўлишганини ўз қулоғим билан эшитдим», дебди. Аммо дўконхонага ўт қўйилмай, фақат рўмол билан ипақлар ёндирилгани учун Саъдулланинг ёлғончилиги очилиб қолди. Миршаб уни яна сен бу гапни кеча эшитган экансан, нега дарров келиб хабар бериш ўрнига, иш ўтгандан кейин айтдинг, деб роса койиди, қувлаб юборди. Аммо уста Саид унинг гапига лаққа тушиб, тўғри губернаторнинг маҳкамасига борибди. Губернатор унинг аризасини полисмистрга, у эса приставга, пристав мирза ака (миршаб)га ҳавола қилибди. Мирза ака мени чақириб, фикрларини айтдилар. Икковимизнинг фикримиз бир жойдан чиқди. Эртага аризани терговчига юборамиз.

— Тақсир, туҳматчи жазоланмай қолаверадими?— сўради бобом.

— Йўқ, албатта, судга ариза беришларинг мумкин...

Меҳмонлар чиқиб кетганда вақт ярим кеча бўлиб қолганди.

Эртасига дўконхонага терговчи келди. У тўрттала халифадан сўраб, ҳар бирининг жавобини алоҳида варақаларга ёзди-да, чиқиб кетди.

Кўп ўтмай маълум бўлди. Туҳмат қилгани учун уста Саидга эллик сўм, Саъдуллага йигирма беш сўм жарима солинибди.

Бобом, уста Султон ва дадам анча елиб-югурганларидан кейин Абдураҳим халифани кишандан озод қилишди. Кишандан, калтақдан дабдала бўлган Абдураҳимнинг қимирлашга ҳоли йўқ эди. Дадам Атоуллохонни чақиртириб келди, у Абдураҳимнинг яра-чақаларига дори-дармон қўйди, ичишга ҳам дори берди. Табибнинг дори-дармонлари таъсирида Абдураҳим анча тузалиб қолди.

Энди у бизнинг дўконхонамизга келди. Унга шунча қўй, ишлама, дейишса ҳам у мен билан Ғайбулла-

нинг дастгоҳидаги арқоқ-эришларни тузатиб, тўғрилаб берарди.

Бир куни уста Султон Абдурахимни ҳовлисига чақиртирди ва унинг олдига бир тугунчада янги кийим-бош қўйди. Абдурахим сарпони рад этмоқчи эди, лекин бобом:

— Олавер, Абдурахим, биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, йўқ дейсанми? Бир кун келиб ҳиссасини чиқариб юборасан,— деди.

Абдурахим бекор ўтира олмасди. У дўконхонага келиб бизга моки тайёрлаб берар ва бошқа майда-чуйда ишларни қилар эди. Бу вақт ичида мен Ниёз билан Нўъмонга хат-савод ўргатиб, Ғайбулланинг дарсларига қарашиб турдим. Абдурахим амаки қандай қилиб бўлса ҳам менга миннатдорчилигини билдириш учун мен мактабга кетган пайтимда менинг дастгоҳимда тўқир эди. Аммо ҳафта охирида иш ҳақимизни олганимизда, бобом ҳисоблаб, унинг ҳақини ажратиб ўзига берарди. Бечора халифа ҳар қанча «йўқ» деса ҳам, бобом ҳол-жонига қўймай:

— Ол, сенинг онланг бор, Ҳасан эса бу пулга муҳтож эмас,— дерди.

ЭШАК ГҶШТИГА ИТНИНГ ТИШИ УТАДИ

Қаҳратон қиш кунларидан бирида дўконхонамизга Самарқанд босмахонаси ишчиларидан олти киши кириб келди. Улардан баъзиларини яхши танирдик, шунинг учун нега улар ишга, босмахонага бормасдан, бу ёққа келишганига ажабландик.

Босмахона ишчилари иш ташлашган экан. Хўжайин меҳнат хавфсизлиги шароитини яратмагани сабабли бир неча кун муқаддам шогирдлардан бири майиб бўлибди. Ун беш яшарлик бу ўспирин Муҳаммадалининг укаси эди, тоғам Ражаб ҳам уни ўз инсидай кўрарди. Иш вақтида катта чоп машинаси ғилдирагининг тасмаси ўспириннинг этагидан тортиб, ғилдирак остига олиб кетибди-ю, бир қўлини то елкасигача майда-майда қилиб юборибди. Босмахона ишчилари норозилик билдириб, бундай шароитда ишлашдан бош тортишибди ва хўжайин меҳнат шароитини талабга мувофиқ қилиб бермагунча, ишга чиқмаймиз, дейишибди.

Энди улар бобом билан маслаҳатлашишгани келишганди.

Нўъмонжон чойхонадан чой олиб кел, деб кўзи билан имлаб қўйди. Мен икки катта чойнакни олиб, пастга тушаётганимда елкасига нон тўла хуржунни ташлаб, ҳарсиллаб юқорига чиқаётган кекса туркман новвойни уриб йиқитишимга сал қолди. Дўконхонамиз чолнинг доимий мижози эди, чолнинг пазанда кампири эртадан кечагача хамир қориб, нон ёпарди, чол эса катта, ширин нонларни кўча айланиб сотарди. Одатда бошидаги чиройли ўралган салласи устида олтига, қўлида тўртта нон олиб юрарди, хуржунига эса йигирмата нонни жойларди.

Мен чойни кўтариб қайтиб келаётсам, новвой хуржунни бўшатиб зинадан тушаётган экан.

Тўқувчилар ишларини тўхтатиб, нонушта қилгани давра олиб ўтиришди. Шу пайт: «Калла-поча-а-а!» — деган қичқирикни эшитиб қолдик. Имога маҳтал каллапаз Ниёзнинг бир оғиз: «Тоға, юқорига чиқинг!» — дейиши билан бир мис тоғора гўштни кўтариб кириб олдимизга қўйди.

Нонушта устида суҳбат қизиб кетди.

— Самарқандга келганимга ўттиз йил бўлди, шу йиллар ичида, — деди бобом, — хўжайинларнинг ишчиларга нисбатан муносабати деярли ўзгаргани йўқ. Аммо турли миллат ишчилари бир-бирларига ғамхўр, ҳамдард, меҳрибон бўлиб қолишди. Дин, эътиқодларини ҳам суриштириб ўтиришмайди.

— Нега шунақа, уста? — сўради босмахонадан келган меҳмонлардан бири.

— Менимча, бу темир йўл, завод ишчиларининг биз қосибларнинг дўконхоналарига тез-тез келиб-кетишларидан бўлса керак. Уларнинг қосиблар орасида битта-иккитадан ошнаси, улфати бор. Кейинги йилларда одамлар дунёни кўпроқ тушуна бошлашди. Биз эса ёшлигимизда жуда қийналганмиз.

Бобомнинг ўз ҳаёти тўғрисидаги ҳикояси ҳар қандай эртақдан ҳам қизиқарлироқ эди.

— Бу воқеа бундан ўттиз йил бурун рўй берганди. Ушанда Хуросонда қосибларнинг турмуши жуда оғирлашди, мен Марвга келиб, бу ерда бир ҳиротлик, бир озарбайжонлик билан дўстлашиб қолдим. Учовимиз маслаҳатлашиб Бухорога ишлагани бормоқчи бўлдик.

Ҳиротлик Баротали ёшда тахминан мен билан тенг, ўзи озгин, чаққон, жуда меҳнаткаш, анчайин қизиққон эди. У Ҳиротда салла тўқиркан, Марвда олача тўқирди, бу олачадан туркман хотин-қизлари чопон тикишарди.

Иккинчи шеригим Оғаали ҳам йигирма саккизларга борган, хушчақчақ киши эди. Мен билан Баротали туркчани билмасдик. Оғаали эса форсчани. Биз шунчалик дўстлашиб кетдикки, бирга ётиб, бирга турардик, бирга овқатланардик.

Гарчи Бухорода пул топиш мумкин бўлса ҳам, ҳар қалай, бу ер бизга ёқмади. Дўконхоналар тор, қоронғи, ҳавоси сассиқ биноларга жойлашган эди. Уч кун шаҳарнинг сершовқин кўчалари, бозорларини айланиб, кейин Самарқандга кетиш тараддудини кўра бошладик.

Самарқанд ҳам бизга бегона шаҳар эди, лекин шаҳарнинг кенг, соя-салқин кўчалари, ариқларидан шалдираб сув оқиши, боғ, хиёбонлари кишини мафтун этарди. Биз поезддан тушиб, фойтунлар тўхтайдиган жойга бордик, хушфеъл фойтунчилар бизнинг устимизда талашиб қолишди:

«Оғалар, қаерга борасизлар? Мен элтиб қўяман».

«Менинг отларим жуда зўр, келинлар, бирпасда олиб бораман».

«Мен сизнинг қариндошларингиз уйини биламан, мановига мининглар...»

Шаҳарда бизнинг қариндош-уруғларимиз йўқ эди.

Биз бир «ҳамшаҳримиз»нинг чойхонасини айтдик, ҳаммалари бараварига:

«Ҳа, ҳа, бўлди, келинлар, марҳамат. Булар «Бободинги»нинг чойхонасига, Пойқабоққа боришаркан», дейишди.

Биз на Бободингининг кимлигини, на Пойқабоқнинг қаердалигини билардик. Ниҳоят, бир ёш фойтунчи бизни ўз фойтунига ўтқазди; анча йўл юрганимиздан кейин фойтунни бир чойхона олдида тўхтатди. Бу хонтахталар зич қўйилган ҳашаматли бино экан.

Бизда биттадан кўрпа-ёстиғу битта умумий хуржундан бошқа нарса йўқ эди.

Биз чойхонада тунаб қолса бўладими, йўқми, билиш учун чойхона эгасини қидирдик. Шу пайт бизга ҳар қандай новча, йўгон одамга иккита келадиган

киши юзлашди-да, бутун чойхонани бошига кўтариб, деди:

«Азиз меҳмонлар, марҳамат!»

Биз умримиз бино бўлиб бунчалик жуссаси катта, йўгон, серсоқол кишини учратмаганимиздан довдираб қолдик. Унга анграйиб турганимизни кўриб, у катта оғзини очиб тишларини кўрсатганча, хохолаб кулиб юборди.

Биз нарсаларимизни шу ерда қолдириб, шаҳарни томоша қилгани кетдик, қайтиб келиб шу чойхонада тунадик. Биз кўчада бахтимизга Худойберди деган меҳмондўст тўқувчига йўлиқдик. У биронта хўжайин кўлида ишлашни хушламас экан, уйда бир ўзи ишларкан, моҳир тўқувчи экан. Унинг нарсалари қадрига етадиган ўз харидорлари бор экан.

Шундан кейин биз Худойбердидан шойи тўқувчи дўконхона хўжайинларидан бирон танишингиз бўлса, гаплашиб ишга киритиб қўйсангиз, деб илтимос қилдик. Худойберди шаҳардаги энг катта базозлардан бири Ҳожи Ражаб билан гаплашибди. Ҳожи Ражабнинг бир неча дўконхонаси бўлиб, бу дўконхоналарга гумашталари қараб тураркан. Худойберди бизга ўзи кафил бўлди. Худо раҳмат қилсин! Гарчи у бизни бутунлай билмаса ҳам, бизга дарров ишонди. Ҳожи Ражаб гумаштаси (шу дўконнинг хўжайини)ни, бу билсаларинг, болаларим, ҳозирги хўжайинимиз уста Султонни чақиртириб, бизга иш топиб беришни буюрди.

Биз дўконхонага бордик. Уста Султон йўлда бизга бир оғиз ҳам гапирмади. Биз салом бериб, ичкари кирдик, лекин саломимизга ҳеч ким алик олмади.

Бу дўконхонада ўн иккита шойи тўқийдиган дастгоҳ бор экан. Дастгоҳлардан олтитаси ишларди, олтитаси эса ишчи йўқлигидан бекор турарди. Бекор турган дастгоҳларда икки олчинли рўмол тўқиларкан, биз бунақа энли рўмолни сира тўқимагандик. Уста Султон бизни дўконхона оқсоқоли билан таништириб қўйди ва катта хўжайиннинг буйруғини айтди. Бу одам Саъдулла халифа эди. Саъдулла ҳеч нима демади, уста Султон чиқиб кетди. Биз бирпасдан кейин кенг дастгоҳ ёнига келдик. Дастгоҳларга қизил эришу, пушти арқоқ солинган экан. Биронта ҳам тузук найча йўқ эди. Мен пушти арқоқли найчани қаердан олсам бўлади деб сўровдим, бу саволим ҳам жавобсиз қолди. Гўё бу ердаги-

лар кар, соқовга ўхшарди. Ҳамкасабаларнинг бунақа муомаласидан биз жуда ҳайратландик.

«Мадризо,— деди Баротали,— уни қўй, бунисига ўт, найчаси бор экан».

Мен шу ондаёқ бу дастгоҳга ўтдим, аммо бу дастгоҳ мокисида на мили бор эди, на пари. Оғаали бошқа дастгоҳдан моки топиб келди, лекин бу моки ёғочдан экан, ахир ўзларинг биласизларки, бунақа мокини ипли газлама тўқийдиган энсиз дастгоҳда ишлатиш мумкин, аммо энли матога шох моки керак бўлади. Биз чўп моки билан бирпас ишладик, лекин ҳеч иш чиқмади. Саъдулла ҳам, бошқа тўқувчилар ҳам биз томонга лоқал кўз қирларини ташламади, гарчи ҳаммасида моки бўлса-да, бериб турайлик, ҳам дейишмади.

Биз дўконхонадан чиқдик, дарвоза олдида уста Султонга дуч келиб қолдик.

«Хўш, ишлар қалай?»— сўради у масхараомиз оҳангда.

«Бекор турган олтига дастгоҳдан биттасидаям биронта тузукроқ моки йўқ. Нима билан ишлайди киши?»— деди Баротали жаҳли чиқиб.

Уста Султон Бароталига тунд қараб қўйди-ю, аммо ётиғи билан жавоб берди:

«Моки бузуқ бўлса, уни тузатадилар-да, халифа, шунинг учун ҳам халифасизлар-да».

«Ахир биз мокисиз ёки дўконхона хўжайини эмасмиз-ку»,— дедим мен.

«Халифа деган одам, одатда мокисини олиб юради»,— деди уста Султон энди тутақиб.

Лекин у устидан катта хўжайинга арз қилишимиздан чўчидими, ҳар қалай уйига кириб, бир моки келтириб берди-ю, кўчага чиқиб кетди. Бироқ янги моки бўлса, иш битди, деган гап эмас, уни силлиқлаб, мойлаш, мумлаш керак, шундагина моки равон юради. Ҳолбуки, бизда на мой, на мум бор эди.

Ноиложликдан Баротали бошидан мой босган дўпписини олиб, мокини ишқай бошлади, анча уннаганидан кейин моки сал юмшаб, силлиқланди. Биз илгари доимо икки тепкили дастгоҳда ишлардик, бу дастгоҳлар эса тўрт тепкили экан. Қайси тепкини қандай босиш кераклигини ўрганиб олгунимизча ҳам орадан анча ўтди.

Ишдан чиқиб кетаётганда ҳовлида мум ётганини кўриб қолдим, уни юмшатиш учун офтобга қўйишган экан, лекин тўқувчилар буни била туриб бизга айтишмабди.

Биз маслаҳатлашиб, моки тайёрлайдиган биронта устани топамизу ўз ёнимиздан бўлса ҳам учта моки буюрамиз деган қарорга келдик, чунки бизнинг ишимиз кўп жиҳатдан шунга боғлиқ.

Моки сотиб олгач, уста Султондан найча, елим, мум ва бошқа нарсаларни талаб қилдик. У уч дастгоҳга яраша найча келтириб берди-ю, қолганлари дўконхонада бор, деди.

Лекин дўконхонадаги шериклар, ўз пулларига сотиб олишсин, деб қолган нарсаларни биздан яшириб қўйишганди. Аммо биз уларнинг адоват билан қараётганларига эътибор бермадик, ҳатто улардан кулиб ҳам юрдик.

Дастлабки кунларда, табиийки, ишимиз унчалик юришмади, кейинчалик ҳадисини оливолдик. Ҳафта охирига, пайшанба куни кечқурунга бориб, ҳар биримиз дастгоҳдан ўн икки-ўн бештадан рўмол олдик. Бу эса маҳаллий тўқувчиларнинг гашини келтирди. Энди ишимиздан гумаштанинг бирон камчилик топиши қийин эди.

Бир шанба куни олдимизга уста Султон келиб:

«Халифа, ишингиздан уч-тўрт найча камайтиринг, жуда тиғиз»,— деди.

Биз хўжайиннинг айтганидай қилдик ва ҳафта охирида ҳар биримиз йигирма учтадан рўмол чиқардик. Навбатдаги шанба куни ҳам уста Султон олдимизга келиб, яна уч найчадан камайтиришни тайинлади. Энди ҳафтасига ҳар биримиз йигирма олтитадан рўмол чиқариб бердик. Бу эса шу дўконхонада энг кўп тўқиган бошқа халифаларнинг ишига қараганда икки баравар зиёд эди. Аммо рўмолларнинг қалинлиги кўнгилдагидай эмасди, бу сувдан ҳолва пишириш билан баравар эди. Биз бу ишнинг тахири чиқишини билардик. Лекин гумашта нима мақсадда шундай қилаётганига сира ақлимиз етмасди. Ниҳоят, бу ҳам маълум бўлди.

Тўртинчи шанбада уста Султон дўконхонага кирди ва салом-алик ҳам қилмасдан тўғри менинг дастгоҳимга яқинлашди-да:

«Бас қилинг, халифа, катта хўжайин сизга жавоб бердилар», — деди.

«Нима сабабдан?» — деб сўрадим.

«Ўзларидан сўранг», — деди уста Султон қовоғини солиб ва чиқиб кетди.

Мен кийим-бошимни алмаштириб, Ҳожи Ражабнинг дўконига бордим. Ҳожи Ражаб нима сабабдан келганимни биларди, албатта, лекин мулойимлик билан кутиб олди, ҳол-аҳвол сўради, кейин:

«Хўш, меҳмон, хизмат?» — деди.

Мен гапни чўзиб ўтирмасдан дангал мақсадга ўтдим-да, ишдан ҳайдалишимнинг сабабини сўрадим.

У заҳархандалик билан жилмайиб қўйиб, менга кўзойнаги остидан тикилиб разм солди ва деди: «Бизда: «Эшакнинг гўштига итнинг тиши ўтади» деган мақол бор. Мен сизнинг ишни билишингизга, ҳунарингизга сира шубҳа қилмайман. Лекин одамларимиз жуда инжиқ, қанақа ипаклик сотиб олишни яхши билишади. Хотин-халаж бошларига шойи рўмол ўрнига суюқ бўз билан бўйрани ташлаб кетишавермайди! Сизлар тўқиган рўмолларни биз ўн йилда ҳам сота олмаймиз. Шунинг учун мен уста Султонга бугундан бошлаб уларга жавоб бериб юборинг, деб буюрдим, қилган хизматларингга раҳмат».

Хўжайиннинг шу гапидан кейин гўё тоғ ағдарилиб бошимга тушгандай бўлди, ичимда эса: «Эй, гофил банда, ичи қора ҳарифинг сенга қандай чоқ қазиганини бир билиб қўй», дедим. Аммо шаънимизга доғ тушган эди. Шундан кейин миямга усталигингни кўрсат, деган фикр келди.

«Ҳожи ака, — дедим, — сиздан илтимос, биз тўқиган рўмолларни олиб, манави ерга ёзинг, мен сизга ажойиб бир сирни айтиб бераман».

Ҳожи ака ўрnidан туриб, бир неча боғлам рўмолни келтирди-да, олдимга ёзди.

«Ўзларинг тўқиган ишларни танийсизми?»

«Албатта, лекин бу ерда кейинги икки ҳафта ичида тўқиган ишимиз бор, холос».

«Хайр, нима фарқи бор? Намунаси манаман деб турибди-ку», — деди Ҳожи.

«Йўқ, фарқи бор, тақсир, — дедим мен, — дастлабки ҳафтада тўқиган рўмолларимизнинг нуқсони йўқ эди. Аммо ҳар ҳафтада уч-тўрт найчадан камайтир-

сангиз, бориб-бориб рўмол эмас, бўйрага айланади-да, ахир. Биз фирибгарлик билан нон еганимиз йўқ, емаймиз ҳам. Биз ўзимиз ҳам гумашта нега найчани камайтиринглар, дейди деб ҳайрон бўлувдик. Энди сабаби билинди, бу ёғини ўзингиз ҳам пайқагандирсиз».

«Албатта, косиблар рўмолни кўпроқ тўқиб, кўпроқ пул олиш учун, уни сийракроқ тўқишади!»

«Энди сиздан бир илтимос, Ҳожи ака, ўртамиздаги гапни уста Султонга ҳам, бировга ҳам айтманг. Бизга рухсат беринг, яна бир ҳафтагина ишлайлик. Агар ишимиз маъқул бўлмаса, қанча десангиз, ўша ишнинг товонини тўлаймизу бу ердан кетамиз. Бизнинг ҳам белимизда белбоғимиз бор, эркакмиз ахир, шаънимизга доғ тушишини истамаймиз».

Ҳожи бир оз ўйлаб тургач, розилик берди.

Мен Қўшҳовуз чойхонаси олдида кутиб ўтирган шерикларим ёнига қайтиб келдим-да, уларни бошлаб дўконхонага бордим. Оёғимиз дўконхонадан узилганига хурсанд бўлган дўконхонадаги бошқа тўқувчилар бизни кўриб, бир-бирларига маъноли қарашарди. Биз кийимларимизни алмаштириб, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, яна ишга тушдик. Шундан кейин Саъдулла физиллаб бориб уста Султонни чақириб келди. У бизга ҳеч нима демай, найчани йиғиштириб, қутичага сола бошлади. Кейин Бароталининг найчасини олмоқчи бўлди.

Мен Бароталининг баджаҳллигини билганимдан бирон кўнгилсизлик юз бермасин дедим-да, гумаштага юзландим:

«Уста, найчаларни қўйинг, яна шунча келтириб беринг. Биз ҳали пича ишламоқчимиз».

«Кимга ишламоқчисиз? Менга сизларнинг ишларинг керак эмас».

«Сизга керак бўлмаса, хўжайинингизга керак экан».

«Дўконхонада битта гумашта бўлади,— деди Саъдулла жаҳл билан.— Уста, найчаларни олиб кетавринг. Агар дўконхонанинг бошқа хўжайини бўлса, ўзи найча келтириб берсин!»

Уста Султон бир лаҳза иккиланиб турди-да, кейин менинг найчаларим солинган қутини кўтариб чиқиб кетди.

Мен ҳафта охирида рўмолларни чиқариб, тўппатўғри Ҳожининг дўқонига олиб бордим. Ҳожининг

кўзи олдида рўмолларни кесиб, тахлаб бердим. Ҳожи Ражаб ишни бирма-бир кўздан кечириб чиқди, қаноат ҳосил қилди шекилли:

«Чакки эмас!» — деди.

Мен дўконхонага қайтиб, бутун найчаларни йиштирдим-да, гумаштага элтиб бердим.

Кейин айтишларича, хўжайин уста Султонни роса койибди:

«Халифаларингдан қайси биттаси шунақа рўмол тўқийди? Нега сийрак тўқинглар деб буюрдинг?»

Ниҳоят, уста Султон бизни яна ишга чақиртирди. Биз эришларни оҳорлашимиз керак эди. Бизга ёрдам бериши лозим бўлган ўн беш киши ўрнига олти киши келди, улар ҳам ўзини ҳар ёққа ташларди: бири сонимга чипқон чиққан деса, бири оёғимда бодим бор дерди, учинчиси эса бел оғриқ экан, хуллас, бу ишни ўзимиз амал-тақал қилишимизга тўғри келди. Биз қош қорайгунча ишладик. Оғаали билан Бароталининг бели зирқирарди. Менинг бармоқларим учи лўқилларди. Бунинг устига, мен ипак калавани чуватишим керак эди. Бармоқларим шилинганидан ипни аранг ушлардим. Аммо бу машаққатли кун ҳам тугади. Одатда гумашта эришда ишлаганларга ош қилдириб бериши керак эди, уста Султон бўлса, бизга от гўшти қовуртириб берди.

Биз бунақа овқатни ейишга одатланмаганимиздан нон-чой қилиб қўя қолдик.

Кечқурун ҳужрамизга қайтгандан кейин Оғаали менга бир қисим узуқ-юлуқ қизил ип берди. Мен аввалига Оғаали бу билан нима демоқчи эканига тунунмадим. У бўлса:

«Яхшироқ қара», — деди.

Бу — бугун оҳорлаган ипларнинг намунаси эди. Оғаали уларнинг орасини очиб, чироққа солди. Мен энди гап нимада эканини пайқадим: ипга оҳор берилганига қарамай, ип худди пахтадай тўзиб турибди. Ҳа, биз бекорга жонимизни жабборга бериб ишлагандик.

Биз ўзаро маслаҳатлашиб, Ҳожидан бизни бошқа дўконхонага юборишини илтимос қилайлик, агар кўнса, кўнгани, кўмаса, шаҳарга яқин қишлоқлардан ўзимизга бошқа иш қидирамиз, деган қарорга келдик.

Шанба куни дўконхонага бормадик, бориш шарт ҳам эмасди, чунки эришни тиғдан ўтказиш анча вақтни оларди. Мен Ҳожининг олдига бориб, ниятимизни айтдим, у бошқа гумаштасини чақиртирди. Гумашта «Дўконхонада бўш дастгоҳ йўқ» деб қабул қилмади. Унинг учинчи гумаштаси ҳам ҳар турли ваз-корсон билан бизни ишга олмади.

Бир куни кечқурун гумашталар биздан нега бунчалик безор эканликларини сабабини дўстимиз Худойбердидан сўрадик. У бизнинг бутун сир-асроримиздан хабардор эди. Саволимизга жавоб берди. Бир куни у ўзини билмаганликка солиб, Саъдулладан сўрабди:

«Саъдулла халифа, анави мусофирлар нега дўконхонангизга бормади қўйишди?»

«Э-э, ўғлим, ўша салоту такбирсиз кофирларни қўйгил. Хайриятки, ўша наҳсу фалокатлар даф бўлиб кетишди!» — гудранибди Саъдулла.

«Наҳсу фалокат дейишнинг боиси борми?»

«Бўлмаса-чи? — деб Саъдулла ичини обдан бўшатибди. — Бизнинг касб-коримиз ҳурматсизликни ёқтирмайди. Дўконхонага «омин оллоҳу акбар» демасдан киришади, оқсоқол бобонинг дуо-фотиҳасини олмай мокини кўтариб, ишга тушиб кетишади. Бунақада хайр-барака қоладими? Билсангиз, биронтамиз дурустгина иш қила олмадик. Хайру барака учди. Агар менинг ўзимни олсак, ҳафтасига ўн-ўн иккита рўмол тўқийдиган одам олти-еттитага тушдим!..»

Албатта, ишлашга Саъдулланинг вақти йўқ эди, чунки у доимо бизни кузатиб юрар ё бўлмаса уста Султонга биздан арз қилар, гап таширди.

«Бизда «пир арвоҳи» деган гап бор, — тушунтирибди Саъдулла, — косиб одам пирнинг арвоҳини рози қилмаса, косибхона катталарининг олдидан ўтмаса, қўйиб қўядими, ахир кишини? Булар мана, ҳафтада йигирма олтитадан рўмол тўқишиб, ҳеч нима бўлмагандай юраверишди, бировга лоақал нон ушатишмади, косиблар оқсоқоли билан бирон марта маслаҳатлашишмади. Йўқ, хўжайинимиз уларни ишга олмайди. Бошқа гумашталар ҳам уларни билишади, келиб биздан сўрашди. Башараларига бир қаранг, булар яна ҳаммаси дорнинг тагидан қочган, ҳар ба-лонни кўрганга ўхшашади!..»

— Бу диёрга келган пайтларимизда ана шундай жафоларни кўрганмиз,— деб чуқур оҳ тортди бобом гапига якун ясаркан. Афтидан, бу хотиралар уни ҳозир ҳам эзарди.

Мен уста Султонни яхши, сахий киши деб юрардим. Унинг ҳам бошқа хўжайинлар сингари қабих эканини эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Буни қарангки, бобом қоматини букмабди, аммо ўша уста Султон хўжайин бўлгач, унга ўзи суриб чиқарган шу дўкконхонада ишлашгин деб ялинибди.

— Саъдуллага ўхшаган мунофиқлар туфайли ишчилар ҳамон бир-бирлари билан баъзан гижиллашишади,— деди кекса матбаачи.

— Э, йўқ, ҳозир бошқача, ҳаммамиз ёр-биродар бўлиб қолдик. Масалан, косиблардан бизнинг шикоят қиладиган еримиз йўқ,— деди бунга жавобан ёш бир ишчи.

— Шикоят қилмайсизлар ҳам,— деди бобом қатъий.— Биз ҳозир дурустгина пул топяпмиз, агар қийналиб қолсанглар, ёрдам ҳам бера оламиз.

— Бўш келманглар, биродарлар,— қора кўзларини чақнатиб гап қўшди Ниёз.

КОСИБЛАР ОҚСОҚОЛИНИ САЙЛАШ

Уста Султон бир куни кечқурун бобомни айттириб юборибди, мен бобом билан бордим. Супага дастурхон тузалган экан.

— Уста ака,— деб гап бошлади бир вақтлари тўқувчиларни бобомга қарши гижгижлатган, ҳозир эса тавбасига таяниб, мулойим бўлиб қолган хўжайинимиз.— Ҳамма даллолларга агар мол келиб қолса, тезлик билан менга хабар қилишларини тайинлаб қўйганман, лекин икки ҳафтадан бери бозорга ташқаридан ипак келмаяпти. Нархлар ҳам анча кўтарилиб кетди. Хўжанд молининг бир гази уч сўмга қимматлашди. Нима қиламиз? Бирон маслаҳат беринг.

— Бу ерда ҳамма ўзини Хўжанд ипагига уради. Менимча, бошқа жойларга бориш керак,— деди бобом.

— Тўғри айтяпсиз, бу ерда ноиложликдан молни қимматига сотиб оляпмиз. Аммо ўша ёқларга кимни юборамиз?

— Назаримда, беш-олти кунга ўзингиз бориб қайтсангиз ёмон бўлмасди,— маслаҳат берди бобом.— Туяга янтоқ керак бўлса, бўйнини чўзади, дейишади. Бир халифани ишга олиб келиш учун-ку, беш-олти минг тангани аямайсиз. Ахир ҳар қандай иш ҳам харажатни талаб қилади-да.

— Тасаддуғингиз бўлай, уста ака, мен умримда бир марта шаҳардан ташқарига чиққанман, ўшанда ҳам Ургутгача борганман, холос. Ўзим сафарнинг уддасидан чиқолмайман, ўғлим бўлса мендан бешбаттар.

— Халифалардан биронтасини ўғлингизга қўшиб юборсангиз-чи?

— Халифа борса, дастгоҳ бир ҳафта тўхтаб қолади, бунинг устига халифанинг бир-икки ҳафталик сафар харажатини ҳам кўтаришим керак.

— Ҳозир дастгоҳнинг бир ҳафта тўхтаб қолишини ўйлаб ўтиришга ҳожат бормикин, ахир халифа ипак келтиргани боради-ку?.. Сизнинг гапингизни эшитиб ўтириб, бир ҳангома эсимга тушиб кетди.

«Қайсидир замонда бир аллоф бор экан; ёшлигидан бошлаб қанча юки бўлса, ҳамиша ўзи орқалаб юрар экан. Ҳалиги одам кексайиб, ишга ярамай қолганидан кейин ўғли унга: «Дада, шу ёшингизда қоп орқалаб юришингиз уят, бу жонингизга ҳам жабр. Агар кунига бир-икки танганинг баҳридан ўтсангиз, ҳамма юкингизни ҳаммол ташиб беради»,— дебди. Аллоф кўнмабди: «Э-э, ўғлим, мен қўлимдаги давлатни мисқоллаб тўплаганман. Сен бўлсанг энди шу пулларни ҳаммолга беринг, деяпсан!»

Шунда аллофнинг ўғли бир бурда нон эвази ҳаммолликка рози бўлган бир бечорани топиб келибди. Ҳаммолни отасига кўрсатиб: «Дада, манавига пул бермайсиз, фақат нон берасиз, холос», дебди. Лекин очкўз аллофга бу ҳам маъқул тушмабди-да, дебди: «Ўғлим, яна бир ҳаракат қилиб кўр, шояд нонини ўз ёнидан еб, ишлайдиган ҳаммол топилса»...

Уста Султон кулди.

— Жоним тасаддуҳ, устажон, ҳозир ишим юришмай, қийналиб турибман, мен нима десам, жавобини ёқамга ёпиштирасиз-да. Яхшиси, бу аҳволдан чиқишнинг йўлини кўрсатинг.

— Хайр, ишингизни юриштириш учун мен сизга иккита маслаҳат бераман: биринчиси, ипак келти-

риш учун ўзим бораман, аммо ё ўзингиз, ё ўглингиз бирга борасиз. Сафарда ўтадиган кунларимга ҳақ тўламасангиз ҳам майли, фақат йўл кирани кўтарсангиз бўлди. Иккинчиси, жума куни косиблар оқсоқол сайланади, сиз нима қилиб бўлса ҳам халифа Худойбердини оқсоқолликка ўтказасиз. Бу одамнинг кўнгли очиқ, пок. У хўжайинлар билан рақобат қилолмади, шунинг учун биз сингари ўз санъати, кучини сотишга мажбур бўлди. Энди бизнинг аҳволимизга бир тушиб кўрди, демак, бу ёғи бизнинг манфаатимиз учун курашади. Хўжайинлар, албатта, Муҳсинбекни оқсоқол қилмоқчи бўлишди, халифалар эса Худойбердини хоҳлашади. Сиз халифалар тарафини олсангиз, афсусланмайсиз, сизга бунинг фақат нафи тегади.

Уста Султон қувлик билан кўзини қисиб, розиман дегандек бошини силкиди.

Пайшанба куни кечқурун бобом уста Саиднинг собиқ ишчиларини айттириб келиш учун Ражаб тоғамни пахта тозалаш заводига юборди.

Улар бобомнинг ҳовлисига йиғилишганда кеч соат еттилар бўлиб қолганди. Келганлар ичида халифа Абдураҳим, ўгли Ғайбулла, Нўмонжон, Ниёзлар ҳам бор эди.

Бобом чақиртиришдан мақсад нималигини қисқача тушунтирди; тўқувчиларнинг ўзларига қайишадиган оқсоқол сайлаш пайти аллақачон етганини айтиб, сайлов жумага белгилангани, эртага масжид олдида туриб, жамоат жума намозидан чиқаётган пайтда ҳаммани Хоним мадрасаси саҳнига даъват этиш кераклигини ҳам айтди.

...Шаҳар косибхоналарида ишлайдиган олти юз косибдан беш юздан кўпроғи Хоним мадрасаси саҳнига йиғилганида соат ҳали иккига бормаган эди. Қирқ дўконхона хўжайини ҳам шу ерга келганди. Биринчи бўлиб кекса бир косиб олдинга чиқди, хутба билан ҳамду санодан сўнг, у Муҳсинбекни роса мақтади. Кейин хўжайинлардан Миркомил шу тариқа гап қилди. У гапириб бўлгач, бойвачча Устақули Муҳсинбекни мақташга тушди; у ҳам Муҳсинбек ягона муносиб номзод, бундан яхши оқсоқол бўлмайди мазмунида гапирди. Хўжайинлар бир неча кун олдин ўз ноғораларига ўйнайдиган оқсоқол сайлашга қарор қилиб қўйишгани кўриниб турарди. Улар кўп

ҳунармандларни турли ваъдалар бериб, ўз томонларига оғдириб ҳам олишганди. Бугун оқсоқолнинг кимлигини эълон қилишмоқчи бўлиб туришувди, холос. Лекин шу пайт Абдураҳимнинг олози эшитилиб қолди:

— Эй, биродарлар,— деди у,— ўзи оқсоқолни ким сайлаши керак? Тўқувчиларми ёки хўжайинлар? Агар тўқувчилар сайлаши лозим бўлса, қўйинлар, тўқувчилар ўзларига маъқул келган кишини сайлашсин. Бордию, хўжайинлар сайлайдиган бўлишса, тўқувчиларни бу ерга тўплаб нима қилишади?

Абдураҳим халифанинг бу гапи билан оғизларга солинган қулф очилиб кетди.

— Тўғри айтади, оқсоқол сайлашни хўжайинларга ким топшириб қўйибди!

— Хўжайинларга Бобо Назрига ўхшаган сотқинлар керак.

— Қачонгача хўжайинларнинг қули бўлиб юрмиз?

Хўжайинлар ташвишланиб бир-бирларига қарашиб, пичир-пичирга тушиб қолишди.

Шу пайт кекса халифа Қилич олдинга чиқди ва йиғилганларга юзланиб деди:

— Мана, мен қирқ йилдан бери дўконхонада тутун ҳидлаб келаман. Ун саккиз марта сайловда қатнашдим. Оқсоқол номзодини ҳамisha хўжайинлар кўрсатиб келишди, биз ҳам хўжайинларнинг гапларини сира икки қилмадик, улар кимни хоҳлашса, хўп дедик. Энди биз тўқувчилар ўз номзодимизни ўзимиз кўрсатганимиз маъқул. Мен шаҳардаги олти юз косиб номидан гапиряпман: биз халифа Худойбердининг оқсоқол бўлишини истаймиз. Кимки иста-маса, чиқиб сабабини очиқ-ойдин айтсин.

— Тўғри, тўғри гапиряпти!— деган овозлар эшитилди ҳар томондан.

— Битта-яримта Худойбердига рози бўлмаса ҳам,— деди биринчи гапирган кекса косиб,— бу ерга чиқиб, очиқ-ойдин айтишга истиҳола қилар. Ахир, сиз Муҳсинбекка нега йўқ деяётганингизни айтмадингизку, лекин қани айтишлар-чи, ким Муҳсинбекдан бирон ёмонлик кўрибди?

— Муҳсинбегингиз яхши ҳам, ёмон ҳам эмас, бир латта!— деди Абдураҳим халифа.— Сизларнинг Наз-

рингиз ҳам аввалига шунақа эди, кейин нима қилди? Хўжайинларнинг буйруғи билан тўқувчининг оёғига кишан урди.

— Уни ўзларинг сайлаган эдинглар-ку!— деди уста Ражаб.

— Йўқ, уни ҳам худди ҳозиргидай хўжайинлар ўзаро тил бириктириб сайлаттиришганди.

Хўжайинлар энди оёғи куйган товуқдай типирчилашиб қолишганди. Ниҳоят, шовқин-суронда хўжайинлардан Остонақул дегани ўртага чиқди.

— Бирпас жим бўлинглар, биродарлар. Менинг таклифим — сайлов кейинги жумага қолдирилсин. Бугун битта-яримта келмаганлар бор. Яна шу ерга тўпланамизу сайловни бамаслаҳат ўтказамиз, маслаҳатли тўй тарқамас, деганлар.

— Йўқ, уста ака,— деди тили ўтқир халифалардан бири Жаббор.— Бунақа найранг кетмайди, тўқувчиларнинг ҳаммаси келмаган деяпсиз, бўлмаган гап, нима, сиз яна шаҳар ҳаммомларининг хўжайинларини ҳам йиғмоқчимисиз?

Оломон ўртасида гуриллаган кулги кўтарилди.

— Худойберди халифанинг нимаси ёмон?— гапга аралашди Баротали.— Биз ҳаммамиз уни таниймиз, таърифлаб ўтиришнинг ҳожати бормикин?

— Худойберди халифанинг хўжайини унамаепти,— деди оқсоқол.— Унинг тўрт минг танга қарзи бор.

— Қайсимизда қарз йўқ экан!

— Агар хўжайини кўнмаётган бўлса, қарзини узамиз! Биз олти юз киши, пул тўплаб оқсоқолнинг қарзини тўлаймиз. Биз тўқувчилар ишонамизки, бундай оқсоқол хўжайинларнинг ногорасига ўйнамайди.

Шу пайт косиблар орасидан икки киши бирдан баланд овозда:

— Халифа Худойберди — оқсоқол, омин!— деб юборди.

— Оллоҳу акбар!..— дейишди бир овоздан йиғилган тўқувчилар.

Хўжайинлар ранжиб тарқалишди.

Косиблар оқсоқоли сайланганидан кейин «оши арвоҳи пир»ни ўтказиш зарур эди.

Одатда «арвоҳи пир»нинг харажатини хўжайинлар

беришарди, янги сайланган оқсоқолга ҳам ўшалар чопон кийдиришарди.

Бироқ бу сафар косибларнинг ўзлари оқсоқолни сайлашган, у хўжайинларга маъқул эмасди. Шу сабабдан хўжайинлар бўғилишиб «оши арвоҳи пир»ни қилиб бериш ва янги сайланган оқсоқолга чопон кийдиришдан бош тортишди.

Якшанба куни кечқурун Жаббор халифа, Қилич халифа ва Фармон халифалар бобомнинг олдига келишиб, «оши арвоҳи пир»ни қандай қилиб яхши ўтказиш тўғрисида маслаҳатлашишди.

— Хўжайинлар тил бириктириб, оқсоқолга чопон кийдирмайдиган бўлишибди,— деди Фармон халифа.— Агар булар биз кўрсатган одамни сайлашга розилик беришмаса, ҳамма косиблар иш ташлаймиз.

— Бунга шопилмаслик керак!— деди бобом.— Унда биз ҳам бунинг жабрини тортишимиз мумкин.

— Хайр, бўлмаса, индамайликми, хўжайинлар оқсоқолни яна ўзлари тайинласинларми?— деб сўради Жаббор жигибийрони чиқиб.

— Йўқ, халифа,— деди бобом,— биз бунга йўл қўймаймиз. Мен яхшилаб ўйлаб кўрайлик, кейин пушаймон еб қолмайлик, демоқчиман. Биз шундай бир иш тутишимиз керакки, ҳам тўқувчилар зиён кўришмасин, ҳам муродимиз ҳосил бўлсин. Ҳар дўконхонадан лоақал биттадан одам чақиртириб, аввало кенгашиб олишимиз даркор.

— Одамларни шу кечаёқ чақиртиришимиз мумкин,— деди Фармон.

— Бизнинг ҳовлига йиғиламиз,— деди Жаббор халифа,— тўқувчиларнинг ҳаммаси бизнинг ҳовлини билади, хўжайинларнинг йўли ҳам биз томонга тушмайди.

— Йўқ, у ер анча олис,— эътироз билдирди Қилич халифа.— Яхшиси, ҳаммом олдида йиғиламиз.

Белгиланган вақтда ҳаммом олдига келганимизда, ҳамма тўпланган экан. Бобом йиғилганларни яқинроқ давра олиб ўтиришга таклиф этди.

— Биродарлар, биз бирлашишимиз, биргалликда ҳаракат қилишимиз лозим. Ана шунда хўжайинлар бизнинг талабларимиз билан ҳисоблашишади. Биз уста Саиддек золимни енгдик, бундан бу ёғига битта ҳам хўжайин косибни кишанбанд қила олмайди. Эндиликда улар бизнинг сайловимизга рози бўлишлари учун

ҳам бир ёқадан бош чиқаришимиз керак. Мен ҳар бир тўқувчидан бир тангадан йиғиб, «оши арвоҳи пир» ўтказишни таклиф қиламан. Шундай бир шарт қўямиз: агар хўжайинлар «арвоҳи пир»га қатнашмоқчи бўлишса, ўз улушларини қўшишсин, йўқса, келмай қўя қолишсин. Токи, улар биз сайлаган оқсоқолни тан олмагунларича, муносабатни узиб тураемиз. Ишга ҳам бормаймиз. Уларнинг қанақа гаплари бўлса, биз сайлаган оқсоқол билан гаплашишсин. Иш ташлаш вақтида оиласини боқа олмайдиган кишиларга ёрдам тариқасида ўз маблағимиз ҳисобидан дўконхона очамиз, қўли қисқа тўқувчилар бу дўконхонада ишлаб туришади. Биз бу дўконхонанинг ғамини еб қўйганмиз, ҳадемай очилади. Дўконхонадан тушадиган даромад асосан тўқувчиларнинг қарзини узишга кетади.

Маслаҳатдан кейин пул йиғиш ва янги оқсоқолнинг «оши арвоҳи пир»ини ташкил қилиш тўрт тўқувчига топширилди. Ҳамма шу қарорга рози бўлиб, «омин, оллоҳу акбар» деганча, ўрнидан турди.

Уста Султон ипак харид қилиш учун беш минг сўмни тахт қилиб қўйибди. У ўзининг ҳам, ўғлининг ҳам шаҳардан кетишига кўнгли бўлмай, бобомга:

— Уста ака, мен сизга ишонаман. Бир ўзингиз боринг!— деди.

— Мен-ку боришга бораман-а,— деди бобом,— аммо мен тожикчадан бошқа тилни билмайман-да, сафарда рус тили ё ўзбек тилини билиш керак.

Шундан кейин уста Султон бобомга, куёвингизни ола кетинг, деб таклиф этди. Бобом дадам билан гаплашиб, натижасини уста Султонга айтишни ваъда қилди.

Кечқурун бобом бизникига келди, дадамдан аввал янги дўконхона ва янги дастгоҳлар ўрнатишнинг қай аҳволдалигини сўради.

Дадам ўттиз дастгоҳ сизгадиган жойни ижарага олиб, ҳозир йигирмата дастгоҳ ўрнатилганини, мингта найча буюриб қўйганию, йигирмата моки харид қилганини айтди.

Бобом яна бир хонани ижарага олинг, баъзи ишчилар ётиб юришади, иннайкейин, найча солишга ҳам керак бўлади, деди.

Ниҳоят, бобом отамга уста Султоннинг сафарга бирга бориш тўғрисидаги таклифини билдирди.

Бу гапдан дадамнинг жаҳли чиқиб кетди, мен уста Султоннинг гумаштаси бўлмоқчи эмасман, аммо ишингизнинг тезроқ битиши учун ошна-оғайниларимга хат ёзиб бераман, улар сизга мендан кўра яхшироқ ёрдам қилишади, деди.

— Унда Ҳасанжонга рухсат берсангиз, ўзим билан олиб кетсам,— деди бобом.— Менга тилмоч бўлиб, ҳисоб-китоб қилиб юради.

Стам бунисига кўнди.

Мен бундан теримга сизмай қувондим. Бобом билан жуда боргим келарди! Бобом ҳам ўзида йўқ хурсанд эди. Шу дамда мен бобомнинг на ташвишга тушганини, на безовта бўлаётганини пайқадим, ахир сафаримиз олис-ку. Бобом одатдагидек босиқ, хотиржам эди. Мен бобомга чилим келтириб бердим, у менга мулойим жилмайди, тишлари садафдай оқ эди. Ажойиб одам-да! Наҳотки, сафарга жўнаш чилим чекишдай жўнгина нарса бўлса?

Мен энди йўлни ўйлаб кечалари уйқум келмасди. Аммо ҳаммаси ҳали олдинда эди. Кунлар эса давом этаётганди.

Бир куни эрталаб Ғайбулла билан икковимиз ҳаммадан бурун дўконхонага келдик. Ғайбулла сув олиб келгани масжид олдидаги ҳовузга кетди, мен дастгоҳлардаги бўш найчаларни йиғиштириб, хўжайиннинг уйига элтмоқчи, у ердан бошқаларини келтирмоқчи бўлдим.

Мен аввал бобомнинг дўконхона тўридаги дастгоҳига яқинлашдим. Дастгоҳнинг икки томонига кимдир иккита гул — бири қизил, бири оқ гулни қистириб қўйибди. Бунақа гуллар хўжайиннинг ҳовлисида бор эди. Мен энгашиб гулларни ҳидладим. Гулларнинг ҳиди гупиллаб димоққа уриларди.

Кейин тоғамнинг дастгоҳи олдига бордим, бу ерда ҳам худди шу гуллардан иккитаси қўйилибди. Нўъмонжоннинг дастгоҳида эса бир даста гул ётар, битта қизил гул моки тешигида суқиб қўйилган эди. Ниёзнинг дастгоҳида ҳам шунақа гулдаста; аммо бу гулдаста ичида бир дона бинафша ажралиб турарди. Дастгоҳ мокиси ичида бир дона оқ атиргул гунчаси кўзга ташланарди. Мен билан Ғайбулланинг дастгоҳларимизда бир дондан қизил атиргул.

Мен дастгоҳимдаги гулни олиб, камзулим тугмаси

тешигига қададим-да, зинапоядан пастга тушаётиб, қайтиб келган Ғайбуллани учратдим. Унинг кўзи гулга тушиши билан челақларни ерга қўйди-да, қўлини гулга чўзди. Мен ҳовлига қараб қочдим.

— Битта ҳидлат!— бақирди Ғайбулла орқамдан.— Сени қараб тур ҳали, гулларингизни узибди, деб хўжайинга айтаман, адабингни бериб қўядилар!

Ғайбулла ҳазиллашганди, албатта, буни билсам-да, алланечук бўлиб кетдим; уста Султон гулзоридан гул узишларини ёқтирмасди. Хўжайин бир куни Ғайбулла бир дона гул узганини кўриб, уни ҳовлисига киритмай қўйганди. Шу пайт хўжайиннинг ўзи кўча эшиги олдида пайдо бўлса, нима дейсиз? Йўқ, у бугун саломимга хотиржамлик билан алик олди, гул тўғрисида оғиз очмади. Мен гулларни қизлари узгани, бундан хўжайин хабардорлигини тушундим.

Ҳовлида хўжайиннинг қизларидан бири Дилбар бўғзига ипак боғич ўралган шиша идишни тозалаб ювиб, сув тўлатаётганди. Ипак боғичнинг икки учиди заррин шокиласи бор эди.

У мени секингина имлаб ёнига чақирди-да, гулни қаердан олганимни суриштирди, мен гулни дастгоҳим устидан олганимни айтдим.

У сирли жилмайганча, атир солинган шишачани менга ҳидлатиб:

— Хўш, қалай?— деб сўради.

— Жуда яхши экан,— дедим мен. Шишачадан атиргул ҳиди келарди.

Қиз менинг юзимдан ўпиб, секингина деди:

— Укажон, қара, агар дўконхонада ҳеч ким бўлмаса, Нўмон акагнинг гулдастасини мана бу шишага солиб, дастгоҳи устига қўйиб қўй. Агар битта-яримта бўлса, индамай ўзимга келтириб бергин.

— Ҳозир Ғайбулла бор.

— Йўқ, йўқ. У ҳам билмасин. Ма, манави пулни унга бер, кўчага чиқиб, ўзларингга бирон нима сотиб олиб келсин. У кетган пайтда гулни шишага солиб қўясан, хўпми?

Мен нозанин қизнинг айтганини қилдим. Пул бериб Ғайбуллани кунжут ҳолвага юбордим. Кейин Нўмонжон келди, у дўконхонага қадам босиши билан:

— Ҳай-ҳай, бугун дўконхогадан баҳор ҳиди кел-
япти-ку,— деди-да, гулларни кўриб, мендан сўради:—
Шунча гулни сен келтирдингми? Уста Султон хафа
бўлмайдими?

Мен ҳеч нима демадим, у дастгоҳи олдига борди-
да, хаёлга чўмганича, гулдастани шишаси билан қў-
лига олиб ҳидлади. Мен ўзимни билмасликка солиб,
у томонга қарамасдим. Ниҳоят, у секингина сўради:

— Ҳасанжон, гулларни ким бу ерга қўйдийкин-а,
сен кўрмадингми?

— Йўқ.

Шу пайт Ниёз билан тоғам келишди. Ниёз гул
дастани, боғичи ипак идишни кўриб:

— Во ажабо,— деди завқланиб. Аммо Нўъмон
бармоғини оғзига тегизиб, унга «жим бўл!» ишорасини
қилди. Ниёз ўз гулдастасини сув тўла чойнакка солди
ва ишга киришиб кетди.

Шу пайт Ғайбулла дўконхонага ҳолва кўтариб
кирди, мен ҳолвани ҳаммага тақсимладим.

— Бу кимнинг тўйи ҳолваси экан?— деди тоғам
жилмайиб.

— Узумини енгу, боғини сўраманг, халифа,— де-
ди Нўъмон,— бугун фалак бизга иноят қилибди...

Уста Султон пайшанба куни эрталаб бобомнинг
олдига келди ва «оши арвоҳи пир» хусусида гап очди.

— Хўжайинлар Худойберди халифанинг оқсоқол
бўлишига розилик билдиришмаяпти, «арвоҳи пир»ни
ким қилиб беради? Бунинг харажати кимнинг гар-
данида? Сиз, уста ака, бир маслаҳат беринг, мен тўқув-
чиларнинг ошига бораймикин, йўқми?

— Ихтиёр ўзингизда,— деди бобом,— агар биз-
нинг қозондан таом татишни раво кўрсангиз, бошқа-
ларнинг «ҳа» ёки «йўқ» дейишига қараб ўтирмасдан
бораверасиз. Агар, аксинча, бошқаларнинг юзларидан
ўтолмасангиз, улар нима қилишса, сиз ҳам шуни қи-
ласиз.

— Хўжайинлар зиёфатга келишмаса, чиқими ни-
ма бўларкин?

— Сиз, хўжайин, харажатдан ташвиш тортманг,
ўзимиз эплаймиз. Тўқувчилар бу сафар астойдил бел
боғлашган... Қайси хўжайин бунга қарши чиқса, ка-
фани куюди.

— Мен-ку, бораман-а, лекин қанча беришим керак?— деди шошилиб уста Султон.— Икки қўлни бурунга тиқиб бориб бўлмайти-ку, ахир.

— Сиз оқсоқолга битта шойи чопон олиб берсангиз кифоя. Агар шуни олиб берсангиз, афсусланмайсиз...

— Хўп, раҳмат, уста,— деди хўжайин ва кетди.

Уста Султон кетганидан кейин тоғам мендан, газеталарда қандай янгиликлар бор, деб сўради. Уша кунларда отам Қримдан «Таржимон», Бокудан «Иршод», Истамбулдан «Шамс», Қоҳирадан «Чеҳранамо», Калкуттадан «Ҳаблулматин» газеталарини оларди.

Отам бу газеталарни ўқишни менга ўргатган эди. Бун билган тоғам ҳар куни газеталарда нималар ёзилганини мендан сўраб-суриштириб турарди. Уша пайтлар Туркистон, Бухоро ва Хивада биронта газета чиқмасди, шу сабабдан редакция ходимлари ўз газеталарининг обунаси ва тарқалишини маҳаллий маърифатпарвар кишиларга топшириб қўйишганди. Олдин эслатиб ўтганимдек, отам ҳам шу иш билан шуғулланарди.

Мен севган журналлардан бири «Мулла Насриддин» эди, журнал озарбайжон тилида Тифлисида чиқарилар, ранг-баранг ҳажвий суратларга бой бўларди. Мен журнални дўконхонага олиб бориб, овоз чиқариб ўқирдим, бобомдан бошқа кишилар озарбайжон тилини билганлари учун мақолалар мазмунини тушунишарди, кейин мен мақолани атайлаб бобом учун тожик тилига таржима ҳам қилардим. Бир куни кечқурун уйга қайтаётиб дўконхонада журнални қидирсам, журнал йўқ. Отам газета ва журналларни ҳафсала билан йиғиб, ҳар йиллигини ҳар йили жилдлатиб борарди; шунинг учун мен уни уйга олиб кетишим керак эди, жуда қўрқиб, ташвишга тушиб қолдим. Шерикларимнинг ҳаммаси уйларига кетишганди, мен эса ҳамон йўқолган журнални излардим. Хўжайиннинг мен тенги учинчи қизи дўконхонага кирди.

— Ҳа, Ҳасан, бир ўзинг бу ерда нима қиляпсан?— деб сўради у.— Нимани қидиряпсан?

Мен тушунтирдим.

— Э мен уни опамнинг қўлида кўрувдим, Ғайбулла олиб келувди,— деди қиз.

Мен шу ондаёқ ичкари ҳовлига бордим. Хўжайин-

нинг Санобар деган қизи журнални қўлида ушлаб ҳовлида ўтирган экан.

Санобар Дилбардан икки ёш кичик бўлса ҳам, жуссаси ундан катта эди. Уни кўрган киши сира ўн тўрт яшар деб ўйламасди.

Уста Султон чўри сақламаганди, бошқа хўжайинлардан шу жиҳати билан фарқ қиларди. Хонадонда бутун юмуш она-болалар ўртасида бўлиб олинганди. Супуриш-сидириш ишлари кичик қизга топширилганди, найча солиш Санобарга юклатилганди, идиш-товоқ билан Дилбар шуғулланарди, овқат қилиш, кир ювишни беканинг ўзи бажарарди. Уста Султоннинг фақат бир хотини бўлиб, камбағал оиладан тушган, ақлли, заҳматкаш эди.

Санобар мени кўриши билан журнални орқасига яширди.

Мен унга :

— Бу журнал меники, дарров беринг. Дадам уйдан буларни олиб чиқишга қўймайди. Дадам мени калтаклайди, — дедим.

— Хўп, хафа бўлма, Ҳасанжон, — деди у юмшаб ва ичкари киришга имлади. — Аввал сен манави суратларнинг мазмунини менга айтиб бер, кейин журналингни олсан.

Мен суратларда нималар тасвирланганини тушунтирмасам қутулмайдиган эдим. Бироқ у ҳа-ҳу деб қайта-қайта сўрайверди. Кейин қиз суратларга қизиқмаётганини тушуниб қолдим, у бошқа нарсани билмоқчи экан. Мен ажабланиб юзига зеҳн солган эдим, жилмайди, қип-қизариб кетди.

— Сўраб бўлдингизми ё яна гапирайми?

— Сен, Ҳасанжон, кишини жуда уялтирасан-да. Бир нимани сўрамоқчиман-ку, лекин сира тилим айланмаяпти...

— Сўрайверинг, уялиб нима қиласиз, мен укангизман-ку.

— Бўлмаса айт-чи, опам сендан нима бериб юборди?

— Ҳеч нима.

— Опам сен билан нимани гаплашди? Ростини айт, мени лақиллатма.

— Мен бировнинг гапини бировга айтмайман. Агар сизнинг билишингизни хоҳласалар, ўзлари сизга айтардилар.

Санобар лабини тишлади.

— Ҳасанжон, жон укажон, агар бир гап айтсам ҳеч кимга айтмайсанми? Оғзингдан чиқармайсанми?

— Йўқ, мен бировнинг сирини бировга айтмайман.

— Сенга ишонаман. Ниёз аканг гулдастани нима қилдилар, ичидан ҳеч нима топмадиларми? Бирон нима дедиларми?

— Кўрмадим... Ҳеч нима демадилар.

— Хат-саводлари борми?

— Йўқ. Энди мен тўрттовларига ўргатаяпман, унча-мунча ўқийдиган бўлиб қолишди.

— Сен уларни ўқитасанми? Мени ҳам ўқитсангчи? Бир ажойиб дўппи тикиб берардим.

— Майли, ҳавасингиз бўлса, ўқийверасиз-да, лекин нега биби халифага бормайсиз?

— Дадам билан ойимлар қўйишмайди. Қиз бола ўқиб нима қилади, дейишади. Мен эса ўқишни хоҳлайман, кейин мана шунақа суратли газеталардан келтирсанг, биргалашиб ўқирдик.

— Яхши.

— Нимадан бошлаймиз, қуръонданми?

— Йўқ, мен китобча олиб келаман. Алифбедан бошлаймиз.

— Кейин ёзишни ҳам ўрганаманми?

— Албатта. Ҳам ўқийсиз, ҳам ёзасиз.

— Вой, жоним тасаддуқ, Ҳасанжон! Ма, манави пулни ол, менга ҳам китоб, қалам, қоғоз келтир.

Санобар шундай деди-да, қўлимга икки танга берди.

Пайшанба куни пешиндан кейин шаҳардаги шойи тўқийдиган қирқ уч дўконхонанинг барча ишчиси Хўжаюсуф масжидининг кенг саҳнига тўпланди, қўйни шу ерда сўйиб, икки нимтани икки қозонга солишди. Икки кекса тўқувчи паловга уннади. Ун икки киши эса сабзи, пиёз тўғрашарди. Одам кўп эди, улар бешта-бешта, ўнта-ўнта бўлиб давра олиб, чой ичиб, суҳбатлашиб ўтиришарди. Ҳамма даврада ҳам хўжайинларнинг келмагани тўғрисида гап борарди. Ғайри табиий, ғалати ҳол рўй берганида; шу билан бирга, давраларда эркинлик, қувноқлик ҳукмрон эди.

— Келишмабди-я! Ўз гапларини ўтказамиз дейишган-да!

— Үтказиб бўлишибди!

Шу пайт уста Султон билан қайниси уста Худоёр келиб қолишди. Уларнинг кетидан уста Султоннинг ўғли қоп ва тугунлар ортилган эшакни етаклаб кириб келди. Худди команда берилгандай, ҳамма дарвоза томонга ўгирилди.

— Қаранглар, хўжайин! Чақиринглар... Бу ёққа, бу ёққа келинг!

Хўжайинларни айвонга олишди. Нўъмон билан Ниёз югуриб бориб эшакдан юкни туширишди. Қопдаги нарсалар ҳолва, ҳар хил қанд-қурс экан.

Палов тайёр бўлди. Ҳамма дастурхон атрофига ўтирди. Худойберди оқсоқолни тўрга ўтқазिशди.

Зиёфат бошланди.

— Халифа Гаффор, сарпони келтиринг,— деб буюрди уста Султон.

Гаффор тугунни келтириб, Худойберди оқсоқолнинг олдига қўйди, қийиқни ечиб, ичидан астари шойи банорас чопон олди, тахини очиб, оқсоқолга «туринг» деди. Чопонни оқсоқолнинг елкасига ташлади. Оқсоқол чопонни «бисмилло» деб кийди. Худойберди оқсоқолнинг энди эски салласи ҳам янгиланди. Ҳар тарафдан табрик овозлари янгради:

— Муборак бўлсин! Муборак бўлсин!

Кейин дуойи фотиҳа қилинди.

— Энди, оқсоқол, бизнинг раъйимизга юрмаган хўжайинларни нима қиламиз?— сўради баланд овозда Жаббор халифа.

— Ихтиёр жамоатда,— деди оқсоқол,— сизлар нима десаларинг, ўша бўлади.

— Ишдан кетамиз,— деди биров,— Худойберди оқсоқолни тан олишмаса, келиб тавба-тазарру қилишмаса, ишга чиқмаймиз. Биз ҳам уста Саиднинг ишчиларига ўхшаб, заводга ишга кирамиз. Очимиздан ўлмаимиз, лекин кучимизни кўрсатиб қўямиз...

— Йўқ, бунақаси кетмайди,— деди Қилич халифа,— ҳар куни эрталаб шаҳарнинг бу бошидан у бошига бир тош йўл юриб бориб, кечқурун яна шунча йўлни босиб келиш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Яна айтсам, косиб одамнинг қўли лой, тупроққа тегиб қотганидан кейин қайтиб ўнгилабмайди, ипакни ушлолмай қолади... Шундай бир йўл топиш керакки, ўзимиз зарар кўрмайлик.

— Арқоқ билан эришни тайёрламаймиз ёки шу ишимизга ҳақ тўлашни талаб қиламиз. Ҳадеб текинга ишлайверамизми?

— Бундан ҳам натижа чиқмайди,— деди Нўъмонжон.— Арқоқ билан эришни ўзингиз қилмасангиз, ишсиз қоласиз-ку. Хўжайиннинг иши лат еса, тўқувчилар ҳам зарар кўришади.

— Шошилманглар,— деди бобом,— шундай иш қилинглarki, зарарни фақат ўзимиз сайлаган оқсоқолни тан олмаган хўжайинлар тортадиган бўлишсин.

— Ҳа, манави пухта гап!— деди янги оқсоқол.

— Тўғри, тўғри,— дейишди ҳар ёқдан.

— Уларга шанбагача муҳлат берамиз,— деди бобом,— агар ўшангача келиб оқсоқолни тан олишмаса, ўзларига қийин. Шу кундан бошлаб уларнинг дўконхоналари ёпилади, то икки қўй сўйиб, саккиз пуд гуруч дамлаб, кўпчиликка ош беришмагунча, дўконхоналар очилмайди! Омин!

— Оллоҳу акбар,— деди ҳамма бир овоздан.

— Хўш, бордию, шанбагача оқсоқолни тан олган, уни рози қилмоқчи бўлган хўжайиндан нима ундирамиз? Буни ҳам ора очиқ қилиб олиш керак,— деди Ниёз.

— Бундайларнинг ҳар биридан юз тангадан ундириш мумкин,— деди оқсоқол.

— Э, хўжайин учун юз тангаям пул эканми. Косибнинг нонини туя қилишаётганда, юз танга нима бўлибди.

— Тўғри! Тўғри!— дейишди яна ҳамма.

— Агар баъзи хўжайинлар оёқларини тираб туриб олишса, унда нима бўлади? Гадойлик қиламизми?

— Унда тўқувчилар истаган дўконхоналарига ишга кираверишсин.

— Тўғри! Тўғри!— деган овозлар эшитилди.

— Биродарлар, оқсоқолимизнинг хўжайини: «Бунақдор халифамни оқсоқоллик қилишга қўймайман. Мен унга ишласин учун қарз берганман, оқсоқоллик қилсин учун эмас», дебди. Оқсоқолимизнинг хўжайиндан уч ярим минг танга қарзи бор экан.

— Бу пулни хўжайинлар тўлайдиган жаримадан берамиз,— деди бир халифа.

— Ёки ўзимиз йиғамиз! Келишиб оламиз, ахир... Бундан бу ёғи бир гап бўлар.

— Хўп, қани омин!..

Бир неча кундан кейин эрталаб дўконхонамизга Худойберди оқсоқол кириб келди. У ҳамма билан, шу жумладан мен ва Ғайбулла билан ҳам қўл бериб кўришди. Бобом дарров пўстакни олиб бўйра устига ёздида, уни ўтқазди. Фотиҳадан кейин оқсоқол гап бошлади:

— Жума куни кечқурун хўжайиннинг пулини элтиб берай деб уйига бордим, пулни олмади. Элликбошиникига борсам, йўқ экан. Кеча элликбошини топиб, яна хўжайинникига бордик, ноз-фироғига қарамай пулни топширдим. У, бу пулни қаёқдан олдинг, ким берди, деб сўради, индамай туриб келавердим.

— Яхши қилибсиз, оқсоқол!— деди бобом ва Ғайбуллага чой дамлаб кел, деб имлади.

Шу пайт дўконхонага уста Султон кириб келди.

— Уста, менга ҳам бир дастгоҳ ўрнаттириб берсангиз,— илтимос қилди Худойберди оқсоқол.

Дастгоҳ ўрнатилди, шу кундан бошлаб Худойберди халифа биз билан ишлай бошлади.

Кўп ўтмай, хўжайинлар косиблар оқсоқолининг сайланишига норозилик билдиришгани, дўконхоналарини ёпишиб, губернаторга шикоят қилишгани маълум бўлди. Губернатор жанжални полицмейстерга ҳавола қилибди. Полицмейстер миршаб ва қозига юклабди. Улар гапнинг тагини билишгач, барча тўқувчиларга қарши чиқишга юраклари дов бермабди, ҳа, нима ҳам қила олишарди?

Хўжайинлар аввалига бир неча дайди-безориларни ишга солиб, уста Султон билан уста Худоёрнинг дўконхоналарига ўт қўйдирмоқчи ҳам бўлишди, лекин сирлари очилиб қолишидан қўрқиб, бу ниятларидан қайтишди...

Хўжайинлар тўқувчиларнинг бир ёқадан бош чиқаришганини кўриб, гангиб қолганлари равшан эди.

— Ишқилиб, биз ютиб чиқдик, энди бўш келмаймиз,— деди бу гапни эшитгандан кейин бобом.

«ПАДАРҚУШ» СПЕКТАКЛИ

Янги толибам Санобархонга китоб, дафтар, қалам сотиб олгани эрталаб барвақт бозорга чиқдим. Саҳҳофлик ва ўқув қуроллари растаси деворларига ёпишти-

рилган бундай катта-катта эълонларга кўзим тушди: «Бугун «Падаркуш» спектакли биринчи марта саҳнага қўйилади. Томоша янги шаҳар театри биносида соат еттида бошланади, билет сотиб олишга шошилинг. Шошилинг, шошилинг, шошилинг!»

Мен спектакллар саҳнага қўйилишидан олдин эълон қилинишини газеталардан билардим. Озарбайжон спектаклларига бир неча марта киргандим. Лекин шу чоққача мен ўзбек ёки тожик тилида қўйилган томошани саҳнада кўрмагандим.

Эълон олдида ҳайрон бўлиб турганимда, мактабдош ўртоқларимдан бир нечтаси келиб қолди. Шу соनियाда самарқандлик бир бойнинг ўлдирилганлиги ҳақида дўконхонада ва мактабда юрган миш-мишлар менинг ёдимга тушди.

Бир куни ўқитувчим мулла Исматилла устод Саъдийнинг:

Сенга мерос керак бўлса, отанг билимдон, шу эшикни оч.
Қолган ота мулки бўлар уч кунда толон, уч кунда торож...—

деган шеърни шарҳлаганди.

Мулла Исматилла Мирвафобойнинг ўглини мисол келтирганди, у отасини ўлдириб, отадан қолган барча мол-давлатни қисқа вақт ичида кўкка совурганини, оқибатда қашшоқ, сарсон-саргардон бўлиб қолганини ҳикоя қилиб берганди.

— Хўш, борасанми?— дейишди менга ошналарим.

Улардан биронтаси ҳали театрга кирмаганди, цирк томошаларидан бошқа нарсани кўрмаганди.

— Билети йигирма тийиндан икки сўмгача экан...

— Тез бўл, борасанми, йўқми?

Мен хижолатга тушдим. Дадамдан рухсат олишим, дўконхонадаги шерикларимга хабар қилишим кераклигини, қолаверса, ёнимда пулим ҳам йўқлигини айтдим.

— Хўп, бўпти, биз шу ерда гаплашиб турамыз, сен гизиллаб бориб кел,— деди қўшним, мактабдош ўртоғим Юсуф.

Мен отамнинг пул бериб, бир ўзимни театрга юборишига кўзим етмай, уйга жўнадим. Жуда диққат эдим. Аммо ишим ўнгидан келиб қолди. Мен ҳали юз

қадам ҳам юрмасимдан муюлишдан Нўъмонжон, Ниёз, тоғам чиқиб қолишди. Учовлари ҳам жуда ясанишган эди, бугун жума бўлиб, барча косиблар дам оладиган кун эди.

— Ҳа, Ҳасанжон, қаёққа шошиляпсан?— сўради Нўъмонжон.

Мен пул, театр, Ғайбулла тўғрисида шоша-пиша бир нималар деб гўлдирадим, менинг гапимга фақат Нўъмонжон тушунди. У шарақлаб кулди-да, деди:

— Театр бўлса, театр-да! Бошқалардан бизнинг камлигимиз борми!

Қолганлар уни қўллаб-қувватлашди:

— Пул бизда бор. Ғайбуллага ҳам билет оламиз.

— Рухсат олиш масаласига келсак, ҳожати йўқ, сен биз билан бирга борасан. Тўқувчи тўқувчилар билан. Даданг бунга йўқ демайдилар, юравер.

Биз синфдош ўртоқларимни топдик, кейин ҳаммамиз — катталар ва болалар чулдирашиб шаҳар боғига жўнадик. У ерда бешта билетни икки сўмдан олдик.

Кейин мен Абдураҳим халифаникига жўнадим. Бор гапни Ғайбуллага айтиб, уни спектаклга таклиф қилмоқчи эдим. Аммо Ғайбулланинг укалари, сингиллари томоша хабарини эшитиб, тўполок кўтаришди:

— Биз ҳам борамиз! Бизни ҳам олиб боринглар!

Ишга Абдураҳим халифанинг ўзи аралашди, мен билан кетгани Ғайбуллага жавоб берди, бошқа болаларга ҳолва олиб беришни ваъда қилди.

Томоша бошланишига анча вақт бор эди. Рухим енгил, димоғим чоғ эди, мен уста Султоннинг томоша кўриш насиб этмайдиган қизларини ўйладим. Шунинг учун сотиб олинган ўқув қуроллари Санобарга элтиб бериб, уни хурсанд қилгим келди.

У қувончдан қизариб, ўзини менга отди, қучоқлаб олди.

— Жоним тасаддуқ, укажон-эй,— дерди бошимни силаб.

Кейин алифбони олиб варақлай бошлади. У сурат қидирди, аммо сурат йўқ эди. Юрагим ачишди.

— Бунинг сурати йўқ экан-ку?— деди ўзи ҳам хафа бўлиб.

— Буни ўқиб чиққанзимиздан кейин суратли китобга ўтамиз,— деб уни юпатдим. Очиғини айтсам, мен ўзимни ҳозир ундан катта ҳис этардим.

— Қани, кел, уйга кир, китоб ўқишни ўргат, ҳарфларни ҳам ёзамизми?

— Хўп, майли, бошлаймиз,— дедим мен сиполик билан.

Биз ўтирдик, кейин мен биринчи ҳарф шаклларини унга ўргатдим, қаламни қандай ушлашни, ҳарфларни ёзиш йўлини кўрсатдим.

Қиз астойдил ҳаракат қиларди, шундан дастлабки кундаёқ унинг тез орада саводли бўлишини тушундим. Мен биринчи дарсни ўтгач, кетмиш ҳаракатига тушдим, лекин қиз мени қўймай: «Мановини ўргат, мановини ўргат, ўқиб бер, мановини бу ерга ёз...» дер эди. Шогирдимнинг дастлабки муваффақиятидан хурсанд эдим. Ахир бу мен ўқитган биринчи қиз эди-да. Шу пайт хонага синчков Дилбар кириб келди-да, бизнинг машғулотимизни кўриб, унинг ҳам ичига ўт тушди.

— Уни ўқитар экансану, нега мени ўқитмас экансан? Мен ҳам ўқийман!— деди.

У шундай деди-да, Санобарнинг қўлидан китобни юлқиб олди. Опа-сингил ўртасида ур-сур бошланди. Уларни ажратишга менинг кучим етмасди. Улар мендан катта, кучли эдилар. Мен ўнғайсизланардим, уялардим. Қўрқиб, уйга дарров уларнинг оналарини чақирдим.

Уста Султоннинг хотини келди, бирини муштлаб, бирини итариб ташлаб. иккисини ажратди, уларнинг уриши китоб-дафтар устида чиққанини билгач жуда жаҳли чиқди. Қаттиқ қарғади:

— Ҳа, яшамагурлар, балога учрагурлар, сенларга хат-саводнинг нима кераги бор? Хат-саводингни чиқариб, ўйнашларингга хат ёзасанларми? Ўқишга сенларга ким рухсат берди?

У шундай деди-да, оёқ остида ётган китоб, дафтарни олди, бурда-бурда қилиб, қизиб турган тандирга улоқтирди.

Жанжалнинг асосий сабабчиси мен бўлганим учун таёқнинг иккинчи учи бошимга тушиб қолишидан чўчиб, сездирмай жуфтакни ростладим. Кўчага чиққанымда ҳам онанинг қарғишларию, Санобарнинг зор-зор йиғлаши қулогимга чалинаётганди.

Шундай яхши бошланган дастлабки дарсим шу йўсин бемаъни тугади.

Кейин мен бу кўнгилсиз воқеани мактабдаги ўқитувчиларимга ҳикоя қилдим. Улар менга яхши, ама-

лий маслаҳатлар беришди. Бу маслаҳатларнинг бир қаричлигимда бошланган «ўқитувчилик фаолиятим»-да менга кўп ёрдами тегди. Кунлар ўтиб, уста Султоннинг қизларигина эмас, балки қўшни қизларда ҳам ўқиш иштиёқи туғилди.

Энди ўйлаб кўряпман: нега мен, муштдайлигида саводи чиққан бола ўз ташаббусим билан катта қизларни ўқитдим?

Эҳтимол, китобнинг фойдасини ўша вақтдаёқ билгандирман, аранг кун кўраётган азиз кишилар билан бунини ўртоқлашмоқчи бўлгандирман. Эсимда бор — муҳим масалалар хусусида жуда эрта фикр юрита бошлагандим. Назаримда хотин-қизларнинг аҳволи оғир, таҳқирли эди, мурғак қалбим билан бу адолатсизликдан газабланардим. Бу ҳиссиёт менда қандай туғилди? Балки бунга онаизоримнинг оғир қисмати боисдир? Мен ойимни жуда яхши кўрардим, у оламни аллақачон тарк этганига қарамай, ҳозир ҳам уни ўшандай яхши кўраман. Ёки бобомнинг бувимга нисбатан эҳтиром билан, дўстона муносабат тутгани бунга сабабчидир? Нима қилганда ҳам хотин-қизлар билан тенг ҳуқуқда бўлиш туйғуси менинг доимо қалбимда яшайди. Шунинг учун мен доимо хотин-қизларнинг тутқунликдан чиқишига ёрдам бергим келди.

Мен ўқитувчиларимнинг кўрсатмаларига биноан бир неча қизни тўплаб, булардан ҳеч кимни ажратмаган ҳолда дарс ўргата бошладим. Очигини айтганда, қизлар қобилият жиҳатидан эркаклар ичидан энг зеҳинли ўқувчиларим Нўъмон ва Ниёздан асло қолишишмасди. Қизлар ҳамкасбларимнинг анча олдинда эканлигини эшитиб, бор куч-ғайратлари билан ўқишга ҳаракат қилишарди, уларга етиб олиш пайидан бўлишарди. Қизлар бўш вақтларини ўқишга бағишларди, унда ўзлари учун нажотни кўришарди. Аввалига бизга халал беришди, лекин энди замон янги, бошқача эди, секин-аста ота-оналар бу машғулотларга эҳтиром билан муносабатда бўла бошлашди. Баъзан топшириқларни уч мартадан текширишга тўғри келарди, бу кўп вақтни оларди, ишимга таъсир қиларди. Бироқ қизлар билан бундай машғулот ўтказишнинг кейинчалик менга нафи тегди. Мен ўзим бу орада кўп нарсани ўргандим, тажриба орттирдим, бу ҳаётимда менга жуда асқатди.

Лекин бу ишлар бари сўнг рўй берди. Уша опасингиллар уришган куни эса кўчага чиқишим билан, театрға кечикиб қолмайин, деб оёғимни қўлимга олиб, боққа қараб югурдим.

Томоша залига кириб, атрофга кўз ташладим, ҳаммаёқ одамга лиқ тўла эди. Одамлар сабрсизлик билан қарсак чалишарди. Мен дўстларимни топиб олдим. Парда кўтарилиб, томоша бошланди. Зал жимжит эди. Томоша одамларга кучли таъсир этганди, дам-бадам гулдурос қарсак янграрди. Артистлар аслида артист бўлмай, маҳаллий ҳаваскорлардан эди, аммо ўз ролларини моҳирлик билан бажаришарди. Мен аҳён-аҳёнда ўқувчи шерикларимга қараб қўярдим. Улар сахнадаги ҳаракатларга берилиб кетишганди. Юзлари болаларники сингари маъсум эди. Улар кўзлари ёниб сахнага тикилишарди, ичларида актёрларнинг сўзларини такрорлашарди. Аниқ эсимда, бир соат олдин уста Султоннинг уйида бўлганидек, бу ерда ҳам ўзимни шерикларимдан ёши улугдек ҳис этардим. Бу билан фахрланишим қийин, аммо уларнинг олдида масъулият ҳисси туйганимни аниқ эслайман.

Томоша мавзуси ўқитувчимиз Исматилладан эшитган ўша воқеа эди. Бу даҳшатли ва сабоқ бўларли воқеа эди. Юрак орқасига тортиб кетарди. Бойнинг ўғли ишратпараст, бекорчихўжалар ўртасига тушиб қолади. У отаси Мирвафобойни ўлдириб, мол-дунёсига эга бўлади, кўп ўтмай отасининг давлатини совуриб, қашшоқлашиб қолади.

Томошабинлар орасида тўртта паранжили ва уч-тўртта паранжисиз аёл ҳам бор эди, юзи очиқ аёллар татар ёки армани бўлишса керак. Аммо ҳаммасидан ҳам кўпроқ бизни, болаларни Ҳожишайх домла билан яна икки киши — илгари бири муфтилик, бири қозилик қилган муллаларнинг театрға келиши ҳанг-манг қилиб қўйганди. Томошабинлар бармоқларини бигиз қилиб уларни бир-бирларига кўрсатишарди. Маълум бўлишича, улар фахрли меҳмон сифатида таклифнома билан келишган экан.

Ҳаммани ҳайратга солиб, гангитиб қўйган нарса падаркуш эди. Томошабинлар ғижиниб қотилни лаънатлашарди, ҳатто «шундай ёмон иш қилган» актёрға чапак ҳам чалишмасди.

Биз спектаклни кейин анчагача муҳокама қилдик.

Мен сахнада намойиш этилган воқеаларни айқаш-уйқаш тушлар ҳам кўриб юрдим.

Эртасига эрталаб вақтлироқ дўконхонага бордим, қарасам, ҳамма ёқ худди ёғ томса ялагудек супуриб-сидирилган, сув сепилган. Мен буни ким қилдийкин, деб ҳайратландим. Ахир супуриш-сидириш мен билан Ғайбулланинг вазифаси эди-да. Бугун дастгоҳларда гулдаста йўқ эди, гул солинган шиша ҳам олиб кетилибди. Мен бўш найчаларни йиғиштириб, хўжайиннинг уйига бордим. Дилбар мени тутиб, кечаги спектакль тўғрисида сўраб-суриштирди. Мен кўрганларимнинг ҳаммасини гапириб бердим, Дилбар эса қоп-қора кўзларини катта очиб эшитди, кейин сўради:

— Томошада хотин-қизлар ҳам бормиди?

— Паранжи ёпинганлар бор эди, уч-тўртта...

— Хотин-қизларга алоҳида томоша кўрсатишмай-дими?

— Билмайман,— дедим мен ва қизариб кетдим.

Ноқулай аҳволда қолгандим, мана мен, ўғил бола томоша кўрдим, у эса, мендан анча катта бўла туриб кўрмайди, чунки у қиз бола. Бунга у гуноҳқорми! Кейин синглиси Санобар ҳам келди, иккови ўз қисматларига лаънатлар ўқишди.

— Ҳамма ҳузур-ҳаловат эркакларга яратилган. Хотин-қизларни одам ҳисоблашармиди? Лоақал хотин-қизлар учун алоҳида томоша қўйиб беришса экан. Қаяёқда, сизлардан нимани ҳам кутардик!

Мен ўзимни гуноҳқор ҳис этдим.

ОҚСОҚОЛНИ ҚАНДАЙ ТАВБА ҚИЛДИРИШДИ

Самарқанд тўқувчилари тарроҳлар жиҳатидан катта қийинчиликларга дуч келишарди. Гулабардор йўғида мато тўқиб бўлмасди. Самарқандда эса тарроҳлар кам эди. Бундан ташқари, маълум нав мато тўқувчилар ўз оқсоқоллари ва тарроҳларига эга эдилар. Масалан, олача ва беқасам тўқувчиларнинг тарроҳлари шойи рўмол тўқувчи косибларга қарашишмасди.

Олача ва беқасам тўқувчи дўконхоналар бадавлат хўжайинларга тегишли эди. Буларда асосан уйда ишловчилар хизмат қилишарди. Бу хўжайинга фойда эди, биринчидан, бундай косиблар хўжайиннинг дўконхонасидан жой, дастгоҳ эгаллашмасди, дастгоҳни

Ўзлари сотиб олишиб, ўзлари тузатишарди, хўжайин оҳор қайнатишга, истишига кетадиган ўтин ёки дўконхонани йиғиштириш тўғрисида бош қотирмасди. Уйда тўқийдиган косибларнинг вақти чекланмаган эди, кўпинча косиб ўрнида онаси, хотини ёки болаларининг каттароғи дарров дастгоҳга кириб, ишни давом эттирарди. Шу туфайли бундай косиблар кўпроқ иш тўқишарди.

Уйда иш тўқийдиган кишиларнинг бу гуруҳидан ташқари яна алоҳида косиблар ҳам бор эдики, улар ўз нарсаларини бозорда ўзлари сотишарди.

Ёлланган ҳунармандлар ва чакана тўқувчилар учма-уч ҳаёт кечиришарди, кўпинча катта сарф-харажат, яъни тўй-маърака қилишганда, хўжайиндан қарздор бўлишиб қолишарди. Бунинг устига, бозор йилига бир-икки марта касодга учрарди, ё ўзлари касал бўлиб ўн-ўн беш кун бекор юриб қолишарди-да, қулоқларигача қарзга ботишарди, қайтиб қоматларини тиклай олишмасди.

Ҳаммадан ҳам уларнинг ишлари кўпроқ тарроҳларга боғлиқ эди.

Нима бўлдию, олачабоф, беқасамбофларнинг тарроҳи, уста Ҳайдар билан оқсоқол Шокиржон ўртасида гап қочиб қолиб, уста Ҳайдар гулабардор тайёрлашдан бош тортди.

Жанжалнинг бошланиши бундай эди.

Уста Ҳайдар тарроҳ набирасининг тўйини ўтказиш учун Шокиржон оқсоқолнинг олдига бориб, дўкондорларнинг ўнтасидан беш юз тангадан олиб бериб туришни талаб қилади. Шокиржон, оқсоқол, сенинг касбингдаги одам бунча пулни беш йилда ҳам узолмайди, деб яхшиси шу маблағни ҳунармандлардан олиб туришни маслаҳат беради, унинг талабини рад этади.

Бу гаплар негадир уста Ҳайдарнинг иззат-нафсига қаттиқ тегади, эртасига эса ким унинг олдига иш олиб келса:

— Шокиржоннинг олдига олиб боринг, ўша киши қилиб беради!— деб қайтариб юбораверади.

Уста Ҳайдар, тўқувчиларга агар бошқа оқсоқол сайламасанглар, битталарингнинг ишларингни ҳам қилиб бермайман, деб қасам ичади. Биз бу гапларни бир тўқувчидан эшитдик. Унинг гапига қараганда, олачабоф, беқасамбофларнинг деярли ярми ишсиз қо-

либди. Шокиржон оқсоқол шойибофлар тарроҳига лоақал элликта дастгоҳни тўғрилаб беринг, ҳақини икки ҳисса тўлайман, деб ялинибди. Аммо бу косиблар қондасига хилоф эди! Хўжайинлар ўз тарроҳлари билан нари-бери бўлиб қолишдан қўрқиб, Шокиржонга ёпишишади, ана шундан кейин катта тўполон бўлади.

Шокиржон шойибофлар тарроҳи уста Юсуфга мурожаат қилганидан тонди. Лекин хўжайинлар уни уста Юсуфнинг уйидан чиқиб келаётганда тутиб олишди. Шокиржон алдагани, косиблар қондасини бузгани учун олачабоф, беқасамбоф дўконхоналарнинг эгалари Шокиржонни оқсоқоллик ваколлатидан маҳрум қилишди, шойи тўқийдиган дўконхоналарнинг хўжайинлари эса уста Юсуф билан ишлашдан бош тортишди. Шокиржон қози ҳузурда хўжайинларга етказилган зарарни тўлашга ваъда берди, лекин бу билан косибларнинг ҳовури босилмади. Ҳар куни бир неча тўқувчи эришни олиб келиб, Шокиржоннинг олдига иргитардида, унга дакки берарди. Шокиржон оқсоқол жонидан безор бўлади, Бухоро, Китоб, Шаҳрисабзга одам юбориб, ёрдам беришларини сўрайди, лекин у ердаги тарроҳлар ўз косибларини андиша қилиб унашмайди.

Косиблар ишсиз ўтира олишмасди. Улар ниҳоят Шокиржон оқсоқолнинг мўйна дўконига бориб, аввалига уни роса дўппослашади, кейин судраб уста Ҳайдарнинг олдига олиб келишади. Уста Ҳайдардан талабини, мақсадини сўрашади. Уста Ҳайдар уларга жавоб бериб дейди:

— Уни бозор куни Чорсу гумбази остига ўз саласи билан эртадан кечгача осиб қўясизлар, кейин бутун косиблар жамоаси олдида тавба қилади, мендан кечирим сўрайди. Зиёфатга кетадиган палов учун икки қўй ва саккиз пуд гуруч тўласин.

Шокиржон оқсоқол уста Ҳайдарнинг бу шартларига кўнмай иложи йўқ эди. Чунки ғазабланган тўқувчилар уни тилка-пора қилишдан ҳам қайтишмасди.

Кўпчилик ўртага одам қўйиб, тарроҳни кўндиришмоқчи бўлишади, лекин қаёқда, уста Ҳайдар оёғини тираб туриб олади. Якшанба куни эрталаб барча дўконхоналарнинг ишчилари ишларини қўйиб, томоша учун Чорсуга жўнашди. Мен ҳам Ғайбулла билан бордим.

— Чорсу — Регистон орқасидаги гумбазли жой, ичи

бозор бўлиб, арklar остидаги супаларда ҳунармандлар савдо қилишарди. Дўппифурушлар ўз нарсаларини олдиларига ёйиб, айримларини девор қозиқларига илиб, сотиб ўтиришарди.

Чорсуга яқин йўлашнинг иложи йўқ эди, ҳамма ёқда одам тирбанд эди.

Ғайбулла билан иккимиз Чорсуга ўтишнинг иложини тополмай, Ғайбулланинг пичоқчи тоғасининг дўконига ўтдик, у ердан ёймачилар нарсаларини ёйиб ўтирадиган ғиштин баландликка кўтарилдик. Косиблар Шокиржонни олиб келишди. Уста Ҳайдар ҳам келди. Икки косиб Шокиржоннинг салласини ечди, уни қўлтиғи остидан ўтказиб, икки учини гумбаз туйнугидан осилиб турган арқонга боғлаб тортишди. Шокиржоннинг оёғи ердан узилди, уни икки одам бўйи кўтаришиб, арқон учини гумбаз қуббасига маҳкам боғлаб қўйишди. Оқсоқолнинг юзи қонталашиб, кўзларидан ёш тирқираб кетди. Оломон селдай бостириб кириб Шокиржонни томоша қилишга ошиқарди, лекин чиқиб кетишнинг ҳам, киришнинг ҳам иложи йўқ эди. Ҳамма ёқ қий-чув, тўс-тўполон эди. Ниҳоят, миршаблар аралашиб, даҳалардан бирини бўшатишди.

Кечқурун оқсоқолни ечишди. У оёғида туролмасди, лекин бари бир тарроҳдан узр ҳам сўради. Юртга ош учун бўйнига саккиз пуд гуруч ва икки қўй беришни қўйишди. Шокиржон оқсоқол жаримани тўлаб, оқсоқолликдан бўшади. Одамлар эса: «Энди уста Ҳайдар гўрга ўз ажали билан бормади, эртами-кечми Шокиржон ундан ўчини олади», дейишарди. Ҳамма шундай дерди. Аммо Шокиржон тарроҳ устани ҳеч нима қилмади. Ўч кейин олинди. Бу ҳақда ҳали ҳикоя қиламиз.

ИҮЛ ҲАМ БИР МАҚТАБ

ИҮЛДА

Уста Султон кўпдан бери сафарга жўнашимизни кутиб юрарди, лекин шошилтиришга чўчирди. Мени ҳам гарчи сабрсизлик қийнаётган бўлса-да, қайси куни жўнашимизни сўрашга ботинмасдим.

Мана, ниҳоят, бобом Хўжанд сафарига тайёрлана бошлади. Кечқурун уста Султон кириб келди.

— Хўжанддан нега ипак келмаётгани ҳозирча ҳеч кимга маълум эмас,— деди бобом.— Бирон гап бўлганга ўхшайди. Бориб сабабини биламиз. Агар ипак калаваси ё хомини харид қилиш имкони топилса, почта ёки багаж билан пешма-пеш юбориб турамиз. Агар бунинг имкони топилмаса, Хўжанддан аввал Қўқонга, кейин Марғилонга ўтамиз. Марғилонда Қашғарнинг майин жилоли ипагидан топса бўлади. У ерда ишқор билан бўёқ бу ердагидан кўра арзонроқ тушади. Йложи борича молни ишқорлаб, бўяб жўнатамиз. Агар иложи бўлса, биронта тарроҳ билан ҳам гаплашамиз, балки келишга рози бўлар. Битта тарроҳ билан ишимиз оқсаб қоляпти. Дўконхоналаримизда шоҳи, атлас, беқасам, адрас, олчинбар тўқисак ҳам бўлади. Йложини топсак, Фарғонадан абрбанд олиб келамиз. Олиб келолмасак, ўша ерда бир неча дастгоҳга етадиган қилиб эриш буюриб келамиз. Сиз, уста Султон, ҳар эҳтимолга қарши иш жойию, уйнинг ғамини еб қўйинг, бордю, ҳалигилар келишга рози бўлишса, тагин жойсиз қолиб, бошқалар илиб кетишмасин.

Бобом: «борамиз», «сотиб оламиз», «олиб келамиз», деб «биз»лаб гапираётганини пайқаб қолдим. Ҳолбуки, бобом билан бораётган — мену Ғайбулла эдик. Аммо бобом ҳақиқий буважон эди-да, ёшини суриштирмай, катта-кичикни ҳурмат қиларди.

Менинг сал гашим келаётганди, чунки бобом билан бир ўзим бормоқчи эдим. Аммо унга буни айтолмасдим, чунки у ноқулай аҳволда қоларди, мен эса буни истамасдим. Ғайбулла одоб билан ўзини жуда камтар тутарди, шундандир, кўнглимдаги ғашлик тез орада тарқалиб кетди.

Хўжандга боришимиз билан бу ерда карантин эканини билдик. Шаҳарга ҳеч кимни киритишмасдиям, чиқазишмасдиям.

Нўъмонжон Хўжандда турадиган амакиси Муҳаммадаминжонга телеграмма юбориб, уни бизнинг боришимиздан хабардор қилганди. У бизни бекатда кутиб олди.

Бу чиройли, баланд бўйли, соқоли қоп-қора киши эди; тез-тез Самарқандга бориб пиллакашлик қиларди. Ўз шаҳрида бунақа ишни топиши бир оз қийин эди. Самарқандда ишлаб юрган кезларида бобомникига бориб турарди, шунинг учун биз уни яхши танирдик.

Бекат ўраб олинганди. Шаҳарда вабо тарқалган экан. Муҳаммадамин бобомни перронни тўсиб турган ғовнинг бир четига имлаб, деди:

— Қўқонга ўтаверинг. Жияним Абдуҳалим сизларни Қўқон вокзалида кутиб олади. У сизларни биледи. Ўзи машинист. Икки соат аввал юк поездида жўнаганди. Бор гапни сизга айтади.

Бобом Қўқонгача билет олди. Поезд қўзғалди, биз узоқдан Муҳаммадаминга қўл силкитиб хайрлашдик.

Қўқон бекатида чиндан ҳам бизни темир йўл ишчиси кийимидаги киши кутиб олди, бу Абдуҳалим эди. Унинг гапига қараганда, Хўжандда карантин яна бир ойча давом этаркан, шаҳарнинг турли жойида вабо тарқалибди.

— Хўжандда бозор жуда касод, молларнинг хоми ҳам, тайёри ҳам ташқаридан харидор келмагани учун нархи тушиб кетган,— деди Абдуҳалим.— Амаким айтдилар, агар сизга ипак керак бўлса, пулини беринг, мен Хўжандга бугун кечқурун паровоз билан қайтиб бораман. Олинган молни амаким вокзал ёнидаги бир темир йўл ишчисиникида қолдиради, қайтаётганимда юкларни шу ерга олиб келиб сизга бераман.

Биз Абдуҳалимга пулни бериб, бозорга жўнадик.

Қўқон тимида, юк ташиш идорасида дадамнинг оғайниларида бири Мирзанизо ишларди. Мен уни танирдим. Бир вақтлар Биби Айбат мақбарасига боргандик, денгизда ҳалок бўлишимизга бир баҳя қолувди.

Мирзанизо мени таниди. У бобомдан саломатлиги, бутун оиламизнинг тинчлигини сўраб-суриштирди, кейин дадамнинг хатини ўқиб чиқди-да, уйга таклиф қилди.

Шу куни ипак савдоси йўқлигидан биз шаҳар ко-сибхоналарини томоша қилгани чиқдик. Мирзанизо идора ишчиларидан бирини — одобли бир кишини бизга ҳамроҳ қилиб қўйди.

Қўқон шаҳри ҳам Самарқанд сингари янги ва эски шаҳардан иборат; лекин биз кўрган вақтда Самарқанд, Тошкент ва Марғилонга ўхшаб янги шаҳри эски шаҳридан ажратилмаганди, аксинча, янги шаҳар кўҳна Қўқон марказида эди.

Хонлар яшаган вақтда кўҳна Қўқоннинг ўн икки дарвозаси, шинаклик баланд деворлари бор эди. Ҳозир эса шинакли баланд деворлардан, дарвозалардан асар ҳам қолмаган, қингир-қийшиқ, эгри-бугри тор кўчалар, ярим вайрона уйлар ўша замонлардан эсдалик бўлиб қолганди. Гагжум бозорлар шаҳарнинг янги районига кўчган эди.

Янги шаҳар кўчалари кенг бўлиб, икки четида катта, баланд дарахтлар қуюқ соя ташлаб турарди. Кўчанинг икки бетида бир қаватли иморатлар қад кўтарганди. Шаҳар масжиди — Ўрдада, хон аркининг чиройли иморатларидан бирида эди.

Фарғона вилояти маркази Марғилон эди, Қўқон эса уезд шаҳри эди. Аммо тижорат жиҳатидан Қўқон фақат Фарғона водийсида эмас, балки бутун Туркистон ўлкасида Тошкентдан кейинги — иккинчи савдо маркази ҳисобланарди. Деҳқончилик маҳсулотлари, пахта, пилла, тери ва бошқа моллар ортилган қўқон-аравалар кечасию кундузи бу шаҳарга шовқин солиб келар, шаҳарнинг катта саройлари, бозорларига тарқалиб, яна шу аравалар саноат молларини юклаганча, тупроғи ўйнаб ётган чанг кўчаларда тарақлаб, шаҳардан чиқиб кетар эди. Арава ўша пайтларда темир йўлдан олисда бўлган шаҳар ва қишлоқларни боғлаб турган ягона транспорт воситаси эди.

Қўқон шимол томондан Сирдарё бўйида бўлса ҳам, шаҳар ва унинг атрофи жануб томондан ўтадиган Сўх дарёсидан сув ичарди.

Қўқонда ҳам худди Самарқанддаги сингари базозлик расталари ва бошқа катта дўконларнинг аксарияти маҳаллий яҳудийлар қўлида эди. Ўзбеклар билан тожиклар эса асосан деҳқончилик, ҳунармандчилик, аравакашлик, фойтунчилик, ҳаммоллик, мардикорлик билан шуғулланарди. Карвонсаройлар, раста, бозор қоровуллари орасида анча-мунча тожиклар бор эди.

Қўқонда рус пулидан ташқари Худоёрхон тангалари ҳам ишлатилар экан. Бу тангалар Бухоро тангалари сингари соф кумушдан зарб қилинган эди. Танганинг бир томонига «Гўзал Қўқонда зарб этилган», иккинчи томонига «Худоёрхони» деб ёзилганди. Тангаларнинг зарб этилган санаси ҳижрийи-қамарий билан кўрсатилганди. Муомалада қора майда пул ҳам бор эди, бу пул рус ярим тийинлиги билан тенг юрарди. Шаҳарда ўн беш мадраса ва ўндан ортиқ карвонсарой бўларди.

Биз шу икки кун ичида аркни, жоме масжиди, шаҳар боғини ҳам томоша қилдик. Тўқувчилик дўконхоналарига ҳам бордик, дўконхоналардаги дастгоҳлар икки-учтадан эди. Маълум бўлдики, бу ернинг косиблари асосан уйларида тўқишар экан.

Пайшанба куни ипак бозорига бордик. Қўқон ипаги толаси йўғон бўлиб, шойи рўмол тўқишга ярамасди.

Кечқурун бекатга чиқдик ва Абдуҳалим билан учрашдик. Абдуҳалим бизга, фойтун олиб, темир йўл қоровулхонаси олдига боринглар, деди. У паровоздан наматга ўралган бир юкни тушириб, қўлимизга хат билан бирга берди. Биз ипакни бекатга келтириб, багаж билан Самарқандга жўнатдик, квитанцияларини эса почта билан дарҳол уста Султонга юбордик. Кейин бобом менга хат ёздиртирди, Муҳаммадаминга миннатдорлик билдирди-да, хатни битта беш сўмлик билан Абдуҳалимга берди. Бу менинг мактабда ўрганган ҳуснихатга мувофиқ ёзилган дастлабки хатим эди. Мен уни жуда чиройли «насталиқ»да ёздим.

Шойи бозорида маҳаллий тарроҳларни даракладик. Бизга кекса, тажрибали уста Имонқулни айтишди.

Тарроҳ уста Имонқул қоронғи дўконхонасида на-

биралари — ўн икки яшар ва ўн яшар бола ҳамда етти ёшлардаги қизча билан ишлар экан. Биз дўконхонага кирганда Имонқул оппоқ қошларини кериб, бобомга қаради, саломига алиқ олиб, эски пўстак устига ўтиришга таклиф қилди. Уста Имонқул етмишлардан ошган киши бўлиб, кўзойнак тақиб олганди. Унинг кўзойнаги шунчалик эски эдики, уста бутун умрини шу кўзойнак билан ўтказганга ўхшарди. Буни аслида кўзойнак демаса ҳам бўларди, чунки бир ойнаги дарз кетган, иккинчисидан нўхатдай тешик бор эди. Гардиш ўрнига эса мис сим ўралганди. Уста ҳар энгашганида кўзойнаги тушиб кетар, у бир азобда кўзойнагини яна кўзларига қўндирадди. Уста Имонқулнинг соқоли шунчалик узун, қалин эдики, нақ киндигига етай дерди. Уста энгашган пайтда соқоли ипга ўралишиб, ишга халақит берарди, шунинг учун у соқолини тугамлаб, муллаларникига ўхшаган кўйлаги ичига солиб қўярди. Қўқон кишиларининг аксарияти яқтак, кўпроқ саводли кишиларгина ёқали кўйлак кийишарди. Қариянинг хаёли паришон бўлганидан баъзан соқолини кўйлак ичига солишни унутиб қўярди, унинг соқоли ипларга ўралашиб қолганини кўриб, набиралари қотиб-қотиб кулишарди.

Бобом уста билан кўришиб, қоидага мувофиқ дуою фотиҳа қилди, ҳол-аҳвол сўрашиб, бўлгач, дўконхонадаги асбоб-ускуналарга, устанинг кийимига кўз югуртирди. Унинг диққатини устанинг катта салласи жалб этди, шунинг учун бобом секингина деди:

— Қилтириқдай бўйинга бундай катта салланинг ҳожати бормикан!..

Уста Имонқул мадрасани тугатган бўлса-да, тожикчалаб яхши гапира олмасди. Менинг умримда биринчи марта таржимонлик қилишимга тўғри келди.

Бобом чарм ғилофдан кўзойнагини олиб, уни устага узатди-да, менга қараб деди:

— Ҳасан, сўрагин-чи, бу кўзойнак кўзларига тўғри келармикин? Агар тўғри келса, то кетгунимча, омонат бериб тураман.

Уста қимматбаҳо нозик нарсага қўл теккизгандай, авайлаб кўзойнагини кўзидан олиб, бобомнинг кўзойнагини тақди, шу ондаёқ юзи табассумдан ёришиб кетди. Биз устанинг садафдек оппоқ тишларини кўриб ҳайрон қолдик. У аввалига ўз қўлларига, кейин ат-

рофга, ниҳоят, олдида ётган ипларга диққат билан қаради-да, завқланиб деди:

— Бу кўзойнак, меҳмон, мени эллик йилга яшартирди. Ахир, мен ўттиз ёшимда худди ҳозиргидай кўрардим, мен бу кўзойнагимни ўттиз йил бурун бозордан сотиб олганман. Сизнинг кўзойнагингиз бир мўъжиза бўлди...

Биз устадан, Қўқонда сиздан бўлак тарроҳлар ҳам борми, деб сўрадик, чол икки кишининг номини айтди ва улар иш йўқлигидан ўз касбларини ташлаб, бири чойхоначилик, бошқаси фойтунчилик қилаётибди, деб қўшиб қўйди.

Устанинг уч ўғли ва уч келини ҳам бу ҳунардан хабардор экан, лекин ҳозир ўғиллари деҳқончилик билан, келинлари жияк тўқиш билан шуғулланишаркан. Агар иш топилиб қолса, манови ўғил набиралари ҳам бу ишнинг уддасидан чиқишаркан.

Бобом ундан бошқа жойлардан буюртма келса, қабул қилиш-қилмаслигини суриштирди.

Қария жонланиб деди:

— Кошки эди! Агар ишим маъқул бўлса, нега қабул қилмас эканман? Одамларимиз иш қилмай ўз ҳунарларини унута бошлашди, ахир.

— Бизнинг ҳалқамиз ҳам худди шунинг ўзи, фақат энига кенгроқ,— деди бобом.

— Нима тўқийсизлар? Салла эмасми?

— Ҳам салла, ҳам шойи рўмол.

— Хўп, андозасини айтинг, намуна, учун биронта тайёрлайман. Маъқул бўлса, кўпроқ тайёрлаб бераман.

— Кенглиги икки аршин...

— Хўп, бугуноқ бошлайман, болалар менга қарашади,— деди ҳозиржавоблик билан қария.

— Шунақа ҳалқани неча кунда тайёрлай оласиз?— сўради бобом.

— Агар шу кўзойнакда ишлайдиган бўлсам, буюртмангизни эртага кечқурун оласиз.

— Хўп, кўзойнак сизда тура турсин,— деди бобом ва уста Имонқул билан мулойим хайрлашди.

Бизнинг асосий ишимиз Марғилонда битарди. Қўқондан Марғилонгача уч станциялик йўл эди.

Марғилон худди кечагина кўргандай эсимда. Хо-

тирамдан кўтарилмай туриб, у ҳақда ёзиб қўйишим керак. У ерда ҳозир кўп нарса ўзгариб кетган бўлиши аниқ!

Марғилон савдо-сотиқда Қўқондан кейин турса ҳам, пиллакашлик ва шойи тўқишда Фарғона водийсида биринчи ўринни тутарди.

Марғилон ҳам икки қисмдан иборат бўлиб, янги Марғилонни Скобелев деб юритиларди. Скобелев озода, кўркам шаҳар эди, кўчалари тўғри, кенг, соя-салқин, кўчаларнинг икки четидаги ариқчалардан сув ўйнаб оқарди, бир қаватли иморатлари европача усулда қурилган, деразалар кўчага қараган эди. Шаҳар ўртасидан кесиб ўтадиган сойдан шаҳар ҳавоси салқин, мусаффо эди. Янги шаҳар Шоҳимардон тоғлари этакларида жойлашган эди.

Хилма-хил магазинларнинг витриналари кўзга ташланарди. Шаҳар марказида боғ бор эди, чоғроқ бозор гавжум эди.

Шаҳарда рус мактаблари, ҳукумат идоралари, нақшинкорли масжид бор эди.

Марғилон Фарғона вилоятининг маркази бўлиб, Қўқон, Андижон ва Наманган сингари шаҳарлар янги Марғилонда жойлашган ҳарбий губернаторга қарарди.

Тошкент ёки Самарқанддагига ўхшаш маҳаллий ҳунармандлар бу ерда ҳам эски шаҳарда яшашарди. Янги Марғилондан эски Марғилонгача ўн икки чақиримлик йўл эди. Одамлар у ерга поездда ёки фойтунда боришарди. Поезд арзонроқ бўлса ҳам, ноқулай эди. Поездда то Горчакова станциясигача бориш ва у ердан нари ёғига фойтун ёллаш керак эди.

Янги Марғилон кўчаларига шағал тўкилиб, шиб-баланганди, шу туфайли ёзда чанг, қишда лой кам бўларди. Эски шаҳар кўчаларига шағал ётқизилмаганидан арава ёки фойтун ўтса, ёзда чанг-тўзон кўтариларди, лойгарчилик вақтида эса фойтунлар, аравалар лойга ботиб қоларди, кўча ва йўллар торлигидан арава ботиб қолса бас, бошқа аравалар ўтолмасдан тирбанд бўлиб қоларди.

Марғилон аравалари филдирагининг диаметри икки метрга яқин эди. Қўприк жуда кам бўлганидан қўқонарава деб аталувчи бу аравалар сойлардан бемалол ўтиб кетаверарди. Аммо тошқин пайтларида ариқ ва сойлар лиммо-лим оқарди, сув арава, фойтун-

ларни баъзан эгалари билан бирга оқизиб кетарди. Бундай кўнгилсиз воқеаларга панжа орасидан қараларди, инсоннинг қадр-қиммати йўқ эди.

Кунларнинг бирида бобом икковимиз ҳам фарқ бўлиб кетишимизга оз қолди.

Ёмғир шиваларди. Ҳаво очилиб, офтоб чарақлади. Биз бобом билан эришларни ювиш учун катта дарёнинг нариги соҳилига ўтдик. Нариги соҳилда теп-те-кис кўкаламзорни кўргандик. Ишни тамомлаб, қайтиш ҳаракатига тушдик, қарасак, дарё суви анча кўтарилиб қолибди. Қош қорайиб қолганди, яқин атрофда қишлоқ кўринмасди, нима бўлса ҳам сувдан ўтишга жазм этдик. Арава дарё ўртасигача яхши борди, кейин ногаҳон сув аравани оқиздира бошлади, аравакаш: «Ўзларингни сувга ташланглар!» деб бақирди. Аммо гирдобга ўзингни қандай қилиб ташлаб бўлади? Аравакаш ўзини сувга отди, арава ағдарилмасин, деб икки бўёқчи шогирд билан ғилдирагига осилди. Соҳилдан келаётган отлиқ киши бизнинг бақириқ-чақириқларимизни эшитиб, ўзини сувга урди, мени бобомнинг қўлидан олиб, отга миндирди-да, отнинг ёлидан маҳкам ушлашни тайинлади. У ўзбек экан, менга ўзбекчалаб нуқул: «Қўрқма, ўғлим, ҳозир чиқамиз», деб тасалли берарди. Мен унинг гапини тушунгандим, аммо «Вой, бобожон!» деб бақирардим. Ўз овозимдан бошқа ҳеч нима қулоғимга кирмасди, кучли оқимдан бошим айланиб, кўзим тинарди. Ҳалиги отлиқ аравадаги оптимизнинг жиловидан тортди, шу пайт от бир кучаниб олдинга интилганди, жилов қўлидан чиқиб кетди, от аравани пича тортиб борди-да, эсон-омон қирғоққа олиб чиқди. Биз ҳам чиқдик. Бобом миннатдорлик билдириб, бизга ёрдамлашган отлиққа пул берди, лекин у қисталанга қарамай, пулни олмади.

Мен умримда икки марта қаттиқ қўрққан бўлсам, бири шу эди. Мен нега бунчалик қаттиқ қўрқдим, деб ўзимдан бир оз инжиб ҳам қўйдим. Агар менинг ўрнимда Ғайбулла бўлса, ўзини қандай тутарди, деб ўйладим ҳам. Уша куни у шаҳарда қолганди.

...Марғилон бозорида ипак кўп эди, лекин ҳар бир сотувчи озгинадан олиб келганди, яхлит ипак топилмасди, кейин маълум бўлдики, ҳар ким бир ҳафта ичидан қанча пилла чувитишга улгурса, шуни бозорга олиб келаётган экан.

Марғилоннинг ипак бозорида ўзбекча билишим озлик қилиб қолди. Марғилон бозорларида Самарқанддагидан бутунлай бошқача ўлчов системаси қўлланаркан. Шунинг натижасида кўп англашилмовчилик, қийинчилик туғилди.

Шунинг учун Ҳошим Ваҳобовнинг конторасини қидриб топишга мажбур бўлдик. Отам ипак сотиб олишда бизга ёрдам қилишини сўраб, унга хат ёзиб берганди.

Ваҳобов хушмуомала киши эди. У отамнинг эски ошнаси бўлиб, бир вақтлар отам билан бирга темир йўл қурилишида ишлаганди. Кейинчалик у ишбилармонлиги туфайли Марғилон транспорт конторасини ташкил этган экан. Бундан ташқари, чой ва газвор фирмаларининг молларини ҳам сотарди, айни пайтда Кавказ ва Қрим савдогарларига хотин-қизларнинг ипаклик шарф ва рўмолларини сотиб олиб жўнатарди. У йилда бир-икки марта бизникига келиб кетарди.

Ҳошим амаки хатни ўқиб бўлгач, бобом билан менга разм солди-да, қувноқлик билан жилмайиб деди:

— Хўш, хизмат?

Бобом унга Марғилон бозорида ишимиз юришмаётганини айтди.

Ҳошим амаки шу ондаёқ биз билан ипак бозорига жўнади.

Ипак бозоридагилар Ҳошим амакини яхши танишаркан. У ипак бозори даллоли билан бозор оқсоқолини чақириб ингичка, яхши пишитилган, силлиқ, текис ипаклардан топиб, конторасига юбортиришни тайинлади.

Кейин биз Ҳошим амакининг конторасига қайтдик.

Конторага аввал бақувват мўйсафид киши кириб келди. Унинг эғнида оқ яктак, бошида фарғонача ўралган салла бор эди. У бир ўрам ипак билан конторага кириб, ҳамма билан қўл бериб сўрашди. Исми Султонмахмуд экан. Кейинчалик бу одам бобомнинг қадрдон дўсти бўлиб қолди. Бобом бир оғиз ҳам ўзбекча билмаганидек, Султонмахмуд бир оғиз ҳам тожиқча билмас экан, аммо бу уларнинг дўстлигига халал бермади. Келтирган ипаги жуда ажойиб эди; бошидаёқ бир тандаси уч юзу олтмиш газ эканини аниқладик. Биз унинг қандай қилиб бунчалик узун ип олганига

сира тушуна олмадик. Султонмахмуд ёрдамида бордан ипак арқоқ сотиб олиб, ўша куниеъ Самарқандга жўнатдик.

Шу кунни кечқурун поездга тушиб, Қўқонга қайтдик ва уста Имонқул тарроҳдан хабар олдик.

Уста аллақачон ҳалқа намунасини ясаган экан. Бобом тегу гуланинг баҳосини сўради. Қария икки сўм, деди. Анави фарқни қаранг! Самарқандда шу нарсани уч сўмга қилиб беришарди, ўшандаям оз деганда бир ой кутишга тўғри келарди. Бобом қариядан юз жуфт тароқ билан ҳалқа тайёрлаш учун қанча вақт кераклигини суриштирди. Уста Имонқул ўйланиб туриб, агар буюртма шунчалик шошилинич бўлса бутун оиласи билан ишлаб, бир ҳафтада тайёрлаб беришини айтди.

Бобом юз сўм закалад берди ва тайёр тароғу ҳалқани намуна учун Самарқандга олиб кетишини айтди.

Бу ишлар саранжом топганидан кейин бобом, Ғайбуллани тарроҳликни ўрганиши учун сизга шогирдликка қолдириб кетсам бўладими, бунинг учун қанча вақт керак, қанча ҳақ тўлаш лозим, деб сўради. Уста жавоб берди:

— Бу боланинг зеҳнига боғлиқ. Бола зийрак бўлса, икки-уч ҳафтада ўрганиб олиши мумкин. Ҳақ масаласига келсак, бу ишга уста ҳақ талаб қилмайди, ахир ота билан мураббийнинг ҳимматини бола билади, дейишади-ку.

Бобом қўлини Ғайбулланинг бошига қўйди, дўстим қувончдан қизариб кетди.

— Мен бу болани,— деди бобом,— икки ҳафта сизга қолдириб кетаман. Агар икки ҳафтада болага ҳунар ўргата олсангиз, мен сизга йигирма беш сўм пул, танишувимиздан ёдгорлик, деб мана шу кўзойнакни қолдириб кетаман.

Бобомнинг гапи қарияни жуда руҳлантириб юборгандек эди, у қаддини ростлаб бобомни қучоқлади, икки юзидан ўпди ва бор билими, тажрибасини шу болага сарфлашни ваъда берди. Бобом Ғайбулланинг харажатига деб қарияга ўн сўм бермоқчи бўлди, аммо уста Имонқул олмади, шундан кейин бобом тасодифий харажатлар учун Ғайбуллага беш сўм берди.

Эртасига биз уста Имонқулнинг дўконхонасига бо-раётган эдик, йўлда қандайдир сайёҳларни, улар би-

дан бирга бобомнинг эски таниши хўжандлик ажойиб шоир Фаёзни учратиб қолдик. Улар ҳам уста Имонқулникига кетишаётган экан. Уста жуда ўқимишли киши эди, шаҳарда уни донолиги, хушфёъллиги ва меҳмондўстлиги учун яхши кўришарди.

Қария шунча меҳмонни, улар ичида нотаниш кишиларни кўриб, аввалига андак шошиб қолди. Аммо Фаёз хушмуомалалик билан ўзбекчалаб уч-тўрт оғиз гапирди-да, шу вазиятга муносиб ажойиб бир байт ўқиди ва қарияга таскин берди, уй эгаси ўрнига меҳмондорчилик билан машғул бўлди, айти пайтда мезбонни ҳам ранжитмади. Ташқарига чиқиб, қариянинг катта набирасига бир нималарни тайинлади. Меҳмонлар таклиф кутиб ўтирмасдан ҳар ким ўзига жой топиб ўтирди, мезбонни уринтиришмади. Уста Имонқул «хуш келибсизлар» деб кулбасининг кам-кўстлари, торлиги учун узр сўради. Қариянинг набираси эса Фаёз буюрган қўқон қовунлари ва ширинликларини олиб келди, дастурхон ёзилиб, чой қўйилди.

Менимча, оламда йўл ҳангомаларидан қизиқроқ нарса бўлмаса керак, бунақани соатлаб эшитишга тайёрман.

Қария ўтган кунларини, иши ошиб-тошган пайтларни эслади, эндиликда унинг хизматига муҳтож кишилар кам эканидан алам билан гапирди.

— Уста, косибларнинг таназзулга учраши сабабини сиз нимадан деб биласиз?— сўради бобом.

— Фабрика молларининг арзонлиги, уларнинг чиройли, силлиқ ишлаб чиқарилишидан,— жавоб берди қария.— Қўлда тўқилган беқасам ва ипакликларимизнинг қадри қолмади. Илгарилари бир кийимлик беқасамни олти сўмгача сотишарди, олти сўм-а! Арзон, чиройли фабрика моли турганда энди ким қимматбаҳо жайдари молни олади? Ҳадемай косибларимиз олача, бўз, қалами тўқишни ҳам йиғиштириб қўйишади... Масалан, Қўқонни олайлик, илгари бу ерда беш юзга яқин дастгоҳ бўлса, ҳозир ўттизтагаям етмайди. Косиблар тарқаб кетишди, бошқа касб-кор билан нон топишяпти.

— Қайси касбнинг даромади яхши?

— Агар бир парча еринг бўлса, бундан яхшиси йўқ, аммо ўша ер қаёқда дейсиз?

— Катта ер эгалари ижарага беришмайдими? —
сўради меҳмонлардан бири.

— Ҳосилнинг бешдан бирига рози бўлиб ишлай-
диган батрақлар тўлиб-тошиб ётганда бойлар ижара-
га ер берарканми? Кўпчилик бир тишлам нон учун
бойларга минг таъзим қилишади. Корандаларнинг
ҳаммасига ҳам иш топилавермайди. Фақат пахта йи-
ғим-терими пайтида одам кўп керак бўлади, лекин
бу вақтда ҳеч вақоси йўқ Хитой деҳқонлари тўда-тў-
да бўлиб келишади, ғариб-бечораларимизнинг бир
бурда нонини ярим бурда қилиб қўйишади. Инсофсиз
бойлар ҳам мардикор кўплигидан уларнинг бир
кунлик меҳнатига бир танга ўрнига ярим танга бери-
шади. Хўш, уста, сизнинг Самадхонингизда косиблар-
нинг аҳволи қалай? Косиблар нонини топиб ея
оладими? — сўради бобомдан ўз навбатида уста Имон-
қул. У Қўқонликлар одатига кўра Самарқандни Са-
мадхон дерди.

— Шукур, уста, одамларимиз ҳали рўмолу салла-
дан воз кечганларича йўқ, — жавоб берди бобом. —
Ранги ҳар хил катак шойилар бизда ҳам касод бўл-
япти, шунақа шойини фабрика чиқаряпти, лекин
«абр» шойиси билан «шойини бухори»нинг сифати
бизникидан анча паст. Шойи рўмол билан «пешовар»
салласини фабрика ҳали чиқарганича йўқ. Сергул бе-
қасамимиз билан адрасимиз ҳам чиқарилмаяпти. Шу-
нинг учун бир амаллаяпмиз. — Сўнгра, бобом ҳам
сўради: — Илгари Қўқонда тарроҳлар қандай яша-
шарди, бир-бирлари билан талашиб-тортишишмас-
миди?

— Эсимни танибманки, — деб жавоб берди уста
Имонқул, — Қўқон шаҳрида ва унинг атрофида учта
тарроҳ бор эди. Жуда иноқ эди. Агар менга иш бую-
ришса, кучим етганича олиб, қолган буюртмани ўр-
тоқларимга юборардим. Бундан ташқари, олиб сотар-
лар ҳам бор эди. Савдомиз юришмаган пайтларда
улар биздан арзон-гаров олишарди-да, мавсум қизи-
ган пайтда қимматига сотишарди.

Уста Имонқул мезбон сифатида меҳмонларни дас-
турхонга таклиф қилиб, чой узатарди.

Меҳмонлардан бири Мисрдан келган бўлиб, соф
форс тилида жуда равон гапирарди, гапларини киши
ҳузур қилиб эшитарди. Унинг исми шайх Азим экан.

У Мисрда форс тилида чиқадиган газета муҳаррири экан.

Европача кийинган иккинчи меҳмоннинг бошида усмонли туркларникига ўхшаган фас бор эди, у камгап бўлса ҳам, гаплари жуда бамаъни эди. Унинг исми Мирзомунир бўлиб, Ашхободдаги форс мактаби мудири экан.

Учинчи меҳмон олтмишларга борган бир мўйсафид бўлиб, эғнида хитой жужунчасидан тикилган камзул, олтин гардишли кўзойнак тақиб олганди. У шундай имиллаб гапирардики, гўё ҳар бир сўзини қудуқ ичидан тортиб олаётганга ўхшарди. У озарбайжонлик уламо бўлиб, унга мулла Охунд деб мурожаат қилишарди.

Бино ичи салқин, кўнгиллар суҳбатга мойил эканидан, меҳмонлар шошилмай гаплашишарди. Мен кўп нарсаларни шу ерда биринчи марта ўқимишли кишилар оғзидан эшитдим.

Эсимда бор, гап рус-япон уруши, Россиядаги революция, унинг Туркия ва Эрондаги сиёсий вазиятга таъсири тўғрисида борди. Ёшлигимдан газета ўқий бошлаганим учун гапларнинг мазмуни менга тушунарли эди.

Мирзомунирнинг олдида форс тилида чиққан «Рус-япон уруши» китоби ётарди. У шу китобнинг айрим жойларини баланд овозда ўқир, бошқалар диққат билан қулоқ солиб, сўнгра ўз фикрларини айтишарди.

— «Темирчининг бир урганию, ниначининг минг ургани», деб жуда тўғри айтишган,— деди Мирзомунир.— Сахалин оролининг ярми, Куриль ороллари умрбод японларнинг қўлида қолиб кетмайди. Бир куни келиб, асил хўжайинлар яна ўз ерларини қайтариб олишади.

— Русларнинг энгилишига асосий сабаб,— деди Фаёз,— менимча, ижтимоий тузумнинг нобоплигида, йўқса, катта имконият ва бойликка эга бўлган мамлакат энгилмасди, бутун мамлакатда норозилик ҳам кучаймасди.

— «Хум синса, шинни тўкилади, бошқалар ундан баҳра олишади»,— деди Мирзомунир.— Россиядаги революция русларнинг ўзига ҳеч қандай натижа бермаса-да, Шарқ халқларини, Эрон ва Усмонли турк халқларини қўзғаб қўйди. Султон Абдулҳамид фо-

сиқ малайларининг усмонлилар диёрида, қожорларнинг эса Эронда мустабид салтанати барҳам еди.

— Тўғри,— деди Фаёз,— Россиядаги революция гафлатда ётган Шарқ халқларининг кўзини очди. Бутун дунёда мутлақ ҳукмронликка жиддий зарба берилди. Энди ҳаёт олдингидек давом эта олмайди.

— Бизнинг Алихонимиз ҳам шунақа дейди,— сўз қўшди бобом.

— Қайси Алихон?— сўради Мирзомунир.

— Менинг куёвим. Уни Самарқандда Алихон курд дейишади,— жавоб берди бобом.

— Бу тағин Мирзо Абулфозилнинг таниши Алихон курд бўлмасин?

— Бу худди ўшанинг ўзи, у Самарқандда ўн икки йил Мирзо Абулфозил билан қўшни турган.

— Э, аттанг, илгарироқ буни билмаган эканмизда. Майли, қайтишда албатта Самарқандга тушиб, у кишини кўриб ўтамыз.

— Мирзо Абулфозил жаноблари нима иш қиладилар?

— У киши Шарқни яхши биладиган тарихшунос олимлардан. Ҳозир Туркистон тарихига доир материалларни йиғиб юрибдилар.

— Ҳа, ҳа, эсимда, Алихон менга у тўғрида гапирган эди,— деди бобом хотирлаб.— Алихон бир воқеани айтиб берганди. Куёвим карвонсаройда турган пайтлар экан. Бир куни у кечқурун самоварчани қайнатиб, айвончага гиламчасини ёзади, Мирзо Абулфозилни чойга таклиф қилади. Аммо Мирзо ҳеч нима демайди. Кейин Алихон таниши нега фаромуш эканини билгани унинг ҳужрасига боради. Қараса, Мирзо Абулфозил китобларини хуржун, чамадонларига босиб, хона ўртасида турганмиш. Куёвим бунинг сабабини сўрайди. Мирзо дейди: «Алихон, аламимни янгиламанг, юрагим қон бўлиб ўтирибман. Мана, мен бир неча йилдан бери шаҳардаги катта мадрасаларда анчайин илмли кишиларга ваъз ўқидим, руҳнинг яширин сир-асрорларини очишга, уларни ҳақиқат йўлига бошлашга ҳаракат қилдим. Бугун эса, шунча йиллик меҳнатимдан кейин, мана шу донишмандлардан бири ўрнидан туриб, таажжуб билан юзимга тикилганча: «Жаноби домла, биз ўзимиз-ку, алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз, шундай бўлгач, сиз бизни

қайси динга даъват этиясиз?» дейди. Шу гапни эшитдимۇ ўн икки йиллик умримни бу олимнамо жоҳилларга беҳуда сарфлаганимни тушундим.

«Фойда бермас нодонларга ҳақиқат шамин ёқиш,
Будир гўё кеча-кундуз заранг тошга мих қоқиш».

— Тўғри, тўғри. Шундай забардаст олимнинг Туркистондан бундай қайғу-алам билан чиқиб кетиши жуда ачинарли ҳол.

— Хайр, жаноби ҳожи,— деб Фаёзга мурожаат қилди Мирзомунир,— сизни ажойиб шоир дейишади. Агар мумкин бўлса, ғазалларингиздан ё дostonларингиздан парча ўқиб, бизни хушнуд эта олмай-сизми?

— Агар жанобларининг тингламоққа завқу ҳаваслари бўлса, камина кичик бир дoston ўқиб беришга тайёрман. Аммо азиз бошингизни ачитиб юбораманми, деб кўрқяшман.

— Йўқ, йўқ, марҳамат қилинг, жаноби Фаёз,— деди шайх Азим.— Биз кўпдан бери сизнинг ашъорингизни эшитишга муштоқмиз. Биз ғазалларингизни шайх Мирзо Абулфозил қўлларида кўриб эдик. Улар ҳуснихат билан ёзилган ажойиб, гўзал шеърлар эди. Ўзларини кўришга кўпдан бери муштоқ бўлиб юргандик.

Шу вақт овқат келтирилиб, суҳбат бўлиниб қолди. Таомдан кейин тожик шоири ёддан ўз дostonини ўқиб берди.

Дostonда ажойиб косиб уста Абдулланинг дарвишлик қилмоқчи бўлгани куйланарди. Устанинг дунёда ҳамма нарсадан ихлоси қайтади. У оиласи, касб-корини ташлаб Верний шаҳрига (ўша вақтларда Олмаотани шундай деб аташарди) боради. Олмаотадан Шамай* шаҳрига ўтади. У кенг Шамай бозорининг пештоқлари остида уч устахона — соатсозлик, заргарлик ва ўймакорлик устахонаси очади, ҳар учала устахонада ҳам бир ўзи ишлаб, соатсоз, заргар, ўймакор сифатида шуҳрат қозонади. Иш шу даражага бориб етадики, Шамай уездени вилоятга айлантиришганда давлат муассасаларидаги барча муҳрларни

* Ш а м а й — Қозоғистоннинг шимолидаги шаҳар номи.

ясашни унга буюришади. У то барча буюртмаларни бажаргунча, бир ҳафта кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайди. Уста барча муҳрларни пештахта устига тартиб билан териб қўйиб, ухлаб қолади. Буюртмачилар келиб қарашсаки, уста ухлаб қолибди, улар иш ҳақини қолдиришиб, ўз муҳрларини олиб кетишади. Уста уч кундан кейин уйғонибди. Дам олиш куни — жума бўлгани учун уста уйига жўнабди. У ўз юртида еб ўрганиб қолган таомни тайёрлабдию, қариндош-уруғлари, дўстлари, ватандошларига юраги орзиқиб кетибди, ногаҳон у кўчадан ўтиб кетаётган Маҳмуд Жандани кўриб қолибди. Маҳмудни шаҳарда ҳамма биларди, уни авлиё дейишарди. Уста Абдулла уни уйга таклиф қилибди. Меҳмон овқат ейишдан бош тортиб, бир чеккада ўтирибди. Мезбон бирга овқатланишга ҳар қанча қистамасин, меҳмон овқатга лоқайд қараб ўтираверибди. Ҳайрон бўлган уста Абдулла: «Нима бало, жинни-пинни бўлганми-сан, ўз овқатимизни татиб кўрмайсанми?» дебди. Маҳмуд кулиб қўя қолибди. Қачонлардир у Бухорода мўйначилик санъати билан ном чиқарган, лекин бир сафар мол олгани Шамайга келганида бир қизни севиб қолиб, ўз ишларини ҳам унутган, шу ерда қолиб кетиб, ҳамма нарсадан воз кечганди. Маҳмуд қишин-ёзин телбалардек узук-юлуқ кийимда, оёқ яланг тоғу тошларда дайдиб юрарди. Унинг эғнида йиртиқ чопону белига боғланган канопдан бошқа нарса йўқ эди. Оқарган сочини кўпдан бери қирдирмас, соқолини тарамасди. У эндигина қирққа кирганига қарамай, бегона юртдаги оғир ҳаёт уни аллақачон қаритиб қўйганди.

Уста Абдулла меҳрибонлик билан, ҳамшаҳарига ачиниб, бундай дебди: «Табиатан дангаса бўлган кишигина ана шундай беташвиш ҳаёт йўлига киради, ўз касб-корини ташлаб, ўзга юртларда дайдиб юради, чунки у ишлашни истамайди. Гапимга қулоқ сол, бу бемаъни санқиб юришингни йиғиштир. Меҳнат қилиб нон топ, юртингга, оиланг олдига қайт».

Маҳмуд устанинг гапларини лоқайд тинглаб, ниҳоят дебди: «Бари бир эмасми? Агар сен менинг ҳаётимдаги ҳақиқий маънога етганингда эди, иссиқ, юмшоқ ўрину ширин таомга интилмасдинг. Бари бир эмасми?...»

Девонанинг жавобини эшитган уста Абдулла ўйланиб қолибди: «Балки шунақа ҳаёт чиндан ҳам лаззатлироқдир? Билмай туриб бир нима дейишнинг ҳожати йўқ». Шундан кейин овқат ейишдан тўхтаб: «Мен ҳам телба бўламан, бари бир эмасми?» — дебди. У, шундай қилиб, барча бойлиги, устахоналари, уйи, пулларини қолдириб, узоқ саёҳатга жўнабди.

Бир куни уста Абдулла Маҳмуддан сўрабди: «Қани айт-чи, бу мангу ҳузур-ҳаловатга сени нима мажбур этди?» Бунга Маҳмуд қуйидагича жавоб берибди: «Шамайда яшаб юрган кезларим гўзал бир рус қизини кўрдиму ўзимни йўқотдим. Унга бўлган муҳаббатим мени сабр-тоқат, ақл-идрокдан жудо этди, бу ёруғ жаҳонда ҳеч ниманинг қадр-қиммати қолмагандек бўлди. Мен уйқуни, истироҳатни тарк этдим, кечасию, кундузи севгилим яшаётган уй олдида ўтирдим. У дарвозадан чиққан ёки уйга қайтаётганида дийдорини кўриб қолардим. Мен унга ҳеч нима демасдим, ўзимни сездирмасдим. Охири бир кеча у уйдан чиқиб, тўғри олдимга келди. Ёнгинамга келиб: «Мана мен. Мендан нима истайсан? Мен сенинг ихтиёрингдаман» деди. Мен эса: «Менга сендан ҳеч нима керак эмас», деб жавоб бердим-да, ўрнимдан туриб нари кетдим. Ўша пайтдан бошлаб, бу фоний дунё лаззатларидан воз кечдим, менга буларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Менга бари бир...»

Ўша кеча икки дарвиш бир ўрмонда тунаб қолишибди. Эрталаб уста Абдулла дўстини ёнидан тополмабди. Кейин у ҳам бир ўзи йўлга тушибди.

Узоқ жаҳонгашталиқ вақтида дўстлар икки марта учрашибди, аммо ҳар сафар бир-бирларига бош ирғаб қўйишаркану индамасдан ўз йўлларига қараб кетаверишаркан. Уста Абдулла одамови бўлиб қолибди, ҳаётга йўл бўйидаги тикандан кўра ҳам нафи кам тегаркан. У одамлар яшайдиган жойлардан айланиб ўтаркан. Қозоқлар дарвишларни авлиё ҳисоблаб, улар юрадиган йўлларда озиқ-овқат қолдиришаркан. Бизнинг дарвишлар бир кафт буғдой ё арпа олиб, бошқасига қўл урмай, кетаверишаркан.

Уста Абдулла уч йил кезиб юрибди, онласи аллақачон уни қидиришга тушган экан. Бир куни полиция уни Оқмулло шаҳри яқинида тутиб олиб, полицмейстернинг олдига келтирибди. Дарвишни касалхо-

нага жўнатишибди. Касалхонада уни даволаб, сўнг хотини олдига олиб боришибди. Уста Абдулланинг ўз юрти, оиласидан жудаликда ўтказган етти йиллик умри ана шундай тугабди...

Шоир ёддан ўқиб берган бир минг икки юз бандлик бу ажойиб дostonнинг мазмуни шундан иборат эди.

— Ажойиб дoston, гўзал санъат намунаси!— деди Азим шайх фахр билан.— Наҳотки, бу бор ҳақиқат бўлса?

— Ҳа, мен бу одамни, унинг вафодор хотинини биламан. Бу ҳаёт чорраҳасида турган киши тўғрисидаги асардир. Баъзан кишини ўлим ҳақидаги, уринишларимизнинг беҳудалиги тўғрисидаги фикрлар қуршаб олади, бу ғам-аламни енга олмаган кишининг ҳолига вой,— деди Фаёз.

— Ҳақиқий бахт абадийдир!— деди Мирзомунир.

Азим шайхни Туркистоннинг қадимий ёдгорликлари жуда қизиқтирарди, шунинг учун гап Ўрта Осиёнинг машҳур шоири ва мутафаккири Хўжа Аҳмад Яссавийнинг мақбараси тўғрисида кетди. Фаёз Яссавий мақбарасидан ўғирланган XV асрнинг қадимий олтин шамдонини эсга олди.

— Наҳотки, шамдонни топишмаган бўлишса?— сўради Мулла Охунд.

— Топишган,— деди Фаёз.— Аммо бу жуда ғаройиб воқеа.

Кейин, у ҳикоя қилди.

Мен қандай эсимда қолган бўлса, шундайлигича ёзяман. Ким билсин, бу афсонами ёки ҳақиқатми-кан?..

ҚАДИМИЙ ТИЛЛА ШАМДОННИ ҚАНДАЙ ЎҒИРЛАШДИ

Нодир ва антиқа буюмларнинг ишқивозлари бир неча йиллар давомида бу қадимги нафис санъат ёдгорлигини қўлга киритмоқчи бўлишиб, кўп уринишган, бироқ бундан ҳеч натижа чиқмаган. Айтишларига қараганда, шамдоннинг оғирлиги беш пуд соф тилла экан; уни Амир Темурнинг буйруғига мувофиқ ўша замондаги энг зўр ҳунарманд усталар ясашган экан. Шамдон Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси минораларидан бирида сақланаркан.

Биз ҳикоя қилаётган воқеа ҳозирги асрнинг бошларида юз берган.

Яссавий мақбарасида бир талай шайх, мулла, турли-туман бошқарувчилар, хизматкорлар кун кечиришган. Бу машҳур мақбара хизматкорларининг сони мингга етар, мулк ва вақфларнинг йиллик даромади миллион сўмдан ошиб, бу маблағнинг ҳаммаси мутаваллилар ва шуларга ўхшаганларнинг чўнтагига тушарди.

Маълумки, зиёрат мавсумида бу ерга минг-минглаб содда художўйлардан ташқари ўз чўнтақларини тўлдириш учун маддоҳлар, қаландарлар, масхарабозлар, каттаю кичик савдогарлар ва авом оммани алдовчи кўплаб фирибгарлар ҳам тўпланишарди.

Бу манфаатпарастлар гуруҳи орасида ҳар йили бир фирибгар, эски ўғри ҳам келардики, у пул топишнинг ҳар қандай йўлини ўзи учун жоиз ва қўлга кирадиган ҳар қандай даромадни ўзи учун она сутидан ҳам қалол деб биларди. Умрида минг маротаба дор тагидан қочган бу фирибгарнинг номи ҳожи Маҳмуд эскифуруш эди.

Маҳмуднинг ёши олтмишдан ошиб, манглайи тиришган, юзини ажин босиб, қоши ва соқоли оқара бошлаган бўлса ҳам, овози жаранглаб кулар, кўзлари чақнаб, худди ёш йигитлардай абжир, чаққон қадам ташларди.

Бу фирибгарнинг зоти-зурриёти асли қаердан эканини ўзидан бошқа ҳеч ким билмасди. У ўзини гоҳ бағдодлик дер эди, лекин арабчада салом беришу бисмиллодан нарига ўтолмасди. Ўзини гоҳ турк атарди, бироқ турк тилида «қардош» ва «гал бура» деган сўзлардан бошқасига фаҳми етмасди. Гоҳ имоми Аъзам равзасининг шайхи бўламан, деб юрар, ўзини ҳар ерда бахтиёр Ҳусайн Қулихон фарзандлари қаторига киритарди. Гарчи бирон тилда саводи бўлмаса ҳам, ҳар мажлисда ажабтовур суҳандонлик қилар, уни кўрган ҳар қандай киши, бу шайх Саъдий каби бир жаҳонгашта олим ё Абу Али ибн Сино сингари сон-саноксиз кашфиётлар соҳиби, деб ўйларди. Давраларда у тавсиф отига миниб, таъриф жиловини қўлига олар, фақат содда одамларнигина эмас, балки баъзан анчайин билимдон кишиларни ҳам лол қолдирар, кат-

таю кичикни ёлгон-яшиқ ҳикоялар билан ўзига ром қилар эди.

Бу айёр жуда кўп жойни кезганди, кўпни кўрганди. Бироқ унда шарму ҳаё йўқ бўлиб, тенгдошлари хоҳ ҳазилкаш бўлишсин, хоҳ ҳазилкаш бўлишмасин, у каттаю кичикка ўрин-ноўрин тегишаверарди. У бирор кишининг мартабаю, ёшини рўйхотир қилмасди. У на бирор шаръий қонунга, на бирон урф-одатга бўйсунарди.

Қисқаси, шу доғули Туркистон шаҳрига бориб, мозорни томоша қилганида, бир куни унинг кўзи қуёшда ярақлаб турган ноёб тилла шамдонга тушиб қолди. Шамдон мозор ҳовлисидаги минора тепасига ўрнатилган бўлиб, бирор томондан минорага чиқадиган йўл йўқ, миноранинг олди ва атрофидаги қирқ-эллик газча жой кафтдек текис эди. Мозорнинг ҳамма шайхлари навбат билан бу минорага яна соқчилик ҳам қилишарди.

Маҳмуд эскифурушнинг кўзларида ўт чақнарди. У шамдон соф тилладан эканлиги, бундан бўлак, беш аср илгари санъат усталари томонидан яратилган ноёб буюм эканини яхши биларди, шундан, ўзининг ҳамма ошкора ва махфий касб-корини йиғиштириб қўйиб, қандай қилиб бўлса-да, шамдонни қўлга киритиш пайига тушди, кеча-кундуз уни ўғирлаш чорасини излай бошлади.

Аммо бу осонликча бўладиган ишми? У аввал минорагача ер ости йўли қазишга шахд этди; аммо бу анча вақт ва меҳнат талаб қиларди, бунга эса унинг тоби йўқ эди. У энди бир тўда отлиқ қозоқни ишга солиб, кечаси ҳамла қилганча, шамдонни олиб чиқишни ўйлади. Лекин бу иш кўп харажат талаб қилар, ўзи тилни яхши билмас эди; умуман бу хавфли бўлиб, муваффақиятли амалга ошиши гумон эди, бу фикридан ҳам қайтди.

Маҳмуд бир қанча тахмин, ўй-хаёллардан кейин бир куни бундай қарорга келди: мозорнинг шайх ва муллалари билан дўстлашиб, уларнинг тамагирлиги ва манфаатпарастликларидан фойдаланиш керак. Шу мақсадда, у бир куни семиз бир қўй сотиб олиб, мазор мутаваллисининг уйига етаклаб борди ва қўй мазорга назр эканини айтиб, уни ўша жойда қолдириб кетди. Бошқа куни мутавалли ва обрўли шайхлардан

бир нечтасини ўз ҳужрасида меҳмон қилди, Миср, Ҳиндистон, Истамбулда ўзи ўрганган лаззатли таомлардан пишириб, уларнинг олдига тортди. Умрларида бундай таомларни емаган мутавалли, шайхлар мамнун бўлишиб, унга таҳсинлар ўқишди.

Маҳмуд ўзининг ҳийлаю найрангларини шу йўсинда давом эттириб, яна баъзи шайхлар билан дўстлик алоқаларини мустаҳкамлади. Улар билан бордикелди қилиб, ҳатто болаларининг исмларигача билди олди, қайси бирининг уйига борса, қуруқ бормаи, «нуридийдаларимга мендан ҳада»,— деб рўмолини тўлдириб қолва, ширинликлар олиб боришни одат қилди. Бу «дўстлик» оқибати шу бўлдики, қадрдон шайхлардан иккитаси унинг яккалиги, ҳеч кими йўқлигига раҳмлари келиб, уни уйлантириб қўйиш тараддудига тушишди. Шу ҳақда у билан гаплашиб, хоҳиш-майлини билганларидан кейин, мазор муаззинининг қизини унга олиб бермоқчи бўлишди, ҳатто унинг номидан муаззинникига совчиликка ҳам боришди, бу етмагандек, аёли бор одамга сарой ҳужраси муносиб эмас дейишиб, унга мақбара яқинидаги кенг бир ҳовлини ижарага олиб беришди.

Маҳмуд ҳовлига тезлик билан кўчиб ўтди. Шундан сўнг, бир даврада унга ошналари тўйни рамазон ҳайити куни намоздан кейин ўтказишни маслаҳат беришди. У мутаввали ноибларига анчагина маблағ бериб, келинга керакли нарсаларни сотиб олиш ихтиёрини уларнинг ўзида қолдирди. Ҳамма «дўстлар» унинг бундай хушмуомаласидан хурсанд бўлишиб, уни олдида ҳам, ортидан ҳам мақташди.

Бир оқшом Маҳмуд хуфтон намозидан кейин мутавалли ноибининг таклифига мувофиқ унинг ҳовлисига меҳмонга борди. Бу ерда у зиёфат-зарофатда ўтириб, суҳбат жиловини қўлга олди. Даврада ҳамма камоли иштиёқ билан унинг гаройиб саргузаштларига қулоқ тутиб ўтиришди. Шу аснода уй эгаси хитойи идиш келтириб, хона ўртасидаги мис лаган устига қўйди, ўғли сопол кўзада мусаллас ташиб, ҳалиги идишга қуя бошлади. Меҳмонлар кетма-кет пиёлада узатилаётган мусалласни ичишгач, анча кайфлари кўтарилди; уй эгасининг катта ўғли сартарош эди, у дадилланиб, амакисига секингина деди:

— Амаки, ҳожи амакимдан сўранг-чи, бошлари

нега бунчалик ғадир-будир, баъзи жойларининг сочи тўкилган?

Маҳмуд эскифуруш бу пайтга келиб, ҳожи номи-ни олганди.

Сартарошнинг амакиси унга саволни секин етказди. Маҳмудда гапирса гапиргудек саргузаштлар кўп эди, саволдан хижолат чекиб ҳам ўтирмай, ҳаммани ўзининг оғзига қаратиб қўйиб, боши тўғрисида завқу шавқ билан ҳикоя қилишга тушди.

— Эҳ, менинг бу бошим не балоларни кўрмади,— деди ҳожи Маҳмуд.— Бир вақтлари Техронда менга қарашли эскифурушлик дўкони бор эди. Ушанда шоҳ ҳар йили бир марта бозорларни томоша қилишга чиқар, расталар, тимларни айланарди. Шундай пайтларда дўкону бозорлар ҳар қачонгидан ҳам чиройли безатиларди. Деворларга шолча, гиламлар осиб қўйилар, шоҳ юрадиган йўлга яхши гиламлардан пояндоз тўшаларди. Бундан ташқари, дўконлар бутун нафис, қимматбаҳо молларни олиб чиқиб, дўконлари олдига териб қўйишарди. Шундай кунлардан бирида мен ҳам дўконимдаги энг яхши молларимдан бисотимда асраб юрганим — заррин нақшлар солинган жиҳозни олиб чиқиб, дўкон олдига қўйдим. Бу жиҳозни мен ўз юртига кўчиб кетаётган бир мисрлик савдогардан юз туманга сотиб олгандим. Пешинга яқин шоҳнинг растага кириб келаётганини хабар қилишди. Ниҳоят, шоҳ ва унинг ён-веридаги ясанган-тусанган мулозимлари яёв юриб, суҳбатлашганча, растада намоён бўлишди. Бутун раста аҳли қўлларини кўксига қўйиб, уларга таъзим қилиб туришарди.

Ногаҳон шоҳ билан гаплашиб келаётган вазири аъзамнинг кўзи мен дўкон олдига қўйган жиҳозга тушди ва у йўлидан тўхтаб, мендан сўради:

«Бунинг баҳоси қанча?»

«Тақсир, тўрт юз туман.»

«Буни девонхонага юбор.»

«Хўп, тақсир.»

У ноибларидан бирини ёнига чақирди; жиҳозни девонхонага олиб бориш кераклигини унга тайинлади. Вазири аъзамнинг буйруғи дарҳол бажо келтирилди.

Худди мана шу кундан менинг бошим ғурбатдан

чиқмай қолди. Мен ёши анчага бориб қолган, тажрибали бозор оқсоқолининг маслаҳатига мувофиқ ҳар куни эрта билан вазири аъзамнинг девони олийлари дарвозаси олдига боравердим. Девонхонага мени киритишмасди, зеро, вазири аъзамнинг девонхонасига кириш учун гапи ўтадиган бир киши топиб, кўпгина қимматли совға-саломлар юбориш, ҳимоячи шахс воситасида яна ҳафталаб, ойлаб қабул қилишларини интизорлик билан кутишга тўғри келарди. Мен бир эскифуруш бўлсам, топар-тутарларимнинг мазаси йўқ, менда на имконият, на сабру тоқат бор эди. Хуллас, бир ойча ишларимни йиғиштириб қўйиб, ҳар куни эртадан кечгача давонхона дарвозаси олдида ўтирсам-да, мақсадга эришолмадим. Бир куни ичу этимни еб, куйиб-пишиб, раста оқсоқоли этагидан ушладим ва ундан бу муаммони қандай ҳал этишни сўрадим. Оқсоқол аҳволимга ичи ачигандек бўлди ва ғамхўрлик қилгандай оғзини қулоғимга яқин келтириб, паст товушда деди:

«Ҳожи, биламан, сен молингга ҳақ олишни ўйлаб, қанча овора бўлдинг, олди-бердидан қолдинг. Бу ишнинг зарари кетган буюмнинг баҳосидан ҳам ошиб кетди. Аммо сенга ростини айтсам, бизнинг оталаримиз, бефойда харжга чек қўйиш фойда кўриш билан тенгдир, деганлар. Энди биродар, сен ҳам оталарнинг шу гапини қулоғингга ола қол. Сен қатнаётган даргоҳдан ҳозиргача ҳеч ким ҳақ талаб қилиб ололмаган, бу даргоҳ бамисоли тубсиз бир чоҳ: ютгани ютган, замонлар давомида шуни қонунга айлантирган. Бутун мамлакатимизнинг катталари, шоҳдан тортиб токи дарбор мулозимларигача, фақат олишни билишади, беришни эмас...»

Унинг гапи ҳақ эди. Аммо мен адолатга ишонардим...— Шу сонияда Маҳмуднинг овози бирдан титради, ким билсин, балки бир вақтлар у чиндан ҳам адолатга ишонгандир.— Ниҳоят, ҳикоясини давом эттирди:

«Маслаҳатингизга қараганда, мен ўз ҳақимдан воз кечишим керак экан-да, а?— дедим оқсоқолга.— Демак, кимсан, бадавлат бир ўлканинг вазири аъзами мен каби арзимаган эскифурушнинг тўрт-беш танга пулига муҳтож экан-да?»

«Йўқ, муҳтож эмас. У мунтазам ўз ер-мулкидан

лай-лак даромад олади. Бунинг устига, мамлакатнинг божу хирожлари, ҳар хил ҳадялар! Лекин шунга қарамай, у Азроилга тўрт юз марта жонини топширса топширадию, сенга ҳатто тўртта қора чақани ҳам кўрсатмайди. Сен бошингга бало ортиришинг мумкину ҳеч нарсага етишолмайсан!..»

«Оқсоқол, маслаҳатингиз шу бўлса, раҳмат сизга! Сиз вазири аъзамни яхши билсангиз ҳам, мени ҳали унча билмас экансиз. Мен Ҳинду, Бағдод, Мисру Истамбулда танилган одамман. Агар ўз ҳақимни ундиrolмасам, менга бу дунёда тирикчилик ҳаром!»

«Демак, сен шахдингдан қайтмоқчи эмассан? Майли. Аммо билгин, ўша даргоҳдан мабодо қора чақа олсанг, мен сенга ундан икки ҳисса кўпроқ пул инъом қиламан!» — деди сўнгида оқсоқол.

«Ҳақ жойида албатта қарор топади», — дедим мен оқсоқолдан узоқлашаётиб.

Диққат бўлганимдан бўғилаёзгандим. Эй, Маҳмуд, сенга нима бўлди, шунча зийрак, ҳушёрлигинг билан нега бундай панд единг, деб ўзимдан ўзим койинардим. Менинг олдимда икки йўл бор эди; мен ёки ҳақни қарор топдиришим, ёки ер ёрилиб, ерга киришим керак эди.

Мен мана шундай ўй-хаёллар билан девонхона дарвозасига бориб қолганимни ўзим ҳам сезмабман. Ичкарига кириб-кирмасимдан, бош дарбоннинг бақириб-чақирганини эшитдим:

«Жиловини узган бу ҳайвон қаёққа кетяпти?»

Икки абжир, чаққон дарвозабон кўз очиб-юмгунча мени тутиб олишиб, дарвоза остонасидан узоқлаштиришди, бу ҳам етмагандек, оғизларига келганини қайтармай сўкиб солишди.

Бир неча кун шу аҳвол давом этди. Ниҳоят бир куни саҳарлаб растага бориб, сарой сомонхонасидан бир тўрва сомон олдим. Саройбон бундай сомон кўтарганимни кўриб, таажжубланиб сўради:

«Ҳожи, эскифурушликни ташлаб, мол боқишга ўтдингми, дейман, сомон олиб кетяпсан?»

«Ҳа-ҳа, бугун сигир сўйиб, дўстларни зиёфат қилмоқчиман. Сиз ҳам истасангиз, марҳамат, келинг!»

«Илтифотлари учун раҳмат, ош бўлсин.»

Офтоб найза бўйи кўтарилганида, сомон солинган тўрвани биров сезмасин учун матога ўраб-чирмаб ол-

ганимча растадан чиқиб, шошқин девонхона дарвозасига етиб бордим. Дарбон, дарвозабонлар ўз жойларини эгаллашганди. Бечора фуқароларнинг чўнтаги ҳисобига кун кўрадиган бу ҳаромтомоқларнинг ҳаммаси ўз ўлжаларини қўлга киритиш пайида «юқори»дан бирон фармон бўлишини кутиб ўтиришарди. Улар ўз даражаларига мувофиқ белларини тилла, кумуш, мис камарлар билан таранг танғишиб, узун қиличлар тақиб олишганди.

Мен Арк дарвозасидан юз қадамча беридаги кекса чинор олдига бориб, қўлимдаги тугун устига ўтира қолдим; диққат-эътиборни ўзимга жалб этишдан қўрққаним сабабли, олдинроққа боролмасдим.

Бирон соатдан кейин, бошдан-оёқ қуролланган тўрт отлиқ киши дарвозадан чиқишди. Улар изидан катта извош кўринди. Извошнинг тўрт томони ойнабанд бўлиб, ойналарига бахмал пардалар тutilганди.

Серсавлат, заррин жиякли тўн кийган извошчи юмшоқ ўриндиқда сипо ўтирар, аммо шунга қарамай, извош шитоб билан елиб борарди. Тош йўлда ғилдираклар тарақлашиб, отларнинг туёқларидан ўт чақнар эди. Извошда вазири аъзамнинг ўзи борар, у бахмал қопланган юмшоқ ўриндиқда икки қўлини жавоҳир қадалган қиличининг сопига қўйиб ўтирарди.

Мен ўзимни қўлга ололмасдим. Бу ерга бир мақсадни ўйлаб келганим учунми, бутун аъзойи баданим дағ-дағ титрарди. Шу пайт ҳар бир дақиқа мен учун ғанимат эди! «Ё бахт, сендан мадад!» деб ўрнимдан сапчиб турдим-да, йўлнинг ўртасига чопиб бордим. Извош яқинлашганди. Мен кулоҳимни ерга уриб, сомонни осмони фалакка тўзита бошладим. Отлар ҳуркишиб ўзларини бир четга уришди ва ниҳоят, извош тўхтади.

Вазири аъзам извош ойнасидан бошини чиқариб, менга хитоб қилди:

«Бу нима қилганинг?! Ҳой жинни!»

«Қурбонингиз бўлай, лекин пичоқ бориб суякка тақалди-ку...»

«Нима бўлди, гапир!»

«Ўз ҳаққимни деб, жонни жабборга топширяңман...»

«Нималар деяпсан? Сенинг қанақа ҳаққинг бор бизда?»

«Жиҳознинг пули...»

«Қайси жиҳоз?»

«Растаю, бозорни давлатпаноҳ билан томоша қилаётганда сиз кўриб қолиб, олиб кетган жиҳозни айтяпман...»

«Ҳозиргача унинг ҳақини олмадингми?»

«Йўқ, тақсир...»

«Нега, аҳмоқ?»

«Тўрт ойдан бери оёғимда оёқ қолмай қатнаб, ололмаяпман, тақсир. Гапимга мана шу чинор гувоҳ».

«Елгон айтасан. Нега унда мен сени кўрмадим?»

«Мен унинг отларига имо қилиб, дедим:

«Сиз, тақсир, кундузлари манови девларга миниб юрасиз, кечалари эса ёнингизда парилар... мени қандай кўрардингиз?!»

«Уринг бу хотини талоқни!» — қичқирди вазири аъзам ғазабланиб.

Мулозимлар шу гапни кутиб туришганди. Улар мени қамчи, таёқлар билан уришиб, ўласи қилиб тепкилашди. Бундай жазодан ҳар бир мўмин бандани худонинг ўзи асрасин! Мен ерга йиқилиб, ҳушимдан кетдим.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман. Бир маҳал ўзимга келсам, ҳамма ёқ қоп-қоронғи, жимжит. Фақат ора-сира кўчаю бозорлардаги қоровуллар товуши, дайди итларнинг акиллаганию хўроз қичқириги кулоғимга чалинарди. Айни пайтда кимдир юзбошимлаги жароҳатни оналарга хос бир меҳр билан ялаётганини сездим. Шишган кўзларимни зўрга очиб, юлдузларнинг бир-бири ёруғида бу менинг итим — ёнимга келган вафолор дўстим эканини пайқадим. Оёқ-кўлимда жон йўқ, ўрнимдан қимирлай олмас эдим; абгор ётган бир пайтимда кўчадаги итнинг меҳрибонлигидан қалбим андак тасалли топди. Ернинг совуқлигидан, туннинг салқинлигидан аъзойи баданим титрарди. Ўрнимдан турмоқчи бўлдим, туролмадим. Ерда ётганимча, ётиб қолавердим.

Шу пайт бехосдан мен томон келаётган қандайдир одамларнинг оёқ шарпалари эшитилди. Қоронғилик қоплаган кўнглимда умид чироғи ёнди: улар келиб,

аҳволимни кўришади, балки раҳм қилишиб, мени ётган жойимдан тинчроқ жойга олиб боришади, одамгарчилик юзасидан жароҳатларимни даволашади, деб ўйладим.

Юзимга фонус ёруғи тушди. Мен эшитилган гап-сўзлар мазмунидан бу кишилар тўйдан келишаётганини, ҳаммасининг димоғи чоғлигини пайқадим. Бир азобда кўзимни яна очиб қараб, келганларни танидим. Булардан бири шаҳарлик бой, иккинчиси шайх, кейингиси шаҳар қозиси эди. Улар мени ўраб олишиб, дабдала бўлган юз-бетимни, уст-бошимни томоша қилишди. Ниҳоят, шайх қозига юзланди:

«Бу осий банда қандай гуноҳлари учун бундай жазога мустаҳқиқ бўлибдикин?»

Қозига, афтидан, рўй берган воқеа аён эди, шайхга жавоб қилди:

«Бу малъунга вазири аъзамга нисбатан одобсизлиги учун жазо берилди.»

Шаҳарлик бой итнинг меҳрибонлигини менга нисбат бериб, деди:

«Биродарлар, итни ит даволайди, дейишади, шу гап рост экан.»

У шундай деб итнинг бошига ҳассаси билан урди. Ит шўрлик вангиллаб нола кўтарганча нари кетди. Ярамаслардан бири юзимга туфлади, кейин ҳаммаси мени лаънатлашиб, сўкишиб, ўз йўлларига қараб кетишди. Мен уларнинг ҳар қалай ўзимни тинч қолдиришганига мамнун бўлдим; меҳрибон итимни қайтиб ёнимга чақирдим. Тилсиз махлуқ яна олдимга келди ва яна у ёқ-бу ёғимни ялай бошлади.

Тонг отаётганда тагин менга кимнингдир оёқ товуши эшитилди. Ҳассасини дўқиллатиб қадам ташлашидан, бу ёши етмишдан кам бўлмаган қария эди. У менга яқинлашди; мени кўрмадими ёки кўчадаги маст деб ўйладими, эътибор бермай, ёнимдан ўтиб кетмоқчи бўлди. Мен уни чақириб, ёнимга келишини зорланиб илтимос қилдим. У бунга ҳам эътибор бермагандек бўлди. Бироқ сезгир ит менинг мақсадимни тушуниб, йўловчи қария томон елди ва ҳасса учидан тишлаб, уни мен томон судради. Қария қанча сўкиниб, қаршилиқ кўрсатмасин, фойда бўлмади. Мен қариянинг этагини ушлаб, худою расулни ўртага солиб, ундан мени уйимга обориб қўйишини сўра-

дим. Афтидан, қариянинг қулоғи оғир эди, яқиндан сўзимни эшитиб, гапга тушунди ва мендан қандай фалокат рўй берганини сўради. Мен унга, бу саргузаштнинг тафсилоти жуда узоқ, уни ҳозир айтолмайман, тирик қолсам, кейин сўзлаб бераман, дедим. Ҳар ҳолда ҳеч кимга ёмонлик қилмаганимни айтдим. Қария арава ё ҳаммол топиш пайдан бўлди, бирпасдан кейин икки одам ва бир арава билан қайтиб келди. Улар мени кўтариб аравага юклашди, бутун вужудим зирқираб, яна ҳушимдан кетдим.

Бир вақт ўзимга келсам, катта дарвозахонада бўйра устида ётибман. Болалар шовқин солиб, итни уришар, ёнимдан қувлашарди. Мен улардан қаерда эканимни сўрадим.

— Болалар, ўлик тирилди, болалар,— деб улар баттар шовқин кўтаришиб, катталарни ёнимга чақиришди.

Бирпасдан кейин қўшни хотинлар ва бир неча қариялар тўпланишди. Мен улардан ҳам қаерда эканлигимни сўрадим.

«Эй худонинг бандаси. Сен Сангилаж маҳалласидасан, билмайсанми?» — дейишди улар.

Кейин, ўзаро бир оз чуғурлашиб, мендан нари кетишди. Яна ёнимда фақат болалар қолишди. Менга улар эмас, ақалли тўполончи болалар ҳам мурувват қилишмади, ҳаттоки бир қултум сув келтириб беришмади. Бундан кейин қанча вақт ўтди, билмайман, ниҳоят, бошимда бир кампир пайдо бўлди. Мен ундан ўз тўғримда уйимга хабар беришни сўрадим. У индамай мендан йироқлашиб, кўп ўтмай, қизи ва бўй етган ўғли билан ёнимга қайтиб келди. Улар мени замбилга солишиб, уйларига олиб кетишди, айвонда юмшоқ ўрин солишиб, мени унга ётқизиб қўйишди.

Кампир иссиқ сув келтириб жароҳатимни ювида, боғлаб қўйди. Икки қўлим, бир оёғим, тиззам, ўнг қўлимнинг бошмалдоғи чиққан, чап қўлимнинг икки бармоғи синган, қобирғамдан иккитаси чўккан эди. Кампир синган суяқларимни боғлади, оёқ-қўлим ва тиззамни жойига солди, кейин қовурғаларим жойига келсин учун бўш бир шишани менга пуфлатди. У менга онадан ортиқ оналик қилди. Бир коса шўрва ичирди, оғзимга бир пиёла шарбат тутди. Танамга сал қувват киргандай бўлди, дардларим анча енгиллашди.

Мен ундан яна ўз тўғримда уйимга хабар қилишни сўрадим. У хўп деб ваъда берди, лекин бажармади, чамаси, ўзи мени даволамоқчи эди.

Орадан қанча ўтганини билмайман. Бир куни кампирдан ҳар қалай, нега уйимга ҳамон хабар беришмаётганини сўрадим. У:

«Оиланг сени бу аҳволда кўрмагани маъқул, соғайиб ўрнингдан турганингда, ўзинг уларни бориб кўрасан»,— деди.

«Ахир, улар қанча кундан бери мөндан беҳабар, хавотир бўлишади»,— дедим маъюсланиб.

«Йўқ, сен бунга қайғурма, мен бир баҳона билан уларни тинчитдим»,— деди кампир.

Кампирнинг кечаю кундуз яхши парвариш қилиши туфайли олти ҳафтадан кейин ҳасса билан юрадиган бўлдим. Кампирнинг қизи билан куёви ҳам меҳрибон, самимий кишилар эди. Улар менинг дори-дармон топишим учун қўлларидан келган бутун ёрдамни дариг тутишмади.

Бир куни кампирга дедим:

«Она, худога шукур, тузалиб қолдим. Хотинимга хабар берсангиз, менга тоза уст-бош олиб келса, мен кийиб кўчага чиқсам, рухсат берсангиз, уйимга кетсам...»

— Сен уст-бошинг ғамини ема, ўғлим; сени бирон нарса топиб кийинтирармиз. Аммо сенга бу аҳволда ҳасса билан уйингга кетишингни маслаҳат бермайман.

Уша куннинг ўзида у менга кийим олиб келиб, кийдирди, кавуш, кулоҳ ҳам топиб берди. Мен бу ажойиб одамлар гарданида энди ошиқча юк бўлишни ўзимга эп кўрмасдим. Бир куни бомдод намози вақтида ҳаммомга бориш баҳонасида уйимга қараб йўл олдим.

Таъқиб остига олинган кишидек ҳар замонда орқамга қараб қўйиб, таниш гузарга келдим. Тонг ёришган, аммо ҳали қуёш чиқмаган эди. Биров билан юзлашгим йўқ эди, шундан бошимни ҳам қилганимча, шошиб ўз кўчамизга кирдим. Паст кўча оғзидаги ҳовли меники эди. Кўчага кирдиму уйим дарвозасига қарадим. Ёҳу! Уйнинг дарвозаси йўқ эди! Ҳовли ўрнида фақат тупроқ уюлган, дайди итлар изғиб юришарди. Жоним ҳиқилдоғимга келди, кўз ўнгим қо-

ронгилашди. Мана энди мен меҳрибон кампирнинг ўзимни нега шунча вақт уйга кетгани қўймаганига тушундим. Паст кўчадан ҳеч кимни кўрмай, тезроқ чиқиб кетмоқчи эдим, бўлмади. Шу пайт менга бошига тўғралган гўшт солинган тоғора қўйиб олган кабобчи қўшним рўпара келди. Мен уни кўрмаганга солиб, ўзимни олиб қочишга ҳаракат қилдим, аммо унинг кўзи менга тушди, мени таниб, овоз берди:

«Ҳожи ака, ўзингизми? Бу, қаерларда юрган эдингиз? Э, ака, кишининг пешонасига ёзилгани бўларкан, бандаси уни ўзгартиришга ожиз экан... Хафачиликни қўйинг. Юринг, уйга кирайлик, ўтириб дамнингизни олинг. Эрталаб албатта чой-пой ҳам ичмагандирсиз, бирга нонушта қиламиз...»

«Йўқ, раҳмат, қўшни. Мен ҳам бозорга бора қолай»,— дедим унга ва у билан бозорга равона бўлдим. Йўлда у менга уйимнинг талон-тороғ бўлгани, бузилганини, бола-чақаларимнинг қувғинга учраганини ҳикоя қилди.

Мен дўконим жойлашган растага кириб, шитоб билан илдам босдим, бироқ тез орада дўконим ҳам хароб этилганини кўрдим. Ёвузлар дўкон эшигини болта билан синдириб, бирон мих, игна қолдирмай, бор бисотимни талаб кетишган эди. Бу фалокатдан тамом гангиб қолдим. Қаерга борарим, нима қиларимни билмасдим. Ҳуш-беҳуш ҳолатда растанинг охирига қараб юрдим, шу кўйи бу ердаги сарой дарвозасига бориб қолдим. Саройбон мени таниди ва кўришиш учун икки қўлини ёзиб, мен томон югурди.

«Маҳмуджон,— деди у,— жонингизга келган бало молингизга урди, инжиманг, бошингиздан садақа, молу дунё топилади, жон топилмайди. Худо ҳаммамизга ҳам меҳрибон бўлсин...»

Мен бир амаллаб ундан ажрадим-да, бош оққан томонга қараб кетдим. Кетаётиб, ўзимча, чўнтагимда ҳеч вақо йўқ, қаерга бораман, қандай кун кечираман, қайси гўшада ётиб-тураману, бола-чақамни кимдан суриштираман, деб ўйлардим. Шундай ўй-хаёллар билан Техрон қабристонларидан бири жойлашган Қазвин дарвозасига келиб қолибман.

«Энди яхши бўлди, мана, охирги манзилингга етинг, Маҳмуд,— ўйладим ичимда.— Қийёматгача бу ерда ухласанг ҳам, сен билан ҳеч кимнинг иши бўл-

майди». Шундай деб, худди ўзимга ўхшаш нураб, пу-
тури кетган бир эски қабр устига ўтирдим-да, беихти-
ёр йиғлаб юбордим. Кўз ёшларидан кўнглимдаги
алам бир оз ювилди. Вақт ҳам пешинга яқинлашган-
ди. Бола-чақам қаерда эканлигини кабобпаз қўшним-
дан аниқ билмоқчи бўлиб, яна бозорга йўл олдим.
Энди бозорга киргандим, азон товуши эшитилди, пе-
шин намозига шошилаётган кишиларни кўрдим. Бо-
зор аҳли билан юзлашмаслик учун ўзимни панага
ола қолдим. Худди шу асно қаердандир вафодор итим
ёнимда пайдо бўлди, у мени кўча-кўйда кўпдан буён
қидириб юрганга ўхшарди. Мен уни кўриб суюндим,
у ҳам эркаланган куйда вовуллади ва яқинлашиб,
оёғимга бошини қўйди. Мен унинг бошини силаганим-
ча, йиғлардим, чунки бундай ғариблик, яккалик, бу-
тун хонумондан жудолик пайтимда менинг ягона
ҳамдамим, дўстим, меҳрибоним шу тилсиз махлуқ
эди.

Пешин намозидан кейин, кабобчи қўшним дўкони
томон кетаётган эдим, эски қадрдон дўстларимдан
кирмонлик Сафар дарвиш йўлимдан чиқиб қолди. У
мени бағрига босиб ўпди ва бошимдан кечирганла-
римни суриштириб ўтирмай, шунчаки қаерга кетаёт-
ганимни сўради. Мен унга кабобчига учрамоқчи эка-
нимнию мақсадимни айтдим. Дарвиш менга юзланиб,
деди:

«Ҳожи, биродар, ўтган ишга саловат. Молу ҳо-
лингдан айрилганингга қайғурма, тану жонинг соғ
бўлсин. Бола-чақанг қаердалигини бўлса, мен ҳам би-
ламан. Сен ўша бахтсизликка учраган кунлар қайна-
танг келиб, уларни бу ердан олиб кетган. Энди сенга
бундай маслаҳат. Истасанг, мен сенга йўл харажат-
ларингни берай, бола-чақанг олдига боргин. Мабодо
буни истамасанг, мен билан юр, иккимиз Хуросон то-
монга жўнаймиз. Шояд, толеинг ёр бўлиб, у ерда
ишларинг ривож топса».

Мен бола-чақам ёнига энди қуруқ қўл билан қайт-
гим келмади; дарвиш билан Хуросонга кетишга қа-
рор қилдим. Ўша ёқларда иш топиш умиди туғилди
кўнглимда. Хуллас, эртаси саҳарлаб йўлга чиқдик.
Сафар дарвиш мендан ҳам жаҳонгашта, тажрибали
ва тадбиркор, хушсуҳбат киши эди. Мен у билан суҳ-
батлашиб, ҳар гал, беш-олти чақирим йўлни яёв бо-

саверар, манзилга қандай етиб келганимни билмай қолардим.

Йигирма саккиз кун деганда, биз Сабзавор шаҳрига етиб келдик. Бу ердаги катта карвонсаройда кеча олис Исфаҳондан келган карвон бор эди. Дарвиш менга бундай деди:

«Бахтинг чопди, биродар. Бу карвон Исфаҳондан Бухорога қоракўл тери харид қилгани боғлаётган экан. Карвонбоши менинг танишим, мен ундан сени олиб кетишини сўрадим. Сен қоракўл терини танлай оласан, бунинг устига у ёқларга бир неча марта сафар қилгансан, демакки, хўжайинга нафинг тегиши мумкин. Мен билан пойи-пиёда юргандан, карвон билан Бухорога бориш сенинг ўзинг учун ҳам ёмон бўлмайди».

Мен дарвишга раҳмат айтиб, карвон билан Бухорога қараб жўнадим. Бухорода мен уч кун ҳазрати Баҳоваддин мазорларида тупроқ яладим. Кейин яна йўлга тушдим. Дўстларнинг дуоси туфайли мана энди бутун авлиё-анбиёлар марҳаматига ноил бўлиб юрибман... Юз балоларга дучор бўлган бу бошимдан кечирганларим шу. Бошимдаги ғадир-будирлар тарихи ҳам шундай...

Мезбонлар ҳам, меҳмонлар ҳам ҳикояни ҳаяжонланиб тинглашди; ҳамманинг Маҳмудга кўнгли ачиганди.

Бу воқеаларни у тўқиб гапирдимми ёки бировдан эшитганмиди? Ким билсин, айтиш қийин. Ҳар ҳолда, унинг уста ҳикоячи бўлиб, гапни дўндиришини тан олмай бўлмайди.

Худди шу базмдан кейин, бир куни Яссавий мазори хазиначиси Хўжа Идрис эшон намоз ўқиб бўлиб, Маҳмудни бир чеккага тортди-да, қулоғига нимадир деб пичирлади. Маҳмуднинг кўзларида ўт чақнади.

— Жоним билан,— деди Маҳмуд довдираб.

Хазиначи унинг исмини эскифуруш деб тилга олди ва уни тушликка ўз ҳужрасига таклиф қилди. Маҳмуд бу ерларда мени ҳеч ким танимайди ҳам, билмайди ҳам деб ўйларди. Эшоннинг муомаласидан бошда бир сапчиб тушди, аммо кейин, эшон мулоқим жилмайиб турганини кўриб, кўнгли таскин топ-

ди: «Шояд, менинг мушкулим шу одам туфайли осон бўлса»,— деган хаёлга борди.

Эшоннинг ҳовли-жойи мозор яқинида эди. Эшон Маҳмудни ичкарима-ичкари уч уйдан олиб ўтиб, тўртинчи хонага олиб кирди ва уни баҳмал кўрпачага ўтиргизди.

— Маҳмуджон,— деди эшон.— Бу ер хилват, кел, юракдан бир суҳбатлашайлик.— У шундай деб, дастурхон тузади, мусаллас келтирди. Бир неча пиёлани бўшатганларидан кейин чап қўли билан бармоғидаги узукни олиб, Маҳмудга узатганича, деди:

— Сен манави зумрадни танийсанми?

Маҳмуд узукка диққат билан тикилиб, ҳаяжон босганидан, оғзи ҳаттоки қақраб қолди.

— Нега тилинг сўзга келмай қолди? Париждаги Лувр яқинида бўлган тилла магазинни эсдан чиқардингми?

Маҳмуд қотиб қолганди; у бир узукка, бир эшонга тикиларди, холос. Эшон эса энди ҳинд шоҳи Акбарнинг бундан йигирма йил олдин Ҳиндистон музейидан йўқолган жавоҳирли билагузугини қўлидан ечиб, Маҳмудга узатди:

— Мановини ҳам танимайсанми?!

Ҳожининг гапиришга ҳоли қолмаганди. Ранги ўчиб кетганди. Эшон унинг гангиб қолганлигини кўриб, бундай деди:

— Маҳмуд, ҳеч нарсадан қўрқма, ҳарифинг мард одам, сен қаерда нима эккан бўлсанг, ўриб олган киши сенинг ҳарифинг бўлади.

Ҳожи ўрнидан сапчиб туриб, эшонни маҳкам қучди, ўпди:

— Жаноби эшон, мен мақтанчоқ эмасман, лекин рости, то ҳозир ўзимни йўқни йўндирадиган ўғри, деб ўйлардим, энди қарасам, сизнинг олдингизда ип эшолмас эканман. Мен минг хил тадбиру найранг, бир дунё меҳнату машаққат билан йиллар давомида қўлга киритган нарсаларни сиз осонгина менинг қўлимдан олиб қўйибсиз. Мен мана бу узукни тилла магазиндан юз азобда қўлга киритиб, ҳужрамга етмасдан уни йўқотганман. Ўша кунни ўзимнинг бефаросатлигимдан қанчалик хафа бўлганимни билсангиз эди. Билагузук ҳам бир йиллик ҳийлаю, тадбир натижасида зўрға қўлимга тушганди...

— Сен яна ўзингни олғир деб юрибсан!— таъна қилди эшон.— Вазири аъзамга бўлса жиҳозни қўш қўллаб топширганинг етмагандек, тўрт ой овора бўлиб, бунинг устига, бор-йўгиндан ажрагансан, ўласи калтак ҳам егансан. Шунини эслашнинг ўзи кифоя бўлса керак.

Маҳмуднинг кўнгли ором топганди, эҳтимол, у олғирликда танҳо эмасдир, бироқ ёлгон бобида бари бир унга тенг келадигани йўқ! Мана, эшон у айтган ҳикояга паққос ишонибди-ку. Маҳмуд ўзича мамнуният ҳис этди.

— Қирқ, балки эллик йилдан бери эгрилик, ғаламислик қилиб юриб, нима топдинг, нимага эга бўлдингки, энди соҳиби давлат бўлолсанг?— деди унга эшон.— Сен минг ўғрилиikka уринсанг ҳам, на самарқандлик Намоз, на кавказлик Салимхон бўла оласан. Сенинг ишинг ҳамиша исфаҳонлик чакана ўғриникига ўхшайди. У Истамбул кисавурларининг овозасини эшитиб, уларнинг ҳунарини ўз кўзи билан кўриш учун узоқ, машаққатли сафарга чиққан экан. Истамбулга келиб, камзулининг икки чўнтагини чинни парчаларига тўлдирганча, шаҳарнинг кўча, бозорларида роса айланибди. Ниҳоят, аср намози пайти дам олгани қаҳвахонага кириб ҳамшаҳарларидан иккитасини учратибди-да, суҳбат қилиб, мағрурлик билан: «Мен Истамбулнинг ўғрилари ростакам чапдаст бўлишадди, деб ўйлардим. Бугун икки халтача тилла билан шаҳарни айланиб чиқдим. Лекин, биронтаси яқинимга йўлагани ҳам йўқ»,— дебди. Қаҳвахонада ўтирганлардан бири бу гапга кулиб, дебди: «Сенинг чўнтақларингда тилла эмас, чинни синиғи борлиги шаҳарда аллақачон ҳаммага маълум бўлиб қолган...»— Эшон бошини чайқаб қўйиб, сўзни давом эттирди:— Мен Саҳройи Кабирда туяқушни кўрганман. У шундай чопагонки, ҳатто учқур отлар ҳам унга бас келолмайди. Аммо жуда тез чарчаб қолади, кейин, овчилар мени сезишмасин, деб бошини қумга тикади, шу билан ўзича яшириниб олгандек бўлади. Сенинг айёрлигинг ҳам ўша туяқушнинг ишига ўхшайди..

Маҳмудга эшоннинг бу гаплари бир оз қаттиқ тегди, бироқ буни билдирмасликка ҳаракат қилди, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Бухоро билан Хуросон одамлари қанчалик

содда ва авом эканликларини ўйлаб, ҳайрон қоламан. Бу ерларда тўрт йил юриб, биронта ўзимга ўхшаганини учратмагандим. Ўтган йили, десангиз, Уралдан топилган тош парчаларини маржон-марварид баҳосида пулладим. Уч юзтача тош парчасини пулласам ҳам, масалан, бирон киши шубҳаланмади.

— Кишиларнинг соддалигидан фойдаланиб, уларга фириб бериш унчалик инсофдан эмас,— деди эшон.

— Ўзингиз яхши биласиз, мен авваллари бундай сохта ишлар билан шуғулланганмасдим,— ўзини оқлашга уринди Маҳмуд.— Мен оддий бир эскифуруш эдим. Ниманидир ўн тангага олсам, ўн бир тангага сотиб кетавардим. Одамларни алдамасдим. Касбим туфайли келадиган озгина даромад билан тўқ, хотиржам кун кўрадим.

— Сен вазири аъзамдан бошқа ҳеч кимга фириб бермагансан, биламан,— деди эшон, жилмайиб.

— Ҳалол одамни нега бундай ранжитасиз, тақсир?— деди Маҳмуд босиқлик билан ва қўшиб қўйди.— Мен эмас, вазир менга ноинсофлик қилди. У шунга яраша жазосини ҳам олди...

— Наҳотки?

— Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Мен ҳикоямни охиригача гапириб берганим йўқ... Воқеа кейин бундай бўлганди. Икки йилча дайдиб, охири бола-чақам билан кўришиш пайига тушдим. Бироқ хотиним, икки фарзандим — улар яшаган ерга етиб борганимда, тифга йўлиқиб, вафот этишган экан. Мен Техронга бордим. Кабобпаз қўшним дўконида озарлик бир йигит билан танишдим, у менинг бошимдан ўтган воқеаларни эшитган экан, вазири аъзам тўғрисида менга деди:

«Агар қўлимда милтиғим бўлганда эди, бундай ярамас кишини отиб ташлаб, миллионлаб жафодийдаларни унинг жабр-ситамидан қутқарардим. У фақат сенга зулмини ўтқаргани йўқ, минглаб одамни дарбадар қилди, бегона юртларда хору зор юришга мажбур этди».

Йигитнинг бу гаплари менинг дардли кўнглимга малҳамдек ёқди. Мен унга албатта милтиқ топиб беришни ваъда қилдим. Менинг эскифурушлардан ошналарим кўп эди, улар ёрдамида ўттиз туманга уч —

Отар «манлихер» милтиғини сотиб олиб, озарлик йигитга келтириб бердим. Йигит милтиқни олиб, синаб кўрди, кейин деди:

«Биз ватан саодатини ўйлаган фидойилармиз, бунинг учун жонимизни қурбон қилишга ҳам тайёрмиз. Пулу мол учун эмас, ота. Айт-чи, шундай экан, биз учун ким ўз боши билан жавоб беради?»

Мен бошимдан кулоҳимни олиб, ғадир-будир бошимни кўрсатдим. У эса озар тилида:

«Билдим, эла вурарам, ки ит каби габарар»*— деди.

Аммо ёвузни отиб ташлаш осон иш эмасди, тўрт томонда унинг югурдаклари изғиб юришарди. Йигит бир от ҳам кераклигини айтди.

«Ишончли, қадрдон кишилардан биронтасининг отини олиб турсак бўлар»,— дедим унга.

«Йўқ, бунинг қалтис томонлари бор: от ҳалок бўлиши ёки қўлга тушиши мумкин. Ҳар иккисидан ҳам от эгаси зарар кўради. От ўлса, эгаси чиқимдор бўлади. Бордию, от қўлга тушса, эгасининг бошига бало ёғилади»,— деди йигит.

«Ундай бўлса, от ҳам сотиб оламан»,— дедим мен.

Хуллас, сўраб-қидириб, яхши бир жийронни ҳам ўттиз олти туманга сотиб олдим.

От йигитга жуда ёқди. Мен эгар, жилов олиб отга урдим. Йигит лип этиб отга минди-да, синаш учун Шимрон дарвозасидан ташқарига чиқди. Мен кўмир сарой ёнидаги қаҳвахона олдида чой ичиб ўтирдим. Йигит қайтиб келиб, деди:

«Падар, сан ўласан, агар кўпак ўғлинун мин жони ўлса-да, бири маним алимдан қутулмас».

Мен душманим ўлдирилишидан кўнглимда мамнун эканимга қарамай, бу хатарли ишнинг оқибати ёмон бўлиши мумкинлигини ўйладим. Чойни ичиб ўрнимиздан тургандан кейин, йигитга бундай гап қилдим:

«Ўғлим, сенинг жасурлигинг, жонбозлигингга менда шак-шубҳа қолмади. Аммо сендек жонон бир йигитнинг жонига раҳмим келяпти. Сенга маслаҳатим, андак сабр қилайлик. Мен ўзим олампаҳоқ шоҳ-

* Шундай отаманки, ит каби муқаррар ўлади.

га бир ариза бериб, вазирининг ҳамма кирдикорини очиб ташлайин. Шояд унинг ўзи вазирнинг нопок эканини билиб...»

«Эй, бобо,— деди йигит,— ёшинг бир ерга борган бўлса ҳам, сен бу ярамасларни ҳали билмас экансан, Сенинг адолатли деб билган шоҳларинг менинг ватанимни харобазорга айлантиришди, ватандошларимни кафангадо қилишди. Бордию, шоҳ бу вазири аъзамни жазолади ҳам дейлик, бундан яхшироқ вазир чиқармиди? Оқ ит қора ит — бари бир ит».

«Модомики, бу итнинг ўрнига бошқаси келаркан, уни нобуд қилишдан нима фойда?»

«Биз ватан фидойилари бу тўғрида бошқача фикрдаммиз. Бугун мен катта бир итни йўқ қилсам, эртага бошқа фидойи чиқиб, кейингисини йўқ қилади. Шундай қилиб, ажаб эмаски, биз бир куни истибдод дарахтини илдизи билан қўпориб ташлашга муваффақ бўлсак. Биз енгаммиз, чунки биз кўпчиликммиз. Қатра қонимиз тўкилган жойдан юзлаб, минглаб янги ватан фидойилари етишиб чиқади!»

Мен бу азамат йигитга бошқа ҳеч нима дея олмадим. Уни қучиб, иши бароридан келишини тиладим.

Эртасига эрталаб бутун шаҳарда вазири аъзамнинг Лолазор кўчасида отиб ташлангани тўғрисида дув-дув гап тарқалди. Одамлар бир-бирларидан воқеа тафсилотини сўрашарди, мени эса отган кишининг қўлга тушган-тушмагани қизиқтирарди. Кечқурун дўконлар ёпилгач, мен каبوبпаз қўшним билан учрашдим. У менга, ёш йигит вазири аъзамнинг аравасига етиб олиб, уни нақ калласидан отибди, деди.

«Вой азамат! Ҳақиқий шер йигит экан!— дедим мен.— Хўш, йигит ўзи нима бўлибди?»

«Баъзилар йигит қочиб кетибди, дейишса, баъзилар тутиб олишибди, дейишяпти...»

Мен ишнинг оқибатини ўйлаб, уч кунгача ҳужрадан чиқмай ётдим, кейин вайронага айланган бўш ҳовлимни уч юз туманга сотиб, ўзимни даволаган меҳрибон кампирнинг олдига бордим. Унга дурустгина совғалар ҳада қилдим-да, хайрлашиб, яна Хурсонга йўл олдим.

— Хўш, мен нима ҳам дердим, душманингдан ўч олибсан, бу тузук.

Эшон жим бўлиб қолди, пиёлани тўлдирди, сўнг ногаҳон деди:

— Маҳмуд, сен хоки-жасади шундоққина ёнимизда ётган авлиёга дахлдор қимматбаҳо буюмлар хазинасини кўришни истармидинг?

— Нега истамас эканман?! Тарихий нарсаларни кўришга менинг ишқивозлигимни ўзингиз яхши биласиз-ку,— деди Маҳмуд ўзини осойишта тутишга ҳаракат қилиб.

— Фақат кўришнинг ўзи сенга етарлими?

— Қўлимдан бошқа нима ҳам келарди? Ер қаттиқ, осмон йироқ.

Эшон бир даста калидларни олди-да, фонус кўтариб, Маҳмудни хазиналарга томон бошлади. Улар ёрға ўхшаш қоронғи, тор йўллардан ўтишиб, хазина эшигига келишди. Эшон эшикни бир неча калидлар билан ниҳоят очди. Ҳожининг кўзи мозор мулки ҳисобланган подшоларнинг жавоҳир қадалган асбобу аслаҳаларига, антиқа тарихий нарсаларга, тилла ва кумушларга тушиб, таъби анча равшан тортди. Кейин эшон турли асрларга мансуб бўлган ичи тўла тилла катта сандиқлар ва нақшинкор жавоҳир сандиқчаларни очиб, ҳожига кўрсатди.

— Наҳотки, буларнинг ҳаммаси мозорнинг вақфи бўлса?— сўради Маҳмуд сандиқлардан кўзларини узолмай.

— Йўқ, азизим,— деди эшон унга жавобан ва хазина бурчидаги тоштахтани кўтариб, уни зина остидаги хонага олиб кирди. Бу жойнинг ҳавоси шундай совуқ, ёқимсиз эдики, ҳожи тез-тез йўталиб, чучкура бошлади; тезроқ бу ердан чиққиси келди. Аммо эшон ҳожининг қўлига болишчадай бир нимани узатиб:

— Бунни оғиз ва бурнингга тутиб ҳидла,— деди.

У болишчани оғиз-бурнига тутгач, бир оз енгил нафас олди.

Бу ерда олтин тангалар ва қимматбаҳо тошлар билан тўлдирилган сандиқлар юқори хонадагидан ҳам кўп эди. Эшон сандиқларнинг қапқоғини очиб, ялтироқ тангалар ва тошларни унга бирма-бир кўрсатди.

— Маҳмуд, мана шуларнинг ҳаммаси меники. Кўнглингга ёққанини олишинг мумкин,— деди у.

— Йўқ, ўзингизга, буюрсин, эшон! Ўзингизга насиб қила қолсин. Қариган чоғимда бойликка менинг ҳавасим йўқ. Ҳозирлар мен қаноатли одам бўлиб қолганман. Озгина бўлса бас, ҳалол нонимга қаноат қиламан...

— Ҳожи, сен пихини ёрган одамсан, ҳамиша баланд охурдан ем еб келгансан, энди ҳам ҳалол нонга қаноат қилолмайсан. «Сут билан кирган, жон билан чиқади», дейдилар. Мен яхши биламан, сени на мазорни кўриш ҳавасию, на мазор зиёратчилари орасида узук сотиш иштиёқи бу ерга бошлаб келган. Бир неча ойдан бери тупроқ ялаб, офтобда куйганинга қараганда, бир нимани ўйлаб, уни амалга ошириш йўлини қидираётганга ўхшайсан. Узукфурушлик қилишинг учун Самарқанд, Бухоро бозори ҳам сенга торлик қилмайди. Сенда бошқа ният бор, уни мендан яширмай қўя қол. Шуни яхши билгинки, сен қанақасига ҳожи Маҳмуд номини олган бўлсанг, мен ҳам ўшанақа Хўжа Идрис Яссавий бўлдим. Аммо сенинг ҳожи Маҳмуд эканинга паспортингдан бошқа ҳеч қандай асос, далилинг йўқ. Бунинг учун асос керак ҳам эмас. Бироқ эшон Хўжа Идрис Яссавийнинг улуғ Хўжа Аҳмад Яссавий авлодидан эканлигини тасдиқлаш учун мустаҳкам далил ва асослар бўлиши лозим, бу асослар эса менда бор.— Эшон ғурур билан шундай деди-да, сандиқчани очиб, булғор чармидан қилинган қоғоздонни олди, уни очди-да, туморни ёзди, унда «эшон Хўжа Идрис Яссавий шажараси» зикр этилганди. Ҳажаранинг «рост ва тўғри»лигини Дубружа Шайхулисломи, Шайхулисломнинг муҳри ва имзосини эса Руминия подшосининг девонхонаси тасдиқлаган эди. Уни ёзиб, «аслу насаби»ни ўқиб эшиттиргандан кейин, эшон туморни эҳтиётлик билан ўраб жойига қўйди ва ҳар бирига Русия давлатининг икки бошли бургути тамғаси босилган учта йилтироқ қалин қоғозни чарм ғилофдан олди. Улардан фақат бири зарҳал билан ёзилганди, атрофига зарҳалдан нақш берилганди. У рус тилида ёзилганди. Эшон уни ўқиб берди. Биринчи варақ рус императори Александр III нинг фармони бўлиб, унда эшон Хўжа Идрис Яссавийнинг Хўжа Аҳмад Яссавий мазорига хазиначи қилиб тайинланганлиги Туркистон ўлкаси генерал-губернаторига маълум қилинган эди. Иккинчи варақ

мазкур генерал-губернаторнинг фармони бўлиб, бу Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернаторига берилган эди. Хўжа мазори унга тобе вилоятда эканлиги кўрсатилганди. Фармонда эшон Хўжа Идрис Ясавий Хўжа мазорининг умрбод хазиначиси ва мазор мутаваллисининг биринчи ноиби қилиб тайинлангани ёзилганди.

— Эшон, мен сизнинг ишларингизга унчалик тушунолмаёпман: айтинг-чи, пирим, бу шунчалик ҳужжат, сисотлар билан сиз қандай қилиб, Париж Луври узугию, ҳинд шоҳи Акбарнинг билагузугини менинг чангалимдан олиб кета олдингиз?

— Агар тўғриси айтсам, ўзинг ҳам албатта, ишонасан, ҳайрон қоласан. Билишга қизиқсанг, билиб қўй: овозасини сендай бир одам Истамбул, Миср ва Румда эҳтимолки эшитган машҳур Саид Сароби мен бўламан.

— Саид, қўлингни бер, бир ўпай. Ҳақиқатан ҳам бугун жаҳонда айёрларнинг шоҳи сен ўзинг экансан, офарин, устоз!

— Ҳожи, бундай хушомадгўйлик билан мени эритолмайсан. Мен бор жойда сенинг пичоғинг кесмайди. Мен биламан, шамдон ишқи сени бу ерга етаклаган, аммо у тилладан ва антиқа нарса бўлса-да, нархи ярим миллион сўмга етиб-етмайди. Сен билан мен бугун нон-туз бўлдик, нон-туз ҳақини риоя қилмоқ лозим. Менинг бисотимдан истаган нарсангни олавер. Бироқ шамдондан умидингни уз. Менсиз уни ҳеч ким ўрнидан жилдиролмайди. Буни ҳам билиб қўй.

— Эшон, сен нон-туз ҳақида гапирдинг. Уша нон-тузинг ҳақи, қасам ичиб айтаманки, мен мақбарадаги шамдонни асло қўлга киритишни ўйлаган эмасман. Оламда яхши нарса қаҳатмидики мен мазор мулкига кўз олайтирсам?

— Маҳмуд, сенинг бундай андишали эканинг таҳсинга лойиқ. Аммо нечук сен менинг она сутидек ҳалол қимматбаҳо нарсаларимдан ўзингга бирон нима олишни истамаяпсан?

— Наҳотки, сен шунча бойликни ҳалол қўлга киритган бўлсанг?— сўради Маҳмуд истеҳзоли кўйда.

— Ҳа,— ишонч билан деди эшон.

— Қандай қилиб?

— Жаҳон давлатмандлари: у хоҳ подшо бўлсин,

хоҳ амиру хон, хоҳ мансабдору мулкдор бўлсин, ҳаммаси фуқаронинг молини юз хил ҳийла-найранг, жабр-ситам билан қўлга киритади. Мен эса бу қимматбаҳо нарсаларни уриб-юлқувчи ана шу бераҳм гуруҳлар чангалидан олганман. Улар бундай қимматбаҳо молларнинг асли соҳибни бўлмаган ва бўлолмайдилар ҳам.

— Хўш, Хўжа Идрис эшон, модомики, сен бу қадар доно, қўл-оёқли бўлсанг, нима сабабдан бу нарсаларни бир жойга тўплаб, сичқондек қўриқлаб ўтирибсан, нега ундан фойдаланмайсан?

— Бу қимматбаҳо ноёб нарсаларни қўлга киритиб, уни сақлаш ҳам унча осон иш эмасди. Оиламинг тирикчилиги буларсиз ҳам ўтаверади. Аммо менинг шогирдларим жаҳоннинг ҳамма ерида ишлаб туришибди. Ноёб нарсаларнинг ҳаммаси тўпланиб шу ерга келади... кейин вақт-соати билан керакли жойига сарфланади, ўша вақт келгани йўқ ҳали... — У шундай деб, меҳмонни бу ердан олиб чиқди.

Меҳмонхонага киришгач, ҳожига деди:

— Ҳожи, туя кўрдингми, йўқ?

— Кўрдим нимаю, кўрмадим нима, хотиржам бўл, — деди ҳожи унга жавобан.

Кўп ўтмай, улар бир-бирларидан ажралишди.

Ҳожи Маҳмуд бу даргоҳнинг ёнгоғи чурук тишларига қаттиқлик қилишини ҳис этди. У шаҳардан кетмоқчи бўлди. Пули ҳам тугай деб қолганди. Ўзи танишган шайхлар, мутаваллиларни яна бир қур зиёфатга чақириб, суҳбат асносида деди:

— Жума туни мен ҳазрати бузругворни туш кўрдим, у киши менга: «Ҳожи, бу йил ҳаж улуғвор бўлади, катта бу савобдан сен ғофил қолма!» дедилар. Уйғонишим билан сафар камарини белимга боғлаб, ҳаж мавсумигача Байтуллоҳга етиб боришга аҳд этдим.

Шайхлар ва ювиндихўр муллалар ҳожининг бу гапларига дарров ишонишиб, унга оқ фотиҳа беришди ва ҳожи ўша куниеқ улар назидан кетди.

Аслида эса, ҳожи Маҳмуд Самарқандга жўнади. У ҳар йили бир-икки марта у ёқ-бу ёққа сафар қилиб, қадимий қўлёзмалар, майда-чуйда буюмлар сотар, дурустгина даромад қиларди. Шу тахлит бир гал Истамбулга бориб қайтди. Ўзича тинч кун кечираёт-

ған бұлса-да, шамдонни унутмаганди, у гүе ишқдай юрагига ўрнашиб олганди.

Ез кунларидан бирида, қуёш олов пуркаб, киши сояда ҳам фароғат тополмайдиган бир пайтда ҳожи Маҳмуд Регистон майдонидаги қовунфурушлардан қовун сотиб олиб, Шарифбой саройига йўл олди. Йўлда кета туриб, Ғулом аттор деган кишини кўриб қолди, аттор ҳам қутисини кўтариб, ҳужрасига кетаётганди, Ҳожи Маҳмуд уни ёнига чақирди:

— Кура курда* секинроқ юр, бирга кетамиз.

Улар саройгача бирга келишди. Ҳожи Маҳмуд Ғуломни қўярда-қўймай ҳужрасига олиб кирди. Меҳмон қилди. Икковлари май қуйилган қадаҳларни уриштириб, бир-бирларига соғлиқ тилаб ичишди, кейин ўртага ош келди.

Ниҳоят ҳожи Маҳмуд қовун сўйди. Қовунни еб ўтирган пайтда шамдон тўғрисида гап очди.

Ғулом умрида кўп товламачилик қилганди. У минг тешикка кириб чиқиб, ёши қирқ саккиздан ўтганида, Ироқда катта бир ўлжани қўлга киритган, жонидан қўрқиб, энди бир неча йилдан бери Ғулом Амрилло номини олганча, Самарқандда атторчилик билан шуғулланарди. У ҳам Ҳожи Маҳмуд сингари сарой ҳужрасида яшарди. Хотин, бола-чақаси йўқ эди. Ҳожи Маҳмуд соқол-мўйловига ҳафтада икки марта хинаю, ўсма сурса, Ғулом мош-гуруч бўлиб қолган соч-соқолига ҳатто тароқ ҳам урмасди. Уни кўрган киши ҳеч қачон бу — Курдистоннинг шарқу ғарбида ҳукмдорлар сира қўлга тушира олмаган Ҳусайнхон Жавонруди эканига ишонмасди.

— Сен, шайтон, ҳожи, қари қарчиғайни ўз ҳолига қўймай, яна овга қизиқтиряпсан. Майли, таваккал, аммо шамдон шу ерда қўлингга тегса, менга нима берасан? — деди Маҳмудга у.

— Сендан ўргилай, Ғулом, қанча десанг, шунча!

— Йўқ, бу хом савдо. Агар хўп десанг, нисфунли ва нисфун лак**.

— Бўлди.

— Ўз сўзидан қайтган нима?

— Қайтган номард, хотини талоқ бўлсин!

* Эй, курд бола.

** Ярми менга, ярми сенга (арабча.)

— Яхши, қўлни бер!

Улар қўл олишди.

Ғулом шу кундан бошлаб «иш» тарраддудига тушади. Чўкич, ипак арқон, ҳалқа, икки учли, уч, тўрт учли чангаклар, пўлат михлар, пўлат кесадиған аррачалар ва асбоб-анжомларни ясаттириб, олдиндан тайёрлайверади. Бир ойдан кейин асбоб-анжомлари тахт бўлади.

Самарқандда Ғуломнинг фақат биргина ҳамшаҳари бор эди. У сафар асбоблари тайёр бўлгандан кейин мусофирлик кийим-кечакларини кийиб, ҳамшаҳрининг уйига боради. Унинг етти бўғинли найи бўлиб, эски куйларни чалишни яхши биларди, най чалганда бу ўлкада унга тенг келадигани йўқ эди. Ғуломнинг ҳамшаҳари унинг олдига хилма-хил таомлар қўйиб, май билан зиёфат қилади, кўнглини хушлайди. Ғулом найни ғилофдан суғуриб олиб, нафас олмай куй чалади-да, яна ғилофга солади ва найни ҳамшаҳарининг ўғлига узатиб, дейди:

— Уғлим, буни бирор тузукроқ жойда сақла.

Бола кетади. Ёлғиз қолишгач, мезбон меҳмондан паст овозда сўрайди:

— Яна қандай ўй-хаёлга тушиб қолдинг, ҳамшаҳар?

— Ҳеч гап йўқ, бир жойга бориб келаман,— дейди Ғулом.

— Сафаринг беҳатар бўлсин, аммо қаерга кетаётганингни билсак бўладими?

— Унча узоққа эмас,— дейди Ғулом табассум қилиб.

У ҳожи Маҳмуднинг режасига мувофиқ ўлжаниннг пайида кетаётганлигини айтади, аммо қаерга ва қанақа ўлжага бораётганлигини билдирмайди.

— Ғулом, ҳамшаҳар, ёшинг бир ерга бориб қолди, Маҳмуднинг чириган арқони билан чоғга тушма. Бир бурда нонингни тинчгина топиб еб турибсан, шунинг ўзи кифоя,— дейди унга ҳамшаҳри.

Ҳамшаҳрининг гаплари Ғуломга таъсир қилмайди. Ғулом бошини қуйи солиб дейди:

— Бир ой илгари буни сенга айтганимда, қайтаришинг мумкин эди, энди вақт ўтди. Сўз берганман. «Йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайтмас» дейдилар...

— Бу гап номуносиб ишларга эмас, яхши, хайр-ли ишларга қарата айтилган...

— Мен пайдан тушган иш ҳам хайрли...

— Сен бундай манзарани тасаввур қил: катта бир қароқчи карвоннинг ҳисобсиз молини урди. Ҳаттиз саккиз йилгача карвон молу давлатни еб тамом қилолмагани, қароқчилар ҳам ўлжа мулкни кўп йил еб тугатишолмади. Ҳозир ҳам ундан бир қисми бор. Агар мендай ғариб киши меҳнат-машаққат билан ўша мулкдан кичик бўлагини қўлга киритсаму, уни якка ўзим емай, оч-яланғоч кишилар билан ўртада баҳам кўрсам, буни нолойиқ иш дейиш мумкинми?..

Қисқаси, Ғулум, ўз ҳамшаҳрининг гапига кирмайди, беғараз насиҳатгўйи билан хайрлашиб йўлга тушади. Ғулум Туркистонга келгач, Хўжа мозори орқасидаги сарой болохонасидан ўзига ҳужра олади. Ҳша куни у ташқаридан мазор атрофини айланиб, ҳамма йўл, йўлкаларни кўздан кечиради, аммо мазор ҳовлисига назар ташламайди. Фақат жума куни одамлар жума намозига кираётганда, у ҳам бошига салла ўраб, чопон кийиб, бошқалар билан мазор ҳовлисидан ўтади, мазор ҳовлисининг бир томонидаги жоме масжидига киради. Пешин намози тугаши билан яна у атрофга ортиқча қарамасдан, масжид ва мазор ҳовлисидан чиқади. Бироқ унинг кўзлари шамдон ўрнашган минора ва минорадан сал наридаги эски тут дарахтига тушганида, шодлигидан лабларига табассум югуради.

Ғулум шаҳарда икки-уч кун яшагач, бутун кўча ва паст кўчалар, бозор, расталар, вайронаю қабристонларни кўздан кечиради. У бу жойнинг одамлари ва уларнинг нималарга қизиқишини ҳамда атрофдаги саҳройи кишиларни яхши билиб олади. Ширинлик ва қўлда сотиладиган ҳар хил таомлар ичида нўхотшўрак, шўрданак, сумалак ва қандлавлaги йўқлигини пайқайди. У бекор юрмаслик ва одамларнинг эътиборини ўзига жалб этмаслик учун аввалига бир неча кун нўхатшўрак пишириб, чамбарақда бошига қўйиб, кўчама-кўча кезади, сумалакфурушлик ҳам қилади, лекин иши юришмайди.

Шундан кейин Ғулум ўн-ўн беш қадоқ қандлавлaги сотиб олади, уни ҳаммом гўлаҳида пишириб, кажавага ўхшаш дастали саватга солади, орқалаб ола-

ди-да, кўчага чиқади. Пиширилган лавлаги пўстини олиб ташлаб, кўчада учраган ҳар бир болага бир бурдадан бепул бераверади. Болалар мазахўрак бўлишиб, унинг атрофини ўраб олишади. У қаерга борса, бирга ҳамроҳ бўлиб боришади. Ғуломнинг иши юришиб кетишига лавлаги еган болалар сабаб бўлишади. Энди у лавлагини текинга беришни камайтиради, шундан кейин ширинликни яхши кўрадиган катта-кичик унча-мунча пул бериб, Ғуломнинг лавлагисидан сотиб олишадиган, оғизларини ширин қилишадиган бўлишади. Ғуломнинг лавлагиси одамларнинг оғзига тушади, унинг харидорлари ҳам кундан-кунга кўпаяверади.

Лавлаги солинган икки пудлик кажавани орқалаб, ҳар куни эрталабдан шомгача кўчама-кўча кезиш олтмишга бориб қолган қария учун осон эмасди, албатта. У бозор куни мол бозорига бориб, эшак сотиб олади. Икки кажавани хуржун қилиб эшакка ортади, ўзи орқасидан юриб, лавлаги сотади. Унинг бошқа мақсадлари учун ҳам эшак катта фойда келтирарди...

У эшаги сомон ва бедадан бошқа нарсани емаслигини унга-бунга айтиб юради; саройнинг пастки қаватидаги иккита вайрона ҳужрани эшагига сомон ва беда сақлаш учун ижарага олади.

Ғулом ҳужраларни сомону беда билан тўлдириб, ниҳоят ўз мақсадини амалга оширишга киришади.

У аввало саройнинг сатҳи, атрофи, сарой билан мозор ҳовлиси, оғилхона, сомонхона, беда омбори ва сарой орқасидан то катта ариққача бўлган масофани қадамлаб чиқади. Ташқаридан зиёратчилар кўп келган кунлари у эшаги билан мозор ҳовлисига кириб, катта тут тагида ёки бўлмаса мозор сайисхонаси девори ёнида туриб савдони қизитади. Гоҳо у кажаваларни ҳовлининг бирон ерига тушириб, эшагини мозорнинг катта кичик сайисхонасига элтиб боғлайди. Йўлларни яхши билиб олгач, пешинда мозордаги одамларнинг ҳаммаси намозга кириб кетгандан кейин, тут шохлари ва минора орасидаги масофани диққат билан кўздан кечиради. Оқибат унинг мўлжал ва тахминлари ҳам ниҳоясига етгандек бўлади, аммо Ғулом «асосий касби»ни ташламай, ҳар куни эрталаб эшаги билан саройдан чиқиб кетиб, шомга яқин кўлбасига қайтади. Шу кунларда у бу ерда Самарқанд Ре-

гистонида атторликдан топганидан кўра кўпроқ пул топади. Шунинг учун ҳар куни кечқурун палов қилиб саройбонлар ва вайрона саройда туновчи тўртбешта ўтинчи, фаррош, кўмирчини чақириб зиёфат қилади. Саройда кун кечираётган камбағал-қашшоқ кишилар Ғуломга қадрдон бўлиб қолишади. Улар ҳар оқшом дастурхон бошида ўтириб, уни дуо қилишади. Аммо Ғулом об-овқат пайтида баъзан таряк чекади, дўстларига ҳам чектиради, кўп ўтмай бу ердаги бечоралар нашаванд бўлиб қолишади. Бу бечораларнинг ейишга, ичиш, чекишга кучи етмаганидан Ғулом энди ҳар куни таом устига кўкнори, наша олиб келади, дўстларини бангиликка ўргатаверади. Бангилар тўдаси кечалари маст бўлиб, тош қотиб ухлашади. Ғуломга худди шу керак эди. У бу ҳолатдан фойдаланиб, беда ташланган хона ичидан мазор ҳовлисига қараб ер остидан эллик саккиз газ ерни қазишга киришади. Қазиш учун Самарқанддан белча ва бошқа керакли асбобларни олиб келиб, сомонхонага яшириб қўйган эди. У сомонхона ва бедахонани ташқаридан қулфлаб, оғилдаги эшак охуридан сомонхонага, бу ердаги қўш синчли девор тахмонидан бедахонага ўтарди. Аммо бу махфий йўллардан фақат ярим кечадан кейин ўзининг пинҳоний ишларини бажариш учун фойдаланар эди.

Бедахонанинг ўнг тарафида нураган айвон бор эди, у ерга бориш хавфли бўлгани учун ҳеч ким унинг тагига киришга журъат қилолмасди, қишда ҳам бирор одам унга чиқиб қорини курамасди. Чунки айвон ҳар лаҳзада қулаши мумкин эди. Мазор ҳовлисидан ўтган кичикроқ ариқ кўчани кесиб ўтиб, саройга кирарди ва зўрға турган айвонни ёқалаб, сарой орқасидан ўн газча наридан чиқиб, катта ариқча туташарди. Сарой орқаси нишаб бўлгани учун сув айвон ёнидан шалдираб тез оқиб ўтарди. Ариқнинг бедахона томонидан ўтиши Ғуломнинг ишини анча осон қилди. Аммо бу ариқдан фақат ёзда сув оқарди. Ғулом мазор фаррошларидан бирини ишга солиб, ҳар куни кечаси мазор ариғидаги сувни шу ариқчага очиб қўйишни сўради ва бу хизмати эвазига ойига бир сўмдан пул бериб туришни ваъда қилди. Гарчи лавлаги пишириш учун кўп сув зарур бўлмаса ҳам, Ғулом лавлаги пишириш баҳонаси билан сувни очди-

риб оларди. Ҳар куни хуфтондан то саҳаргача энди саройнинг ичидан сув оқиб ўтар, буни фақат икки кишидан бошқа ҳеч ким билмас эди.

Ғулом «иши»ни энгиллаштириш учун қазилган тупроқни сарой орқасидаги катта ариқ бўйига олиб бормаё, шу кичкина ариқчага оқизмоқчи эди. У кичкина ариқдан фойдаланиш учун ёғочдан икки қулоч нов ясади ва уни секин бедахонанинг икки синчи орасидан ўтказди, бир учини айвон олдидаги ариқча етказди, иккинчи учининг қарийб уч қаричини бедахона ичкарасига ўтказиб қўйди. Нов нишаб қилиб ўрнатилганидан солинган тупроғу кесак шув~~ла~~лаб ариқчадаги тезоқар сувга тушарди.

Ғулом бундай тайёргарликлардан кейин қиш чиласининг дастлабки тунида бедахона ичидан қазишни бошлади. Аввалига унинг иши тез кетди, аммо қанчалик ичкари сурина, тупроқни ташиб чиқариш шунчалик қийинлашди. Лекин тажрибали Ғулом бу қийинчиликлардан бўйин товламасди, ер қазишда тажрибаси ҳам бор эди. Ҳар кеча, ариқчага сув келди дегунча у чўкич, белча ва тўрва билан саҳаргача қора терга тушиб ер қазирди. «Ўз иши»га сира дангасалик қилмай, эринмай уч ой қишда ўрани мазорнинг кичик сайисхонаси охури тагига етказди. У ўз ишининг ҳадисини олгани учун мўлжалдан бир қарич ҳам нари-бери қилмай, олдиндан қоққан темир қозиғининг нақ учигача қазиб борди. Бу қозиқни кундузи, жума намози вақтида, сайисхона хилват пайтда мазор сайисхонасидаги эшигини боғлайдиган охур ичига қоққан эди. Ғулом ер остидаги уч ойлик иши натижасидан қаноатланиб, хурсанд бўлганидан кафтини бир-бирига уриб ўйинга тушади. Энди унга новнинг кераги йўқ эди. Дарҳол ўрадан чиқиб, новни ёриб, ҳужрадаги ўчоқда ёқиб юборади, бедахона деворидаги тешикка хом ғишт теради, орқасига беда боғларини босади, ўра оғзини ҳам беда боғлари билан вақтинча беркитиб қўяди.

Асосий тайёргарлик тугагач, Ғулом мазор ҳовлисидаги тунги вазиятни билиш ва йўлига гов бўлаган бошқа тўсиқларни аниқлаш пайига тушади.

Бир кечаси синаш учун у ўрадан мазордаги отхонага чиқади, бурчакда бўлган охур ичидаги ўра оғзини беркитиш учун мос ёпқич тайёрлайди, бошқа

киши от-уловини боғламасин, деб охурнинг бир чекасини бузади, бу ердаги тўйнуққа бегона одамнинг назари тушмасин, қайтаётганимда қўл тегиши билан ёпқич устига тўкилсин, деб ғишт, кесакларни охур лабига омонатгина теради. Шусиз ҳам мазор отхонаси катта бўлиб, ҳеч ким от-уловини узоқдаги вайрона охур ёнига олиб бориб боғламас эди.

Ғулом бу ишлардан бўшагач, отхона деворидаги тешиқдан ҳовлига назар ташлади. Ҳаммадан олдин унинг диққатини жалб этган нарса: посбонлар кўп бўлиб, катта одамхўр ит ҳам бор эди, фонуслардан ҳовли чароғон, булардан тўрттаси миноранинг тўрт томонида турарди. Ғулом бу кеча фурсат топиб, тутга чиқмоқчи, минора устига кўз тикмоқчи эди. У ўзи илгари пайқаманган бу ғовларни кўриб, ҳайрон бўлиб қолади. Аммо, ҳар қалай, отхонада ҳеч ким йўқ эди. Эҳтимол, кечаси бу ерга бирор киши кирмаса ҳам керак. Ғулом итдан қўрқиб, секингина отхонанинг эшигини маҳкам ёпади-да, қайтиб келиб, яна эшикнинг ўнг томонидаги каттароқ, кенгроқ тешиқдан ҳовли саҳнига разм солади. Ярим кечадан кейин посбонларнинг каттаси фонус, қулфлар, соқчиларни текшириб, мазордан чиқади ва дарвозани ташқаридан ўзи қулфлаб, калитни олиб кетади. Ғулом қарасаки, посбонлар юравериб, тинкалари қуриганидан бирин-кетин катта сўрига тўпланишади, кейин чой қайнатишади, биров чой, биров косада ниманидир ичишга бошлайди. Шу пайт кимдир отхона тоmidан туриб ҳовлидаги итни «Йўлбарс» деб чақиради. Ит югуриб келиб девор тагида ингиллаганча, томга талпинади. Соқчи томдан унга суяк иргитади. Ит суякни олиб, ўша билан овора бўлиб қолади. Аммо ҳанузгача томда соқчи борлигини билмаган Ғулом, ногаҳон йўлда пайдо бўлган бу янги тўсиқдан баттар диққати ошади.

Йўқ, тажрибали Ғулом бундай тўсиқлардан қўрқмайди: у учарлик қилиб юрганида бундан баттар тўсиқларга ҳам дуч келган ва чорасини топган. Ҳаммасидан ҳам уни хуноб қилаётган нарса дарахтларнинг қил-яланғочлиги эди. Дарахтлар кўкариши учун эса ҳали роппа-роса икки ой бор. То дарахтлар соя берадиган бўлмагунча дарахтга чиқиш у ёқда турсин, ҳатто унинг яқинига ҳам бир қадам қўёлмасди.

Ғулом ўйлаб қараса, жиддий иш тутишга ҳали вақт эрта, шунинг учун энг аввал у итни ўзига ўргатиши керак. У ҳанузгача «Йўлбарс»ни кундузлари қаерга олиб боришлари ва қаерда сақлашларини билмасди. Энди у бу сирни билишга мажбур. Бунинг учун у ё тонг отгунча шу ерда туриб, ҳовлига қараши, ёки эртага кундузи лавлаги сотиш баҳонаси билан зиёратчиларга ҳамроҳ бўлиб мозорга кириб чиқиши керак. Аммо Ғулом тонгга қадар бу ерда туришни истамайдди, бу кеча шу кашфиётни билан қапоатланади.

Эртасига эрталаб у шаҳарда лавлаги сотиб, пешинда сайрамлик зиёратчилар билан мозор ҳовлисига киради, эшагини бир бурчакка боғлайди ва лавлагига тозалаб ўтириб, ҳовлига кўз югуртиради. Ногаҳон ҳовли бурчагида, отхона орқасида занжир билан боғлаб қўйилган итни кўради. Ит ухлаб ётарди. Ғулом ичида қувонади: «модомики, итни кундузи бошқа жойга олиб боришмас экан, уни албатта қўлга ўргатиш мумкин...» У дарҳол эшагини олиб бориб, девор ёнида ётган итнинг ёнига боғлайди. Кейин бўш кажавани кўтариб саройга киради-да, қайтишда пишган лавлагига билан бир парча гўштни олиб келиб эшакнинг охурига, сомон ичига яшириб қўяди. Орадан икки соат ўтгач, лавлагифуруш ҳовлида итнинг уйғонганини кўриб, секин-аста отхонага киради, отхона девори тешигидан секин «Йўлбарс» деб чақиради ва гўштни унинг олдига ташлайди. Ит бошда Ғуломга ириллайди, кейин ҳар қалай гўштни олиб ейди. Ғулом ўзининг «хайру эҳсони» қабул бўлганидан суюнади, шундан кейин у ҳар куни ўша соатда бир парча гўштни яшириб олиб келиб итга беради. Шу билан итни ўзига ўргата боради...

Кунлар бирин-кетин ўтарди. Ғулом лавлагифурушликда бутун шаҳарга танилади: унгача бу ишни ҳеч ким қилмаганди. Қор, ёмғирли, совуқ қиш ҳам шу йўсинда ўтиб кетади, баҳор келиб, ер ва дарахтлар уйғонади. Мозор ҳовлисидаги катта тут дарахти ҳам яшил либос кияди. Савр оёни кириб, тут пишади. Энди лавлагифуруш Ғуломнинг бошқа «иш» қилиш вақти етганди. У бир куни тут «ейиш» баҳонасида дарахт устига чиқади.

Шамдон турган миноранинг тепаси дарахт устидан яхши кўриниб турарди. Тутнинг юқоридаги шохлари минора қуббасидан бир газча баландроқда эди. Ғулом ҳаш-паш дегунча минорани текшириб бўладида, дарров тутдан тушади. Ҳеч ким унинг тутга чиққанию, тушганига ортиқча эътибор қилмайди.

Савр ойининг қоронғи кечаларидан бирида шиддат билан ёмғир ёғади. Ғулом ўз бахтини синаш учун минорага чиқишга жазм қилади, керакли асбобларини йиғиб ўрага киради, отхонадан бошини чиқариб, мозор ҳовлисини яхшилаб кўздан кечиради. Соқчиларнинг ҳаммаси ёмғир шиддатидан ўзларини панага уришганди. Ҳовлидаги чироқлар ҳам бир-икки қадамдан нарини ёритолмасди. Ит эса бу кеча Ғулом ҳады қилган суякни маза қилиб кемириб ётарди. Бу қулай шароит Ғулом учун «иш»ни амалга оширишда қўл келарди. У қулай фурсатдан фойдаланиб, секингина отхонадан чиқади ва тўғри дарахт олдига боради, кейин мушукдай тирмашиб ўзини дарахт устига олади. У селдек қуяётган ёмғирга қарамай, бирпасда минора рўпарасидаги шохга узун новни қўйиб, тут билан минора орасидаги фонусга яқинлаштиради, нов учидаги бир мисқол зирҳни фонус ичига пуфлайди. Зирҳ чироқнинг шишасига тегиши билан ёниб, шишани қорайтириб юборади-да, чироқни ўчиради, Ғулом бу муваффақиятдан хурсанд бўлиб, хотиржамлик билан тут шохларини бир-бир кўздан кечиради. Шохларнинг орасидан узунроқ ва бақувватроғини топиб, ипақдан эшилган арқоннинг бир учини унга боғлайди, илгак боғланган иккинчи учини минора томон итқитади. Устаси фаранг итқитган арқон ҳеч маҳал хато кетмайди. Арқон дарахт билан минора ўртасидаги ўн беш газ келадиган масофадан камон ўқидай учиб, минора четидаги ғиштдан ишланган панжарага пўлат илгаклар илинади. Ғулом илгакни ҳар қанча пастга, баландга тортмасин, у силжимамай, мустаҳкамлиги билан уни хотиржам қилади. Шу тариқа дарахтдан минорага ўтишга йўл очилади.

Шундан кейин, Ғулом минорадан дарахтга қайтиш учун бошқа бир арқон учини дарахтнинг энг пастки чекка шохига, иккинчи учини эса белига боғлайди-да, юқорига чиқиб, олдин ташланган арқонга осилганча, дарахтдан минорага ўтади. Кейин ик-

кинчи арқон учини белидан ечиб, панжарага омонат боғлайди-да, шамдонга томон ошиқади.

Аммо Ғулом ошиқу беқарор бўлиб, уни олишга қанчалик уринмасин, натижа чиқмайди: олти пудлик тилла шамдон таги тош, сорул* билан мустаҳкамланган эди, тагидаги лаганга ўхшаб қўйилган сорул чети эса миноранинг ғишт терилган сатҳи билан баравар келарди. Бунинг устига, чўкич учи кирадиган биронта тирқиши ҳам йўқ эди. Бечора Ғулом шамдонни ўрнидан ҳам қўзғатолмайди. У шамдонни кўчириб олишга кўзи етмагач, орқага қайтиш ҳаракатига тушади. Бунинг учун у олдин ташлаган арқонни минора панжарасидан бўшатиб, уни дарахтга ташлайди. Кейин иккинчи арқонни минора панжарасидан бўшатиб, оёғини ҳалқалардан ўтказди. Кейин арқоннинг қолганини белига боғлаб, минора панжарасидан ўзини секин пастга ташлайди. Тонг яқинлашган бўлса ҳам, ёмғир тинмаганди. Ғулом ёмғирда қолганига ачинмайди, минг ўй-хаёл билан ҳужрасига қайтиб, асбобларини жой-жойига қўяди ва ширин уйқуга кетади.

Ғулом шу кундан бошлаб янги асбоб-ускуна топиш пайига тушади, Тошкентга бориб, бу ишни бажариб келади.

Ёмғирли кунлар ўтиб кетади, ҳаво исий бошлайди. Ғулом қарасаки, вақт ўтиб борапти, ишга киришмаса, кейинчалик мазорга келди-кетди кўпайиб, мақсадга эришиш қийин бўлиши мумкин.

Шундан кейин у қоронғи кечалардан бирида янги асбобларини олиб яна, ўра орқали мазор ҳовлисига чиқади. Бу сафар ҳам у олдингидай дарахтга, минорага чиқади, тош тешадиган парма билан шамдон ўрнатилган бетонни четидан теша бошлайди, шамдон супачаси атрофида кўплаб тешиклар пайдо бўлади. У учи ўткир чўкични ўйилган жойга солиб бурайди, кейин пастроққа тушириб, кучи борича итаради-да, бетонни учуриб майдалайди, секин-аста супача атрофини ўяверади. Қийинчилик билан бўлса ҳам иши юришади. Ғулом астойдил ҳаракат қилади, қора терга ботади, қисқаси, уч-тўрт соат астойдил ишлаганидан кейин шамдон атрофидаги тошни кўчира бошлай-

* С о р у ж — цементга ўхшаган қоримша.

ди. Ҳайҳот!.. Шамдоннинг атрофи бўшаган бўлса ҳам, унинг ўзи ўрнидан қўзғалмайди. Ғулом кучанаверганидан чарчайди, уринишга энди тоб-тоқати қолмайди, жаҳл билан тупуради, ачиниб ерга ўтиради. Бир оз даммини олгач, яна ўрнидан туриб, бор кучи билан шамдонга ёпишади, аммо яна муроди ҳосил бўлмайди. Шу пайт Ғулом уфққа қарайди, тонг ёришиб келарди. У наридан-бери асбоб-анжомларини йиғиштириб, белига боғлайди-да, шамдон атрофидан кўчирган тош-бетонни халтасига солиб, елкасига ташлайди, яна ўша келган йўлдан пастга тушиб кетади.

Лекин ҳеч ким ҳеч нарсани сезмайди.

Эртасига ҳам кечаси илгари қандай чиққан бўлса, ўша тариқа минорага чиқиб, кўп уринади, шамдон атрофидаги тошни кўпроқ кўчираверади. Лекин уни тамоман кўчиришга ҳали анча бор! Ғулом жаҳл билан ўрнидан туриб, шамдонни қучоқлаганча, бор кучи билан силкитади, шамдон ниҳоят турган ерида сал қийшайгандай бўлади. Бундан Ғуломнинг чироқ ёқса ёришмайдиган кўнглида умид учқуни милтирайди. У бир оз дам олгач, яна шамдонни қучиб, силкитаверади, шамдон энди бир томонга сал оғандек бўлади.

Қора терга ботган Ғулом орадан неча соат ўтганини ҳам сезмай қолади. Бир вақт хўрозлар охириги марта қичқирганини, уфқ ёришаётганини пайқайди.

Эрта кечаси Ғулом шамдонни олиб келиш учун белини маҳкам боғлаб, керакли нарсаларини олиб, яна минорага боради. У бор кучи билан шамдонни итариб, силкитиб, ниҳоят очиб олади. Уни тўрвага солиб боғлайди-да, кейин арқон билан осилиб тушиб, ҳужрасига келади ва бир соатча ухлайди. Вақт саҳарга яқинлашганда халтани кўтариб, мозор яқинидаги қабристонга боради, чўккан гўрни қазиб, унга ўлжасини кўмиб қайтади, Ғуломни ҳеч ким кўрмайди.

Эртаси кунни пешингача ҳам ҳеч ким шамдоннинг йўқолганини билмайди. Чойхонада ўтирган Ғулом пешинда мозор ходимлари, мутаваллиларнинг у ёқ-бу ёққа югуриб юришганини кўриб, шамдон ўгирланганини энди билишганини ҳис этади. Орадан кўп ўтмай пристав, тунги соқчилар, терговчи, прокурор, полиция ва шаҳарнинг бошқа амалдорлари отлиқ, пиёда қоқиниб-суриниб мозорга томон югуришарди, ушла-ушла бошланади. Кўпгина ходимлар, мутавалли-

ларни қоровулхонага олиб бориб қамаб қўйишади, югур-югур, тинтувлар шомгача, ҳатто кечаси ҳам давом этади. Мозор атрофидаги деворларга машъаллар ёқишади. Шаҳар бандаргоҳларига солдатлар қўйишади. Шаҳарда борди-келди тўхтатилган, аммо амалдорларнинг югур-югури тўхтамас эди. Мозорнинг барча томларига ҳам қоровул қўйишди. Ярим кечада Тошкентдан поезд билан маҳаллий полиция, ўлка амалдорларидан бир группаси келди, вилоят прокурори, ўғрини искаб топадиган икки итни ҳам етаклаб олганди.

Қоронғида ерга тирмашиб ётган Ғулом бу тинтув-қидиришларнинг ҳаммасини кўриб турарди.

Вақт ярим кечадан ошганда улар қўшни ҳовлиларнинг томларига чиқиб, чироқ ва машъал билан тинтув қилишди. Қуёш тиг урганга қадар маҳаллама-маҳалла юриб, тамоми шаҳарни қидириб чиқишди. Полиция Ғуломнинг ҳужрасини ҳам тинтув қилди, шубҳаланадиган бирор нарса тополмади. Ғулом ҳам асбоб-ускуналарини ҳовлидан анча узоқроққа, катта ариққа ташлаб қўйган эди.

Орадан уч кун ўтди. Полиция ва амалдорларнинг тинтув ва изғишлари ҳеч қандай натижа бермади. Улар юқоридан шамдоннинг тагини узиб олиб, банк биносига олиб кетишди. Ниҳоят, посбонлар ва амалдорлар кетишди, аммо ҳамон кечалари ҳовли ва томларда кўпгина мозор қоровуллари юришарди.

Ғулом охур ичи ва ўра оғзини беркитиб, шубҳага ўрин қолдирмаганди.

Тўртинчи кун пешиндан кейин қаттиқ жала қуйди. Кўчалар ва шаҳар атрофини сув босди. Кун қайтгандан кейингина ёмғир тинди.

Эрталаб Ғулом болохонада туриб, шаҳар ташқарисидаги борди-келдини билиш учун атрофга кўз ташлади. Ногаҳон қабристон тарафда кўзига ялтираган бир нарса кўринди. Ғуломнинг юраги қаттиқ урди: бу усти очилиб, қуёшда жилваланаётган шамдон эди. Шер юракли Ғулом типирчилаб қолди. У қабристонга бориб, ўлжасини яширмаса бўлмасди. Бироқ тўғри қабристонга бормай, аввал шаҳарнинг жануб томони-га йўл олди, шаҳар ташқарисини бир айланиб чиққач, шимол томондан қабристонга кирди. Аввалига икки-уч қабр бошига ўтириб гўё фотиҳа ўқиган бўлди, ни-

ҳоят, юз эҳтиёт билан ўпирилган қабр олдига борди. Қарасаки, ёмғир қабрнинг юмшоқ тупроғини ювиб тушибди. Гулом дарров нарироқдан бўш халтага тупроқ солиб келиб, шамдоннинг устига тўка бошлади, кейин тош ва ғишт парчаларини унинг устига териб қўйди. Унинг бахтига, қабристонда зиёратчилар ҳам кўриниб, унга халал беришмади. У ишни биткариб, қайтиб келди-да, чеҳрасидаги ташвиш ҳаяжонларини сездирмаслик учун шошиб ҳаммомга борди.

Орадан бир ойча вақт ўтди. Гулом Самарқандга қайтиш фикрига тушиб, ҳар эҳтимолга қарши Сайрамгача аравада, ундан у ёғига поездда кетишни мўлжаллади...

Бир кун эрталаб ҳожи Маҳмуд ҳужрасида нопушта қилиб ўтирарди, ногаҳон сафар кийимида Гулом кириб келди.

— Бўрими, тулки? — сўради ҳожи Маҳмуд унга савол назари билан нигоҳ ташлар экан.

— Бўри ҳамиша бўри бўлиб қолади! — деди Гулом ва эшикни ёпиб, пардаларни ташлади-да, «совға»-сини очди.

— Бунинг лагани қани?

— Лаганини кўчиришнинг иложи бўлмади. Шайтон ҳам унинг уддасидан чиқолмасди...

Бир ҳафтадан кейин шамдон Бухорода даллол Боруҳ воситасида тиллафурушларга пулланди. Бу маблағдан озгинаси Гуломга насиб қилди, қолгани ҳожи Маҳмуднинг чўнтагига тушди.

Шамдоннинг қанчага пуллангани эскифуруш Маҳмуд, даллол ва харидоргагина маълум эди.

Бу воқеадан кейин орадан уч ойча вақт ўтади. Бир кун икки рус мусофири эскифурушлар бозорининг бир даллоли билан ҳожи Маҳмуднинг олдига келиб, ўзларига антиқа нарсалар кераклигини айтишади. У қўлида бўлган яхши-ёмон мулкни уларга кўрсатади. Улар ҳеч нарса танламай кетишади-да, орадан бирон соат ўтгач, даллолсиз қайтиб келиб, унга ўзларида ажойиб буюм борлигини айтишади ва кўрсатиш учун ҳожи Маҳмудни Гран-отель меҳмонхонасига бошлаб боришади. Ҳожи Маҳмуд қарасаки, ўша тилла шамдоннинг таглиги... у, севинганидан озгина қулоғига етади. Хуллас, лаълини йигирма минг сўмга савдо

қилишиб, уни саройга олиб бориб, ҳожига топширгач, пулини олишга шартлашишади.

Эртаси кунни кечга томон оғирлиги қарийб тўрт пуд келадиган лаълини матога ўраб, саройга олиб келишади. Ҳожи Маҳмуд буюмни олиб, пулини беради ва сотувчиларни ўтқазиб, зиёфат қилади, Ҳожи Ғуломни ҳам чақириб, меҳмонлар билан майхўрлик қилишга ундайди-да, ўзи ош пиширади.

Меҳмонлар суҳбат жараёнида ноёб буюмни қандай журъат, жасорат билан қўлга киритганларини айтишиб, мақтанишади. Ғулом уларни тинглаб, ўзини тутиб туролмайди; ўзининг шамдон ўғирлашдаги диллиги, жасорати, тадбиркорлигини ҳикоя қилади. Ош тайёр бўлади. Меҳмонлардан бири май олиб келиш баҳонасида кўчага чиқади-да, ҳужрага бир неча кишиларни бошлаб киради.

Ҳар икки «олғир»ни бир жойда қўлга олишади ва қамоққа жўнатишади, мол-мулклари мусодара қилинади.

Суд Ғуломни икки йил, ҳожи Маҳмудни икки ярим йилга озодликдан маҳрум этишга ҳукм чиқаради.

Ғулом тақдирга тан бериб, қамоқ муддатини ўтаб чиқади, аммо ҳожи Маҳмуд суд қарорига норози бўлиб, ариза беради, аммо унинг бу уриниши ҳам натижасиз қолади.

Ғулом яна атторчилик билан шуғулланади, ҳожи Маҳмуд эса яна қайтиб эскифурушлик қилади, лекин энди ҳеч қачон иши ўнгидан келмайди...

Ғулом ўша биз билган найчи Ғулом Ризонинг ўзи эди, у қамоқдан қайтгандан кейин Атоуллохон боғида кечалари ҳалиги етти бўғинли найини олиб, Атоуллохон илтимосига кўра беморнинг бошида най чаларди, най садоси беморнинг дардига гўё даво бўларди. Ғулом баъзан суҳбат қизиган пайтларда қўлидаги най тарихини гапирарди. У бирор тийин ҳам пули йўқлигига қарамай, олтмиш ёшида Арас дарёси бўйидан най сотиб олиш ниятида пиёда Табризга йўл олади. Йўлда курдча ашула айтади, курд чўпонлари қулоғига унинг овози ёқиб қолгани учун ҳамма жойда чўпонларнинг меҳмони бўлади. Улар Ғуломни нону қатиқ билан зиёфат қилиб, у қишлоқдан бу қишлоққа кузатиб қолишади. У қирқ тош йўлни пиёда босиб, Таб-

ризга келади ва бир ой ҳаммоллик қилиб ҳаммомга сув ташийди, пул ишлаб, най сотиб олгач, Жулфога жўнайди, яна курдча ашула айтиб, най чалиб, Россия чегарасига бориб етади, бир тўйда най чалиб, йўлқира топгач, Самарқандга келади.

Ғулом Ризо амаки бизнинг дўконга ҳам келиб турарди. Хусусан, совуқ қиш кунлари Регистонга чиққиси келмаса, найини кўтариб дўконхонага келарди, то асргача манқал ёнида қимирламай ўтириб, най чалиб, дўконхона аҳлини хурсанд қиларди... Мен Ғулом амакининг бир пайтлар чапдаст ўғри, ҳеч балодан тап тортмаган айёр киши бўлганига сира ақлим бовар қилмасди...

САЛОҲИДДИН МАЖИДИЙ МАКТАВИ

Биз меҳмонлар билан Салоҳиддин Мажидийнинг уйига бордик, унинг уйи мактаб ёнида жойлашганди. Муаллим аввал бизни мактабнинг синфлари, кутубхона ва мактаб қироатхонаси, амалий физика ва химия, география, табиёт кабинетларига олиб кирди. Уша замонда Туркистон тупроғида бунақанги ибтидоий маҳалий бир мактабнинг бўлиши таажжубланарли ҳол эди. Буни кўриш хаёлларига келмаган меҳмонлар шундан ҳайрон бўлишди.

— Биз ўзимиз саёҳат қилган кўп жойларда, — деди Шайхи Аъзам, — Озарбайжонда ҳам, Волга бўйида яшаган кичик халқлар ҳаётида ҳам, Астрахандан то Самарқандгача, умуман бундай мактабларни кўрмаган эдик. Бу мактаб мудирининг куч-ғайрати туфайли бунёдга келгани аниқ.

— Бундай мактабни ташкил этган аҳолининг ҳимматига ҳам балли, — деб қўшиб қўйди Охунд, — бу ердаги одамлар маърифатга интилишяпти.

— Бу нур билан зулмат ўртасидаги курашдир, — деди Фаёз. — Бора-бора ҳамма жойда нур зулмат устидан ғалаба қилиши муқаррар. Лекин жоҳил руҳонийлар бизнинг Самарқандда янги мактабга парта олиб келаётганимизни кўриб, авом халқ ўртасида иғво қилишди, янги мудир ва ўқитувчиларнинг юзига очикдан-очик: «Бутхона ҳам оч, қўнғироқ ҳам ос» дейишди...

Ҳовлида цементдан Орол денгизи шаклида ҳовуз

қилинган, Сир ва Аму дарёларини эслатган ариқлар бу ҳовузга қуйиларди. Мактаб боғида эса Каспий денгизи шаклидаги ҳовуз бор эди, атрофидаги ариқчалар эса Волга, Атрак, Сафидруд, Аракс, Терек ва Кубань дарёларини эслатарди.

География кабинетида Туркистон атрофларини ўраб олган баланд тоғлар ганч билан ишланиб, уларга сарғиш ранг берилган, уйнинг деворларига Тяньшань, Олой, Зарафшон, Туркистон, Ҳисор, Искандар ва Капедтоғ тизма тоғларидан бошланадиган дарёлар кўк ранг билан нақшланганди. Табиёт кабинетида бўлса ўша пайтдаги Туркистонда яшовчи қушлар, ҳайвонлар, қуруқ буталарнинг, гиёҳлар, пахта, пилла, хилма-хил меваларнинг намуналари, шишаларда ўсимлик уруғлари ва ҳар хил донлар солиб қўйилганди. Физика кабинетида тарозулар, тажриба асбоблари, осмон ва осмон жисмларининг тасвири туширилган суратлар бор эди, химия кабинетида эса лабораторияда тажриба ўтказадиган асбоблар, шишадан қилинган наю найчалар, хилма-хил жавоҳир ва кимёвий тузлар кўзга ташланарди.

Мен глобусдан бошқа мукамал мактаб асбоб-ускуналарини ҳеч қачон кўрмаганим учун, буларга ҳавасим келиб, диққат билан томоша қилдим. Муаллим Мажидий менинг анграйиб қолганимни кўриб, эркалаган кўйда бошимга қўлини қўйди-да, оталарга хос илфот билан деди:

— Ғам ема, ўғлим, яқинда сизнинг мактабингиз ҳам шу хилдаги асбоб-анжомлар билан таъминланади. Агар бобонг ижозат берсалар, ҳозир ҳам бизнинг мактабда ўқийверишинг мумкин, менинг ўғилларим билан бирга бўлардинг, сен ҳам ўғилларимнинг бирисан...

— Гап бобомда бўлса, осон эди-я. Дадам қўймайдилар-да,— дедим мен оғир хўрсиниб. Ҳамма кулиб юборди.

ТОВУҚНИНГ НИМАСИ МАЗАЛИ?

Эртасига саёҳатчи меҳмонлар Андижон, Жалолобод ва Ушга боришмоқчи эдилар, Мирзонизо икки-уч меҳмонни ҳам чақиртирган эди, улар ичида Салоҳиддин Мажидий ва бошқа ўқитувчилар ҳам бор эди.

Мен ўзимизнинг мактабимизда олдиндан Мажидийнинг таърифини эшитгандим, ҳатто ўқитувчилардан Шакурӣ ва Исматилло Раҳматиллозода имтиҳон пайтида Қўқонга бориб, унинг мактабида янги усулдаги ўқув-тарбия ишларини ўрганиб келишган, унинг амалий тажрибаларини ўзлаштиришиб, мактабимизда амалга оширишган эди. Бу доно ўқитувчи асли татар бўлса ҳам, ўзбек тилини ўз она тилидек биларди. Тожик ва турк тилини ҳам тожик ёки турк ўқитувчиларидан кам билмас эди. У мадраса услубида гапирарди. Қайси бир тилдан гап очиб қолса, унинг чуқур маълумотли, соҳиби фазлу камол эканлиги сезилиб турарди.

У таом пайтида ўзбек ўқитувчисидан:

— «Товуқнинг нимаси мазали?» — деб сўради.

Ўқитувчи:

— Оёғи, — деди.

Бошқа бири «тўши», деб жавоб берди.

Мажидий ҳеч нарса демади. Кечки овқатдан кейин Фаёз сўради:

— Муаллим оға, касбдошларингизнинг жавобларидан қаноат ҳосил қилдингизми?

— «Ҳар ким етканча фаҳми англайди муддаони», — деди у тожик тилида шундай бир мисра шеър келтириб. — Аммо бу ҳақда бир ривоят эшитган эдим, шуни айтиб берайин:

«Қайсидир замонда бир ошхона эгаси иши ўнгидан келмай, шунчалик қашшоқлашибдики, чўнтагида ҳаттоки таҳоратга сув олиш ёки хаммомга бориш учун икки тийин пули ҳам қолмабди. Тонг бўзарганда у болтани кўтариб, шаҳар дарвозаси томон юрибди. Дарвоза очилиши билан шаҳардан чиқиб, дарё лабига борибди-да, музни ёриб чўмилибди, кийимларини кийиб, яна уйига йўл олибди. Шаҳар божхонасининг бошлиғи ҳар куни ташқаридан бозорга қанча мол келишини билиш учун дарвоза устига чиқиб атрофни кузатиб турар экан, у шаҳарга кираётган ҳалиги кишини кўриб, уни ҳузурига чақирибди. Ундан совуқ кунда нега дарёда чўмилганини сўрабди, ўзининг қашшоқликдан шундай қилганини айтибди. Божхона бошлиғи унинг аввалги ва ҳозирги касб-корини суриштирибди.

— Ошхонам бор эди, ўзим ошпазлик қилардим. Шу касбим билан эл оғзига тушганимда, ҳамкасбла-

рим менга ҳасад қилишиб, ўтинхонамга ўт қўйишди. Қиш куни ҳовуз ва ариқлар музлаган бир пайтда мени бозор қоровули уйдан чақиртирди; дўконимга ҳам ўт тушганди. Сув йўқлигидан, бирон нарсани сақлаб қолиб бўлмади. Кўз ўнгимда бор-йўғим шундай куйиб, кул бўлди. Шундан кейин бошқатдан дўкон очишга пулим бўлмади, ноилож кушхонадан уч-тўртта калла-поча олиб келиб, кечалари эру хотин болалар билан тозалаб қайнатишни, сувига нон тўғраб тановул қилишиб, гўштини кўчама-кўча, бозорма-бозор айланиб сотишни одат қилдик. Бу ишдан бола-чақага базўр нои пули чиқади. Бугун хотиним ҳаммомга бориб келсин, деб чўнтакдаги тангаларни унга бердим. Ҳовли тор, обрез йўқ, менинг чўмиладиган жойим йўқ...

— Хайр, амаки, модомики, ошпаз бўлсангиз, қани айтинг-чи, товуқнинг нимаси мазали бўлади? — сўрабди божхона бошлиғи.

— Тақсир, териси.

— Офарин, — дебди божхона бошлиғи ва қайтадан дўкон очиши учун ошпазга беш юз танга қарз берибди.

Ошпаз қувониб уйига келибди ва зудлик билан калла-почани сотибди-да, қайтиб кушхонага бормаи, янги дўкон топиш тараддудида бозор оқсоқолларига учрабди, ижарага дўкон олиб, қозон-товоқ тайёрлабди, иккинчи марта ўз иши билан машғул бўлибди.

Ошпазнинг турмуши яхшилана бошлаганини кўрган қўшниси ундан куйибди. Қўшнининг хотини ошпазникига кириб, унинг хотинидан ҳол-аҳвол сўрабди. Ошпазнинг хогини бўлган воқеани сўзлаб берибди. Қўшни хотин уйига бориб, эрини жон-қолига қўймабди, эртаси тонг чоғи қўлига болта бериб, уни шаҳар ташқарисига жўнатибди. Бу ҳам ошпаз нима қилган бўлса, ҳаммасини бажо келтирибди. Ниҳоят дарвоза олдига келибди. Божхона бошлиғи уни ҳам ёнига чақириб, нега дарёда чўмилганини сўрабди. У ошпазнинг гапларини сўзма-сўз такрорлабди. Бошлиқ унинг бошқага тақлид қилаётганини сезиб: «Хайр, амаки, айтинг-чи, масалан, молнинг қаери мазалироқ бўлади?» — деб сўрабди.

— Тақсир, териси... — дебди тўтидай, ҳалиги калтафаҳм киши.

Божхона бошлиғи дарвоза посбонларига уни уриб-уриб, қувиб юборишларини буюрибди...

Мен турли мажлис ёки давраларда эшитган ҳикояларимни унутмаслик учун ён дафтарчамга қисқача ёзиб борардим. Мажидий ўша кунни менинг ҳовлида нима ёзаётганимни билмоқчи бўлиб, бир баҳона билан ташқарига чиқибди ва оҳиста юриб, мен ўтирган дераза ёнига келибди. У оёқ учида юргани, уй ичи ёруғ, ташқари қоронғи бўлгани учун мен бу синчков муаллимнинг ёнимга келганини пайқамай қолибман. У эшик ёнидан нарироқда туриб, ёзганларимни ўқибди. Мен «воқеанавис»лигимни тамомлаганимдан кейин, муаллим уйда менга яқинроқ сурилиб ўтирди-да, тожик тилида қайси тилларни билишимни сўради. Мен унга оилада, мактаб ва кўчада тўрт тилда гаплашишимизни айтдим. У ҳайратланиб, менга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди ва «кўрган-эшитганларингни ёзиб жуда яхши қиласан; бир кунмас бир кун одамларга керак бўлади»,— деди. Мен жуда қувониб кетдим.

МАРҒИЛОНДАГИ КОСИБЛАР ДАВРАСИДА

Ишимиз юришиб кетишидан умидвор бўлиб, яна Марғилонга жўнадик.

Бу сафар Марғилонда Султон Маҳмудни дараклаб, Машҳад маҳалласига бордик. У бизни бўёқчилик, ипакчилик, тароҳлик, пиллакашлик ва нусхазанлик корхоналарига олиб бориб, турли касб эгалари билан таништирди. Бу ерда иш тутиш, шароит ва муомала тартиби, корхона эгаларининг ўз ишчиларига муносабати, косибларни ишга қабул қилиш, топширилган ишнинг ижроси биздагига қараганда бир оз фарқ қиларди. Биз ҳам бу ернинг шароитига мослашишимизга тўғри келди.

Ишни аввало бўёқчиликдан бошладик. Самарқанд бўёқчилик корхонасида йил ўн икки ой иш қайнарди, бу ерда эса фақат пайшанба ва жума кунлари иш бўларди, холос, бошқа кунлари деярли иш бўлмасди. Иш тигиз кунлари бу ердаги бўёқчилик корхонасида фақат ипакка ишқор беришарди. Ҳолбуки, Самарқанд-

даги бўёқчилик корхоналарида ҳам ишқор беришарди, ҳам бўяшарди.

Марғилон косибхонасидаги одамлар камхарж бўлишгани учун ипакни бир қадоқ, икки қадоқ олиб, умумий қозонда бошқаларнинг ипаги билан бирга ишириб олишарди-да, бўяш ва бошқа ишларни уйларида қилишарди. Шунинг учун бир ҳафтагача уларнинг қўлларида ранг кетса ҳам, тирноқлари оқармасди, зеро, ранг тирноқларидан тезда кетмасди. Бу ернинг шойи тўқувчиларини қўллари, тирноқларига қараб ҳам билиб олиш мумкин эди.

Шундан кейин бобом Машҳад маҳалласидаги бўёқчи, унчалик бадавлат бўлмаган Отабой бойвачча деган билан ипакни ишқорлаш учун ҳар пудига бир ярим сўмдан ва ҳар пуд ипакни бўяш учун бир сўмдан ҳақ беришга келишишди. Ҳолбуки, Самарқандда бир пуд ипакни ранглаш учун тўққиз сўм олишарди. Бўёқчиларга ҳафтанинг ўрталарида унчалик иш бўлмасди, ҳатто икки-уч кун бўш бўлишарди, бизнинг улгуржи ишимиз уларга қулай эди.

Биз бўёқчилик дўконига ипакни келтириб ташладик. Калаваларни бўяш учун олти қути ҳар хил ранг ва икки пуд ишқор сотиб олдик. Биз келгунча ёши қирқларга бориб қолган, хушмўйлов, келишган, хушфёъл, бақувват Отабой бойвачча йигирма ёшлардаги шогирди Йўлдошвой билан катта қозонларга сув солиб, тагига ўт ёқиб қўйишган экан. Қозондаги ишқор бир зайлда қайнаб туриши керак, шундай қилмаса бўлмайди. Ипакни ишириб олиш билан устоз ва шогирд овора эди. Мен билан бобом ўчоққа бир текисда ўтин ташлаб турдик.

Сон-саноқсиз Марғилон косибхоналарининг деярли ҳаммаси Машҳад маҳалласига жойлашган бўлиб, бу ерда бўёқчилик бўйича фақат биргина Отабойнинг дўкони бор эди. Отабойнинг бўёқхонаси бир қаватли катта бинодан иборат бўлиб, дарвозаси маҳалладаги катта кўчага қаратилганди. Кўчадан икки қўқонарава ўтиши мумкин эди.

Кўчанинг бир боши шаҳар ташқарисига чиқиб, қишлоқлар томон кетарди. Бир боши эса икки абрбандхона эшиги, қабристон девори ёнидан ўтиб, бозорга ва шаҳарнинг бошқа қисмларига тармоқланганди. Ҳар маҳаллада бир киши қоровуллик қиларди, у тонг-

га қадар калтак ва шақилдоқ билан гоҳ маҳалла кўчаларини айланар, гоҳ майдонга келиб чойхона сўри-сида ўтирар эди.

Юнусхўжа нусхазаннинг ҳовлиси ва бошқа икки абрбандхона ҳам шу кўчада эди. Қабристон атрофидаги кўчалар хароб эди. Шаҳар ариқлари ҳовлилар орқали ўтиб, баъзан кўчага чиқар, яна бирон кўприк остидан ўтиб, кўчанинг бошқа томонидан бирор ҳовлига кириб кетарди. Бинобарин, шаҳар расталари ва бойлар ҳовлиси олдидаги кўчалардан бошқа жойларнинг бари сира сув ва супурги кўрмай, қишда лой, ёзда чангу тупроқ бўлиб ётарди.

Шаҳардаги бошқа кўчаларга хилоф ўлароқ, Машҳад кўчасидан катта ариқ ўтарди. Бу кўчанинг бир бурчагида ҳовлидан чиқиб, масжид ҳовлисига кирарди, кейин яна ҳовлилар орқали ўтиб, четида юзага чиқарди. Ана шу ариқ устига Отабой ва унинг ота-боболари бўёқхона қуришган эди.

Бўёқчилар зилол сувни икки-уч кишилашиб, ариқ ё ҳовуздан ташишиб, қозон, катта идишларга қуйишарди, ранг аралашган, ипак бўялган сершира ифлос сувни челак билан кўчага чиқариб, сочиб юборишарди. Бинобарин, шаҳар бўёқхонасининг олдидан от-арава ўтса ҳам, ҳар қалай, чанг кўтарилмасди. Шунинг учун ҳам мўйсафидлар кўчага чиқиб, масжид дарвозаси олдидаги супада, бўёқчилик ва абрбандлар дўконлари олдида бемалол ўтиришлари мумкин эди. Бўёқхоналар олдидан ўтган кишининг димоғига юз метрча наридан рангли сув, явшон ҳамда ипак ширасининг ҳиди уриб турарди.

Умуман, Марғилон шаҳридаги тўқувчиларнинг аксарияти, яъни шоҳи, атласу беқасам тўқувчилар Машҳад маҳалласи ва Оқ масжидда истиқомат қилишарди. Бу икки маҳалла бир-биридан анча узоқ эди.

Отабойнинг бўёқхонасида бошқа бўёқчиларникидай бир катта мис қозон, чўян қозон, иккита ранг соладиган хум ва тўртта сопол идиш бор эди, уларга ишқор солиб, ипакни зок билан босишарди ёки келаси сафар учун ранг солинган сувдан олиб қўйишарди. Ранг соладиган хумларни бўғзигача ерга кўмиб, идишларни дўконхона тўрига қаторлаштириб қўйишганди. Қозон эса дўконхонанинг ўртасига ўрнатилганди.

Чўян қозоннинг қулоғи ердан бир қарич, мис қозоннинг қулоғи эса уч қарич баланд турарди.

Дўконхонага кирганингизда ўнг томонда тўрт метр чамаси чуқурлик қазилган бўлиб, унда ўтин сақланарди. Бу ерда ҳар доим ўтхона ҳарорати мўътадил бўлишини бир киши назорат қиларди.

Ипак ўримлари билан арқоқни ишқорда қайнатишар, кейин уларни ювиб олишгач, галма-галдан бир иссиқ, бир совуқ сувга солишарди. Сўнгра сиқишиб, юзаси кенг тош плита устига тахлашар — шундагина улар қуритишга тайёр бўлган ҳисобланарди.

«Абр» газламаси учун ўриш ҳозирлаб берадиган устахоналарда иш жуда оз эди. Одатда, бу ишни бир уста икки шогирди билан бемалол уддаларди.

Дўконларнинг жиҳози қоидага мувофиқ тўртта қозиқдан иборат бўлиб, бу қозиқлар ердан ярим газ чамаси кўтарилиб турар ва худди тўнкариб қўйилган хонтахтанинг оёқларини эслатарди. Ана шу қозиқларга шойи иплар таранг тортилар эди. Қурилманинг узунаси уч ярим газ, эни эса, бир ярим газ эди.

Усталар ва уларнинг шогирдлари икки томонда, таранг тортилган ипларни ўрталаб, бўйрада ўтириб олишиб, ипларни рассом олдиндан белгилаб қўйган жойларга боғлам қилиб тўплашарди.

Агар олти хил рангли газлама тўқиш керак бўлса, у ҳолда барча ўришлар ип билан ўралиб, фақат белгиланган рангда бўялиши керак бўлган жойгина очиқ қоларди. Шундан сўнг ўриш ечиб, бўяйдиган хонага олиб чиқиларди.

Бўяш олдидан ўришни ишқор қоришмасида яна камда уч-тўрт соат, баъзида эса ҳатто бир кунлаб тутиб туриларди. Бу, шойи ипларнинг яхши бўялишига имкон берарди. Бўёқдан сўнг уни катта тоғора ё қозонда чайиб олинар, кейин уста яна қозиқларга тортиб, бошқа рангда бўяш учун тайёрларди. «Абр» ўриши икки рангдан саккиз ранггача бўларди.

Икки рангли ўришни Марғилон ва Қўқон устахоналарида бир уста иккита шогирди билан беш-олти соат ичида тайёрлаб битирар, Самарқандда эса бунга икки-уч ҳафталаб вақт сарфланарди. Самарқанд «абр» газламаларининг ўриши жуда содда — кўпи билан уч хил рангли бўлиб, «алиф», «лампа» ва «лаъли» типларининг нақшлари Қўқон ва Марғилондаги мураккаб

саккиз рангли нақшларга нисбатан бир қадар кам меҳнатроқ эди. Самарқандда бир юз қирқ дастгоҳга атиги бир уста тўғри келар, Марғилонда эса бир уста ўттизтагина дастгоҳни бошқарарди, холос. Самарқанд тўқувчилари учун бироқ-бир яхшироқ чора ўйлаб топил керак эди.

* * *

Бобом Самарқанд тўқувчиларининг оқсоқолидан хат олганида биз устахонанинг бўёқ дўконидан ўтирардик. Оқсоқол уни тан ола бошлаган хўжайинлар сони қирқтага ўтгани ва умумий кассага тўрт минг танга йиғилгани тўғрисида ёзган эди. Тўқувчилар устахоналарга қайтишибди. Фақат собиқ хўжайини ҳамон уни тан олмай келаётганмиш. Тўқувчиларнинг бундан кейинги муносабатлари хўжайиннинг ўзини қандай тутишига боғлиқ эмиш. Оқсоқол пулларни нима қилиш ҳақида маслаҳат сўрагани.

Бобом менга ўзининг номидан қуйидаги мазмунда мактуб битишни буюрди: «Пул — жамоа устахонасига тегишлидир, уни қандай сарфлашни оқсоқолнинг ўзи ҳал қилиши мумкин. Агар пулни бу ерга — Марғилонга юборишга қарор қилишса, бунча пулга дурустгина ипак хомашёси сотиб олишлари қийин эмас».

Бобомнинг номидан Абдураҳимга ҳам хат ёздим. Унда бобом Абдураҳимга ўғли Ғайбулланнинг қийқим газламалар устахонасига шогирд бўлиб тайинланганини маълум қилди. Шунингдек, тез орада ўриш учун ипак юборишимиз, чунки, дастгоҳларни ишга тушириш ва пахта тозалаш заводи қурилишида ишлаётган тўқувчиларни, биринчи галда аёлманд косибларни ишга таклиф этиш пайти етганлиги хусусида ҳам ёздирди. Бобом уқдирдики, жамоа устахоналаридаги тартиб устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, кечалари навбатчилик қилиш, умумий хўжаликни қаровсиз қолдирмаслик лозим, чунки душмандан ҳар бало кутиш мумкин.

Мен ўз номимдан барча дўстларимизга салом йўллаб, Абдураҳимга ва унинг оиласига саломатлик, устахонамиз ишларига барор тиладим.

Мен уларни жуда-жуда соғинганимни ҳам ёздим.

ШАМС БИЛАН ҚАМАРНИНГ ТАДБИРИ

Отабой, шогирд Йўлдошбой, бири ўн беш, бири ўн саккиз ёшлардаги икки ўғли жиддий ҳаракат қилишганига қарамай, вақт ярим кечадан ошиб, хомашёнинг учдан бир қисми ҳам ишланмаганди. Қонунда кўрсатилмаган бўлса ҳам, қўшнилар ҳашар йўли билан ёрдам беришди, бари бир бўлмади.

Кечқурун Султон Маҳмуд бобомни аср намозига таклиф қилиб, мени ҳам ўзи билан масжидга бошлаб борди, намоздан кейин ҳовуз лабида бир оз дам олиб ўтиришганда, секингина деди:

— Икки-уч ҳароми маслаҳат қилиб, кечаси бўёқхонани урмоқчи бўлишибди, улар анави ариқ лабида туриб,— масжид ариғини кўрсатди Султон Маҳмуд,— маслаҳат қилишибди. Ўша кўриниб турган девор орқасида укамнинг уйи бор. Хотини ариққа сув олгани келиб, уларнинг гапини эшитибди. Демак, сиз бу кеча бўёқхонада турмайсиз, йигитлар қоровуллик қилишади.

Ярим кечада Султон Маҳмуднинг бири йигирма ёшда, бири йигирма олти ёшда бўлган икки норғул, бақувват ўғли — Шамсидин билан Қамариддин чопонларини кўтариб келишди.

— Дўконхонада бу кеча ким туради?— сўради Султон Маҳмуд Отабойдан.

— Ўзимиз,— жавоб берди Отабой.

— Йўқ,— деди Султон Маҳмуд.— Сиз бугун жуда чарчадингиз, уйингизга бориб маза қилиб ётинг. Эрта-индин ишингиз яна оғирлашади. Шамс билан Қамар соқчилик қилишади. Меҳмонларни мен уйга олиб бораман.

Бу таклиф ўлгудай чарчаган Отабой билан Йўлдошвойга ҳам, бизга ҳам жуда маъқул тушди.

Отабой чиқиб кетаётганида, Шамсиддин секингина унга: «Дўконхонанинг эшигини ташқаридан қулфлаб кетинг», деди. Отабой жилмайди-да, қулфни олиб чиқиб кетди. Мен ва бобом Султон Маҳмуд билан кетдик.

Султон Маҳмуднинг меҳмонхонасида бизга жой солиб қўйишган эди. Вақт анча кеч эди, дарров ўринга кирдик. Меҳмонхонада Султон Маҳмуднинг катта ўғли Аҳмадғози ёнимизда ётарди. Мен қаттиқ уйқуға

кетган эканман, офтоб чиққандан кейингина уйғондим. Қарасам, бобом ҳам, уйнинг эгаси ҳам йўқ. Ҳайрон бўлиб ҳовлига чиқдим. Ташқари ҳовлининг айвони тагида иккита пилла пиширадиган қозон пилласи билан турибди. Пиллакашлар ҳам, найчакашлар ҳам кўринмасди. Ажабо, қайси пиллакаш пиллани қайнаб турган қозонда қолдириб кетади? Кўчага чиқдим. Қўшнининг болалари кўчада бақаришиб, бир-бирларига бундай дейишарди:

— Уғрини ушлашибди! Уғрини ушлашибди!..

Мен бу гапни эшитишим билан гапнинг тагини билмоқчи бўлиб югуриб кетдим. Бўёқхонанинг эшиги олдида катта-кичик тўпланган эди. Олдинга ўтиш қийин бўлса ҳам, бир амаллаб одамлар орасидан ўтиб, бўёқхона эшигига етиб бордим. Бобом, Султон Маҳмуд, Отабой ва Йўлдошбой эшик олдида туришарди. Икки қоровул ҳеч кимни ичкарига киришга қўймасди. Одам кўп бўлишига қарамай, ҳеч кимдан садо чиқмасди. Ҳамма пичирлаб гаплашишарди.

Шу пайт маҳалла майдончаси томондан от минган шаҳар қўрбошиси, икки тунги соқчи ва кейинроқ фойтунда пристав етиб келди. Одамлар уларга йўл беришди. Қўрбоши, пристав ва фойтунда пристав билан бирга келган терговчи дўконхонага киришди.

Мен уларнинг гапларидан ўғрилар дўконхонада эканлигини, қўллари боғланганлигини тушундим.

Бирон соатдан кейин тунги соқчилар дўқ-пўписа қилиб, қамчиларини ўйнатганча, одамларни дўконхона олдидан узоқроққа ҳайдашди. Одамлар масжид супаси ва қўшниларининг томларига чиқиб олишди. Уч тарафдан одамлар чолиб келишарди. Қўрбоши пристав ва ўнбоши чиқиб, одамларга қараб от солган эди, улар кўчадан қочиб, қабристон деворларига чиқиб олишди, кўча бўшади. Ғалати томоша бўлди: рангга ботган уч кишини қаторлаштириб дўконхонадан олиб чиқишди: иккитаси зангори ранг солинган хумга тушиб, бошидан оёғигача бўялган, филдай гавдали учинчиси қизил рангга бўялганди; уларнинг қўллари алоҳида, аммо бўйинлари салла билан битта қилиб боғланганди. Рангга бўялган кишиларни кўриб, тўрт томондан кулги кўтарилди.

Қўлларига калтак ушлаган қоровуллар орқада, қиличларини яланғочлаган миршаблар, икки ёнда

тўппонча ушлаган қўрбоши билан пристав бири олдинда, бири орқада бандиларни маҳалла майдони томон олиб кетдилар. Терговчи Шамсиддин билан Қамариддинни фойтунга ўтқазиб, ўзи билан олиб кетди.

Биз дўконхонага кирдик. Дўконхона Отабой, ўғиллари, шогирдлари ҳамда қўни-қўшнилар билан тўлганди. Улар атрофга кўз югуртириб:

— Ўғрилар нимани уришибди? Ҳеч нарса олишмабдими? Улар қандай қўлга тушишди?.. Уларни ким тутди? Қандай қилиб?!— деб сўрашарди.

Бу кечанинг қаҳрамони Шамсиддин билан Қамариддиндан бошқа киши эмасди, албатта.

Бирпасдан кейин Султон Маҳмуднинг ўғиллари қайтишди, биз уйга кетдик.

Султон Маҳмуд ўғилларини меҳмонхонага киритиб, эшикни беркитди, Шамсиддин ўтириб, рўй берган ҳодисани бундай ҳикоя қилди:

— Қамар билан икков маслаҳатлашдик: агар ўғри келса, эшикка катта қулф солинган, устига-устак кеча ойдин, демак, улар учун тушадиган осон йўл фақат томдаги туйнук бўлади; ўғри томдан албатта арқон билан тушади. Ўғри тушишини пойлаб туриб оёғи ерга тегар-тегмас корчўп билан тўпиғига битта туширсак қайтиб жойидан туролмайди. Лекин у дод солиб, бошқалари қочиб кетиши мумкин. Яхшиси, ўзимиз яширинамиз, у тушиш пайтида узоқроқда туриб пичоқ билан арқонни қирқамиз. У йиқилиб кетса ҳам, арқон узилди, деб ўйлайди. Қайси томонга йиқилмасин, ё ранг солинган хумга, ё қозонга тушади. Шунда у ўзи билан ўзи бўлиб қолади. Кейин ҳамроҳига хабар беради. Агар ҳамроҳи бир киши бўлса, томдан тушмайди. Шунда биз дарров томга чиқиб кигизни устига ташлаймиз, шеригини ҳам тинчитамиз. Агар томда икки киши бўлса, албатта, улардан бири ёрдам бергани тушади. Биз унинг ҳам арқонини қирқиб, учинчисига ҳужум қиламиз. Биз шундай маслаҳатга келиб, пичоқларни ингичка ёғочларнинг учига боғладик, мен дошқозон чуқурига, Қамар дамбархонага беркиндик. Хўрозлар иккинчи марта қичқирганига қадар ҳеч гап бўлмади. Бир пайт томдан оёқ товуши эшитилди. Қамар кесакча отиб мени хабардор қилди. Ўзим ҳам уйғоқ, хабардор эдим. Қарасам, ўғри мен турган бурчак томондан тушяпти. У томдан бир

Ғаз тушған җам әдики, ходани узатиб арқонни кесдим, шалоп этиб зангори ранг солинган хумга тушди. Мен кулганимни эшитиб қолмасни, деб дўппимни оғзимга босдим.

— Мен эса бармоғимни қаттиқ тишладим,— деди Қамариддин тишлаган жойини кўрсатиб.

— Ҳалиги тушгани хумдан чиқиб,— ҳикояни давом эттирди Шамсиддин ҳамроҳига:— «Менинг ишим бўлди, йиқилдим. Бирортанг туш», деди. Мен ангадим, томда ҳам икки ё уч киши бор. Қисқаси, иккинчисини ҳам шу балога дучор қилиб, ўзим секингина Қамарнинг олдига бордим. Биз фурсатдан фойдаланиб, дарҳол даричадан абрбандига ўтдик, ундан қўшнингнинг ҳовлиси орқали томга чиқиб, ойдинда қарасак, биттаси туйнукдан бошини тикиб, энгашиб турибди. Яқинроқ бориб қарадик, гавдаси уч одамдай келади. Мушукдай орқасидан писиб келиб итариб юбордик. У хавотирланмай омонат ўтирган экан, итариб юборишимиз билан гумбуллаб пастга тушиб кетди. Корчўпни дарчага тираб тамбалаган бўлсам ҳам, мабодо яна қочиб кетмоқчи бўлишса, дарчадан бошқа йўл йўқ, деб дарров дарча ёнига бордим. Қамарни миршабга юбордим, ўзим дарча олдида пойлаб ўтирдим; у маҳкам бўлса ҳам, бир тепса учиб кетади. Агар улар дарчани очиб чиқмоқчи бўлганда калласига корчўп билан биттадан туширардим. Йўқ, ҳаромилар ўзлари билан ўзлари овора эди, қочиш эсларига ҳам келмасди. Дарча орқасидан эшитиб турдим, улар толейимиз паст экан, деб ўзларини лаънатлашарди. Маълум бўлишича, ҳалиги каттаси ёмон йиқилган экан, ҳушидан кетиб қолибди. Шериклари уни зўрға қозондан чиқаришди, кейин ҳушига келтирмоқчи бўлишди. Лекин ҳаракатлари зое кетди. Орадан ярим соат ўтмай, миршаблар етиб келиб, дарчадан киришди. Ўғрилар саросимага тушиб қолишди. Миршаблар уларнинг қўлларини боғлаб бўлишгач, қоровуллар Отабой билан эшикни очиб киришди.

— Офарин, болаларим!— деди дадаси ўғилларидан ризо бўлгандек уларни қучиб ўпар экан.

ҲОЖИ ПАРВОНА КИМЕҒАР

Устахонага хўжайин — кўзлари ва соқоли қоп-қора, келишган киши — Абдурахимбой ташриф буюрди.

У ҳар жиҳатдан ғоятда озода ва покиза юрар, илтифотли, сўзамол, ўзининг ёқимли овозига ўзи катта бир қониқиш билан қулоқ солаётганга ўхшарди. У бизни чой билан сийлади ва кимё сир-асроридан хабардорман, деб ҳаммани ишонтириб юрадиган моҳир дарвиш Ҳожи парвона ҳақида ҳикоя сўзлаб берди. Дарвиш бир пайт заргарлар оқсоқоли Убайдулло билан бас бойлашиб, ғолиб чиққан эмиш. Абдуҳамидбойнинг ҳикоя қилишича, кимёгар дарвиш, оқсолнинг кўзи олдида мисни олтинга, яна энг олий нав олтинга айлантириб қўйганмиш. Дарвишнинг оқсоқолни лақиллатгани кейинчалик маълум бўлибди.

— Мен бу номардни ўн йилдан бери танийман,— деди бобом,— у бир қиш Самарқандда куёвимникида турган эди. Мен кечалари у билан кўп суҳбатлаганман. У бошқа дарвишларга ўхшаб қаландарлик ҳам қилмас, бировдан бирор нарса сўрамасди, балки бўйни йўғон, қорни катта бойларга ўхшаб, ҳар хил қаллоблик билан умрини ҳузур-ҳаловатда ўтказарди. Умида бирор соат ҳам ишламаганини ўзи айтганди. У: «жонининг қадрига етмайдиган, меҳнат билан умрини барбод қилгиси келган кишиларгина ишлайдилар», дер эди. У шундай семириб кетган эдики, лозим ўрнига лунги боғлаб ўтирарди. Арабчадан саводи бор эди. Алкосибу хабибуллоҳ* ва «азза ман қанаа»,** «залла маң тамаа»***ни ойналарга ранг-баранг намоишда ёзиб чиқарди. Аммо асосий касби бу эмасди. Қитъа ёзиш унинг қаллоблик ниқоби эди.

Бир куни у Алижонга деди: «Мен сенинг нон-тузингни кўп едим. Энди, кетар чоғимда башарти ҳеч кимга айтмасанг, мен сенга бир ҳунаримни ўргатиб қўяман. Унинг шарофати билан бир умр тинч бўласан, ҳеч кимнинг қўлига қарам бўлмайсан».

У ўша кечаси кўмир ловиллаб турган манқални олдига тортиб, заргарлик бўтасини оловга қўяди-да, дамчани манқалга ўтқазади, Алижонга дейди: «Сен дамни босавер». Ўзи туриб эшикни беркитади ва қоғоз, латта ўралган чарм халтачасидан муштукка ўхшаш чўпча чиқаради. Кейин ўралган қоғозларнинг

* Косиб худонинг марҳаматига лойиқ.

** Қаноат кишини азиз қилади.

*** Тама кишини хор қилади.

баъзисини бутунича, баъзиларини майдалаб бўтага сочади, Алижондан бир дона Бухоро тангасини олиб, бўта устига ташлайди, чўп учи билан бўтани ковлай-веради. Ундан оқиш аччиқ тутун чиқиб, бўтада оқ кўпик ҳосил бўлади. «Бўлди, энди дамни қўй», дейди Алижонга. Кейин у омбир билан бўтани олиб, бурчакка ўтади-да, капкирда кул олиб сепеди. Бўтадан капкирнинг бетига тухумнинг ярмидай кумуш тушади. «Мана, олиб кўр-чи, нима ўзи бу?» — дейди. Алижон: «Биламан, бу кумуш. Бу билан менга нима демоқчи-сан?» — деб сўрайди.

— Бир амал билан бир танганг — қирқ танга, бир тилланг — қирқ тилла бўлади. Агар бўлса ҳозир, бўлмаса эртага эрталаб қанча топсанг, олиб кел, мен сенга кўпайтириб бераман. Бу иксир моддасидир. Бу моддани дунёда икки киши: Мисрда устозим, бу ерда эса фақат мен биламан. Мен иксирдан ўзингга ҳам озгина бериб қўяман, ўзинг ҳам амал қилаверасан. Буни устозимдан бошқа ҳеч ким тополмайди. Мен тайёридан унча-мунча олиб тураман, аммо қандай тайёрлашни билмайман...

— Мен бу амални сенинг камдан-кам топиладиган иксирингни ишлатмасдан ҳам қилишим мумкин, — дейди Алижон.

— Ол, қани қил-чи, кўраман! — дейди дарвиш таажжубланиб.

— Менда кумуш кукуни йўқ-да, — дейди Алижон. — Сен найингни яна тўлдириб қараб тур-чи, мен қандай қилиб сенинг ўша «чордори»ингни ишлатмасдан ҳам кумуш тухум чиқарар эканман.

— Сени курд деганнинг уйи куйсин, — дейди шарманда бўлган дарвиш ва ўша кеча уйдан чиқиб кетади.

Бу ҳикояни эшитган кишилар «ҳунарманд» дарвиш оқсоқолни қандай қилиб доғда қолдирганлигини тушундилар. Дарвишнинг таёқчасида кумушмас, олтин кукуни бор экан, холос.

ТИҒБАНД ШОГИРДИ

Султон Маҳмуд бобомдан яна Марғилонда қачонгача бўласиз, қанча нарса сотиб оласиз, деб сўраган эди. Бобом камида ўн беш-йигирма кун туриб, яхши мол бўлса, сотиб олишимиз мумкин, деб жавоб берди.

Бизга сотиш учун ипак олиб келишган кишиларнинг ипагини бобом бўёқхонада текшириб кўрардида, пулини ҳисоблаб, ҳар қайсисига хат ёзиб бериб, остига ёқут муҳрини босарди ва Ҳошим амакига жўнатарди. Менинг хатим ва уста бобомнинг муҳри намунаси Ҳошим амакининг пўлат сандиғида турарди. Ҳошим амаки пулни бериб, хатни олиб қоларди. Шунинг учун бобом Ҳошим амакига конторангизнинг омонат кассасида доим омонат пулдан минг сўм сақлаб туринг, қолганини банкага топширинг, деган эди.

Мен бобомга, агар ижозат берсангиз, қолган ўн беш-йигирма кунда абрбанд ё нусхазанга шогирд тушиб, ҳунар ўргансам бўларди, деганимда, кулиб мени бағрига торғди-да:

— Кўзимнинг оқу қораси, бу ҳунарларни киши йигирма кунда ўргана оларканми? Агар йигирма кунда ўрганадиган иш бўлганда дунё абрбанду нусхазанлар билан тўлиб кетарди. Унда шаҳар косиблари фақат Юнус ҳожига муҳтож бўлиб, унга уч соатли иши учун ўттиз танга беришармиди? Абрбандлик ҳунарни ўрганиш учун бир неча йил меҳнат қилиш керак, нусхазанлик эса кимгадир фақат худонинг инояти билан насиб этади! — деди.

— Менга насиб бўлмаслигини қаердан биласиз?

— Йўқ, қароғим, «чиранма ғоз — ҳунаринг оз» деганлар. Агар истасанг, шу қисқа вақт ичида ақалли тигбандликни ўрганиб олсанг кошқийди. Агар Ғайбулла гула кўтаришни ўрганиб, сен тигбандликни ўргансанг, тажанг, инжиқ тарроҳнинг эшигига бориб келишдан қутулардик. Энг муҳими, ўзимизнинг ҳожатимиз чиқиб қолмай, ишларига тарроҳ топмаган бошқа бечоралар ҳам ҳафталаб бекор юришмасди.

Мен уста бобомнинг маслаҳатини қабул қилсамда, лекин кўнглимда нусхазанликни ўрганиш ишқи жўш уради.

Тигбандликни ўрганиш юзасидан Султон Маҳмуд билан маслаҳат қилдик, ундан қайси бир тигбанд қобилиятли, маъқулроқ устоз бўлади, деб сўрадик. У менинг икки-уч ҳафтада тигбандликни ўрганишимга шубҳа қилди, аммо бобом билан менинг бу ишга қизиқиб қолганимни кўриб, мени уста Ҳайитқул тигбанд-

никига олиб борди. Мақсадимизни айтди ва бобом номидан ҳунарини ўргатса йигирма беш сўм пул, бир қатор сарпо беришни ваъда қилди.

Уста Ҳайитқул анча ёшга бориб қолган камбағал киши эди. У сарпони эшитиши билан бу хизматни бажону дил қабул қилди ва бисмилло деб қамиш кеса-диган тигни қўлимга берди.

Косиб бола тиг билан ишлашни, қайси найдан яхшироқ тиг чиқишини ҳам билиши керак. Мен корхона бурчагида турган бир даста қамиш ичидан яхши найларни суғуриб олдим. Қўқонлик уста Имомқулникида бўлганимда найни тозалаш, букиш, ичини қандай тозалашни кўрган эдим, бу ишга лозим бўлган асбобларни ҳам билардим. Шунинг учун муштакни кўтариб, кунданинг устида қамишни туявердим. Уста Ҳайитқул менинг эпчиллик билан ишлаётганимни таажжубланиб кузатар эди. Мен уста айтмасидан ҳам найни махсус омбир билан қисиб, кескир пичоқ билан тозалаб, тез-тез кесишга киришдим. Аммо булар тигбандликда дастлабки ишлар эдики, уларни ўрганишга ҳам шогирднинг анча вақти кетарди. Бир қатор ипни пишитиш, ҳаммасидан энг муҳимроғи тигни боғлашни ҳам ўзлаштирардим. Бундан ташқари, модорак ўрнатиш, нал ёпиштириш сингари ишлар ҳам бор эдики, уларни ҳам ўрганиб борардим.

— Шогирдимнинг қўли чаққон экан. Худо ёр бўлиб, насиб этса, бир иш чиқади,— деди устозим. Бу гапни эшитиб менда умид учқунлари пайдо бўлди. Кун аср намозига яқинлашган эди, бобом устозимнинг рухсати билан мени эртагача таржимонликка олиб кетди.

Шу кунларда у фақат бобомнинг буюртма ишларини бажариб юрди. Иш ниҳоятда кўп, шунинг учун уста Ҳайитқулга хотини ва болалари ёрдам беришарди. Мен устанинг ўн яшар ўғли Саидқулнинг ёнида чўнқайдим. Саидқулнинг эғнида калта камзул ва ранги сарғайиб, унниқиб кетган йўл-йўл чалвордан бўлак ҳеч нарса йўқ, у ўз опалари билан мусобақа ўйнаб, улардан ўзишга ҳаракат қиларди. Учаласи ҳам худди оталари каби қўли-қўлига тегмай, чаққонлик билан ишлашарди. Уста Ҳайитқулнинг оиласи қашшоқликда кун кечирганидан, ҳатто ойлаб иссиқ овқат кўрмасди. Мен Саидқулдан сўрадим:

— Ишни тугатганингдай кейин, эвазига отангдан нима ундирасан?

— Қайдан билай? Снам: отанг сенга янги чалвор ва бўздан кўйлак олиб беради, дейди, биласиз-ку, бўз арзон. Лекин мен кўпроқ ишлаб отамдан дўши олиб беришини ҳам сўрамоқчиман.

— Бошқа орзуларинг йўқми?

— Менда на кавуш, на маҳси ва на белбоғ бор. Бу шароитда менда орзудан бошқа нима бўларди?— деди бола уф тортар экан. У чарчаганидан ранг-рўйи оқариб, дармони қолмаганлиги сезилиб турарди.

Унинг аҳволига ачиндим. Ичимда: «Шундай ишлашингга офарин», дедим-да, унга:

— Бирор ишинг бўлса айт, мен қиламан,— дедим.— Ахир мен фақат устанинг шогирди эмас, ҳам-маларингизнинг шогирдларингизман.

Юракдан қилган таклифимдан бечора боланинг елкасидаги оғир юк тушгандай бўлди. Бир оғиз ширин сўз билан унинг чеҳраси гулдай очилиб худди чоларникидай букчайиб қолган қаддини кўтарди.

— Ростданми? Агар эпложсанг, биродар, анави боғланган қамишдан пишган-пишганларини топиб, тозалаб тур.

Дармонсиз боланинг қувонганидан мен ҳам хурсанд бўлиб кетдим, кейин бир боғ қамишни ерга ташлаб, тез-тез ўн-ўн бештасини саралаб олдим-да, тозалаш, майдалаш ва кесиш билан машғул бўлдим. Шу лаҳзада бу уч бечоранинг аҳволини ўйлаб, бобомнинг айтган сўзларини беихтиёр такрорладим:

Ҳар ҳунарнинг таги зар, ҳунар ўрган,

Ҳунаринг бўлмаса гар, ҳунар ўрган.

— Укажон, менга ҳам озгина ёрдам берсанг-чи...— деди зорланиб уста Ҳайитқулнинг Саври деган кичик қизи.

— Жоним билан, опажон,— дедим мен ва Саидқулдан шу қамиш ҳозирча бўладими ёки яна тайёрлайми, деб сўрадим. У табассум билан деди:

— Уч кунлик ишимга етиб-ортади. Сен буни қандай қилиб бунча тез тайёрладинг? Мен бўлсам, бунинг ярмини ҳам тайёрлай олмасдим...

— Саври опа, нима иш қилай? Тезроқ айтинг...

— Мана бу ипдан эшиб, пардаларга ўтказиш керак, қилоласанми?

— Албатта, қилоламан, опажон. Агар уддасидан чиқмасам, сизга шогирд тушармидим?

Қиз кулди. У кулганда қулоқларигача қизариб кетди. Юпқа лаблари орасидан садафдай оппоқ тишлари кўринди.

Илгарӣ ипни пишитиш ва ўтказиш ишларини машқ қилмагандим, аввалига суст қимирладим. Қизлар кўз қири билан менга нигоҳ ташлаб, аста кулишарди. Мен буни сезсам-да, аммо ранжимасдим. Ўзимча: «Тўхтаб туринглар, ҳали агар қойил қолмасангиз бекор!» — дер эдим. Бора-бора ишим юришди, дасту панжам нотаниш ишга кўникди.

Аср намозигача мен гоҳ Саврига, гоҳ ҳусни-жамоли синглисидан ҳам ўтиб тушган Ойшахон деган опасига ёрдам бердим. Қизларнинг илвираб турган қирқ-ямоқ кўйлаklarининг тешикларидан баданлари оппоқ доғдай кўриниб турарди. Қора, узун сочларини майдалаб ўриб олган бўлсалар ҳам, фарқлари тўзиб кетганди, бошларини ювиб-тарашга вақт тополмагандаридан сочлари бемор одамларникига ўхшарди.

Улар ҳар кун хўроз қичқириб, кўчада одамлар шарпаси эшитилмасдан бурун ўринларидан туришар, ишга киришишарди.

Қўқон ва Марғилон косибхоналарининг деярли ҳаммасида шоҳи, атлас тўқилганидан маршрут тарроҳлик корхонаси юзини кўрмасди. Тўқувчи хотини, ё хотини бирорта боласи билан ва ё уларнинг каттароқ ўғиллари бир-бирлари билан маршрутни улашарди.

Мен уста Ҳайитқулникида икки ҳафта ишлаган бўлсам ҳам, бирор кишининг маршрут олиб келганини кўрмадим. Мен Марғилон косибларининг улашларига қизиқиб қолдим, устозимнинг қўшнилари — якка тўқувчиларникига кирдим, Самарқанд — Бухоро косибхоналаридагидек бу ерда икки дастгоҳли дўконларни кўрмадим, қайси бир косибнинг уйига кирсангиз, бир дастгоҳни ишлатишади. Агар эри бирор зарур иш билан машғул бўлса, дарҳол хотини ёки бирор боласи дастгоҳни бошқаради. Уни бир соат ҳам бўш қолдирмайди. Лекин, фабрикалаштирилган тўқимачилик саноати маҳаллий ҳунарманд косибларни борган сари майдондан сиқиб чиқарарди. Шунинг учун ҳам маҳаллий косиблар туну кун ишлашларига қарамай, битта кўйлаklари иккита бўлмас эди.

Ҳамма тўқувчиларнинг дастгоҳлари касибларнинг ҳовлисига жойлашганди, кўпчиликлариники даҳлиз ё ўтирган уйларига ўрнатилган бўлиб, у ерга номаҳрам одамларнинг кирди-чиқди қилишлари мумкин эмасди. Бобом бу жойнинг дўконхоналарини кириб кўришни ҳавас қилиб юрган бўлса ҳам, шундан бунга муясар бўлмади. Қайтиш олдидан Оқмасжид маҳалласидаги дўконхоналардан бирида уч дастгоҳ — «уч оғани» борлигини эшитиб, мен билан ўша ерга борди ва оҳор бериш иши билан танишди.

Бобом дўконхона эгасидан қадимдан бу ерда якка тўқиш касибларга расм бўлганми ё кейинчалик дўкондорнинг иши сингандан кейин якка ҳолда тўқиш расм бўлганми, деб сўраб қолди. Уста шундай жавоб берди:

— Болалигимдан биламан. Марғилон касибхоналари ўшанда ҳам шундай эди. Айтишларига қараганда, бир вақтлар ўн дастгоҳли дўконлар бўлган экан, уларни мусофир ишчилар ишлатишар экан. Шаҳарда ҳозир ҳунарманд кўп, агар улар тўрт-беш қадоқ ипакка етадиган пул топсалар бўлгани, ўзлари учун ярим маршрут ёки чорак маршрут тўқишадию, хўжайинларнинг олдига боришмайди. Бу ернинг одамлари бировга ёлланнишдан кўра камбағал яшашни афзал кўришади. Сизнинг «Самадхон»ингизда касиблик қалай?

— Ҳозир Самарқандда бир қадоқ-ярим қадоқ ипаги бор якка касибни топиш қийин. Дўконхонаси бор хўжайинларни бир четга қўйиб турайлик, улар яхлит юк сотиб олишади, якка тўқувчиларнинг ҳам кам деганда беш-ўн қадоқ ипак сотиб олишга қурби етади. Гарчи шоҳи тўқийдиган фабрикалар хилма-хил моллар билан ҳамма касибларнинг бозорини касод қилган бўлса ҳам, бизнинг шоҳи рўмолимиздан ҳали тўқиб чиқаргани йўқ. Бизнинг рўмоллар сизларникига ўхшаган енгил эмас. Биз бўйи икки олчинли рўмолнинг чоракам бир олчинига гул соламиз, бу кўп меҳнат талаб қилади. Бизнинг битта рўмолни тўқигунча, сизларникидан тўртта тўқиш мумкин. Шунинг учун ҳам касиб меҳнатига яраша даромад қилади. Агар ёлланма ишчи ишини билиб қилса, икки йилдан кейин бир маршрут-ярим маршрутга маблағ орттириши мумкин. Кейин иши кам-кам бароридан келиб, ўзини тутиб олиши ҳам мумкин. Дўкондорларимизнинг деярли кўпчилиги оғир меҳнат қилиб, онласи билан ишлаб, йи-

гирма-ўттиз йил давомида дўкондор бўлишган. Аммо уларнинг юздан тўқсон тўққизтаси бир умрга қарздор, адоий абгор бўлиб, гўрга боради. Баъзилар минг хил ҳийлаю найранг ишлатиб, бадавлат бўлишади, чунончи, халифа меҳнатидан фойдаланади, шогирдни ўргатиб, у қаддини тиклаб олгунича, ўн-ўн беш йилгача «шогирд» меҳнатидан баҳраманд бўлади ва ҳоказо...

Мен бобомдан бошқа шаҳар ва мамлакатлардаги косибларнинг аҳволи қандай экан, деб сўрадим.

— Ҳожи Алимамадни танийсанми?— деди бобом.

— Машҳур Ҳожи додош кабобчиними?

— Ҳа, у ҳам ёшлигидан шоҳи тўқишни ўрганиб, Озарбайжоннинг Мелон шаҳрида рўмол тўқир эди. Бир куни, янги йил кечаси у ишини дастгоҳдан чиқариб, бозорга олиб борган экан. То аср намозигача олиб юриб, молини сотолмабди. Ярим баҳосига сотишга рози бўлса ҳам, харидор топилмабди. Кейин баззозларга гаровга қўйиб гўшт-нонга озроқ пул сўраса, улар ҳам қабул қилишмабди. Кекса онаси, хотини уйда эшикка кўз тутиб, болалари уни кўчадан улуғ айём оқшомидаги дастурхонга бирор масаллиқ олиб келар, деб роса йўлини пойлашибди. Шомда ҳожи бошини эгиб уйга қуппа-қуруқ кириб келибди. Онаси унга: «Етмишга кириб ҳозиргача лоақал ҳайит кечасида ўчоғимда ўт ёнган эди, аммо бу йил шу ҳам бўлмади»,— дебди. Онасининг бу сўзлари ўғлига қаттиқ ботиб: «Онажон, мокимини олиб келинг»,— дебди. «Хуфтонда, ҳайит кечасида мокини нима қиласан?»— сўрабди онаси. «Сиз олиб келаверинг»,— дебди ўғли.

Онаси уйдан ўғлига мокини келтириб берибди.

— Онажон, кеча-кундуз шу моки тешигидан ун тушиб турса, қанча тушади?

— Э, қўйсанг-чи, ҳовир диққатим ошиб турганда топган гапингни қараю,— дебди онаси жаҳли чиқиб.

Ҳожи қўймай яна шу саволини такрорлабди. «Қайдам, бир коса бўлар ё йўқ»,—дебди онаси. «Агар бир коса унни нон қилиб есак, ҳаммамиз тўямизми?»— сўрабди Ҳожи. «Йўқ!»—дебди кампир. «Шундай бўлса, лаънат бу касбга!»—дебди Ҳожи ва жаҳл билан мокини тошга урибди-да, онаси ва хотинига ҳеч нарса демай, ярим кечада кўчага чиқиб кетибди. У икки кеча-икки кундуз пиёда йўл босиб, денгиз бўйига

етиб келибди. Кейин ҳаммоллик қилиб, пулига билет олибди. Ашхободга бориб, у ерда савдогарга ошпаз бўлиб хизмат қилибди, кейин Самарқандга келибди. Мана ҳозир қирқ йилдан бери ватанидан узоқда яшайди. Кейинги пайтларда бозорда кабобпазлик қилади... Бу қўшни юртдаги ҳунармандларнинг оғир ҳаёт кечиришларидан бир лавҳа, холос.

«ҒАЙБУЛЛАНИНГ «БЕЛИНИ БОҒЛАШ»

Биз Марғилондан қайтиб Қўқонга келдик. Қарасак, уста Имонқул оиласидаги каттаю кичик — ҳамма иш билан машғул экан. Устанинг уч келини ва икки хотини тигбандлик билан шуғулланарди. Тўрт боласи қамиш тозалашарди, йўнишарди, гула зеҳворини пиширишарди. Имонқулнинг самоварчи ўғли — уста Мўмин, қизи билан ўғлини ўрнида чойхонага қўйиб, ўзи хонадондаги «қашар»да иштирок этарди. Меҳнатсевар жамоа қизгин иш билан банд эди. Бобом дўконда фақат уста билан ўғлини кўрди, холос, қашарчи хотинлардан хабари йўқ эди.

— Ҳорманг! — дедим Ғайбуллага, уни қизгин иш пайтида учратиб.

Ғайбулла тигни қўйиб, олчинлик иш гуласини кўтарарди. У бизни кўриб яйради: бола бечора у шаҳарда ота-онаси, қариндош-уруғларидан узоқда, ғарибликда анча қисилган эди, аммо ҳозир у буни билдирмай бобом ва мен билан қуюқ сўрашди.

Бирпасдан кейин мен ундан, устанинг набираларига етиб олдингми, йўқми, деб сўрадим.

— Булар набира эмас, — пичирлаб жавоб берди Ғайбулла, — ҳатто анави чақалоқ ҳам уста бобомнинг фарзанди. Қария белини кўтариб ололмаса ҳам, учта хотини бор. Лекин ҳаммаси ҳам ҳунарманд экан: жияк, иштонбоғ тўқишади, дўппи тикишади, каштачилик, ҳатто элак тўқишни ҳам билишади. Мен, уларнинг бу ишларини роса томоша қилдим. Бизнинг уйимизда бунчалик иш қаёқда? Онам келиб бу ердаги ишни бир кўрсайди! Кечаси то хўроз қичқиргунча ҳеч қайсиси ухламас экан. Шунча ишласалар ҳам кўйлаклари қаламию, иштонлари бўздан нарига ўтмас экан!

— Сенга қандай муомала қилишади?

— Жуда яхши. Лекин уларнинг кетма-кет сўроқларига жавоб беравериб, безор бўласан киши. Бизнинг

Самарқандга қизиқишади. Еридан тортиб, то тоғларигача, об-овқатингдан тортиб, экин-тикингача, тўю томоша, ҳатто ётди-турдигача қайта-қайта сўрашади.

Бобом унинг гула кўтариш ҳунарини яхши ўрганиб олганлигини кўриб турган бўлса ҳам, яна устозидан Ғайбулланинг қобилиятини суриштирди.

— Бу бола қобил чиқди; менинг болаларим уч-тўрт ойда ўрганадиган ишни у икки ҳафтада ўрганиб олди. У сизнинг олдингизда юзимни ёруғ қилди. Энди у қаерда бўлмасин, ўзи мустақил ҳар қандай тигни боғлаш, ҳар хил гулани кўтаришнинг уддасидан чиқади!

Бобом уста Имонқулга миннатдорчилик билдириб, деди:

— Ундай бўлса, жума куни пирингиз ва беш-ўнта бошқа одамларни тўплаб, шогирдингизнинг белини боғлаб беринг, токи «уста Ғайбулла» сизнинг рухсатингиз билан Самарқандда мустақил тарроҳлик қилсин.— Бобом «уста» деган сўзни Ғайбулланинг номига қўшиб айтганда, бола қип-қизариб кетди.

Фаёз бизнинг келганимизни эшитиб, уста Имонқулнинг дўконига келди. Уста уни кўриши билан хурсанд бўлиб, суҳбатга тортди. Фаёз тарроҳлик дўконига бекор ўтиришни ўзига эп кўрмай, қилган саёҳатларидан сўзлади.

У ўзининг Миср ва Арабистонга қандай саёҳат қилганлигини таърифлай кетди. У Мисрдаги Манфис шаҳрининг вайроналари ва у ерда Абдулҳавл деб аталувчи машҳур эҳромни томоша қилганини, Искандария ва Қоҳирада бир неча ой турганини, ҳатто ундан Судан Хартумига ва Ҳабашистонга борганини, Қулзум — Қизил денгиз орқали Жаддага ўтганини ҳикоя қилди. Жадда шаҳри карантин бўлиб, ҳажга борган ҳожилар шаҳарга киролмай, ташқарида олти ҳафта Арабистон иссиғида «ҳузур» қилишибди. Кейин қурбон ҳайитига оз вақт қолганда туяга миниб, Маккага равона бўлишибди. Вақт танглигидан бир кунига тўрт соатдан ухлаб, қолган вақт туяда йўл босишибди. Ўт ёқиш учун йўлда ўтин йўқлигидан ҳожилар бирон манзилга етишлари билан тўрт томон тарқалиб кетиб, туя тезагини теришаркан, тезак тўплаб, чой қайнатишаркан.

Фаёз худди артистга ўхшаб ҳикоя қилиб бўлгач, уста Имонқул истеъзо билан деди:

— Жаноб Фаёз, сиз икки томонлама фойда кўриб-сиз; ҳам каъбани зиёрат қилибсиз, ҳам каъбага хизмат қилибсиз.

— Агар фойда шундай бўлишини билганимда,— деди Фаёз,— Қулзум денгизидан нарига ўтмаган бўлардим.

Бобом тайёр буюртмани олгач, уста билан ҳисоб-китоб қилди. Уста жуда мамнун бўлди. Қўлига яхлит пул теккандан терисига сиғмай суюнди.

Бобом, то шанба куни кечқурунгача улгурганингизча яна тиг, гула ясаб беринг, деб устага тайинлади.

Кейин биз бозорга тушиб, устага ва Ғайбуллага кийим-кечак сотиб олдик.

Жума куни шаҳар тарроҳлари, маҳалла мўйсафидлари, қозининг вакили ва Фаёз уста Имонқулнинг меҳмонхонасига тўпланишди. Об-овқат ва ширали мевалар ейилгандан кейин тигбанд оқсоқоли уста Имонқулга сарпо кийгизди.

Кечқурун Ғайбуллани ўзимиз ҳаммомга олиб бориб, янги кийим кийгазган эдик. Бугун у уста Имонқулнинг ўғиллари ва куёвлари билан елиб-югуриб хизмат қиларди. Устози уни ёнига чақириб, белбоғини ечди-да, унга бир даста тигбандлик, гула кўтариш асбобларини топшириб, қайтиб белбоғини боғлади, кейин касб-корингдан барака топ, деб ҳаққиға дуо қилди. Дуо-фотиҳадан кейин қозининг вакили тўрт оқсоқолнинг гувоҳлигида ёзилган, қози ва уста Имонқулнинг муҳри босилган шаҳодатномани бобомнинг қўлига берди. Бобом қозига, мулозимларига, оқсоқолларга хизматлари учун инъомлар берди.

Бобом Ғайбуллага, агар ота-онангни соғинган бўлсанг, сени таниш кишиларга қўшиб, бу ердан Самарқандга жўнатамиз, деган эди, аммо Ғайбулла бу гапни рад этди, «йўқ, бобожон, бирга келдикми, бирга кетамиз» деди. Шундан кейин бобом менга Абдурахим халифа номига бир мактуб ёздирди, Ғайбулла тўғрисида хабар бериб, ўғли тарроҳ бўлиб етишгани билан уни табриклади...

Шу билан Ғайбулланинг белини боғлаш ишлари охирига етди. Бобом уста Имонқулга Самарқанддаги тарроҳлик ишлари кўплигини таърифлаб, уни Самар-

қандга боришга таклиф қилди, бечора тарроҳ кун кечириш оғир экани туфайли яхши умидлар билан Самарқандга боришга рози бўлди. Биз қайси куни Қўқондан ўтишимизни унга Марғилондан хабар қилмоқчи бўлдик, кейин у ва Фаёз билан хайрлашиб, Марғилонга жўнадик.

ШЕРЮРАКЛИ ҚИЗ

Бизга сафарда жаҳонгашта кишилар ўзлари кўрган-билган ажойиб-ғаройиб воқеаларни нақл қилишганди. Жумладан, Руҳилло Охун деганди:

— Басра шаҳри ҳаммомида бир кишини кўрдим: унинг бошидан оёғигача баъзи жойи тўғарак, баъзи жойи узун-узун қора доғ эди. Мен унга таажжубланиб кўз ташладим. Ҳалиги киши буни сезиб дарҳол ўзини четга тортди. Мен апил-тапил ювиндим-да, кийиниб чиқдим ва ҳаммомнинг эшиги ёнида ўтирдим. Бир маҳал у ҳам ҳаммомдан чиқиб, йўлга равона бўлди. Мен синчковлик қилиб унга эргашдим. У қайси кўчага бурилса, мен ҳам ўша кўчага бурилавердим. Ниҳоят, у бир тор кўча оғзида тўхтади, мен ҳам етиб бориб тўхтадим. У қошларини чимириб, менга юзланди-да, деди:

— Нега менинг кетимдан кўчама-кўча юрасан, бошқа ишинг йўқми?

— Мен бир сайёҳман,— дедим унга,— умрим жаҳонгашталик билан ўтди. Бугун ҳаммомда сенинг баданингдаги доғларни кўриб, нега бунақа экан, деб ҳайратландим. Сўраган айб эмас, агар бирон махфий сир бўлмаса, нега бунақалигини айтиб берсанг.

Ҳамроҳим қандайдир ўйга бориб бошини қуйи солди, кейин деди:

— Албатта, бу бежиз эмас. Лекин бу фақат менга тегишли гап. Сен сайёҳ экансан, мен буни сенга шу шарт билан айтаманки, то бу мамлакатдан чиқиб кетгунингча, бошқа ҳеч кимга айтмайсан...

Мен айтмасликка ваъда бердим. У, қасам ич, деди, қасам ичдим. Кейин у мени Жоме масжиди ичкарасига бошлади, у ердаги супага ўтирди. Бир чўнтагидан муштдай хурмо, бошқасидан муштуги билан тамаки халтасини чиқариб ёнига қўйди. Қаҳвачининг шогир-

дини чақириб, бир чойдиш қаҳва келтиришни буюрди. Бир дона хурмони олиб оғзига ташлади, мени ҳам ейишга таклиф қилди. Сўнгра муштугини тўлдириб ёндирди, ичига тутун тортди-да, гап бошлади:

— Бир пайтлар ёшлигимда йўлтўсарлик қилардим. Бизнинг чодир тутиб ўтирадиган қабилалар ва курд қўшниларимиз ўртасида бу айб иш бўлмай, балки жасурлик, баҳодирлик нишонасидир. Бир оқшом мен йўлга чиқиб, Наълшикан работи чеккароғида карвон йўлини пойлаб ўтирдим. Шом билан хуфтон орасида катта карвон келаётганини билдириб, даранг-дурунглаган қўнғироқ эшитилди. Кўп ўтмай карвонбоши кўринди, кетидан юк ортилган қирқ-элликта туя, от билан хачир келиб работга кирди. Работ саҳни қоронғи бўлса ҳам, мен работ болохонасидан туриб йўлга қараб, бир кишидан бошқа карвонга ҳамроҳ бўлган одамни кўрмадим. Мен унинг ҳамроҳлари сомон, арпа сотиб олгани работ атрофидаги қишлоқларга кетишгандир, деб ўйладим. Карвонбошининг ўзи хачир ва туялардаги юкларни тушириб, уларнинг тумшугига тўрва илди. Кейин сафар курагини юк ёнидан ечиб олди-да, работ ўртасини кураб, супурди, катта пўстак ёзди, бир юк устидан бир қучоқ ўтин олиб келиб ўт ёқди, чойдишни оловга қўйди, мис кўзадан сариёғ олиб қозонга солди, хуржундан ярим пақир гуруч олди, кейин ариқдан пақирда сув олиб келди. Бошқа мис кўзадан уч сиқим қийма олиб, қозонга ташлади, устидан сув қўйди, қолган сув билан гуручни ювиб қозонга солди, қозон қайнаб, гуруч сувни тортди, карвонбоши хуржундан бир мис жомда хурмо, майиз олиб гуручга аралаштирди-да, дамлади. Мен болохонада туриб унинг ҳамма ишларини кузатардим. Вақт ярим кечадан ўтса-да, ҳеч ким келмади. Агар унинг орқасида бирор шериги бўлганда, албатта, шу чоққача етиб келарди. «Наҳотки олти кишидан ортиб қоладиган бу таомни бир ўзига пиширган бўлса?» Чойни дамлаб, косага қуйиб ичди. Мен шундан кейин шунча таомни бир ўзи ейишга ишондим. Мен унинг юрагини синамоқчи бўлиб, работнинг юқори қаватидаги ҳужралардан бирида сўйиб ташланган жасаднинг бир қўлини кесиб олиб унинг олдига отдим. Қўл бориб унинг ёнига тушди. Карвонбоши кўз қирини ташладию, парво қилмади, яна бир коса чой қуйиб ичди. Мен мурда-

нинг иккинчи қўлини кесиб, уни ҳам улоқтирдим. Қўл унинг оёғи олдига тушди, яна парво қилмади. У челакни кўтариб, ариқ лабига кетди. Мен мурданинг бир оёғини кесиб, унинг келишига отмоқчи бўлиб пойлаб турувдимки, бехосдан тушган рустамона тарсакидан бир ёнимга ағдарилиб тушдим. Ҳушимни йўқотдим. Бир маҳал ҳушимга келсам, қўл-оёғим боғланган, ўчоқ ёнида ётибман. Карвонбоши ўчоқдан қозонни олди, чарм дастурхонни ёзиб, устига қозонни ағдарди. Ош уч лаган келарди. У дастурхонга ўтириб, якка ўзи овқатлана бошлади. У ҳар ош олганда бир дона хурмони ҳам ош билан бирга оғзига соларди-да, данагини мен томонга чертиб юборарди. Данаклар баданимга ўқдай тегиб, мени чинқиртирарди. Таомнинг ҳаммасини бир ўзи еб бўлгач, дастурхонни йиғиштириб тўрвага солди-да, оғзини боғлади. Бошидан кигиз қулоҳини олиб, қора, узун сочларини тароқ билан тарай бошлади. Ажабо, наҳотки мени шундай аҳволга солиб қўйган қиз бола бўлса? Мен ичимда агар шундай қўрқмас, шаддод рақибнинг қўлидан соғ-саломат қутулиб чиқсам, ўла-ўлгунча ўғирлик қилмайман, деб тавба келтирдим. У сочини ювиб-таради-да, ҳар бир ўрими билакдай келадиган сочларини турмаклаб, қулоқларигача бостириб кулоҳ кийди. Қўл-оёғим қаттиқ боғлаб ташланганидан аъзойи-баданим зирқираётган бўлса ҳам, зорланишга журъат этолмасдим. Эҳтимол қиз ухлагандир, аммо мен — тун ўтиб, мижжа қоқмадим. Тонг ёришиши билан қиз чойдишни яна ўтга қўйди, туя, хачирларини сув бергани олиб чиқди, қайтиб келиб, хуржунларни от-хачирларга юклади. Жониворлар бу йўлдан кўп бориб келгани учун юк ортилиб, арқон тортилиши билан бир-бирларининг орқасидан тез юриб кетишарди, мен ўчоқ ёнида ётиб, юк ортилган қирқ еттита от-хачирни санадим. Бу азамат қиз бир ярим соатга етар-етмас юкларни ортиб бўлиб, йўлга тушди. Мен карвоннинг юк ортишини кўп кўрган эдим, бу қадар кўп юкни тўртта бақувват, чаққон одам икки соатда ҳам юклай олмаслигини яхши билардим. Мен бу шер қизнинг бақувватлиги, чаққонлигини кўриб, ичимда: «Кишини ўлдирганда ҳам мана шундай қиз ўлдирса», дердим. Кейин қиз сафар анжомларини йиғиштириб, уларни ҳам хачирга юклади-да, мен билан иши ҳам бўлмай, қўлига калтак олган-

ча, карвон ортидан йўлга тушди. Мендаги бу доғлар қандай пайдо бўлганлигини энди тушунгандирсан?

— Узингни эр билсанг, ўзгани шер бил...

Урмонни ухлоқ деб гумон қилмагил,
Балки ҳар қадамда учрайди қоплон...

деди бобом.— Оламда бундай шаддод қиз-жувонлар оз эмас...

МАШҲУР НУСХАЗАН ДҲУКОНИДА

Биз Қўқонда эканлигимизда Марғилоннинг машҳур нусхазани — Юнусхон ҳожининг таърифини эшитган эдик. Бироқ Қўқон ва Марғилонда бундай нусхазанлар анча-мунча топиларди, шунга қарамай, оқиллар айтганидек:

Ҳиндистоннинг шакарию, Мозандарон шакари —
Иккиси ҳам ширин, аммо маззасида фарқи бор.
Мурч қораю, нозанинлар холи ҳам қоп-қорадир,
Иккиси ҳам куйдиргувчи, аммо тенг эмас зинҳор.

Биз Қўқон ва Марғилон шоҳи бозорида бу устанинг иши намуналарини кўрганимизда, агар абр қилишга тўғри келса, нусхасини фақат ҳожи нусхазанга буюрамиз, деб ният қилиб қўйгандик. Шунинг учун бобом Султон Маҳмуд билан танишган кунларидаёқ ундан Юнус ҳожи нусхазон қаерда туришини сўраган эди. У Султон Маҳмуднинг маҳалласида турар экан.

Бобом, Султон Маҳмуд ва мен Юнусхон ҳожининг ҳовлисига бордик: уни бу ерда тизмачи дейишар экан. Юнусхон ҳожи гавдали, қориндор, ёши етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, ҳали бақувват, чаққон киши экан. Унинг боши катта, қалин соқол-мўйлови мўшгуруч, қошлари қалин, пешанаси кенг, юзлари қип-қизил, катта-катта кўзлари ўткир, овози гавдасига мос йўғон, кичкина бўқоғи бор эди. Ҳожи бошига чуст дўппи, бурни устига кўзойнагини қўндириб олиб, иш-қорланган, оппоқ чиллага рассомлик қалами билан нусха солаётганди. Унинг нусхаси билан чиқарилган шоҳи ва атласлар чиройли, харидорбоп бўлиб, қайси бозорда бўлса тезда сотилиб кетарди, шу жиҳатдан,

нусхазанлигига бошқалардан кўра кўпроқ ҳақ оларди. Марғилоннинг кўпчилик касиблари бу қўли гул устанинг даромади, яшашини кўриб, унга ҳасад қилишарди. Ҳасад қиладиган томонлари бор эди: обод, катта ҳовли-боғи, данғиллама уйлари, тўрт хотини бўлиб, бола-чақалари келишган эди, дастурхонининг доимо очиқлиги ғам-ташвишсиз яшашидан далолат берарди. Ҳожининг хотинлари саводли, Навоий, Умархон ғазалларини ўқишар, қизлари ҳам мактабга қатнашарди.

Султон Маҳмуднинг саломига алик олган ҳожи бурнининг устидан кўзойнагини олиб, диққат билан бизга тикилди ва эски дўсти Султон Маҳмуддан бизнинг кимлигимизни, қандай хизмат билан келганимизни суриштирди. Султон Маҳмуд бизни таништириб, муддаони айтди.

Бу орада ҳожининг ишораси билан ўртага дастурхон билан чой келтирилди. Чой ичиб ўтирганда ҳожи ўзида бўлган нусхаларни кўрсатиб, уларнинг қайси бири бизга маъқул эканини билиб олди. Бобом нусха босиш ҳақи, бир кунда қанча чиллага нусха босиш мумкинлигини ундан сўради. Ҳожи бу ернинг ўн икки бандли ҳар бир маршрути учун уч сўм оларкан, агар ғайрат қилса, бир кунда уч маршрутга нусха ураркан. Бобом ўттиз маршрутга нусха бостириш нияти борлиги учун, бутун куч-ғайратингизни ишга солиб, ўн ўн икки кунда бизнинг ишимизни битказиб берсангиз, деб илтимос қилди. Шу билан шартнома тугади.

Кечқурун биз берган ўн олти чилладон саккизтаси тайёр бўлиб келди. Дарҳол биз уларни Юнус ҳожиникига элтиб топширдик. Юнус ҳожи чиллаларни катта токчага қатор қилиб териб қўйишни буюрди.

— Насиб бўлса, эртадан бошлаб сизларникини қўлга оламиз,— деди уста жиддий.

Мен унинг нозик санъати сирларини билишга жуда қизиқардим, шунинг учун бўйимдан икки баравар баланд дераза олдида туриб, не орзу-ҳавас билан унинг мўйқаламига тикилардим. Бу филдай кишининг мўйқаламидан чиқаётган чиройли нусхалар хаёлимни ўзига ром этганди. У бу ишда катта тажриба тўплаганди, у бирон тайёр нусхага қараб нақш солмасди, нусхалар етмиш йиллик ҳаётида миясига ўрнашиб қолганди. Худди сабоғини ёдлаб олиб, такрорлаётган ўқувчи

сингари тўғри чизарди. Оҳ, қанчалик нозик ҳунари, қанчалик нозик ва гўзал санъати бор эди устанинг!..

Бир куни келиб бу мўъжизали санъатнинг сир-асрори менга ҳам насиб бўлармикин? Мен шунчалик орзу-хаёллар дарёсига фарқ бўлибманки, уста мўйқаламни қўйиб, эшикка чиққанини ҳам сезмай қолибман. Уста Юнус менинг анграйиб қолганимни кўриб, қалбимдаги орзуни пайқади. У дўкондан ташқари ҳовлисига чиқди-да, бошимни силади, исмимни сўради.

— Ҳасанжон, менинг ўғлим йўқ. Сен менга ўғил бўласанми?...

— Агар ҳунарингизни ўргатсангиз, ўғил бўламан,— дедим дарҳол.

Мен каби ёш боладан бундай жиддий жавобни кутмаган уста гапимни эшитгач, бир оз шошиб қолди, узун соқолини тутамлаб бир дақиқа жим турди-да, кейин деди:

— Киши ҳунарини ўз фарзандига ўргатмаса, кимга ўргатади? Мен бир неча йиллардан бери сендай ўғилни орзу қиламан. Шундай бўлгач, нега энди ҳунарни сендан аяр эканман? Кел, уйга кирамиз, аяларинг билан танишасан, биз билан дастурхонга ўтир, шояд худо сени даргоҳимга фарзанд қилиб юборган бўлса.

Мен санъаткор устанинг ўзимга меҳри товланганидан хурсанд эдим. Аммо унинг фарзандлик қилиш тўғрисидаги гапидан бир оз безовталангандим: ҳеч ким мени бу ерда қолдирмаслигию, қололмаслигимни билардим.

Мен уста Юнус билан ичкари ҳовлига кирдим. Данғиллама уйлар, ҳовли, тўрт хотин бисотининг таъриф-тавсифи у ёқда турсин, мен умрим бино бўлиб, бунақа боғ-гулзорни, ажойиб шийпонни кўрмаган эдим. Мен оғзим очилиб, тўрт соҳибжамол хотинга ва олти нозанин қизга боқардим.

Баланд шийпонда келинларнинг тўй кечасидагидек устма-уст қалин кўрпачалар тўшалган, устанинг юзқўллари ювиши учун офтобада сув, совун ва сочиқлар тайёрлаб қўйилган эди. Устанинг ясан-тусан қилган хотинлари, қизлари атрофида парвонадек айланишарди, уларнинг қайси бири онаси, қайсиси синглиси, қайсиси қизи эканлигини билиб бўлмасди. Уларнинг ёшлари ҳам бир-биридан кам фарқ қиларди. Дастур-

хон солишди, уста мени ўз ёнига, шийпоннинг тўрига ўтқазди. Бу ерда ўн хотин-қиздан биронтаси ҳали менинг кимлигимни билмасди, билишга қизиқса ҳам, сўрашга журъат қилолмасди.

Қуёш боғнинг ғарб томонидаги кекса тераклар ортида қизариб ботмоқда эди. Қуёшнинг заррин шуъласи дарахтлар учидан ранг-баранг товланиб жилва қиларди. Шийпон атрофидаги шаршараларнинг шилдираган овози, кичик шаршараларга ўтказилган болалар сув жувозларининг тақ-туқи, уч танобча жойни эгаллаган боғда чумчуқ ва мусичаларнинг сайрашлари боғни янада файзли қилиб, кишига ўзгача ҳузур бағишларди. Шунга қарамай, кекса бобом менинг кеч қолишимдан хавотир олаётган бўлса керак, деб кўнглим нотинч эди. Мен устадан узр сўраб кетмоқчи бўлиб турган эдимки, Султон Маҳмуднинг қизчаси Хайрихон ҳовлига кириб шийпон тагига келди ва тезроқ боришимни айтди:

— Дадам билан бобонгиз сизга маҳтал, тез бораркансиз.

— Бориб айт, Ҳасанжон устаникида меҳмон бўлиб ўтирибди, бу кеча ўша ерда ётар экан, Ҳасанжон устага ўғил бўлибди, дегин,— деди у.

Уста Юнуснинг бу гапини эшитиш билан бирдан йигирма икки кўз юзимга тикилди. Устанинг катта хотини қизчани дастурхонга чақирди, лекин қизча бошини қимирлатиб, «йўқ» деди-да, қочиб кетди.

Уста дастурхон устида мени эъозлади. Устанинг илтифоти туфайлими ёки марғилонликларнинг меҳмондўстлигимни, буни билмадим, уста хонадонидагилар ҳам менга жуда меҳрибонлик билан қарашарди.

Шомдан кейин уста хуфтонни ҳам ўқиди, кейин боғ атрофидаги уйлардан бирига бормоқчи бўлиб, хотинлари, қизларига тайинлади:

— Меҳмон яна кетиб қолмасин, уни зериктириб қўйманглар!

Уста кетгандан кейин, унинг хотин, болалари ўзларини эркин ҳис этиб, ўйин-кулги, ҳазил-мутойиба қилиб ўтиришди. Хушчақчақ суҳбат, кулги авжига чиқди. Вақт ярим кечадан ўтди. Уста уйқуга кетганини билиб устанинг иккинчи хотини Санобархоннинг имоси билан унинг уйига бордик. Унинг уйи боғнинг тўрида бўлиб, агар бирор киши у ердан туриб бақи-

риб қичқирса ҳам, эҳтимол овози устанинг ҳам, бошқаларнинг ҳам қулоғига бориб етмасди.

Санобархон уйи ҳовли четида бўлишига қарамай, ўз ҳунарини кўрсатиш мақсадида деразаларни, уларнинг дарпардаларини беркитди. Уй ва даҳлизга лампаларни ёқиб қўйди. Санобархоннинг турмушга чиққанига ўн беш йил бўлганига, бу орада у икки қиз кўрганига қарамай, уйи келинларникидек безатилган, ораста эди. Уйда у ва унинг қизларига тегишли чиройли кўйлақлар кўзга ташланар, деворларда осиглиқ турган кўплаб қимматбаҳо буюмлар чироқ нурларида ярақларди.

Биз Санобархоннинг уйига кирганимиздан кейин катта-кичик қизлар битта-битта ёки иккита-иккита бўлиб даҳлиз ё ташқарига чиқишиб, бошдан-оёқ бошқача кийиниб келишди: улар янги кўйлақлар кийиб, сочларига кумуш шокилалар тақиб олишганди.

Орадан кўп ўтмай, хотинларнинг базми бошланди: учала хотин ва устанинг олти қизи рақсга тушиб ашула айтар, уларнинг ҳар бири мажлисни қиздиришга ҳаракат қилар эди. Санобархон бу тўданинг сардори эди. У танбур чаларди, танбур баъзан қўлдан қўлга ўтарди. Санобархон гоҳ ўйинга тушар, гоҳ бошқаларга жўр бўлиб ашула айтар, қизларни ҳам ўйинга тортиб, ўтиришга жон киритар, шу зайлда базмни қизитар эди.

Учинчи хотинининг чаққон, хушчақчақ қизи ҳаммага қараганда ҳам енгил рақсга тушарди, ҳар замонда қўлимдан ушлаб мени ҳам рақсга тортмоқчи бўларди, аммо мен бирон марта рақсга тушган, ё ақалли хотин-қизлар ўртасида ўгил болаларнинг рақсга тушганини кўрган эмасдим, нуқул хижолат чекардим. Мен уларнинг завқу шавқидан, умуман, лол эдим. Улар шунчалик санъатга ишқибоз эдиларки, бошқалар олдида бош эгиб, сукут сақлашларига — бир умр шундай яшашларига ақл бовар қилмасди.

Санобархоннинг уйида ажойиб девор соат илиб қўйилганди, ҳар соат унинг дарчаси очилиб, икки қушча ташқарига отилиб чиқишарди-да, навбат билан овоз чиқариб, вақтни билдиришарди. Бу ҳодиса менинг диққат-эътиборимни ўзига тортди. Шунинг учун қушчаларнинг чиқишидан ғафлатда қолмай, деб ҳар замонда ўзимнинг одми чўнтак соатимга қараб қўярдим.

Менинг бир сўм олтмиш тийинга олган ялтироқ занжирли чўян соатим қизларнинг ҳам диққатини жалб этди, улар соатни томоша қилиб, қўлдан қўлга беришар, қулоқларига тутишар ва мурватини бурамоқчи бўлишар эди...

Рақс ва ўйинлар, созу тараннумлар алламаҳалгача давом этди, ҳамма очқаб, иккинчи марта дастурхон ёзишди. Кейин Санобархон дастурхонга дуо ўқишни мендан сўради. Мен уялиб, эътироз билдирсам бўлмади, устанинг хотинлари менга:

— Сен ҳаммадан кичик бўлсанг ҳам, меҳмонсан, эркаклар жинсидансан, қаерда эркак меҳмон бўлса, хотинларнинг дуо ўқиши жоиз эмас,— дейишди.

Мен ўлгудай уялиб, хижолат тортиб, терлаб, дастурхонга дуо ўқидим, одоб билан чўккалаб, қуръон тиловат ҳам қилдим. Устанинг хотинлари бу дуою тиловатдан кейин менга олдингидан эҳтиромлироқ муомала қила бошлашди. Шу чоққача оналаридан тортиб ҳатто болаларигача мени «сөн» деб гапиришарди, энди эса «сиз» ва «мулла ука» дейдиган бўлишди. Эртасидан бошлаб менга нисбатан устанинг муомаласи ҳам ўзгарди: нонушта пайтида бутун хонадон дастурхон атрофида ўтирган эди, уста дастурхонга дуо ўқишни менга буюрди, ваҳоланки кеча кечқурун унинг ўзи ўқиган эди. Мен ҳар қанча уялиб, қизарган бўлсам ҳам, кекса устанинг сўзини қайтаролмадим, дуо ўқидим. Мадраса кўрган уста тиловат вақтида хаёлга чўмиб ўтирди, тиловатдан кейин бошимни силаб қайси мактабда ўқияпсан, муаллимнинг ким, деб сўради. Мен мактабимнинг номи ва муаллимимни айтдим. У Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Қўқондаги машҳур мадраса ва мударрисларнинг номини билар экан.

— Мен бу мактаб ва муаллими номини асло эшитмаган эдим,— деди ҳайрон бўлиб.

Янги мактаб борлигини уста Юнус ҳали эшитмаган экан. Устани кўпроқ таажжублантирган, ҳайратга солган нарса муштдай бошим билан ўқиган қироатим бўлди. У янги мактаб тўғрисида шундан яна узоқ гап суриштирди...

Мен абрнинг йигирма тўрт хилини билардим, бобом тожикчалаб қайси хилини айтса, мен уни ўзбекчалаб Юнус ҳожига айтардим. Юнус ҳожи ўзбек тилини билишим ва билишга бўлган ҳавасимдан завқ-

ланиб, нуқул бобомга, уни менга фарзандликка бера қолинг, дер эди. Бобом Самарқандда ота-онасини рози-ризо қилиб, баҳорда уни яна бошлаб келаман, дерди.

Бир куни Қўқонда Мирза Низо менга нақшли катта бир суратни тақдим қилганди. У Россиянинг қайси бир тўқимачилик фабрикаси чиқарган реклама эди, чамаси. Унда гулдор чамбарак нақшланганди. Мен суратни олиб келиб, уста Юнуснинг дўконига илиб қўйдим. Уста келиб ишга ўтирганида, девордаги суратни кўриб қолди, дўконда бу сурат қаердан пайдо бўлганига қизиқсинди, мендан буни сен олиб келдингми, деб сўради. Мен уялиб, «ҳа», дедим. У мендан: «Шу нусхадан босиб берайми?» — деб сўради. Мен: «Кошкийди», — дедим.

— Хайр, майли, шундай қиламиз, аммо сен эртага келиб, ёнимда турасан, томоша қиласан, — деди у.

Ўзим ҳам кошки фурсат топсаму, нусха босишни бошдан-охир кўриб, ўргансам, деб орзу қилар эдим...

Уста Юнуснинг кичик хотини менга айниқса меҳр қўйганди, Самарқандга бормай, шу ерда қолгин, деб илтижо қиларди.

— Сен менга ўғил бўласан, — дерди у, — мен ўғилга зорман. Сени жонимдан ҳам ортиқ кўраман, сенга она бўламан.

— Хайр, майли, сиз менга марғилонлик она бўлинг, аммо Самарқандда онамнинг ҳам мендан бошқа ўғли йўқ, шундай экан, бир умрга ундан жудо бўлсам, қандоқ бўларкин?

Хотин йиғлаб юборди, кўз ёшлари юзларидан оқиб туша бошлади. Раҳмим келиб, таскин берган кўйда дедим:

— Агар сиз устам билан Самарқандга меҳмон бўлиб борсаларингиз, эҳтимол, ота-онам беш-олти ой сизникида, беш-олти ой уларникида туришимга розилик беришар...

Менинг бу гапларимни эшитиб, унга жон кирди.

— Ҳасанжон, ростдан ҳам шундай қиласанми? Ота-онанг рози бўлишлари мумкин экан, биз устанг билан албатта Самарқандга борамиз, — деди.

Биз шундай иш тутишга келишдик. Тўғриси, менинг ҳам бу хотинга меҳрим тушиб қолганди: мен уни худди онамдай яхши кўриб қолгандим.

Уста Юнус ва уйидагиларнинг менга нисбатан бу қадар меҳр-муҳаббат қўйганликларини кўриб, улардан уста Ҳайитқул тифбанднинг қизларини бирор кеча уйларига олиб келишга ижозат сўрадим.

— Кўнглинг кимни тиласа, олиб кел, Ҳасанжон, ҳаммамиз жонимиз билан қабул қиламиз,— дейишди улар. Шундан кейин уста Ҳайитқулнинг қизлари бу ерга келиб-кетадиган бўлишди. Уй эгалари уларни ҳам яхши қабул қилишди. Мен бунга жуда суюндим.

Уша куни эса, эрталаб нусхазанлик дўконига бордим. Ҳаяжон босганидан, томоғимдан ҳеч нарса ўтмаганди. Уста корхонасига кириб, байрамона кайфиятда иш бошлади. У бир пой чиллани олиб, корчўпга ўтказди ва тахлашга киришди. Мен бу ишнинг катта куч талаб қилишини кўриб, умидсизликка тушдим, бошимни қуйи солдим. Нусха босиш санъатига жуда қизиқиб юрганымдан хабардор бўлган уста, ҳозир юзимга ғам-ташвиш бемаҳал кўланка солганини сезди-да, хавотирланиб сўради:

— Ҳа, Ҳасанжон, нега бунчалик хафа бўлиб қолдинг? Ё бу ишни назаринг илмаяптими?

— Йўқ, уста,— дедим мен,— ишингиз қийинлигини кўриб, мени ваҳима босди: мен бир пой чиллани осонгина кўтариб, корчўпга ўраб тахлай олармиканман?

— Парво қилма, ўғлим, ҳеч ким тўққиз ёшида нусхазан бўлгани йўқ, шунинг учун бунақа оғир иш экан, деб қўрқма. Ҳозир сен фақат ишни кузатиб, каттароқ бўлганингда, кучинг ҳам ўшанга яраша ортади, эплайсан. Ўтир, ўғлим, мен сени шундай тарбиялайки, насиб этса, номинг бутун Фарғонада тиллардан тилларга кўчсин...

Устанинг гапларидан кўнглим бир оз таскин топди: «Ахир, ўргатмоқчи-ку, нега бунча ғам ейман!» Мен аср намозигача устанинг ёнидан жилмай, бутун ишни кузатдим. Олти-етти соатли оғир меҳнатдан кейин қўли гул уста мен олиб келган суратдан ҳам яхшироқ нусха тайёрлади. Чиндан ҳам устанинг мўйқаламида мўъжиза бор эди: у чизғичсиз, циркулсиз шу қадар тўғри, шу қадар чиройли доиралар, нақшлар чизган эдики, киши кўриб оғзи очилиб қоларди.

Уста Юнус ҳожи нусхани пешиндан кейин тамом-

лади. Бу мураккаб нусха энди етти марта ранг қозонга кириб, саккиз марта абрбанд қилишга олиб борилар эди.

Устанинг ўзи мен билан бўёқхонага бориб, қайси рангдан фойдаланиш тўғрисида кўрсатма берди. Кейин бобом мен билан Ғайбуллани ранг олиб келгани бозорга юборди. Қизил ранг учун — қора қирмизи, сариқ ранг учун — оқиш, кўкига яна бошқа ранг сотиб олдик. Бу маршрутни ҳаво ранг: тўқкўк қолга келтириш учун яна икки марта нилчиликка, ниҳоят гулоби ва бинафша рангга бўяш учун бўёқхонага қатнадик. Абрбандлар ва бўёқчилар абр иплари очилгандан кейин ҳосил бўлган янги нусхага қараб ҳайрон қолдилар. Уста Юнус, бу ипак калавани бошқасига тегизмай алоҳида-алоҳида шаҳар ташқарисидаги катта ариқда ювинглар, деди. Бобом ранглашга кетган харажат бошқа маршрутларникига қараганда икки баравар бўлганини аниқлади. У, агар уста Юнус ҳам меҳнатига икки ҳисса ҳақ оладиган бўлса, бу матонинг бир кийимлиги икки сўмдан ошиқ туради, деди. Аммо уста Юнус хизматига пул олмади. «Ўғлим Ҳасанжонга буни совға қилдим», — деди.

Ниҳоят, маршрут охириг нахбандлик ва корпечга ўраш учун кўчага олиб чиқилди, абрбандлар уни либидпанжадан ўтказишди, шу пайшанба куни ипак ва шойи бозорига кетаётган Машҳад маҳалласидаги косиблар бу нусхани, рангини кўриб, уста Юнуснинг кўп ишларини кўрганмизу, лекин бунақа мўъжизани кўрмаганмиз, дейишарди...

Мен Юнус ҳожининг ўзига хос ажойиб суратлари нақадар жозибадорлигини мана энди ҳис қилияпман. Унинг чинакам расом эканлигини тушундим. Бироқ мен ҳаммасидан ҳам ўзимга шу қадар қувонч бахш этган саховатини ҳеч қачон унутмайман.

МАРДЛИК МУКОФОТИ

Биз Қўқондан Андижонгача йўлни босиб ўтишимиз, йўлдаги бутун косибхоналар билан танишишимиз мўлжалланганди. Биз Қўқон ва Марғилондан кейин Андижонга боришимиз керак эди. Бу шаҳар косибларининг дўруғи бизнинг косибларимиз қулоғига етган бўлиб, уларнинг баъзи ишларини Самарқанд дў-

конхоналарида ҳам кўрган эдик. Хусусан, Андижон нусха беқасам ўша пайтларда мусофир косиблар туфайли Самарқандда расм бўлганди.

Андижон Марғилондан уч станция узоқда, шарқий томонда жойлашган бўлиб, ободлиги жиҳатдан Қўқондан анча обод ва чиройли, аммо Марғилонга тенг келмас эди. Бу ерда ҳам янги шаҳар эски шаҳардан ажратилган бўлиб, ўттиз олти мингга яқин аҳоли яшар эди. Бу ерда бир томондан Қашқар ва Хитой билан, бошқа тарафдан эса Фарғона водийсидаги бошқа шаҳарлар билан олди-берди, борди-келди қилинарди, раста ва бозорлари, савдогарларнинг саройлари ҳар доим одам билан лиқ тўла эди. Лекин, шунга қарамай, бу ерда қўл саноати, савдо-сотиқ, мол олиб келиш, мол чиқариш Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқон шаҳарларига нисбатан унча ривожланмаганди.

Андижонда асосий савдо-сотиқ пахта ва ипак билан бўларди, биз уста Султоннинг топшириғига мувофиқ ипак олиб келиш учун у ерга боришга мажбур эдик, Хўтан ипаги Қашқар ва Ўзган орқали Ўшга, ундан Андижонга келтирилиб сотиларди. Хўтан ипаги сифати паст бўлса ҳам, хомаки тўқишга, жужунча шоҳи тўқишга яради. Аммо Самарқанд тўқувчилари ундан фойдаланишмасди, чунки маҳаллий тўқувчилар қандай ишлатишни билишмасди. Марғилонда бўлса, хом ипакдан аввал рўмол тўқиб, кейин рўмолни ишқорга солишар, сўнг ранглашар эдилар. Марғилон рўмоли жуда юпқа бўлганидан Самарқанд хотин-қизлари уни ўрашмасди. Шунинг учун бу рўмоллар қисман Фарғонада сотилиб, қолгани Россия ва Кавказга жўнатиладди. Фарғонада ва умуман Туркистонда бу хилдаги юпқа рўмолларни фақат баъзи рус аёллар ўрашарди, холос. Кейинчалик шу ипаклардан хотинларнинг оқ шарфлари тўқиладиган бўлди, бу анча ривож топди. Аммо шарфларни ҳам ўзбек, тожик аёллари эмас, балки рус, армани ва татар аёллари ўрашарди.

Бобом Қашқар ипагини пишириш ва унга оҳор бериш йўллари биларди, шунинг учун жайдари рўмол тўқишга ярайди, деб улардан энг яхши намуналарини сотиб олмоқчи бўлди.

Стамнинг топшириғига кўра, Андижонда Ҳошим Фатҳулло деган комиссионернинг уйига бордик. У

отам ёзиб берган хатни ўқиб, бизни яхши қабул қилди, ишимизга ёрдам берди.

Андижоннинг шоҳи бозорида икки-учтадан шоҳи рўмол ё икки-уч жуфт атлас, беқасамни олдига ёзиб, харидорларни кутиб ўтирганлар кўп эди. Бу шоҳи-фурушлар ичида паранжида ўтирган бир аёлни кўрдик, ёнидаги шоҳилар ичида икки бўлак энли шоҳи эътиборимизни ўзига тортди. Бобом уни кўриши билан тўхтаб, қўлига олди-да, диққат билан орқа-олдига тикилди ва менга молнинг эгасидан унинг нарҳини ва неча дастгоҳда шундай мато тўқиш мумкинлигини сўраб билишимни тайинлади.

Аёл менинг ўзбекчалаб берган саволимга тожикчалаб жавоб қайтарди; аввал шоҳининг баҳосини айтиб, кейин, бундай газлама Андижонда фақат бир дўконда тўқилади, уни ҳам сизнинг ҳамшаҳрингиз тўқийди, деди. Бобом унинг жавобидан кейин, бу мато-ни тўқиган тўқувчи билан кўришиш истагини билдирди. Аёл адресимизни сўраб билиб, эрини олдимизга юбормоқчи бўлди.

Ўша куни кечқурун Ҳошим Фатҳуллонинг уйида ўтирганимизда ўғли келиб, қандайдир бир киши бизни суриштираётганини айтди. Бобом эшикка чиқмоқчи эди, мезбон қўймай, ўзи эшикка чиқди ва бир оздан кейин меҳмонхонага бир кишини бошлаб кирди. Ҳалиги киши бобомни кўриши билан «Уста бобо!» деб қучоқлаб олди, юзларидан қайта-қайта ўпди. Буни кўрган уй эгаси:

— Иним, қарияни кўп қийнаманг, ёпишавериб, қарияни толиқтириб қўясиз,— деди.

Бу қўли гул Исмоил халифа эди, у бир неча йил муқаддам Самарқандда пишиқ-пухта ишлари, ажойиб ҳунари туфайли машҳур бўлганди. Уни қурбон ҳайити куни туғилгани учун Ҳожиқурбон ҳам аташарди. Ҳожиқурбон дарҳол бизни уйига олиб бормоқчи бўлди, лекин мезбон кўнмаганидан эртага боришга қарор қилинди. Эртаси ҳали биз уйдан чиқмасимиздан Ҳожиқурбон келиб қолди ва бизни фойтунда уйига олиб кетди. Бу ерда биз озодалик, хушмуомала, эр-хотин ўртасидаги меҳр-муҳаббат, садоқат шоҳиди бўлдик. Бу менга бобом билан бувим муносабатини эслатди.

Ҳожи бобомни ўз отасидай кўриб, хотини Ҳосиятхонни ўша шоҳи бозорида биз билан гаплашган аёл-

ни паранжи-чачвонсиз меҳмонхонага олиб кирди. Ҳожининг меҳмондўстлигидан кейин бобом унинг иши билан танишмоқчи бўлиб, дўконхонасига равона бўлди.

У бобомни дўконга бошлаб кирди. Унинг дўкони одатдаги дўконларга кам ўхшар, ниҳоятда тоза-озода, киши баҳри дили очиладиган намойишда эди. Дастгоҳга ўтиб ўтириб, қандай ишлашини ҳам бизга кўрсатди Ҳожиқурбон.

Бобом унинг ёнига ўтириб, ундан ҳол-аҳволи, тирикчилигини сўради.

— Устажон, менинг Самарқанддан Андижонга келишимга хотиним сабаб бўлди,— деди у.— Мен унинг майлига қараб бу ерга келдим, иккимиз хушвақт яшаяпмиз.

— Андижон косибчилик қилишга Самарқандга нисбатан яхшироқми?— сўради бобом.

— Йўқ, устажон, гап бошқа ёқда, хотиним сабаб бўлди, деяпман-ку, Самарқандда эдим. Бир жума кеч-қурун беш-олти оғайним билан айлангани чиқдим, айланиб юриб, йўлимиз Мавлонободга тушиб қолди. Бу ердаги ҳовлиларда ҳужраларнинг барчаси меҳмон чойхўрлар билан банд эди, биргина аёлнинг кўримсизгина ҳужраси бўш эди, холос. Биз шу ерга кириб, бир чойнак чой ичдик. Аёл бизга деярли эътибор қилмас, ўзини бозорга солмасди, ҳатто бошини кўтариб, юзимизга ҳам қарамасди. Биз бу ерда узоқ ўтирмай, чойга уч танга ташлаб турмоқчи бўлдик, шунда аёл бир тангани олиб, икки тангани биз томонга суриб қўйди-да, бундай деди:

— Уста акалар, сизлар бойвачча эмассиз-ку, нега меҳнат қилиб топган пулларингизни ташлаб кетяпсизлар? Бир чойнак чойнинг пули бир танга бўлади, қолгани ошиқча...

Биз аёлнинг ҳужрасини тарк этдик. Аммо унинг муомаласи, тўғрилиги бизга хуш ёққанди. Дўстларимиздан бири кўчада бундай гап қилди:

— Биродарлар, қасам ичиб айтаманки, бу аёл биз каби меҳнаткаш киши, бир ёстиқча бош қўйишга арзийдиган экан! Афсуски, бисотимда ҳеч нарса йўқ, бўлмаса, борини сарфлаб, уни бу ғурбатхонадан озод қилардим...

— Агар у сенинг раъйингга қарамаса-чи?— деди иккинчи дўстимиз.

Мен юриш-туришидан бу бечора қандайдир мажбурият туфайли бу даргоҳга боғланиб қолганини сездим. Бахтсиз бўлмаса, маломатли бу даргоҳда юрмасди, деб ўйладим.

Мен кўчада борар, аммо энди юрагим ўша ҳужрада қолгандай эди. Ҳамроҳларим билан ярим йўлга етганда бир гапни баҳона қилиб хайрлашдим ва орқага қайта қолдим. Мен ҳали кириб чиққаннимизда ҳовлидаги ҳамма ҳужраларнинг пардаси туширилган, фақат ҳалиги аёл турган ҳужранинг пардаси эса туширилмаганини сезгандим. Юқори қаватга кўтарилиб, ҳужра эшигига бордим. Ҳужра соҳибаси ниманидир тикиб ўтирарди, эшик оғзида қорамни кўриши билан у бошини кўтариб, ажабланганча юзимга тикилди.

— Ҳа, уста ака, ошналарингиздан ажралиб қолибсиз?

— Сиздан ажралгим келмади...— дедим остонада туриб.

— Киринг...— деди хотин мийиғида кулиб.

Мен ўтирдим, бироқ суҳбатлашиш учун ортиқ сўз тополмасдим. Юрагим қаттиқ урарди. У интиқ кўзларини менга қадади, кейин деди:

Уста, менинг олдимга бекор кепсиз, ахир мен...

Мен унинг биз ҳунармандларга ғамхўрлик кўзи билан қараганидан таъсирланганимни айтдим.

— Бу даргоҳда кишининг сўнги чақасини чўнтагидан тортиб олишга уринишади,— дедим унга.— Бу ерга одамлар ишрат учун келишади, ахир. Сиз бўлса, бошқа иш тутдингиз, бизни ром қилишни ҳам ўйламадингиз...

— Менинг иш тутишим сизни таажжублантирган бўлса,— деди хотин аламли оҳ тортиб,— сизнинг қайтиб келганингиз ҳам мени шунчалик ажаблантиради. Бу ерга келадиган кишининг чиндан ишратдан бошқа мақсади бўлмайди. Сизни нима мақсад бу ёққа бошлаганини билмайман, аммо сизга бир гапни айтишга мажбурман; мен бу қафаснинг қуши эмасман, бунга сира рози бўлолмайман ҳам, лекин бир бемаъни тасодиф туфайли бало домига гирифтор бўлдим... Иложини тополмай, куйиб-пишаман, бирор кун нажот фариштаси келармикан, деб умид қиламан.

Бу хотиннинг гаплари юрагимни эритиб юборди, бахтиқаро хотинга ниҳоятда ачиниб, беихтиёр унга дедим:

— Агар мен ўша нажот фариштаси бўлсам, мен билан бу ердан кетишга розимисиз?

Хотин гапимнинг рост ёки ёлгонлигини билмоқчи бўлгандай, жиққа ёшга тўлган кўзларини юзимга маъноли тикди. Кейин, рўпарамга ўтириб, аламли саргузаштларини бошлади:

«Мен бир ғилофдўзнинг қизи эдим, отамнинг менадан бўлак беш фарзанди бўлиб, Андижонда ҳаёт кечирардик. Мен ўн бешга кирганимда бир неча йил бедарак бўлиб кетган қўшнимизнинг ўғли қаердандир пайдо бўлиб, менга совчи қўйди, мен бахтсизни келин қилиб олиб кетмагунча совчилар кечаю кундуз икки ўртада бориб келаверишди. Эрим бир ойча Андижонда турди, менга ва ота-онамга яхши муомалада бўлди. Кейин саёҳат қилиш баҳонаси билан мени аввал Самарқандга, кейин Марвга олиб кетди. Анча вақтгача яхшигина ҳаёт кечирдик. Қиш кунларидан бирида кечаси бир бегона кишининг йўталганини эшитиб, уйғониб кетдим. Қоронғида унинг кимлигини билолмай, эримни чақирдим, у жавоб бермади. Хириллаган овоз эшитилди. Бегона киши тасалли бериб, қўлини менга чўзди. Мен додлаб даҳлизга югурдим. Ногаҳон эрим йўлимдан чиқди, бўғзимга пичоқ қадаб, дона-дона қилиб деди: «...Жим! Овозингни чиқарсанг, нобуд бўласан!.. Мен киму, амакимнинг ўғли ким? Бор, дамингни чиқармай ёт! Меҳмонни хурсанд қилсанг, ҳечқиси йўқ, у керакли одам, айб бўлмайди... Бир кеча минг кеча эмас, ўлмайсан, қоронғи кечада ким сени кўриб ўтирибди? Бор, бор, ўринга кир!»

Мен йўқ, деб қоронғида ўзимни девор-эшикка урсам ҳам бўлмади: сочимни қўлига ўради-да, мени судраб бориб ўринга ётқизди, то бегона эркак огзимни беркитиб, мақсадига етгунича қўли билан сочларимни, бир қўлимни маҳкам тутиб турди. Ўша кечаси тортган изтиробларимни сўз билан ифодалай олмайман. Бундай кунни кўргандан менинг ўлганим яхши эди.

Аёл сўзини тугатиб, чуқур оҳ тортди-да, ёшли кўзларини рўмолчаси билан артди. Унинг бу ҳолатини кўриб, юрагим зил кетди. Мен уни аламли саргузаш-

тини айтишдан тўхтатмоқчи бўлдим, бироқ ҳикояни давом эттирди:

«Анча вақтгача номард эрим минг нолаю илтимос қилишимга эътибор бермай, мени Андижонга, отаонамнинг олдига олиб бормади; бу етмагандай, мени шаҳарнинг энг четидаги бир ҳовлига кўчириб олиб бориб қўйди. У ерда на бирон қўшни, на бир серқатнов йўл, кўча бор эди; минг додласанг ҳам, сенинг дод-фарёдингни ҳеч ким эшитмайди. Мен эримдан ўшандай обод жойдан узоқ ерга олиб келишининг сабабини сўрасам, эрим: «Парво қилма, тезда бу ерлар ҳам обод бўлади, ёлғизликдан қутуласан...» деди. Чиндан ҳам эртасидан бошлаб бу ерда кўп одамлар пайдо бўла бошлади. Булар ноз-карашмали нозанинлару, эрталабдан кечгача, кечқурундан саҳаргача гоҳ пиёда, гоҳ от-уловда уларнинг олдига келиб кетишадиган мижозлар эди. Ҳовли бир карвонсаройдай бўлиб қолганди. Эрим бу ерга хотинларга кўз-қулоқ бўлиб турувчи бир барзангини ҳам бошлаб келди, у эримга «хўжайин» деб мурожаат қиларди. Кейин билсам, аёллардан биронтаси бу ҳовлидан ўзича чиқиб кетиши у ёқда турсин, ҳатто дарвозага яқин йўлашга ҳам ҳақи йўқ экан.

Бир неча кундан кейин эрим уйда йўқлигида мен ҳаммомга бориш баҳонасида ҳовлидан чиқиб, бу ердан қочмоқчи бўлдим. Лекин барзанги қоровул менга шундай ўқрайиб қарадики, турган еримда қотиб қолдим. «Қаерга борасан? Агар жонингдан тўймаган бўлсанг, уйингга қайт!» — деди. Мен шу кундан бошлаб номуссизлар панжасига тушганимни, уларнинг қўлидан ўлиб қутулмаса, тирик қутулиш амримаҳол эканини тушундим.

Кечаси эрим билан ётган эдим, эрталаб туриб, ёнимда бошқа киши ётганини кўрдим. «Вой!» — деб ҳовлига чиқсам, эрим ҳалиги барзанги билан гаплашиб турган экан. Шовқин солдим. Иккови ёнимга келди-да, бири беномусларча кулиб, иккинчиси менга бундай таскин бергандай бўлди: «Аҳмоқ бўлма, бу ердагилар ҳаммаси сенга ўхшаган одам фарзанди, нега уларнинг ҳеч бири дод-вой қилмайдию, сен бундай қиласан? Нима, сенинг бирор еринг улардан ортиқми? Ё уларнинг куни ёмон, нохушлик билан ўтяптимми? Жонингдан умидинг бўлса, айшингни суриб юравер!..»

Мен уйда йиғи-сиғи, нола қилишдан бошқа чора тополмадим. Аммо, бир фалокат мени бу расволикдан қутқариб қолди: эртаси куни кечаси ногаҳон бир дардга чалиниб қолдим. Касалликдан қийналсам ҳам ичимда рози эдим: бу мени «эрим» ва бошқа бегона кишилар билан бирга ётишдан озод қилганди. Шундан кейин бир неча кунгача эрим уйимга кирмай қўйди. Нон-сувимни ҳам барзанги келтириб берарди. Бир куни қўшни аёлдан, хўжайин қаерга кетган, деб сўрасам, у кулиб бундай жавоб берди: «Сен билан менинг хўжайиним ҳозир бошқа киши. Олдинги хўжайин ҳаммамизни бошқа хўжайинга сотиб кетди...»

Энди мен умрим шундай ўтишини пайқадим. Оҳ тортиб йиғладим. Аммо қўлимдан нима ҳам келарди? Аёллар кўнглимни кўтармоқчи бўлишди. «Хафа бўлма, янги хўжайинимиз хушмуомала, саховатли киши, унинг эшигида хўрлик тортмайсан. Касалинг тузалади, серпул меҳмонларни қабул қилсанг, улар сени хурсанд қилишади...» — дейишди. Бу юпатишлар дардимга даво бўлармиди? Ўзим сингари бахтиқаролардан бундан бошқа нимани ҳам эшитишим мумкин?

Уларнинг ҳаммаси ичкиликка берилган, бегона эркаклар билан ётиб-туришга ўрганиб кетишган, дунёда бошқача ҳаёт борлигини тасаввур ҳам қилишолмас эди. Маълум бўлишича, уларнинг ҳар бири тўрт юз-беш юз сўмдан пулга сотилган экан, бу маблағ уларнинг бўйнида қарз экан, агар бу қарзни бирон ердан топиб хўжайинга яхлит беришса, шундагина озод бўлишлари мумкин экан. Улар одамни ҳайвондай олди-сотти қилишарди, аммо қайси тўрт оёқли махлуқни шунча пулга сотиб бўлади? Мен қўрққанымдан беномус эрим мени неча пулга сотиб кетганини сўрамасдим ҳам, лекин бу муаммо бир куни равшан бўлди: шифокор мени кўргани келиб кетгандан кейин, хўжайин ёнимга кирди-да, дўқ уриб деди: «Энди келиннинг гўшангада ўтириши ҳам етар! Олти юз сўм қарзинг устига яна қачонгача сенинг дори-дармонингга пул тўлайман? Муолажа пули ҳам юз сўмдан ошиб кетди. Эртага духтур келса, мен тузалдим дегин, бошқа дори олма. Бисмилло деб бошқалар каби ишингга киришавер! Сенга текин нон, беҳисоб пул қаерда?» Мен сукут сақлашдан бошқа чора тополмай, лабимни тишладим.

Аммо бахтимга кекса шифокор «тузалдим» дейи-

шимга эътибор бермай, тутақиб деди: «Қачон тузалишингни ўзимиз биламиз, мени алдай олмайсан». У хўжайинга кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб дўқ урди: «Агар бирор кишини унинг ёнига киритсанг, ўзингни жавобгарликка торттираман. Беш юз сўм жарима тўламасдан қутулиб кетолмайсан, устига-устига, беморни касалхонага ётқизаман...»

Хўжайин энди таъна қилишини қўйган бўлса ҳам, аммо кундан-кунга об-овқатимни қисаверди, ниҳоят бир куни бир бахтиқарони менга қўшиб, самарқандлик бошқа хўжайинга сотиб юборди. Уша ярамас касалликдан қутулган бўлсам ҳам, бу ерда ўшани баҳона қилиб, тинчгина ўтирибман, бунинг учун менинг «бемор»лигимни тасдиқлаб турсин, деб ҳар куни чойхонадан тушган уч-тўрт сўм даромаднинг ярмисини хўжайинга, ярмисини шифокорга бериб турибман. Фойда келтирмаганим бу хўжайиннинг ҳам жонига тегибди. Бу ҳам мени бирор кишига сотиб, яна бирор очиқ мозорга жўнатадими, деб турибман...»

— Агар мен қарзингизни тўласам, Самарқандда қоласизми ёки Андижонга, ота-онангизнинг олдига борасизми?— деб сўрадим юрагим туздай ачиб.

— Агар қарзимни бериб, мени бу балодан қутқарсангиз, устажон, мен сизнинг чўрингиз бўламан, қандай иш буюрсангиз жоним билан бажараман... Сизнинг ижозатингиз, амрингизсиз, қаерга борардим?..

— Ундай бўлса, қўлни беринг,— дедим мен.

У қўлини менга берди, мен уни ўпдим-да, пул олиб келгани кетишимни айтдим. Ўрнимдан тургандим, у мени тўхтатди.

— Мен сизга бутун ҳаётимни, жонимни бераман...— У шундай деди-да, оёғимга йиқилиб, оёқларимни ўпа бошлади, мен шунча уни ўрнидан турғазига уринсам-да, фойдаси бўлмади. Унинг ҳолатидан кўнглим бузилиб, кўзларимда ёш ҳалқаланди. Буни кўргач, у ҳам севинганидан йиғлади. Мен қўлидан тутиб, ниҳоят уни ўрнидан турғиздим, кейин бундай дедим:

— Менга умримда ҳеч вақт хотин насиб этмаганди. Энди сенга уйланаман. Бунинг учун пул топишим керак. Айт-чи, сен учун хўжайинга қанча пул тўлашим керак?

— Олти юз олтмиш сўм,— деди у хўрсиниб..

Ўша кечаси мен фойтунда дўконхонамиз хўжайинининг уйига бордим, ундан тўрт маршрут пешовар салласи ва тўрт маршрут рўмол тўқиб бераман, деб етти юз сўм олдим-да, ўша фойтунда хуфтонга яқин яна хотиннинг ҳужрасига етиб келдим, қарзини тўладим. Уни уйга олиб кетдим. Кейин, мен ундан, Хосият, Андижонга, ота-онанг ёнига борасанми, деб яна бир карра сўрадим. Йўқ, у мендан йироқлашишни истамади. Мен унинг никоҳли экани-ю, энди унга қандай уйланишимни ўйлаб, бошим қотганди. Уни маслаҳат учун қозихонага бошлаб бордим. У бутун воқеани қозига айтиб берди. Қози яхши киши экан. «Хотинини сотган номард учун хотини ҳаром, никоҳ бузилади, у шариат олдида жиноятчи»,— деди. Кейин ўша ерда иккимизнинг хоҳишимиз билан уни менга никоҳлаб берди.

Шундан кейин мен йил бўйи меҳнат қилиб, дўконхона хўжайинидан қарзимни уздим. Ниҳоят, иккимиз Андижонга, хотинимнинг ота-онаси ҳузурига келдик. Ушандан бошлаб у менинг хотиним, менга ажойиб бир ўғил ҳам туғиб берган, бола иккимизнинг кўз нуримиз. Мен бу аёлнинг меҳру илтифоти туфайли ўзимни жаҳонда энг бахтли кишилардан бири ҳисоблайман. Бу хотиннинг меҳрибонлиги, меҳнаткашлигидан номим бутун, кўнглим ҳамиша равшан.

Андижонда қайнатам воқеани — қизи бошига тушган кулфатларнию, менинг уни халос этганимни эшитиб, ҳовли-жойини менинг номимга васиқа қилиб берди, ўзи хотинининг ҳовлисига кўчди. Шундан бери умуман хуррам ҳаёт кечиряпмиз. Мен тўқиган нарсалар бозор бетини кўрмайди. Урганчликлар хўтан ипагини олгани келишади, қанча шоҳи бўлса, яхлит сотиб олиб кетишади.

Ҳожиқурбон гапини тамомлагач, биз кетиш тарадудига тушдик, аммо эр-хотин унамай бизни яна икки кун олиб қолишди. Шу орада Ҳожи бизни шаҳардаги энг катта дўконхонага бошлаб борди. Бу дўконхона машҳур бир бойники эди.

Бобом косиблар билан суҳбатлашиб, иш шароитини суриштирди. Ҳийлагар бой ишчиларига бир тийин ҳам қарз бермас экан. Бунинг устига у пиширилган ипакни тарозида тортиб, тўқилган матони ҳам ўлчаб олар экан.

— Бундай шароитда касибга фақат ўз ҳовлисида ишлашга тўғри келади,— деди бобом,— қайси ишчи ипакни кечалари дўконда қолдириб, уйига тинч ухлагани кетади?

— Ҳар бир дастгоҳда иккитадан киши ишлайди, улар кеча-кундуз дастгоҳ ёнидан жилишмайди. Шундан ипак ҳеч вақт назоратсиз қолмайди. Агар ишчи бепарволик қилса, бой дарров уни ишдан қувиб юборадди, улар бойга астойдил хизмат қиладилар.

— Бой катта дўконларни кечаю кундуз ишлатса, ундан чиққан молни қаерда пуллайди? Наҳотки, Андижон бозори бунча матога тор келмаса?— сўради бобом.

— Вилоятнинг ҳамма ерида бойнинг гумашталари, дўконлари бор, уларга бир зайлда мол юбориб туради. Ғам еманг, матоларнинг аксарият харидорлари қишлоқ аҳли, омборларда мол туриб қолмайди.

— Хайр,— деди бобом,— жонини жабборга бериб ишлаган ишчининг меҳнатига қандай ҳақ тўланади?

— Бу ерда ишбай ҳақ тўланади. Бир ҳафтада ҳар бир ишчи тўрт сўмдан то олти сўмгача ишлайди, аммо кишин-ёзин ўн икки соатдан ишлашга тўғри келади.

— Топган барча пули ишчининг қўлига тегадими?

— Йўқ. Ойида ҳар бир ишчидан маълум миқдорда гумашта пули ушлаб қолинади, гумашта маоши дўконхонага ошиқча харажат бўлмасин, деб бой шундай иш тутлади.

— Бошқа дўконхоналарда шароит қандай?

— Ҳамма жойда иш ҳақи бир хил, лекин бошқа дўконларда фақат кундузи, эрталабдан кечгача ишлашади, рўза ойдан ташқари, кечаси ишлаш расм эмас.

— Ҳамма жойда иш ҳақи бир хил экан, ишчилар бойнинг дўконида ипак учун жавобгарликни ўз бўйнига олиб юргандан кўра, нега шароити енгил бўлган корхонага ишга боришмайди?

— Харжи кам хўжайинларнинг дўконхоналарида бозор юришса иш топилади, бўлмаса йўқ. Бозор юришмаганда хўжайин ишчига жавоб бериб, бозор ўнганганида уни яна ишга олади. Бунинг натижасида ишчи бир йилда олти ой бекор қолиб, ўзига ташқа-

ридан иш қидиришга мажбур. Катта бойнинг дўконидан эса йил бўйи иш бор, бозор юришадими, йўқми, бойни қизиқтирмайди, у пиллани арзон нархга олиб, арзон ипакни ишлатади, бинобарин, у арзон мол чиқаради, унинг моли бошқаларникига қараганда анча арзонроқ бўлиб, тез сотилади...

Биз андижонлик катта бойнинг дўконини томоша қилганимиздан кейин, бошқа икки-уч дўконхонага ҳам кирдик. Жумладан, абрбандлик дўконхонасини кўрдик. Бу ерда Мусохон деган киши нусхазан экан. У асли конибодомлик бўлиб, кўпдан бери бу ерда яшаркан. Аслида ўймачи бўлиб, қариган чоғида бу ерда абрга нусха солиш касбини ўрганиб олибди. Бобомнинг тожиклигини сезиб, тожикчалаб гап бошлади. Бобом бу учрашувдан хурсанд бўлиб, бу ернинг косибчилиги ҳақида ундан сўраб-суриштирди. У Ҳожиқурбон бу ёққа келган кундан бошлаб танишиб, сирдош бўлган экан, зотан, Ҳожининг абр нусхабарини доимо Мусохон уриб бераркан.

Мусохон Ҳожиқурбон тўғрисида анча-мунча қизиқ воқеаларни биларкан. Мусохон бизга шулардан бирини ҳикоя қилди.

Ҳожиқурбон биринчи марта Андижон бозорига Бухоро нусха шоҳи олиб чиққанида, тўқувчи косибларнинг ҳаммаси унинг матосини кўриб, таҳсин ўқишибди. Шу куни Ҳожи шоҳисини маҳаллий шоҳиларга қараганда анча қиммат пулга сотиб кетибди. Эртаси куни бу кунгидан ҳам кўпроқ мато чиқарибди ва яна бозори яхши юришибди. Ҳожиқурбоннинг иши бундай бароридан келаётганини кўрган бир катта хасис дўкондор қитмирлик қилиб, Ҳожиқурбоннинг пинжига кирибди, кеча-кундуз атрофидан айланиб ўргилиб, ўз дўконхонасига ишга киришга уни кўндирибди. Ҳожи Бухоро нусха катта бир шоҳи маршрутчи дўконга солибди, аммо қирмизи рангдаги ипакдан тўртта иш тўқиб, тамомлагач, тайёр ипак йўқлигини билиб, дарҳол ўтирган тахтасини орқага суриб қўйибди, дастгоҳдан чиқибди-да, бойни қидириб кетибди. Уни кўчада тутиб олиб, тўқиган иши учун нақд пул талаб қилибди. Айёр бой пул тўлашни кейинги кунларга қолдирмоқчи бўлибди. Ҳожи уни ёқасидан бўғиб олиб, ҳозир ҳақимни берасан, деб қистабди. Хасис бой осонликча жон берадиганлардан эмас экан,

Ҳожига қаттиқ-тизиқ гапирибди. Ҳожининг жаҳли чиқибди, уни девор тагига судраб, деворга ура бошлабди. Мусохон келиб қолибди шу пайтда. Бой: «Мени қутқар, бўлмаса бу безори мени ўлдиради!» — деб унга ялинибди. У бойга шу ернинг ўзидаёқ Ҳожининг пулини бериб, ундан қутулишни маслаҳат қилибди.

Шундан кейин Ҳожининг довураклиги, жасурлиги тезда Андижон косиблари ўртасида овоза бўлиб кетибди. У эса қайтиб шайтон хўжайиннинг дўконхонасига қадам қўймабди.

Мана шундай тўқувчилар ҳам бор эди!

НАМАНГАНДА

Биз Андижонда анча-мунча ипак сотиб олдик ва Фатҳулланинг маслаҳати билан Наманганга жўнадик. Уша пайтда Андижон билан Наманган ўртасида темир йўл йўқ эди. Наманганга фойтунда кетдик. Наманганда Салим амаки деган кишининг ёнига бордик. Салим амаки отам билан ака-ука тутинган бўлиб, бир неча йил мусофирчиликда бирга ишлаган, кейин отам Самарқандда туриб қолиб, Салим амаки Наманганга транспорт идорасининг агенти қилиб ишга юборилган эди.

Наманган Фарғона водийсининг қадимги шаҳарларидан бири. Аммо у, ҳар қалай, ободонлик бобида Қўқон ва Андижонга етмасди. Шунга қарамай, нознеъматга бой, озиқ овқатнинг ҳам баҳоси анча арзон эди. Шаҳар марказидаги катта майдонда қовун-тарвуз ва бошқа маҳсулотлар бозори бор эди. Қовун-тарвуз, узумлари жуда ширин, арзон бўлар. Аммо қассоблик бозорида ёғлироқ қўй гўшти кўринмасди. Маълум бўлдики, Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларидагидек бу ерда ҳам ёғни гўштга қараганда икки баравар қимматга сотишар экан.

Наманган шаҳрининг ўртасида катта боғ бўлиб, унинг бир чети кўҳна қалъанинг ғишт деворига бориб тақаларди. Наманганнинг кўп кўчаларида ариқлардан сув оқиб турар, гоҳ ҳовлиларни оралаб ўтишарди. Норин дарёси шаҳарни сув билан таъминларди. Наманган тоққа яқин жойлашганидан, бу ер Қўқонга нисбатан анча хушҳаво эди.

Эркаклар Фарғона водийсидаги бошқа шаҳарлардаги каби кўйлак ўрнига оқ ятак кийишар экан, лекин хотин-қизларнинг паранжи-чачвони Самарқанд, Бухородагидан бир оз фарқ қиларкан: паранжилари серпўпак, калта, чачвони анча кенг, узун эди, чачвонни паранжи устидан ташлаб юришарди. Кўча ва бозорда хотин-қизлар кўпроқ кўринарди. Хусусан, атторлик, базозлик растасида ва калава бозоридаги харидорларнинг кўпчилиги аёллар эди.

Намазганда зўр косибхоналар бўлиб, шоҳи ва атлас тўқувчи, ҳунармадлари Марғилон косибларидан қолишмасди. Биз абрбандлик, рангчилик, нилчилик, нусхазанлик ва тўқимачилик дўконхоналарини кўриб чиқдик...

Кунларнинг бирида мен камқатнов кўчада шоҳи кўйлагини шилдиратиб, амиркон кавуш-маҳсисини ғарчиллатиб кетаётган бир жувонни кўриб қолдим. Кўчада одам йўқлигидан аёл чачвонини кўтариб, паранжи устига ташлаб қўйганди. Товусдай товланиб кетаётган бу аёлнинг ҳусн-жамолини кўрдиму ҳайрон қолдим, бошимдан ақлу ҳушим учди. Унинг ёши йигирмадан ошмаганди, ерга тегмасин, деб майдалаб ўрилган, кумуш шокила боғланган қоп-қора, узун сочининг учини бир қўлига ташлаб олганди.

Мен бу жувон тўғрисида бобомга ҳикоя қилиб бердим. У менинг ҳикоямни эшитиб бўлиб, андижонлик Орифжон деган киши айтиб берган қизиқ бир ҳангомани эслади:

«Янги йил энди кирган қутлуғ кунлардан бирида, — деб нақл қилганди Орифжон. — Кишилик усти-бошимни кийиб, шоҳи дастор ўрадим-да, пул тўла ҳамённи белбоққа қистириб, бозорга бордим. Газлама растасидан ўтиб кетаётиб, ясан-тусан қилган бир аёлни учратиб қолдим. Унинг ишвали рафтори менинг диққатимни жалб этди. У шунчалик атир-упа сепган эдики, ёнимдан ўтиб кетаётганида, ҳиди гуп этиб дигомимга урилди. Менинг бутун хаёлим қочди! Ё олоҳ! Паранжи-чачвонга бурканган бу дилбар ким бўлди экан?!»

Мен беихтиёр унга эргашдим, кўнглимда аёлнинг хилват бир кўчага кириши, юзидан чачвонини кўтаришию, менга ҳусни жамолини кўрсатишига умид қилардим. Йўқ, ишвагар нозанин кўпгина кўчаю

паст кўчалардан айланиб ўтса-да, менга юзини бир қур кўрсатмади.

Ниҳоят у боши берк тор кўчага бурилди. Юрагим қаттиқ уриб, қадамимни тезлатганча, мен ҳам тор кўчага бурилдим. Ҳамон унинг ҳусн-жамоли нуридан қоронғи кўнгил гўшаси чароғон бўлишига умидвор эдим. Аёл тор кўчада қадамини секинлатди. Мен энди ўзимча мақсадимга етай деб қолгандим. Ҳайҳот, ҳайҳот! Мен хомтама бўлиб бу аёлга эргашганимда мени нималар кутаётганини билганмидим?!

Тор кўчанинг ярмига бордикми, йўқми, ногаҳон муюлишдан хушқомат, келишган бир киши чиқди. Мен уни кўрдиму оёқларимдан мадор қочди. Орқага қайтишнинг иложи йўқ эди. Олдинга босаверай дессам, йигитнинг кўзлари менга дарғазаб тикилганди. Мен нима қиларимни билмай бошим қуйи солганча ўтиб кетишга қарор қилдим. Аммо иш бошқача кўчди...

Бизга қараб келаётган барваста йигит қадамини тезлаштириб, нозанинга юзма-юз бўлди-да, амирона товушда: «Тўхта!» деди. Менинг хиромоним йўл устида тўхтади. Бир дам ўтмай, мен ҳам уларга яқинлашиб қолдим. Йигит қўли билан имо қилиб менинг ҳам тўхташимни сўради, менга мулойим кўйда: «Шошманг биродар!» — деди. Менинг юрагим дучандон ура бошлаганди, йигитнинг раъйига итоат қилмасдан иложим қанча.

Мен нафас ютиб, унга анграйиб қарардим. У энди нозанинга: «Юзингни оч!» деб хитоб қилди. Нозанин бу ғайритабиий буйруқни бажаришга ожиздай эди. Йигит унинг иккиланиб турганини кўриб, шартта юзидан чачвонни юлқиб олди. Эй, худо, сен нимани кўрдинг денг?

Аёл ҳабашлар сингари қоп-қора, юзига чечак тошган, на қоши, на киприклари бор эди. Икки қулоғидаги тилла балдоқлар ҳам унинг кўримсизлигини намойиш этгандек, худди чаённи эслатарди.

Зинҳор яқин бормаки, йироқдан дилрабо
Ажабмас кўринса яқиндан кўзингга бир бало...

Мен йигит олдида хижолатга тушдим, у бўлса менинг аҳволимни сезгандек бундай гап қилди:

— Ука, сиз бу бадбахтнинг орқасидан шунча йўл босганингизга ачинарсиз, эҳтимол. Мен эса бунинг ичи ҳам қора эканини биламан, бу билан ўтаётган бутун умримга ачинаман... Орқангизга қайтинг-да, ҳеч ким бундай баттолнинг қўлига асло тушмасин, деб дуо қилинг. Сизда айб йўқ, мен биламан, айб бу исқиртнинг ясан-тусанида, ўзига оро беришида, у сизни эргаштириб боши берк кўчага олиб келибди. Бу тор кўчада эса, менинг уйимдан бошқа уй йўқ...

Бу ҳикоя чиндан ибратли эди, бироқ мен кўчада учратган соҳибжамолга тааллуқли эмасди. Мен уни узоқ вақтгача тушларимда кўриб, хаёлимдан кетказолмай юрдим. Ҳатто ҳозир ҳам шундоққина кўз олдимда тургандай. У ҳақиқий пари эди. Шундайлар ҳаётни жаннатга айлантиришса керак.

Гўзаллик болани ҳам, кексани ҳам бирдай мафтун этади. Фақат шуниси борки, у бола қалбида орзу-умид уйғотса, кексалар юрагида армон туғдиради.

Наманган ипаги Марғилон молидан унчалик фарқ қилмасди, биз хўтан ипагини даракладик. Хўтан ипаги бу вилоятда хасислик ва ҳаннотлиқда номи чиққан катта бойнинг қўлида эди. Бой бизга нотаниш бўлганидан, Салим амаки бизни унинг саройига олиб борди.

Бойнинг оёқлари шол экан; унинг ишораси билан икки новча саройбон келиб, икки қўлтиғидан кўтариб турғизиб қўйишди. Бой анча новча эди. У бизни уйига бошлади. Саройбонлар олдинда, биз эса уларнинг орқасидан борардик, саройдан бойнинг ҳовлиси-гача тахминан уч чақиримча йўл экан. Саройбонлар бойни ҳар қанча кўтарсалар ҳам, унинг калиш-маҳсили икки оёғи ерда судралиб борар, у иссиқ ёз кунда яна қалин кийгани ғалати эди. Бойнинг ҳовлисига етиб боргач, унинг чиндан хасислигига ишонч ҳосил қилдик. Ташқари ҳовлисининг бир томонидаги катта отхонада аравага қўшиладиган йигирматача от макажўхори кавшар, шаҳарда юрадиган тўртта ва далага қатнайдиган олтита фойтуни ҳам бор эди. Хизматчиларининг айтишича, ҳозир ўнта фойтун шаҳарда киракашлик қиларкан. Бой агар фойтунларимдан биронтасида уйимга келсам, киракашлиқдан келади-

ган йигирма тийиндан қуруқ қоламан деб қўрқаркан, шунинг учун ҳар куни уч чақирим ерга пиёда, сарой-бонлар ёрдамида бориб келаркан.

Катта ҳовлида ўн саккизта омбор бўлиб, буларнинг эшикларига қулф солиб қўйилганди. Бой белидан бир даста калит олиб, бирини ўғлига берди. Йигит омборларнинг эшикларини очиб, Хўтан, Қашқар, Урумчи ипаклари намуналарини бизга кўрсатди. Омборларнинг ҳар бирига ердан шифтгача ипак тойларини баланд қилиб териб қўйишганди, улар арқон билан маҳкам боғланганди, тойлар устига бир калавадан намунага қолдирилганди. Бобом бир бошдан ҳамма молларнинг намунасини кўриб чиқиб, бир неча тойни танлади. Бойваччанинг буйруғи билан бу тойларни отбоқар ва аравакашлар ҳовлига олиб чиқиб уйишди. Ҳар бир тойнинг оғирлиги белгиланган эди.

Бобом молларнинг пулини тўлади. Бу орада бойнинг хизматкорлари ҳовлига катта бир хонтахтани олиб келиб қўйишди, кейин дастурхонга тўртта нон ва бир лаган ош ҳам келди. Бизга ўн икки отбоқар, аравакаш ҳам қўшилди. Кўплашиб қолганимиздан одамлар бир-бирининг елкаси оша лаганга қўл узатишар эди. Бойнинг буйруғи билан отбоқарлардан бири чала пишган от гўштини тўғради. Бой қўлини чўзиши билан бирдан кўп қўллар ҳаракатга тушди. Бироқ от гўшти эски, сасиган экан. Биз еёлмадик. Тишлари тўкилиб кетган қари бой гўштни оғзида у ёқдан-бу ёққа айлантириб ютиб юборгунича, бошқалар лаганни тозалаб бўлишди. Деярли ҳеч кимнинг қорни тўймаганди.

Шомдан кейин камгап бойни ичкари ҳовлига олиб кетишди. Вақт анча кеч бўлгани ва юкларимиз ҳовлига чиқариб қўйилгани учун кечаси шу ерда қолишдан бошқа иложимиз йўқ эди. Бизга ҳовлига жой қилиб беришди. Бир вақт кечаси шиддат билан сел ёғди. Бирор очиқ уй йўқ эдики, ёмғирдан ўша ерга беркинсак. Ночор отхонадан паноҳ топдик. Отхона супасида отбоқарлар шунчалик бир-бирларига тиқилишиб ётишардики, ҳатто биз ўтиришга ҳам жой тополмадик. Кўрпа-тўшагимизни отларнинг устига ташлаб, ўзимиз тонг отгунча супа зинасида ўтирдик. Ипак тойлари ёмғирда ивиганди. Шунчалик

безовталикка қарамай, меҳмонлар аҳволидан хабар оладиган кимса бўлмади.

Эртасига отбоқарлар бойни яна саройга олиб кетишди. Биз бу ерда аравалар ёллаб, уларга юкларимизни ортиб транспорт идорасига олиб бордик ва уларни Самарқандга жўнатиб юбориш учун Салим амакига топширдик.

Биз Салим амакининг уйида турардик, у кечалари ўзи ва отам саргузаштларидан ажойиб воқеаларни ҳикоя қилиб берарди.

Бобом ҳар куни саҳарда туришга одатланган эди, бир куни бомдод намози олдиан туриб, ҳовуз лабига борди. Салим амаки бобомнинг йўталини эшитиб, ташқари чиқди ва унга яқинлашди. Иккаласи катта шотуг тагидаги тош тахтага ўтириб, суҳбатлаша бошлашди. Мен уларнинг суҳбатидан баҳра топиш иштиёқида ўша томонга йўналдим.

Салим амакининг хотини ва катта қизи ичкари ҳовлидаги девор тагида сигир соғиш, ширчой қайнатиш билан овора эдилар. Суҳбат орасида Салим амаки деди:

— Болалар катта бўлишди, бу ерда бирор дурустроқ мактаб йўқки, улар кириб ўқишса. Мен бу ерда бир неча йил яшаб, бу ердагиларнинг урф-одатлари, расм-русмларига одатландим, лекин шунга қарамай, бола-чақани олиб Тошкент, Қўқон, Ашхобод ёки Самарқандга кўчиб кетайликмикан, деб ўйлаяпман. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп тотдим, ҳаммаси вақтида савод ўрганмаганимдан. Ҳали ҳам яхшики бир оз хат танийман, бўлмаса қариган чоғимда қандай яшардим. Ҳаммоллик ёки мардикорлик қилишга имконим йўқ...

— Менимча, сиз Самарқандга кўчиб борсангиз яхши бўларди,— деди бобом.— Алижонни биз темир йўл идорасидан божхонага, умумий корхона маҳсулотини олиб сотиш ишига ўтказмоқчимиз. Шунда ўрни бўшайди. Сиз бу ишни яхши биласиз, идора бошлигингиз бу хоҳишингизни рад ҳам қилмаса керак.

Бу маслаҳат Салим амакига маъқул тушди.

Шомга яқин бир тўда аёллар меҳмонга келишди. Улар паранжиларини бошларидан олиб, тўғри шийпонга келишди. Мен билан бобом бу жувонларнинг

эркинлигидан таажжубландик. Салом амаки буни сезиб, бизга сўз қотди:

— Менинг уйимда эркаклардан қочиш унчалик расм эмас. Бу жувонларнинг каттаси қайнсинглим, қолганлари ҳам хотинимнинг жиянлари. Булар яхши ашула айтиб, ўйнашлари мумкин. Болаларнинг онаси бир уй базм қилиб, сизларни хушнуд қилмоқчи бўлди.

Янги келган жувонлар билан қизлар тўққиз киши эди. Ҳаммалари салом бериб қатор ўтиришди. Салим амакининг қизлари елиб-югуриб меҳмонларга парвона бўлишди. Салим амаки яна бобомга юзланиб деди:

— Ака, бизнинг яшнаб турган серҳосил боғимизни кўриб, ҳайрон бўляпсизми, дейман?.. Бу жойлар, ахир, жуда хароб эди. Лекин йигирма тўрт йил заҳмат чекиб, хотиним, бола-чақа — ҳаммамиз нообод ерни обод қилдик, бунга бир ўзимнинг куч-қувватим етмасди, албатта, кейин менда ортиқча маблағ қаёқда дейсиз.

— Қизларингиз ҳунар ўрганиб, пул топишсами?

— Қизларим ўзи ҳунарманд. Лекин бундан тушган даромад билан рўзгорни тебратиб бўлмайди.

— Агар Самарқандга кўчиб борсангиз, олти ойда уларга ҳунар ўргатамиз, ҳар бири мустақил равишда бир оилага бемалол етадиган нон топади.

— Бундай ҳунар ўргатадиган корхона ҳозир Самарқандда борми ё... бу шунчаки хаёлми?

— Бор,— деди бобом осойишта.— Ачинарлиси шундаки, фақат сизларнинг қизларингиз эмас, кўп аёлларимиз ишлаш имконидан маҳрумдирлар. Бу албатта инсофсизликдир.

— Агар бизнинг қизларимиз ҳам туркман қизларидай гилам тўқишни ўрганиб олишганида айни муддао бўларди,— деди Салим амаки.

— Агар бунинг отаси,— деди бобом мени кўрсатиб,— идора ишидан бўшаб, бизнинг муассасага ишга ўтса, гилам тўқишни ҳам ташкил этишингиз мумкин.

— Самарқандда гилам тўқишни ташкил қилиш мумкин экан, бу ишни нега Наманганда қилиб бўлмайди?— сўради Салим амаки.

— Ҳамма ерда ҳам ташкил қилиш мумкин, бу-

нинг учун фақат ташкилотчи даркор. Киши бир ерда ўтириб, бу ишни ташкил этолмайди-ку. Бунинг учун Туркменистондан уста, ҳар хил рангда йигирилган ип, гилам тўқийдиган асбоб-анжомларни олиб келиш ва маълум миқдорда маблағ сарфлашга тўғри келади. Бунинг устига, бундай ишларнинг югур-югури кўп. Ҳаммасидан қийини шуки, бирор кекса туркман аёлининг бунга розилигини олиш керак. У ўз овулидан чиқиб бу ерга келишга осонликча рози бўлмайди, ахир ким мусофир бўлишни истайди?

Салим амакининг қайнсинглиси қадди-қомати келишган, тан-жони соғ, одамови, чиройли аёл эди. У индамай доирани қўлига олди, у билан юзини тўсиб, замзамага тушди. Фузулидан Лайлининг Мажнунга ёзган мактубини ажойиб оҳангда айта бошлади. Катта-кичик гўё ғазал шайдоси бўлиб, завқ қилиб жим ўтиришарди. Дилни ўзига ром этувчи куй гўё қушларни ҳам мафтун қилгандай, улар ҳам сайрашдан тўхташган эди. Атрофга сукунат чўккан, фақат доиранинг дириглашию, хушовоз хонанданинг овозигина ҳукм сурар эди. Қўшиқ тугади, хонанда доирани бир четга қўйди. Офарин, деб уни табриклашди базм аҳли. Шундан кейин, Салим амаки катта қизига:

— Гулнорахон, энди навбат сенга... — дейди.

Гулнора қизариб, юзини рўмол билан беркитди. Аммо онаси ҳам уни санъатини намоиш қилишга қистади. Қиз шийпоннинг бир томонига ўтиб, яширишиб, оҳиста куйлай бошлади. У гўёки булбул эди! У бир шеърдан олти байтини куйлаб, кейин уфорга ўтди. Опа-сингиллари унга қўшилишди. Салим амакининг хотини кичкина қизини рақсга тушаётганлар сафига бошлади. Ўйин қизигандан қизиди...

Унутмасман бу оқшомни ҳеч...

Ҳар нарсанинг сўнгги бор аммо.

Бизнинг саёҳат ҳам топди хотима.

ЖАМОАТЧИЛИК ДУКОНХОНАСИ

Биз ўзимизга топширилган барча юмушларни саранжомлаб, Самарқандга қайтдик.

Мен энди ўзимни тамоман бошқача — катталардек,

керакли одамдек ҳис қила бошладим. Ахир, мен сафарда бобомнинг ҳамма ёзув-чизув ишларини бажарган, унга таржимонлик қилган, барча ишда унга кўмак бергандим-да.

Ниҳоят, шаҳарнинг қадрдон кўчаларига етиб келдик, мана, Чорсу гумбази. Самарқанд нонларининг димоғни қитиқловчи таъми, дўкончалар, чойхоналар... Мана, бизнинг паст кўчамиз ва қадрдон уйимиз.

Бизни кўрган дўстларнинг қувончи ичига сиғмас эди!

Устахонамиз қарийб бутун ҳовлини эгаллаганди, у аллақачон ишлай бошлаган ҳам эди. Унда рўмоллар ва «шоҳи» газлама тўқишарди. Нўъмон, Ниёз ва бобом ҳали уста Султон устахонаси билан боғлиқ қарзларини узиб битиришмаган, шунинг учун улар жамоа устахоналарида фақат тунларигина ишлашлари мумкин эди.

Бобом йўқлигида дўконхонанинг бутун ташвиши Абдурахмон халифанинг зиммасига тушганди. У ўзгарган, соғлом, тўлишганга ўхшарди. Ғайбулланинг касб ўрганиб келгани учун бобомга миннатдорчилик билдирди.

Жамоатчилик дўконхонасининг моллари уста Султонга бериларди, у молни пуллагандан кейин юздан бирини олиб қоларди-да, қолган пулни дадамга топширарди.

Икки катта меҳмонхонада оиласиз тўққиз мусофир халифа яшарди.

Ғайбулланинг тарроҳлик бўйича устаси қўқонлик уста Имонқул ва менинг тарроҳлик бўйича устозим — марғилонлик уста Ҳайитқул биз билан Самарқандга келган эдилар. Ишнинг қулай кўчишини кўзлаб, дўконхонамиз яқинида уларга дўкон учун жой топиб беришга тўғри келди. Отам буни ва уларнинг яшашига жой кераклигини ҳисобга олиб, яқин ердаги яна икки ҳовличани ижара олди. Ҳовличаларнинг кўча эшигини беркитиб, уларнинг кириб-чиқишлари учун дўконхона ҳовлисидан йўл очишди.

Бир неча кундан кейин уста Султон бошқа учтўрт катта хўжайинлар билан бобомнинг олдига келди, янги иш бошлаган тарроҳларга қандай тартибда буюртмалар қилиш тўғрисида фикрлашди. Бобом, булар Самарқанднинг қайси дўконхонаси учун ишласа-

лар, ихтиёр ўзларида, монелик йўқ, аммо шу шарт биланки, улар биринчи навбатда жамоатчилик дўконхонасининг ишини бажаришлари керак, деди. Хўжайинлар бобомнинг бу гапидан мамнун бўлишиб, унга миннатдорчилик билдиришди.

Шу кундан бошлаб мусофир тарроҳлар куч-ғайрат билан ишга киришишди.

ДАРДИБЕДАВО

Орадан бир неча кун ўтгач, бир куни кечқурун уста Юсуф тарроҳнинг шогирди Нурмуҳаммад бобомнинг олдига келиб, устозидан шикоят қилиб йиғлади: «Ўн олти йилдан бери устамнинг эшигида ишлаб озмунча меҳнат қилмадим. Ёшим йигирма тўртга чиқди, аммо на уйим бор, на уйланишга имкониятим. Устозим айтадики, то кўпчилик олдидан ўтиб, унинг кўнглини топмасам, белимни боғлашмаскан. Даромадим бўлмаса, мен нима қилай, ахир? Мен бир умр устага ишлаб берганим билан битта кўйлагим иккита бўлмаслиги аниқ...»

Бобом уста Юсуф билан гаплашиб, уни инсофга чақираман, деб ваъда берди ва ваъдасига вафо қилиб, уста Юсуфни жафокаш шогирднинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлишга чақирди. Аммо уста Юсуф бобомнинг насиҳатларига эътибор бермади, ҳатто шогирди қандай қилиб унинг «кўнглини топиши» кераклиги тўғрисида ҳам асл мақсадини очиқ айтмади. Чамаси, бошқа тарроҳлар топиб келиб, унинг касбкорига шикаст етказгани учун бобомдан анча хафа эди: унинг тарроҳлик ишлари Самарқандда юришмай қолганди.

Орадан яна бир ҳафта вақт ўтди. Бир куни эрталаб Нурмуҳаммаднинг қари онаси косиблар оқсоқоли Худойберди халифанинг олдига келиб, ўғлини тамагир уста қўлидан қутқаришни илтижо қилди. Буни эшитиб кампирнинг ҳол-аҳволига ҳаммамиз ачиндик. Худойберди оқсоқол, бир ҳаракат қилиб кўраман, деди.

Индинига, пайшанба куни эрталаб бобом Худойберди оқсоқолга учраб, тарроҳчи шогирднинг аҳволини тушунтириб, бу ишда унга албатта ёрдам беришини сўради. Оқсоқол, мен бир чора топиб қўйдим,

агар уста Юсуф биз айтган йўлга кирадиган бўлса, шогирдига нисбатан муомаласини ўзгартиришга мажбур бўлади, деди.

Кекса тўқувчи Гаффор бобо, Худойберди ва уста Султон учалови уста Юсуфнинг олдига бориб, унга Нурмуҳаммадга қаттиқ тегавермай, тезроқ белини боғлашни маслаҳат қилишди. «Бола бечоранинг қари онаси, майиб иниси бор. Улар ишга ярамайди»,— дейишди. Оқсоқол хўжайинлар ва усталар номидан Нурмуҳаммаднинг белини боғлаб қўйишни, зиёфат-зарофатни эса бир йил орқага суриш мумкинлигини айтиб, устадан розилик беришини сўради.

— Нурмуҳаммад менинг шогирдим эмас,— деди уста Юсуф,— фарзандим. Агар менинг розилигимга қараса, уйимдан ҳеч қаерга кетмайди. Мени ташлаб қаерга борарди? Ўзича дўкону дастгоҳ қилиб, неча пул ишларди? Уйланса ҳам, мен уни ичкуёв қилиб оламан. Мен унинг бирор ерга кетишига рози эмасман.

— Сиз шогирдингизнинг белини боғланг, уста,— деди Гаффор бобо.— Унинг кимга уйланиши масаласи кейин ҳал бўлади. Сизнинг бу таклифингиз афандининг туя сотишига ўхшайди. Афанди туянинг баҳоси ўн танга деб, туяга қўшиб сотиладиган мушук юз танга, деб шарт қўйибди.

— Ҳа, сиз аввал унинг белини боғлаб қўйинг,— тасдиқлади Худойберди оқсоқол.— Шояд кўпчиликнинг оши билан тўйини бирга ўтказсак.

— Йўқ, оқсоқол,— деди уста Юсуф, сўзида қаттиқ туриб,— дунёда ҳар қандай кўр ҳам ўз юрадиган йўлини билади. Белини боғласак, у менинг гапимга қулоқ соладими?..

— Ўжар одамдан яхшилик чиқмайди,— деди уста Султон.

Мўйсафидларнинг панду насиҳатлари ҳам уста Юсуфга кор қилмади.

Бўйни йўғон уста Юсуфнинг яна қайсарлик қилганини эшитган бобом бошини чайқади.

— Уста,— деди Пўъмонжон,— энди нима бўлади? Бечора йигит истасин, истамасин, устасининг қизини оладими?

— Билмадим,— деди бобом.— Аммо: «Эчкининг ажали етса, қассобни сузади», деган гап ҳам бор.

— Агар шогирдининг ўн олти йиллик меҳнат ҳақи-ни ҳисобласангиз,— деди Ниёзмуҳаммад,— ўн та камбағалнинг қизини тўй қилиб олиш мумкин эди. Қайси биримиз «кўпчилик олдидан ўтмабмиз?» Шогирд нонини топиб есин, деб уста унга ёрдам беради. Лекин ҳеч ким ўзини бундай тарозига солмаган.

Кечқурун уста Султон дўконга кирди. Бўйрага ўтириб, бобомга юзланди:

— Юсуф тарроҳ мазаси йўқ одам экан. Уч киши-лашиб ўртага олсак ҳам, гапга кирмади. Эшигимдан узоққа кетмасин, ичкуёв қиламан, дейди. Аммо бола бунга нима деркин?

— У бунга мутлақо рози эмас,— деди тоғам.— Қизини бошига ёстиқ қилсин, кошки унинг айби битта бўлса.

— Тамагир одамнинг шохини қайириб қўйиш қийин эмас,— деди бобом,— мушукка албатта қалампир едириб бўлмайди, аммо одамга қалампирдан ҳам аччиқроқ нарсани едириш мумкин.

Шу гап устида Худойберди оқсоқол остонада пайдо бўлди. У дўконхона аҳли билан салом-алик қилганидан кейин, уста Султонга деди:

— Уста, агар сиз хўжайинларга, бир неча кун уста Юсуфга иш берманглар, десангиз, улар қулоқ солишармикин?

— Ким билсин,— деди уста Султон.— Улардан баъзи оғзи катталари албатта мусофир тарроҳларга кўп ишонаверишмайди. Уста Юсуф шу ернинг одами, унга ишимиз тушмасдан қолмайди, дейишади.

— У ноинсоф,— деди Нуъмонжон,— агар истаса, ҳар йили бир-иккита шогирд тайёрларди. Нега бундай қилмай, бир бечорани ўн олти йилдан бери занжирбанд қилиб ўтирибди?

— У нонини яримта қиладиганларни кўпайтирармиди?— деди тоғам.— Бутун шаҳар косибларини ўз қўлига қаратиб, ноз-фироқ қилиб юрувди. Фарғоналик косибларнинг келганига ичидан зил кетди. Ўзича ҳали ҳам мусофир тарроҳларнинг бу ердан кетишларидан умид қиляпти. Нега уларни топиб келди, деб ҳар куни бобомни қарғар экан. Яна пўписа қилиб: «Улар кетишсин, нима қилишимни кейин кўрасанлар», дер экан.

— Қорни оч билан қорни тўқнинг нима иши бор?— деди Ниёзмуҳаммад.

— У ҳали ҳам чучварани хом санаяпти,— деди тоғам.— У Нурмуҳаммаднинг мустақил тарроҳ бўлиб ишлашига монелик қилса ҳам, бизнинг уста Ғайбулланнинг ишлашига монелик қилолмайди! Ғайбулла Фарғонадан ҳунарманд тарроҳ бўлиб келди. Агар фарғоналиклар кетишса, бу шаввоз дўконхонанинг ишини тўхтатиб қўймайди.

Бу сўзларни эшитиб турган Худойберди оқсоқол ва уста Султон Ғайбулланнинг тарроҳ бўлиб бел боғлаганини энди билишиб, хурсанд бўлишди.

Кун кетиб қолганди. Бобом дастгоҳдан чиқди. Худойберди оқсоқол, уста Султон билан нималарнидир пичирлаб гаплашди. Биз уларнинг гапини эшитолмадик.

Шомда уста Султоннинг ўғли келиб, бобомни уйларига чақириб кетди...

Орадан бир неча кун ўтгач, уста Султоннинг куёви билан қўшниси уста Раҳмонберди маҳмуднинг дўконхонасида уста Юсуфни «беқоида» деб эълон қилингани тўғрисида овоза тарқалди. Бунга ишдан қусур чиққани сабаб бўлганмиш. Уста Юсуфни уста Раҳмонбердининг дўконхонасига чақиришибди-да, қусурни кўрсатишибди, у лом-мим дейишга улгурмай, «омин, оллоҳу акбар», деб фотиҳа ўқишиб, уни «беқоида»га чиқаришибди. Уста Юсуф икки қўлини бошига уриб, оёғи куйган товуқдай дўконхонадан югуриб чиқиб кетибди. Оқсоқол ҳамма дўконхоналарнинг оқсоқоллари ва ишчиларига то уста Юсуф кўпчиликини рози қилмаса, унга иш берилмасин, кимки унинг дўконхонасига иш олиб борса, у беқоида ҳисобланади, жаримасига бир ботмон гуруч, иккита қўй беради, деб эълон қилибди. Бу хабар дўконхонамизга ҳам етиб келганда тоғам хурсанд бўлиб қарсак чалиб юборди ва баланд товушда деди:

— Худо урганни бандаси қўшилишиб уради...

МАМНУНИЯТ

Бувим мени биринчи марта кичик холам томонидан пиширилган «қиз оши»га таклиф қилди.

— Бобо, қизлар учун ҳам тўқувчилик устахонаси

очса бўлмайдами?— дедим мен шу ерда.— Улар ҳам тўқувчилик ҳунарини ўрганишарди. Эсингиздами, Салим амаки билан гаплашувдингиз?

— Афтидан, сен холангнинг бегона эркаклар орасида ишламаслигини ўйлаб қайғуряпсан,— жилмайди бобом.

Бувим бўлса қошиқни қўлидан қўйиб, менга диққат билан, жиддий тикилди.

— Ҳа,— дедим мен бобомнинг ҳар доим миямдаги фикрни уқиб олишидан ҳайратланиб.— Лекин фақат уни ўйлаб гапирганим йўқ. Хўжайинимиз уста Султоннинг яхшигина хат-савод ўрганаётган қизлари ҳам сиз билан маслаҳатлашишимни сўрашган эди. Улар жон деб тўқувчилик ишини ўрганишмоқчи. Ҳатто устозларига ҳақ тўлашга ҳам ваъда беришяпти.

— Бизнинг қизларимизга,— деди бувим,— булар ип эшишню, калава ўрашни беришади, холос. Шунинг учун қизларнинг оладиган пулиям сариқ чақадан нарига ўтмайди. Уста Султоннинг қизлари тўқувчи бўлиш тўғрисида яхши ўйлашибди. Ҳар қалай, бир ҳунар эгаси бўлиб олишади-ку, ахир турмушда нималар бўлмайди. Улар Саъдийнинг «Гулистон»идаги мана бу ҳикматли гапларни ўқишган-ку, ахир:

Сенга мерос керак бўлса, отанг билимдон,
Шу эшикни оч.
Қолган ота мулки бўлур уч кунда талон,
Уч кунда торож.

Қизлар Ҳасанжонга ҳам: «Ота мероси — хат-саводу уддабуронлик, бобо мерос эса — тўқувчилик. Паранжи ичида бўлсак, уларнинг меросини қандай сақлаб қолайлик, ахир?» — дейишибди.

— Майли,— деди бобом,— бу борада уста Султон билан гаплашиб кўраман. Ўйлайманки, бу ишда озмунча наф чиқмаслигини англайди. Мен унга шогирдлар учун алоҳида устахона қуришни таклиф қилдим. Оқсоқолимиз Ғаффор бобони уста қилиб тайинлашни мўлжаллашяпти. У энди дастгоҳ ёнида ишлаёлмаяпти, мункиллаб қолди, шогирдларни ўргатиш, ҳар ҳолда, қўлидан келади. Ҳаёти ҳам фойдага қолади, дастгоҳи ҳам биронта ёш тўқувчига бўшайди.

Хўжайин анчадан бери бу қарияни ушлаб туриш бундан бу ёғига фойда бермайди, деб шикоят қилиб юрибди, ишдан бўшатай деса, икки минг танга бўнақдан маҳрум бўлади. Ҳа, у биздан — тўқувчилардан ҳадик қиладиган бўлиб қолди. Энди унга олижаноб ва саховатли инсон сифатида ном қозониш манфаатлироқдир.

— Ота,— деб бобомга мурожаат қилди Ражаб амаким,— агар қизлар тўқувчиликни ўрганишса, уларни Санобар халифа, Дилбар халифа дейишса, роса қизиқ бўлса керак-а?

Ҳамма кулиб юборди.

— Бунисиям майли,— давом этди амаким кулгидан тўхтамай,— уларнинг бир хўжайиндан иккинчисига ўтишлари қанақа бўлади? Отасининг уйдан эрникига ўтишадими?

Бувим таънаомуз бош чайқади.

— Агар қизлар отасининг уйдагига нисбатан кўпроқ наф келтирадиган бўлишса, ким монелик қиларди. Қизларимизнинг бахтиқаролиги шундаки, уларнинг устахоналарда эркаклар билан ёнма-ён ишлашига, бозорларда мол сотишига урф-одатимиз изн бермайди. Чунки, улар бир умр эрларига қарам бўлиб ўтишади, улар уйда ўтиришга маҳкум этилган, шунинг учун ҳам уларнинг қадрига ҳеч ким етмайди. Агар Аҳроқулнинг беш қизи бирон ҳунарни эгаллаган бўлишганида, оналари уларни отасиз қандай боқаман, қандай тарбиялайман, деб бир дунё азобу заҳмат чекмасди.

Бобом шу суҳбат тўғрисида хўжайинга гапириб берувди, у ўша заҳоти агар яна ўнта дастгоҳни ишга солса, қанча фойда кўришини ҳисоб-китоб қилиб чиқди. Жуда қувониб кетганидан шу кунийёқ дурадгорларни чақириб, эски отхонада болалар учун ва ҳовли ичкарасида яна битта — қизлар учун алоҳида устахона жиҳозлашни буюрди.

Ғаффор бобо бобомнинг янги режасидан хабар топиб, устахонамизга чиқиб келди, дастурхон ёзиб, пиёлада нишолда қўйди, иссиқ нон ушатиб, мени чойхонадан чой олиб келишга буюрди. Ҳамма тўқувчиларимиз дастурхон атрофига тўпланишди. Ғаффор бобо бобомга ўз миннатдорчилигини билдирмоқчи бўлар, аммо кўзларидан қувонч ёшлари тўкилиб, гапиролмас эди. Ахир, агар бобом чорасини топмаганида,

унинг бошига мусибат тушиши, хўжайин бир кунмас-бир куни бу кекса тўқувчини хизматини ўтаб бўлган, синган моки сингари кўчага улоқтириб ташлаши муқаррарлиги унга ҳам, ҳаммамизга ҳам равшан эдида. Гаффор бобонинг қариган чоғида қарайдиган, боқадиган фарзандлари ҳам, қариндоши ҳам йўқ эди.

Бобом мени Худойберди оқсоқол билан хўжайинни айтиб келиш учун юборди. Улар келишгач, бобом гап бошлади:

— Муҳтарам дўстлар, Гаффор бобомизга янги иш топилди. Ўйлайманки, сизлар ҳам мени қувватлайсизлар. Хўжайинимиз шогирд тўқувчилар учун устахона қурдирапти. Гаффор бобо ўнта шогирдга тўқувчилик сир-асрорини ўргатади, бунинг учун ундан бўнак тўлалигича ушлаб қолинаверади. Шогирдлар жунарни эгаллашиб, уста бўлиб олишгач, уста Султон устахонасида бизнинг ўрнимизни эгаллашлари мумкин. Биз оламдан ўтсак...

— Яхши ўйлабсизлар,— деди оқсоқол Худойберди.— Лекин шогирдлар усталikka ўтказилгач, Гаффор бобо қаёққа боради, нима билан шуғулланади?

— Яна худди шу шарт билан бошқа шогирдлар олинади,— тушунтирди бобом.— Мабодо, кучдан қолгудай бўлса, шогирдлари уни умрининг охиригача қўллаб туришади.

Оқсоқолнинг ишораси билан ҳамма фотиҳа бериш учун қўл кўтарди.

Устахона жиҳозлаб битказилгач, шогирдликка жамоа устахонаси аъзоларининг фарзандлари, уста Султоннинг тўқувчилик ишига меҳри тушиб қолган ўғли ҳам қабул қилинди. Қизлар учун эса ичкари ҳовлидаги каттагина бир хонани устахона қилиб жиҳозлаб берилди. Қизларга иш ўргатишни менга топширишди.

Самарқандда қозилар ва миршаблар мавжуд эди. Даҳа оқсоқоллари бўларди. Тўқувчиларнинг эса ўз бошлиқлари ва оқсоқоллари бор эди. Мулла, домулалар ё бошқа ишбилармон кишилар билан ҳар қандай муаммони маслаҳатлашиш мумкин эди. Аммо негадир ҳамма тўқувчилар ва хўжайинлар маслаҳат учун бобомнинг ҳузурига келишарди. Бобом бунга ажабланмас, ҳеч қачон, ҳеч кимни қайтармас, барча чигалликлар ва мунозарали масалаларни ҳал этишга ёрдам берар эди. Унинг ўзи хўжайин бўлиши ҳам мумкин эди. Бироқ у буни хоҳламасди.

Одамлар бобом — оддий тўқувчи ҳузурига ўзларининг дард-ҳасратлари ва шодликлари билан ташриф буюришарди. Бобом уларни тушунар, тасалли берар, кўмак қўлини чўзарди.

Бобом узоқ сафардан қайтиб келгач, яна ўз дастгоҳида ишга киришиб кетганди.

Мен дастгоҳ ёнида хотиржам, иззатли ва донишманд бобомни кўраман. У ва унинг дастгоҳи бир бутундай. Гўё унинг дастгоҳи тўқувчилик дастгоҳи эмас ва унда ипак ўриш ҳам йўқ, балки бу бетимсол мусиқа асбобининг худди ўзгинаси. Иплар — торлар, нафис торлар. Бобом — уста Мадризо бамисли мусиқа яратётгандай.

Уриши қораю, арқоғи оқ...

Шундагина мен энг муҳими уста бўлиш эканлигини англадим.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ

Менинг мактабларим

Сами Раҳим таржимаси

Зиндондаги хотин ва фарзанд	5
Бобо	13
Зўрлик	23
Айёр биби халифа	26
Курд	31
«Қирқ тўти» ва кўр муаллим	38
Жаннати одам	41
Ақлли кампир	43
Тутқундаги ҳўкиз ва балиқ	50
Отам уй қурмоқчи	52
Мантиқ	59
Ҳожи шайх мактаби	62
Дўконхонада	74
1905 йил инқилобининг бир куни	78
Иван — Абдураҳмон	82
«Шоми ғарибон»	87
Ҷори аканинг мактаби	93
Нон ушоғи ва қамчи	100
Рус тили	105
Цирк ва депо	107
Мақтанчоқ полвон	112
Дўст	116
Денгиз сафари	117
Бир юз бир овоз	125
Крахмал тайёрлаш	126
Ажойиб табобатхона	128

ИККИНЧИ ҚИСМ

Устахона

«Бобозор»	133
Интиқом	157

Ҳасадчи	174
Эшак гўштига итнинг тиши ўтади	180
Косиблар оқсоқолини сайлаш	190
«Падаркуш» спектакли	205
Оқсоқолни қандай тавба қилдиришди	211

УЧИНЧИ ҚИСМ

Йўл ҳам бир мактаб

Йўлда	215
-----------------	-----

Ашурали Аҳмедов таржимаси

Қадимий тилла шамдонни қандай ўғирлашди	232
Салоҳиддин Мажидий мактаби	270
Товуқнинг нимаси мазали	271
Марғилондаги косиблар даврасида	274
Шамс билан Қамарнинг тадбири	279
Ҳожи парвона кимёгар	282
Тигбанд шогирди	284
Ғайбулланинг «белини боғлаш»	291
Шерюракли қиз	294
Машҳур нусхазан дўқонида	297
Мардлик мукофоти	305
Наманганда	317
Жамоатчилик дўқонхонаси	324
Дарди бедаво	326
Мамнуният	329

На узбекском языке

Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Мамедханов Хасан Алимханович (Ирфон)

В ЛАЧУГАХ КУСТАРЕЙ

Р о м а н

Перевод с издания издательства
«Советский писатель», 1970

Редактор *О. Мухторов*
Серия рассказов *И. Кириакиди*
Рассом *В. Апугин*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *О. Турдибекова*

ИБ №735

Восмахонага берилди 31. 01. 79. Восишга рухсат этилди 16. 07. 79. Формати 84×108¹/₃₂. Восмахона қоғози №1. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 17.64. Нашр л. 18,26+1,56 вкл. Тиражи 30000. Заказ № 1221. Ваҳоси 1 с. 70 т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

ББК 84Тад
И 76

Ирфон Ҳасан.

Косиблар кулбасида: Роман /Русчадан С. Раҳим ва А. Аҳмедов таржимаси.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979— 336 б. (Дўстлик кутубхонаси. СССР халқлари прозаси.)

Тожики адиби Ҳасан Ирфон ижоди билан Ўзбек ўқувчилари илк марта танишадилар. Адибнинг мазкур асари яна бир жиҳатдан диққатга сазовор. Унда қадимий Самарқанд тўғрисида сўз юритилади, ўзбек ва тожик ҳунармандларининг азалий дўстлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Ирфон Хасан. В лачугах кустарей. Роман.

ББК 84Тад7.
С(Тад)